

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

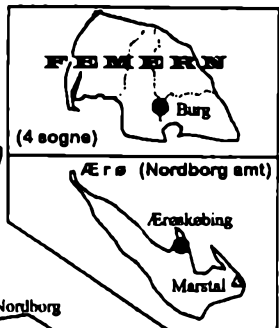
Niels H. Kragh-Nielsen

Galgehøj og rettersted

Historisk Samfund for Sønderjylland

Hertugdømmet Slesvigs administrative inddeling før 1864

● Købstæder

△ Flækker og flækkeagtige kommuner

— **AMTER OG LANDSKABER**

..... Herreder (i Husum og Løgumkloster amter: fogderier)

— Hertugdømmet Slesvigs grænser

- Ab. Abild fogderi
- Løgkl. Løgumkloster birk
- Mb. Munkbrarup herred
- Rav. Ravsted fogderi
- Rød. Rødemis fogderi
- Si. Simonebjerg fogderi
- Str. (Ul) Strukstrup herred
- Sv. Svanstrup fogderi
- Svav. Svavsted fogderi
- Var. Varnæs birk
- LGK. Løgumkloster amt

Galgehøj og rettersted

Niels H. Kragh-Nielsen

Galgehøj og rettersted

Henrettelsernes historie i
hertugdømmet Slesvig 1550-1850

Skrifter udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 89

Aabenraa 2002

Niels H. Kragh-Nielsen: GALGEHØJ OG RETTERSTED
Henrettelsernes historie i Hertugdømmet Slesvig 1550-1850
Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 89

© Forfatteren og Historisk Samfund for Sønderjylland

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri A/S • Haderslev

ISBN 87-7406-075-9

ISSN 0109-9264

Redaktion: Lars N. Henningsen

Bogen er udgivet med støtte fra
Velux Fonden
Dansk Kultursamfund af 1910
Kjems-Fonden
Gunder Nissen og Mattes Mathiesens Fond

Indhold

Indledning	7
1. De sidste henrettelser	9
2. Galgehøj og rettersted	18
– Rettersteder på historiske kort	19
– Tingsted og rettersted	23
– Galgerne	29
– Retterstederne i Flensborg	38
3. Retterstedet i brug	46
– 800 henrettelser	46
– Lov og ret	54
– Henrettelsen	67
– Sværd og økse. Hjul og stejle	85
– Radbrækning	94
– Galgen	100
– Bålet	105
– Livsstraffe i øvrigt	111
– Efter henrettelsen	114
– Sagn	121
4. Jurisdiktioner: Rettersteder og dømt	127
– Haderslev amt	127
– Aabenraa amt	139
– Sønderborg amt (med Nordborg amt)	146
– Nordtønder amt (med Løgumkloster amt)	157
– Flensborg amt	166
– Gottorp amt	184
– Eckernförde amt (med Hütten amt)	194
– Sydtønder amt	202
– Husum og Bredsted amter	208
– Ejdersted	215
– Fehmarn	200
– Helgoland	219
– Rendsborg	219

5. Forbrydelser	223
– Trolddomssager	224
– Voldsforbrydelser	236
– Berigelsesforbrydelser	248
– Andre forbrydelser	254
– Sager under militær jurisdiktion	255
 Bilag	
– Henrettelser i hertugdømmet Slesvig 1543-1857	259
– Henrettelser i Flensborg 1555-1640	260
– Godsjurisdiktioner med henrettelser 1551-1841	266
– Skarprettene	269
– Mindesten for rettersteder	274
 Kilder og litteratur	276
 Noter	284
 Personregister	290
 Stedregister	303

Indledning

De barske og blodige begivenheder på galgehøje og rettersteder har altid tiltrukket sig menneskers interesse. Det afspejles i mange samtidige notitser og senere historiske artikler. Formålet med denne bog har været at samle disse spredte oplysninger til et helhedsbillede af forholdene omkring henrettelser i hertugdømmet Slesvig. Grundlaget er trykte og enkelte utrykte kilder, retshistorisk, lokalhistorisk og topografisk litteratur samt trykte og utrykte kort.

Kapitel 1 er en introduktion til emnet og skildrer slesvigske henrettelser i 1800-årene.

Kapitel 2 handler om retterstederne i almindelighed, deres antal og beliggenhed i forhold til byer, skelgrænser, tingsteder og veje, om deres markante profil i landskabet med galge, hjul og stejle og rollen som selve straffens symbol.

Kapitel 3 beskriver brugen af retterstederne fra midten af 1500-årene, med enkelte eksempler før denne tid. Efter en kort omtale af strafferetsudviklingen i Sønderjylland og retsplejen kommer nogle generelle afsnit om forløbet i forbindelse med henrettelser. Derefter beskrives de eksekutionsformer, som blev anvendt. Fremstillingen fokuserer på fuldbyrdelse af dødsstraf, medens andre straffe såsom piskning (kagstrygning) og brændemærkning ikke er behandlet.

Kapitel 4 er en topografisk ordnet oversigt med oplysninger om de enkelte jurisdiktioners rettersteder og de henrettelser, som kan knyttes dertil. Det er kun muligt at dokumentere en mindre del af det faktiske antal. For trolldomssagernes vedkommende er der dog tale om et materiale, som i kraft af flere forskeres indsats er tæt på at være fuldstændigt.

Kapitel 5 bringer kommenterede oversigter, hvor henved 800 henrettelser er ordnet efter arten af forbrydelse og derefter kronologisk.

Bilagsdelen har supplerende statistiske tabeller og oversigter vedrørende Flensborg, godsjurisdiktioner, skarprettere og mindesten.

Litteratur, hvorfra der kun er hentet enkelte oplysninger, er normalt ikke medtaget i den afsluttende litteraturliste, men nævnes i en notehenvisning og dér i fuldstændig form. I kapitel 3 er der under omtalen af de enkelte tilfælde anført jurisdiktion, således at henvisninger kan findes i det topografisk ordnede kapitel.

1. De sidste henrettelser

Denne bog er beretningen om henrettelsernes historie i hertugdømmet Slesvig fra midten af 1500-årene til midten af 1800-årene.

Frem til slutningen af 1700-årene er det historien om en lang række voldsprægede offentlige retsskuespil, hvor hængninger, halshugninger, radbrækninger og bålstraffe var om ikke dagens orden, så i hvert fald i perioder et ikke sjældent forekommende indslag i hverdagen i byerne og på landet. Herefter ændres praksis. Nu blev der udelukkende tale om halshugning med økse, omend man stadigvæk kunne se forskellige skærpende tillægsstraffe taget i anvendelse.

Fra denne sidste periode er oplysningerne særligt fyldige. Derfor skal beretningen om henrettelsernes historie indledes med et overblik over perioden fra år 1800 og frem til 1857. Fra disse år kendes i alt en lille snes tilfælde, som er velbelyste gennem øjenvidneberetninger. Vi har dog ikke nogen skildring af det formentlig første tilfælde, henrettelsen i 1802 af Klaus Husar, som havde ombragt den 73-årige fru Elisabeth Antoinette von Ehrencron, ejer af Grumbygård i Tolk sogn ved Slesvig. Det ligger dog fast, at fuldbyrdelsen af dødsdommen skete ved Bustrup/Busdorf, hvor Arens herreds rettersted lå ved den gamle Rendsborg landevej, og at Klaus Husar blev bragt dertil siddende omvendt på rakkersluffen, den mest beskæmmende transport af alle.

Der findes flere oplysninger om den sidste henrettelse i Angel, som fandt sted 1812 på »Richtberg« ved Tøstrup i Ny herred, ca. 5 km vest for Kappel. Den dømte var den 60-årige Anna Hedwig Callsen fra Skæggerød/Scheggerott, som havde givet sin mand gift. Ifølge en skildring af begivenheden, som synes at bygge på en øjenvidneskildring, blev hun om morgenen den 14. september kørt til foden af Richtberg. Vognen havde to sæder, på det ene sad den dømte og over for hende en retsbetjent og sandemanden. Præsten i Tøstrup gik ved siden af for at give hende trøst. Hun syntes dog næppe at høre noget, men sad dødsensbleg med et stift blik opefter og bevægede til stadighed læberne, som om hun bad. Ved foden af bakken forlod præsten hende med ordene: »Nu forlader jeg dig, vær ikke bange, Gud er dig nådig.« En kreds af udskrevne mænd afspærrede retterstedet. Alle omliggende marker var sorte af mennesker, som var strømmet til fra nær og fjern. På højen sås blokken ved siden af en pæl, en grav var åbnet, og ved blokken stod skarpretteren, en middelstor, undersætsig mand, meget alvorlig og bleg, med sin hjælper. Skarpretteren lod kvinden knæle ned ved blokken, bandt hende fast, hævdede sin store blanke økse og fuldbyrdede dommen. Hovedet blev sat på pælen, og håret viftede om det blege ansigt,

som var vendt mod vest. Efter nogle dage blev hovedet taget ned og lagt til kroppen, hvorefter graven endegyldigt kastedes til. Skarpreteren var Eberhard Stöckler (1772-1846), der som helt ung mand efter sin fader havde overtaget embedet i Tønder.

I perioden fra 1816 til 1857, da den sidste offentlige henrettelse fandt sted, blev der eksekveret ialt 17 dødsdomme i hertugdømmet Slesvig. Den første af disse var Anders Sørensen Lydomhedes ved Gram (Frøs herred). Den 36-årige forhenværende soldat havde myrdet skrædderen Hans Tychsen i Kastrup. I god tid inden henrettelsen indhentede man tilbud fra flere skarpretere, bl.a. J.H. Stengel i Odense, som også fungerede i hele Nørrejylland, eksempelvis i 1811 ved Århus. Det blev imidlertid Eberhard Stöckler i Tønder, som fik opgaven for 80 rigsdaler courant. Broderen Johann Christoph Stöckler i Sønderborg, som også var blevet spurgt, kom til at deltage som assistent. Eksekutionen skulle finde sted den 2. marts 1816 på en høj ved Friskmark syd for landevejen mellem Gram og Kastrup. Her blev der foretaget grundige forberedelser i form af tilkørsel af jord, grus og sand. Allerede den 29. februar om aftenen ankom skarpreteren med assistent og to hjælpere. På selve dagen gik alting planmæssigt, og sidst på formiddagen, kl. 11.45, faldt Anders' hoved for Stöcklers sikre hug. Karlene satte hovedet på pælen og kroppen på hjulet. Godsinspektør Lorenzen skriver, at henrettelsen blev fuldført med anstand og ro i overværelse af en stor folkemængde.

En meget ejendommelig skik kunne opleves ved denne som ved mange andre henrettelser. Man troede, at blodet fra en henrettet var et sikkert middel mod den faldende syge, epilepsi. Som dreng var Chr. Hybschmann i Gabøl tilskuer den 2. marts. Han har fortalt, at da blodet sprøjtede vidt ud, søgte flere af tilskuerne at få deres medbragte bæger fyldt. De pågældende må i så fald have fået tilladelse til at komme inden for afspærringen. Også fra Hjordkær 1834 berettes, at tre syge fik adgang til at drikke blod fra den halshuggede, og fænomenet er ligeledes omtalt i Haderslev 1826 og Tønning 1844. Når blodet var drukket, skulle den syge løbe over flere bymarker for at sikre en virkning. Fænomenet er meget gammelt. Hos den romerske forfatter Plinius berettes, at blodet fra dræbte gladiatorer blev brugt på denne måde, og midlet var velkendt og flittigt brugt over hele Europa.¹

I Slesvig udkom i juli 1817 hos det kgl. privilegerede Serringhausenske Bogtrykkeri et lille skrift med titlen: *Geschichte des in dem Jahre 1814 an Jürgen Thies, weiland Insten zu Damp, begangenen MEUCHELMORDES, mit den Reden, welche bey der Hinrichtung der Missethäter gehalten worden sei*. Her skildres omstændighederne omkring snigmordet på husmanden Jürgen Thies i Kohberg under godset Damp i Svans. De skyldige var hans hustru Anna Margaretha Hedwig, f. Jöhnk og hendes el-

sker Jürgen Hinrich Wohlgehagen. Dødsdommene over de to blev afsagt af godsets egen kriminalret og tiltrådt af Overkriminalretten i Slesvig, og efter kgl. resolution fandt henrettelserne sted den 21. februar og den 13. maj 1817 på en mark mellem Pommerby og gården Petzrüh.

Når de ikke blev dømt og henrettet samtidig skyldes det, at Margaretha Thies under fængselsopholdet havde indladt sig med fangevogteren og var blevet gravid. Derfor måtte eksekutionen udsættes. Den 30. marts fødte hun tvillinger, som blev sat i pleje, og nu kunne hendes sag gå sin gang. Den 13. maj stod hun så på retterstedet, hvor Wohlgehagen lå på hjul og stejle. Her holdt pastor Friederici sin meget lange tale. Først om den onde lyst og synden: »Hovedet der på pælen, og lemmerne der på hjulet, og dette skækslagne, endnu nogle minutter åndende, offer her til højre for mig ved bøddelknægtens arm, i dybeste fornedrelse, i højeste elendighed – det – alt det har synden medført, der Stachel des Todes, som ødelægger mennesker. Derfor være den evig, evig fordømt!« Pastoren talte dernæst om Guds nåde og barmhjertighed og sluttede med at velsigne de tusinder af fremmødte ved bakkens fod. Herefter udstod Margaretha Thies den samme skærpede straf som sin elsker. Dansk Folkemindesamling har en optegnelse vedrørende denne begivenhed, hvor beretteren efter sin mands bedsteforældre kunne fortælle, at Margaretha trak i sit fineste stads, da hun skulle henrettes. Hun blev flettet på hjul og i lang tid lå der en blå strømpe på retterstedet.²

Flensborg, Eckernförde og Haderslev i 1820-erne

En veritabel massehenrettelse fandt sted 1820 i Flensborg. Baggrunden var et mytteri på den flensborgske brig »L'Esperance«, hvor en del af besætningen havde smidt skipperen Jens Nielsen Holst og hans søn 1. styrmand Niels H. Holst over bord. Tyrannisk behandling og dårlig forplejning var årsagen til søflokkenes desperate handling. Fem af dem blev dømt til døden. I Flensborg var der udbredt forståelse og sympati for søfolkene, og en vis uro sporedes derfor hos myndighederne i dagene op til henrettelserne, som fandt sted den 17. oktober 1820. Ved 7-tiden om morgenen kørte kortegen fra rådhuset under militær eskorte ud til det nye rettersted ved bygrænsen, lige vest for landevejen til Slesvig. Her var et stort antal flensborgere mødt op. Byen forekom næsten øde, medens det foregik. Skarpretteren var Caspar Friedrich Grau (1774-1821) fra Rendsborg. Hans berusede opførsel i dagene op til den 17. oktober var bystyret højst utilfreds med, men på selve dagen var der ikke problemer. Henrettelserne foretog han med stor behændighed og akkuratesse, som det hedder i politimyndighedens udtalelse.³ Myndighederne havde dog også indkaldt skarpretteren fra Husum, som i nødsfald kunne træde til.

De fem kroppe blev lagt på hjul og hovederne sat på pæl. I pastor Valentiners beretning i *Chronik von Flensburg im Jahre 1820* skriver han om »diese Schächer, deren Körper noch zur Schau liegen.«

Denne efterårsdag ved Flensborg halshuggedes også daglejeren Jørgen Jørgensen, som stammede fra Oksbøl på Als. Han havde begået gentagne grove landevejsrøverier. Sømændene blev lagt på hjul og stejle, mens Jørgensen efter dommens ordlyd »burde miste Hovedet med Øxe og hans Legeme derefter begravnes paa Retterstedet.«⁴ Han var i øvrigt den første af de seks, som blev henrettet, fordi han var idømt den mildeste straf. De andre opholdt sig i en til formålet opført lille hytte, hvor de hverken kunne se eller høre noget. En efter en blev de så af den ene af præsterne ført hen til blokken.⁵

Den næste henrettelse fandt sted i Eckernförde og angik en Johann Jensen Bode. *Staatsbürgerliches Magazin* havde i den anledning følgende notits: Den 13. september 1822 blev der i Eckernförde henrettet en mand, som havde skudt sin kone. Mere kan der ikke meddeles af mangel på efterretninger, og vi kan kun beklage, at der ikke finder nogen offentlig meddelelse sted om en sådan, Gud ske lov sjældent, begivenhed. En meddelelse af denne art havde så meget mere været på sin plads, da der har været mange sælsomme rygter i omløb om denne henrettelse.⁶ Det er uvist, hvad det var for rygter, der sigtedes til. Henrettelsen af Bode skete ved Noret, da det egentlige rettersted på bakkerne syd for byen var gået ud brug. Dommen lød på radbrækning, men ændredes til halshugning med økse, kroppen på hjul og hovedet på stage.⁷

Få år senere dræbte skomagervend Oluf Lassen i Haderslev sin kammerat. Overkriminalretten bedømte det som et såkaldt simpelt eller uoverlagt drab, og gerningsmanden skulle nok miste hovedet med økse, men slap for efterfølgende skærpselser. Henrettelsen var bestemt til den 28. februar 1826, og der blev »i lykkelig Mangel af et bestemt Rettersted, anvist og indrettet et saadant paa Byens Mark.« Det er her som i Eckernförde tydeligt, at henrettelser nu var noget, der sjældent forekom. I folkemængden omkring retterstedet på bakken vest for Christiansfeldvej var der den dag også børn, hvis forældre mente, at en sådan begivenhed kunne være dem en god advarsel. Og da hovedet var skilt fra kroppen, kom en dreng hen til liget for at få noget af blodet i sin kop. Oluf Lassen blev lagt i kiste og begravet på stedet, hvor den såkaldte Ole-sten i en have på Marie Margrethevej endnu markerer det skete.

Ved Bredsted og Hjorkær i 1830-erne

Den sidste kvinde, som blev henrettet i hertugdømmet Slesvig, var Margaretha Hansen. Omstændighederne fremgår af kirkebogen for

Titelblad på tryksag udgivet 1821
i anledning af henrettelsen i
Flensborg af fem sømænd, som
havde kastet kaptajnen over bord.
Tryksagen indeholder tanker om
ulykkestrofærne ved landevejen
og er tilegnet alle »brave« forældre
som et spejl for ungdommen.
Søfolkene afhuggede hoveder er
»nach der Natur gezeichnet«.
Tegneren, der andetsteds omtales
som maler Peters jun., må være
identisk med Nicolaes Peters (1766-
1825), bosat i Flensborg fra 1810.
Gengivet efter Slesvigland 1986.

G e d a n k e n
ü b e r
Die Trophäen des Unglücks
an den Landstraßen überhaupt,
mit einem
nach der Natur gezeichneten Kupfer,
die Köpfe
fünf hingerichteter Seeleute vorstellend:
(1) des Matrosen Jochim von Ehren, von
Blankenese; 2) des Kochs Johann Diederich
Hinrich Wehrpupp, aus Hamburg; 3) des
Zimmermanns Jens Jensen Utterberg, aus
Kopenhagen, so wie der 2 Matrosen: 4) Franz
Diederich Widow, aus dem Westphälischen, und
5) Peter Kleber, von Riga,)
welche
ihren Capltain und dessen Sohn
über Bord warfen.

Allen braven Eltern,
zum Spiegel für die Jugend,
gewelhet
von
einem Reisenden.
1821.

Bredsted i Nørre Gøs herred, hvori det hedder, at den 26. februar 1831 blev tjenestepigen Margaretha Hansen, født i Joldelund den 29. marts 1796, halshugget med økse på Galgebjerget. Hun havde for otte år siden skåret halsen over på sin madmoder. Efter syv år tilstod hun morddåden. Da hun havde tilbragt 10 måneder i fængsel, og i den tid var kommet til erkendelse af sin ugerning og oprigtigt havde angret den, gik hun med standhaftighed i døden. Pastor Godber Nissen, som skrev dette i sin kirkebog, havde fulgt den dømte til retterstedet. Margaretha blev lagt i kiste og begravet på stedet, som efter hende har fået navnet Margarethenberg. Henrettelsen blev foretaget af den kun 19-årige Christian Stöckler, søn af skarpretteren i Tønder.

Den sidste henrettelse i Nordslesvig fandt sted ved Hjordkær i 1834. Fyens Stifts Adresse-Avis og Avertissementstidende registrerede begivenheden den 18. september, med tre ugers forsinkelse: »Den 25. August henrettedes i Appenrade den 26-aarige Forbryder H. S. Fallesen, som i Foraaret myrdede sin Brud. En stor Mængde Mennesker overværede Executionen; thi det var omtrent 40 Aar siden Man der i Egnen havde været Vidne til slig en Scene.« En formentlig ret pålidelig beskrivelse af Fallesens endeligt er givet af Amalie Nielsen, datter af præsten Jep Hansen i Hjordkær, som havde besøgt Fallesen i fængslet og vundet hans fortrolighed. Også på retterstedet var Jep Hansen med for at være til støtte for den dømte. Efter nogle sidste ord fra præsten »rettede Hans Fallesen sig op, gik med lette Skridt henimod Skarpretteren, tog selv sin Trøje og sit Halsklæde af og blev bunden for Øjnene. Saa knælede han ned, men da han ikke kunne se, kom han ikke nær nok til Blokken, saa slæbte Rakkerknægten ham derhen ved Haarene – en Raahed, der ikke burde have fundet Sted – Han ænsede det dog ikke, men lagde sit Hovede paa Blokken og sagde: Gud vær mig arme Synder naadig! Da min Fader saa Skarpretteren tage Øksen, vendte han sig om for ikke at se Eksekutionen; da han mente det var forbi, vendte han sig om igen, men for tidlig, thi da holdt Rakkeren netop Hovedet op for at vise det frem, og min Fader saa de sidste Dødstrækninger deri, et Syn han længe ikke kunne glemme. Nu begyndte Mængden at røre sig, men min Fader raabte højt: »Bi lidt, jeg har endnu et Ord at sige.« Der var skarp Østenvind den Dag, og min Fader stillede sig nu saaledes, at Vinden bar hans Ord hen over Mængden, og han holdt med kraftig Stemme en kort Tale, som mange, der hørte den, huskede længe efter.«⁸

Formentlig har det været Eberhard Stöckler fra Tønder, som udførte henrettelsen. Hans førnævnte søn skrev efter faderens død en ansøgning om at blive skarpretter for Tønder by og amt eller eventuelt for hele hertugdømmet Slesvig, eftersom »es soll soweit mir bekannt im ganzen

Flensborg 1820: De afhuggede hoveder tilhørende Jochim v. Ehren, Johann D. H. Wehrpupp, Jens J. Utterberg, Franz D. Widow og Peter Klever.

Herzogthum Schleswig, kein Scharfrichter nicht mehr am Leben seie, und wer nicht bereits von der Jugend her, bei solchen Werrichtungen gewesen, wird sich sicherlich dazu nicht melden.« I sin skrivelse af 16. februar 1848 anfører den nu 36-årige Christian Stöckler, at embedet i Tønder i mere end 100 år er gået fra far til søn, og han mener sig velkvalificeret til »durch die von mir bereits seit meinem 18ten Jahre vielfältig beigewohnten Executionen und dabei stets geleisteten Hilfe ... jede in diesen Amte vorfallende Werrichtungen mit gehörigen Anstand, Ruhe, Präcision und Sicherheit auszuführen.« Samtidig refererer han til, at han for 17 år siden egenhændigt har udført henrettelsen i Bredsted og vedlægger en anbefaling fra herredsfoged Carstensen, som bekræfter, at eksekutionen i 1831 blev udført på tilfredsstillende måde.⁹

Ludwigsburg, Tønning, Fehmarn og Slesvig 1840-1857

Syv år senere, den 9. november 1841 ved godset Ludwigsburg i Svans, dannede en afdeling dragoner kordon omkring et skafot, hvor den 23-årige gartner Friedrich Luis Wilhelm Stieber, som i jalousi havde skudt sin kæreste, blev halshugget af skarpretter J.C.C. A. Untermann (1781-1861) fra Oldenburg, som også forrettede de to næste eksekutioner i landsdelen.

I Ejdersted så en tusindtallig tilskuerskare den 16. april 1844 morderen Karsten Hinz fra Witzwort blive henrettet på »Robbenberge« ved yderdiget uden for Tønning. I årtier derefter blev der på egnen fortalt om denne begivenhed. Hinz kom kørende til retterstedet på en kærre, ledsaget af en afdeling dragoner fra Slesvig. Et to-etages skafot (som kunne være det samme som i 1841, da skarpretteren var den samme) var rejst. Delinkventen fik endnu en gang forkyndt sin dom, hvorefter han besteg skafottet. Her ventede skarpretteren og hans hjælpere. Karsten Hinz fik lov til at sige nogle ord til folkemængden, og kort efter faldt hans hoved

for øksen. Det blev vist til alle sider som skik og brug påbød. En skræddersvend, som led af epilepsi, havde fået adgang til skafottet. Han fik noget af den henrettedes blod i sin »Krug« og drak det, og gik hurtigt derfra. Men det hjalp ham ikke, fortalte senere en gammel mand fra Ejdersted, der som 13-årig havde overværet begivenheden.

Ti år senere den 27. januar 1854 skete den sidste af mange henrettelser på »Köppelbarg« ved Petersdorf på Fehmarn. Den dømte var iklædt synderens klædning, et hvidt stykke med sort besætning. Før han blev ført op på selve højen, måtte han knæle foran amtmanden, som nu brød en stav af asketræ og efter gammel fehmersk skik råbte: »De Kreis ist slaten! Dat Ordel ist spraken! Claus Hinrich Friedrich Bohnensack, du müss starven! Idt geschehe in Gotts Namen«. Kredsen er slået. Dommen er afsagt. Du skal dø. Det sker i Guds navn. Stående på selve retterstedet henvendte Bohnensack nogle ord til folkemængden og gav udtryk for anger over sin gerning. Han tog afsked med præsterne og gik med faste skridt til blokken, hvor den 72-årige Untermann skilte hovedet fra kroppen. Liget blev lagt i kiste og kørt til Kiel.¹⁰

Den sidste offentlige henrettelse i hertugdømmet Slesvig fandt sted tre år senere, da dommen over den 42 år gamle murer Christian Joachim Wilhelm Hoega, som 1½ år tidligere havde slået sin kone ihjel, blev eksekveret ved Slesvig den 27. januar 1857. Det skete ved Slien på et stykke af byens jord, kaldet Friheden. Fra tidlig morgen strømmede folk til stedet, hvor et kompagni soldater havde slået kreds om skafottet. Ved 10-tiden ankom den dømte og hans vogtere i en åben vogn. Han var en stor og kraftig mand, men kunne kun med hjælp fra sine ledsagere komme op på platformen. Her ventede bysekretæren, repræsentanter for retten og to gejstlige. Under oplæsningen af dommen måtte Hoega støttes, og først da han havde taget afsked med præsterne og rettens folk, kunne han samle kræfter til at tage sin skjorte af og lægge sig til rette. Henrettelsen blev foretaget af skarpretteren Anders Nielsen, som kom fra Horsens og var en mand med erfaring. Med embedsomsråde i Nørrejylland og Fyn havde han året før stået for ikke mindre end fem henrettelser.

I Holsten var Johan Lau blevet halshugget ved Nordoe nær Itzehoe den 18. december 1856. Med Hoega og Lau var det forbi med offentligheden omkring henrettelser i Slesvig og Holsten. Efter at have været et skuespil for folket, et lærestykke om man vil, blev det nu en lukket forestilling inden for fængslets mure. Morderen Jacob Franz Ploggen blev således halshugget i tugthuset i Glückstadt den 12. oktober 1858, og kun fangerne var tilskuere.¹¹ I kongeriget skal vi helt frem til 1882 for at finde den sidste offentlige henrettelse, som var Anders Nielsen Sjællænders på

Lolland, medens Tysklands sidste offentlige eksekution skete 1864 i Greiz.¹²

I fængselsgården i Flensborg fandt der henrettelser sted helt ind i begyndelsen af 1900-årene, således Errested-smedens den 10. september 1896.¹³ Arkitekt Andersen, Christiansfeld, som var født 1881, har i sine erindringsoptegnelser fortalt, at man sidst i 1890-erne på markedspladsen ved Gravene i Haderslev af udråbere blev budt indenfor til panoramaer, hvor man gennem et rundt glas blandt andet kunne se »Die Hinrichtung des Raubmörders Schütt aus Errigsted«. ¹⁴ I realiteten blev den intramurane eksekution kun overværet af henved en snes myndighedspersoner, som var særligt indkaldt.

2. Galgehøj og rettersted

En franskmænd, som i 1652 drog over Sjælland, fortæller, at der idelig sås galger langs vejene, og en lignende iagttagelse er i samme årti gjort af en polsk officer i Nørrejylland.¹ Der er ingen tvivl om, at dette syn også har mødt den rejsende, som drog gennem Sønderjylland, og ved siden af galgerne har hjul og stejle flere steder kunnet ses stå på retterstederne, sådan som den engelske ambassadør Whitelocke observerede det, da han midt i 1600-årene rejste op gennem Sverige.²

Retterstedet med galgen kom man helst ikke for tæt på og slet ikke efter mørkets frembrud. Om galgebakken ved Kværn i Angel fortælles, at det spøjte her. En forbryder, som var blevet henrettet, viste sig ved nattetid, og ingen fra egnen brød sig om at komme i nærheden af galgebakken om natten.³ Fra Nr. Rangstrup herred stammer en historie om to ransmænd, der var blevet hængt på retterstedet på Nujbjerg. Samme aften var en del folk samlet på kroen, hvor der blev drukket godt. En handelsmand sydfra brovtede med, at han da nok turde vove at gå op til galgen. De andre gæster tog ham på ordet og indgik et væddemål. Aftalen var, at han først skulle spørge, hvordan de to hængte havde det og siden skrive tre kors på galgen som bevis for, at han havde været der. Handelsmanden gik til galgebakken og spurgte: »Wie steht's mit dem Quartier?« – »Ganz schlecht!« blev der svaret. Rædselsslagen glemte han alt om at skrive kors på galgen og for tilbage til kroen. Kort efter viste det sig, at stemmen i mørket tilhørte en kræmmer, som træt og udaset havde siddet og hvilet sig en stund ved galgebakken.⁴

Hvornår galgerne begyndte at rejse sig på højene, ved vi ikke med sikkerhed, men meget taler for, at det kan være sket samtidig med, at landskabslovene finder deres form i 1200-årene. I Jyske Lov fra 1241 hedder det: »Om hvad en tyv kan hænges for: Har han stjålet koster til en værdi af en halv marks værdi eller mere, da kan ombudsmanden hænge ham uden dom og gør ingen synd derved, fordi hans gerning har dømt ham, og han hænger ham for rettens og kongens magts skyld og ikke af hævn. Men bonden må ikke selv hænge sin tyv, fordi han gør det af hævn. Selv om der er handlet ilde imod ham, må han ikke tage sig selv til rette.«⁵ Den forurettede har altså tidligere været henvist til selv at klynge tyven op, formentlig i et træ, mens det nu er blevet kongemagten, som skal sørge for, at folk får deres ret. I de tidlige faser må vi gå ud fra, at galgen har været enerådende på bakken med sine tyve hængende udsat for ravne og krager og de fire vinde. Senest i senmiddelalderen har hjul og stejle med kroppene af henrettede forbrydere gjort galgen selskab og er blevet et lige så kendt element på retterstedet. Det dokumenteres

af billedmæssige fremstillinger på kalkmalerier i flere danske kirker, således i Vinderslev ved Silkeborg, i Århus domkirke og Tirsted på Lolland, medens det er usikkert, om der findes eksempler fra slesvigsk område.

De slesvigske købstæder, som nu vokser til og fra anden halvdel af 1200-årene efterhånden får deres egne stadsretter, kan have været de første steder, hvor disse strafferetsinstrumenter har kunnet ses stående udenfor byporten. Stadsretterne var forholdsvis strenge, delvis under indflydelse af tysk (lybsk) ret. Tønders er et godt eksempel på en stadsret af de mere strenge, som senere fik en vis betydning for Ribes ret, og hos Peder Syv finder vi ordsproget om kællingen, der sagde til sin søn: »Tak din Gud, du kom ej for Riber Ret.« Han hang i Varde galge. Den første galgebakke, som ses omtalt, er »Galgenbargh« ved Husum i 1475.

Retterstederne var i brug indtil anden halvdel af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene, de sidste endda helt til o. 1850. I dag er det især stednavne, som minder om disse strafferettens skuepladser. I Nord-slesvig lever galgen videre i vejnavne som Galgebakken i Aabenraa og Nybøl, Galgevang i Brøns og Galgevej ved Sdr. Sejerslev. Flest af disse navne synes der at være i Vestslesvig. I Gallehus ved Aabenraa og Møgeltønder genfindes den sønderjyske udtale af galge. Enkelte af galgebakkerne bliver endnu tydeligt fremhævet som sådanne, det gælder især i Aabenraa og Løgumkloster, og nogle få steder markeres det tidligere rettersted med en sten med indskrift. Således Lø herrreds rettersted ved Brede og Slogs herreds ved Bredevad. I Sydslesvig findes stednavnet Richtberg ved Tøstrup i Angel, og Galgenberg forekommer flere steder, bl.a. ved Lytjenholm og Süderstapel.

Rettersteder på historiske kort

I forsøget på at indkredse retterstederne i Slesvig var det naturligt at begynde med en systematisk undersøgelse af de tilgængelige historiske kort. Som udgangspunkt valgtes premierløjtnant H. du Plats kort over hertugdømmet Slesvig. Dette kort blev udarbejdet 1804-05 til militært brug på grundlag af Videnskabernes Selskabs opmålinger o. 1780. Kortet anses for at være det bedste generelle kort over landsdelen fra denne periode. Det omfatter 14 blade i målestok 1 : 57.600 og er i dag tilgængeligt i en trykt udgave fra 1983, som dog er minimeret til 1 : 100.000 fordelt på otte blade.

Du Plats kort tegner et billede fra den periode i slutningen af 1700-årene, da galgehøje og rettersteder for alvor var ved at gå ud af brug, i takt med indgribende reformer i strafferetsplejen. Det er derfor interessant at se, i hvilket omfang galgehøje og rettersteder er medtaget på du

Ugle herreds galge ved Oversø som den gengives på Videnskabernes Selskabs kort fra 1783. Galgesignaturen ses umiddelbart over »s« i ordet »Oversee«.

Plats kort. En systematisk undersøgelse af kortene viser, at ialt 24 rettersteder er afsat på kortene. Heraf er 15 markeret med et galgesymbol, mens resten er betegnet ved stednavne som Galgebakke, Galgeberg og Galgehøj eller direkte betegnes som rettersted. De 24 rettersteder er fordelt ligeligt mellem Nord- og Sydslesvig. De er derimod ikke ligeligt fordelt mellem øst og vest, idet ikke mindre end 18 af stederne ligger i de østlige egne, og ydermere begrænset til området mellem Aabenraa og Slesvig. Med hensyn til jurisdiktion fordeler retterstederne sig med 3 til købstæder, 15 til herreder og 6 til andre retsområder.

Her er det interessant at sammenligne med Videnskabernes Selskabs trykte kort over Slesvig. De er tegnet 1780 og 1783, 1804 og 1805 samt 1822 på fem blade i målestok 1:120.000. Her ses blot 11 rettersteder, hvoraf de 9 findes på kortet 1783 over den sydlige del af Fyn med den tilgrænsende del af Slesvig. Her er der galgesymboler ved Ensted, ved Egen og Ketting på Als, ved Dybbøl og Nybøl på Sundeved, og i Angel markeres Ugle, Husby og Ny herreders rettersteder på samme måde. De tre andre markeringer er stednavnebetegnelser, Galgebanke ved Rise på Ærø, Galgehøj ved Hajstrup og Galgebjerg ved Bredsted, de to sidste på kortet fra 1805.

Umiddelbart skulle man forvente at se samme antal markeringer af galger og rettersteder på begge kort, eftersom de er tegnet efter samme

Lundtoft herreds galge ved Ensted kirke, gengivet på H. du Plats kort fra 1804-05.

forlæg, konceptkortene fra o. 1780, VSK dog kun i den halve målestok, 1 : 120.000 mod 1 : 57.600. Men en sammenligning mellem VSK 1783 og det tilsvarende område på du Plats kort 1804-05 viser, at sidstnævnte har 15 lokaliseringer mod 1783-kortets 8 (den ene på Ærø må der ses bort fra, da øen ikke er med på begge kort). Kortet af du Plat er ene om at markere rettersteder ved Aabenraa, Havnbjerg/Fægteborg, Flensborg, Munkbrarup, Gelting, Strukstrup og Bollingsted.

Der er ikke nogen umiddelbar forklaring på, at du Plat 1804-05 har medtaget næsten dobbelt så mange rettersteder som kortet fra 1783. Bortset fra den større målestok og det forhold, at de på et militært kort kunne være af særlig interesse som pejlemærker. Sandsynligvis har du Plat på sine kort indført alle konceptkortenes angivelser af galgehøje og rettersteder i ovennævnte område. Imidlertid er der rettersteder i området, som ikke er med på kortene. Således mangler Sønderborgs og Vis herreds rettersted ved Hanved.

Forklaringen på, at 18 ud af 24 af du Plats retterstedsangivelser findes i dette østkystområde, mens der kun ses få markeringer i den øvrige del af Slesvig, kan næppe være, at galgerne kun stod disse steder, mens der ikke længere fandtes intakte galger de andre steder. Snarere kan der være tale om, at kartograferne i marken har udført deres arbejde lidt forskelligt, måske som følge af ændrede instrukser.

Der kan dog ikke herske tvivl om, at en del rettersteder havde været i brug for sidste gang, da Videnskabernes Selskabs kortlægning af Slesvig begyndte i 1778. Nogle af dem har allerede været på vej ud af den almindelige bevidsthed som rettersteder. Og kun de steder, som stadig bar en galge eller som var klart markeret i landskabet, kunne gøre krav på at blive indtegnet på kortene.

Udskiftningskortene er i nogle tilfælde et årti eller mere ældre end konceptkortene fra sidst i 1770-erne og senere, og de er på flere punkter mere detaljerede. Men de er ikke bevaret for alle relevante områder, og det har vist sig, at disse kort alligevel ikke kan dokumentere mange af de rettersteder, som ikke ses på du Plats kort eller på konceptkortene fra Videnskabernes Selskabs opmålinger. Ingen af de relevante udskiftningskort, som er inddraget i undersøgelsen, kan således dokumentere rettersteder ukendte på du Plats kort. Derimod kan disse udskiftningskort nok give supplerende oplysninger om retterstedets placering og galgens opbygning.

For købstædernes vedkommende giver byprospekter og bykort i topografiske værker en delvis dokumentation. Pontoppidans Atlas' bind om Slesvig fra 1781 giver således oplysninger om forholdene i Flensborg, Haderslev, Slesvig, Sønderborg og Aabenraa. Ellen Redlefsens *Flensburg in alten Bildern* (2. Aufl. 1963) har gengivelser af interesse fra flere tidsperioder.

Man skulle forvente, at Johannes Mejers fortrinlige og ret detaljerede kort over hertugdømmet Slesvig, som blev tegnet fra slutningen af 1630-erne til begyndelsen af 1650-erne, ville indeholde gode oplysninger om retterstederne i landsdelen. Det er imidlertid kun delvis tilfældet. På Mejers kort i Danckwerths *Neue Landesbeschreibung der beiden Herzogthümer Schleswig und Holstein* (1652) ses der kun galger ved Aabenraa, Egen på Als, Slesvig og Husum. Her er især de to sidste interessante. Mejers kort over Aabenraa amt 1639-41 med sognene i målestok 1:25.000 og landsbyerne i 1:12.500 har udover Aabenraa-galgen på Arnbjerg også markeringer af »Gallhuÿ« ved Horsbyg og en galge ved Mjøl's i Sdr. Rangstrup herred samt »Galgenberg« i Hjordkær sogn. Hans kort over Nordslesvigs vestkyst med enklaveområderne har derimod ingen markeringer af rettersteder. I sammenhæng med Johannes Mejer må også nævnes et meget interessant kort over Als og Sundeved, tegnet 1655 af Heinrich Ottendorff. Her ses galger indtegnet ved Sønderborg, Dybbøl, Ketting og Egen. Dette kort har, som påvist af Jørgen Paulsen, taget sit forlæg i et kort over Als og Sundeved af Johannes Mejer, tegnet ca. 1650-53, et kort som adskiller sig fra sammes trykte kort fra 1649.⁶

Ud over disse større arbejder findes der forskellige enkeltstående kort, som kan bidrage med dokumentation af rettersteder. Det gælder et

byprospekt over Slesvig 1791, planer over fæstningen Tønning 1693 og 1753, Resens kort over Sønderborg 1677 og et italiensk kort over overgangen til Als i 1658. Blandt de ældste kort med angivelse af rettersteder er Braun og Hogenbergs i deres *Theatrum urbium* fra 1588 med galge ved Tønder og Slesvig, et kort over Angel fra 1595, som gengiver en galge uden for Flensborg samt et bykort over Tønder o. 1620, som viser både byens og herredets galge. Adskillige af retterstederne har kunnet følges over et længere tidsrum på forskellige kort. En anden gammel billedmæssig gengivelse af et rettersted i hertugdømmet Slesvig findes på det Beyerske epitafium fra 1591 i Marie kirke i Flensborg. På bybilledet her er galgen tydeligt at se på sin plads nord for byen

På de danske 4 cm kort fra 1990-erne over Nordslesvig findes ialt ni lokaliteter, som refererer til rettersteder, alle begyndende med Galge-. Det drejer sig om Galgebakke ved Egen, Ketting og Aabenraa, Galgebjerg ved Varnæs, Galgebro ved Bredevad, Galgehøj ved Ballum og Emmerlev, Galgemark ved Bredebro og Galgevang ved Brøns samt Galgebanke ved Dunkær på Ærø. Desuden ses Gallehus ved Aabenraa og Møgeltønder. På de tyske 4 cm kort fra 1980-erne over Sydslesvig findes kun tre lokaliteter af samme art, nemlig Richtberg ved Tøstrup i Angel, Galgenberg syd for Lytjenholm og Galgenberg i Stapelholm.

Undersøgelsen af de forskellige kort har kunnet dokumentere i alt 40 rettersteder. I den benyttede lokalhistoriske litteratur er fundet yderligere o. 30 steder, en del af disse kræver det dog nøjere undersøgelser at få placeret præcist. De o. 70 rettersteder, som gennemgangen af kort og litteratur har resulteret i, synes umiddelbart at svare til det antal, som kunne forventes ud fra antallet af købstads- og herredsjurisdiktioner, men dertil kommer godsernes særlige rettersteder, og da adskillige af de registrerede har afløst andre i samme retsområde, er der ingen tvivl om, at det reelle antal rettersteder har ligget over de 100. Ved ordet rettersted forstås her ikke kun den faste lokalitet, hvor henrettelser har fundet sted gennem en længere periode, oftest identisk med galgebakken, men også de lokaliteter, som har været skueplads for nogle få eller blot en enkelt henrettelse.

Tingsted og rettersted

De fleste af købstæderne havde deres faste rettersted uden for byen indtil sidst i 1700-årene. Herudover tjente også bytorvet som eksekutionssted i visse tilfælde. Efter at de ordinære rettersteder var gået ud af brug, måtte myndighederne flere gange i 1800-tallet lade de sidste henrettelser foretage på nye steder. I amterne havde hvert herred eget rettersted med galgen som en fast bestanddel, hvis den da ikke viste at være faldefær-

dig, netop når den skulle i brug. Herredernes antal varierede ved sammenlægninger og oprettelse af nye, og de sidst tilkomne, Eckernförde og Kappel herreder, har ikke haft et herredsrettersted. Landskaberne i det sydlige Slesvig havde jurisdiktioner uden for herredsinddelingen. Birker og fogderier var mindre områder, hvoraf de fleste havde selvstændig kriminalret. Blandt fogderierne i Sydslesvig havde i hvert fald Bollingsted og Svabsted egne rettersteder.

Godserne i landsdelen spillede en stor rolle i strafferetsplejen, fordi adelen i 1524 fik retsmyndighed på deres besiddelser. Denne ret blev indskrænket i 1805, men kriminalsagerne blev først fjernet fra godserne, da den såkaldte patrimonialjurisdiktion blev afskaffet i 1853/54. I Sydslesvig kom de selvstændige godsjurisdiktioner i særlig grad til at præge billedet. Den sydøstlige del af Angel og hele Svans og Dänischwohld dannede samlede godsdistrikter, og flertallet af godserne i disse områder havde egen jurisdiktion. Af godserne i det øvrige Sydslesvig havde nogle egen ret, medens undersåtterne på de øvrige var tingpligtige under herredet. Selvom hvert gods med jurisdiktion i princippet kunne have eget rettersted, har det næppe altid været tilfældet. Dels har en del af godserne næppe været ude for at skulle afsige og fuldbyrde en dødsdom, dels kan nogle af dem have sluttet sig sammen om en fælles ret og andre godser have benyttet herredets almindelige rettersted. Et eksempel på det første kendes fra Gudsgave len på Ærø, hvor det 1700 hedder, at tinget er ved gården, men der er intet rettersted, da der i mange år ingen misdædere har været.⁷ Et eksempel på det sidste kendes fra eksekutionen i sagen fra Angel 1737, hvor den adelige godsret lod henrettelsen ske på Ny herreds rettersted.

Med hensyn til det øvrige privilegerede gods, det vil sige kloster-, kirke- og hospitalsgodset samt de oktrojerede koge, haves ingen sikker viden. Et eksempel fra Haddeby sogn 1634 viser dog, at der kunne være problemer i disse områder. Præsten her udtalte under superintendentens visitats, at der var »mehrere Todtschläger, die nicht bestraft werden, weil das Kloster kein Halsgericht hat.«⁸ Det mest sandsynlige er, at man i disse områder i påkommende tilfælde har benyttet sig af andre jurisdiktioner og disses rettersteder.

Det var tingstedet, som bestemte retterstedets placering. Findes der et tingsted, så vil der normalt også være et rettersted i nærheden. Et godt eksempel finder vi hos den lokalhistorisk interesserede Borne-præst H. N. A. Jensen, som under en vandring gennem Angel bemærker, at det gamle tingsted i Husby har været ved kirkegården »und dort drüben südlich auf dem Hügel das Hochgericht.«⁹ Typisk vil der være tale om en gennemsnitlig afstand i luftlinie på 1-2 km. Imidlertid er der store udsving. Den korteste afstand ses i Nybøl, hvor der kun var 300 m mel-

Mindestenen for Slogs herreds rettersted syd for landevejen mellem Bredevad og Sottrup. Stenen blev slået i tre stykker ved hærværk i 1934, de to er bevaret og sat sammen til det nuværende mindesmærke. Oprindelig højde o. 1,5 m. Privat foto 1997.

lem ting- og rettersted. Det er dog værd at bemærke, at det oprindelige tingsted kan være flyttet, uden at retterstedet er flyttet med. Det vil formentlig vise sig at være tilfældet fra slutningen af 1600-årene, da man begyndte at opføre tinghuse, hvor der før havde været holdt ting under åben himmel. Et eksempel herpå kendes fra Frøs herred, hvis tingsted oprindeligt lå ved Tinghøje i Hygum sogn i nærheden af retterstedet, men i første halvdel af 1700-årene havde tinget til huse i Rødding, for derefter at blive flyttet til en ny bygning i Hygum, da Frøs og Kalvslund herreder fik fælles ting i 1750-erne.¹⁰ Omvendt kan retterstedet også være flyttet længere væk fra tingstedet. I Rise herred ser det ud til, at retterstedet på Aarslev Mark ved midten af 1600-årene er blevet flyttet et par kilometer mod vest til Sdr. Ønlev Mark, begge i Hjordkær sogn. Rise herreds tingsted var på Brundlund slot. Der kendes også adskillige eksempler på, at ting- og rettersted er flyttet på én gang. Det skete 1562 i Tyrstrup herred. Det synes også at have været tilfældet i Sønder Rangstrup herred, hvor der o. 1640 ved Horsbyg i Egvad sogn findes både Tinghøj og Galgehøj, mens galgen står ved Mjøls i nabosognet Rise, som også havde tingsted.

Også købstædernes rettersteder kunne flyttes. Således i Flensborg og Husum, og i Aabenraa ved vi, at Kapelbjerg syd for byen o. 1600 blev afløst af Arnbjerg på Kolstrup Mark, nu kaldet Galgebjerg. I Slesvig lå slotsgrundens rettersted o. 1650 nordøst for Gottorp slot ved de såkald-

te »Hühnerhäuser« eller Hønehuse, hvor Mejer tydeligt markerer det, men i 1700-årene findes det, efter datidens byprospekter at dømme, ca. 500 m længere vestpå, lige nord for slotsanlægget. I købstæderne fungerede torvet også i visse tilfælde som rettersted, men kun når der var tale om en såkaldt ærlig henrettelse med sværd. Det skete eksempelvis i Slesvig 1577 og 1621, Tønning 1598, Aabenraa 1610, 1743 og 1767 og i Haderslev 1736. I Flensborg var forholdene specielle, idet byen havde to rettersteder. På Galgebakken uden for Nørreport foretog man hængninger og indtil o. 1600 også levende begravelser. Henrettelser ved sværd fandt almindeligvis sted på bakkerne oven for byen, hvor de dømte blev ført ud af Friserporten mod vest, »ut op de Stade, so dortho bestemmet is,« som det hedder i en dom 1566. Se nedenfor i det særlige afsnit om Flensborgs rettersteder. I 1800-årene, i de offentlige henrettelsers sidste fase, kom man flere gange ud for, at der måtte findes et nyt egnet sted til en henrettelse, da det oprindelige rettersted var gået ud af brug og måske også inddraget til andre formål. Det skete i Flensborg 1820, Haderslev 1826 og Eckernförde 1841 samt muligvis i Slesvig 1822.

I trolddomsprocessernes tid fra o. 1540 til 1680-erne ser det ud til, at heksebrændingerne i en del tilfælde er sket på særlige steder og ikke på eller ved retterstedet. Skønt det er forholdvis sjældent, at vi får noget direkte at vide om, hvor bålene var bygget op, findes der dog enkelte holdepunkter. I Burg på Fehmarn brændte byen således sine hekse ved Sct. Jørgen, hvorimod det almindelige rettersted var ved Galgedam i Burgstaken. Der blev Anke Burmeister i 1650 »unter den Galgen verscharrt,« da hun døde under torturen uden at have tilstået trolddom. Bertram Rathlou lod i 1557 de 10 troldkvinder brænde ved Borne kirke. I Aabenraa blev to kvinder i 1617 brændt syd for byen, på det tidligere rettersted. På godset Røst ligger ved Mehlby højen Heksebjerge, hvor hekse kom på bålet 1632 og 1641. Fra Als er der også eksempler. I Nørre herred, ca. 500 m fra retterstedet ved Fægteborg, findes Brændager ved søen, hvor to mænd i 1657 blev brændt. Og i Ketting sogn, Sønder herred, blev to hekse 1680 brændt på Askhøj, »udi Østmarken ved de unge Eller,« som senere kaldtes de brændte agre. Modsat hedder det i 1577, at en troldkone er blevet brændt ved Hviding herreds ting. I Flensborg fik skarpreteren 1607 ordre til at føre Kistina Netelers til eksekution »darup und henuthe«, men præcist hvilket sted får vi ikke at vide. I 1610 skal provsten i Møgeltønder Bertel Thomsen være blevet brændt ved galgen.

Ved købstæderne lå retterstederne som regel på byens mark og normalt inden for en kilometers afstand. Nærmest byen lå de i Flensborg og Sønderborg, længst ude var Eckernfördes rettersted. Karakteristisk var deres beliggenhed tæt på byernes indfaldsveje. Det var et udtryk for troen på en præventiv virkning. De vejfarende skulle ikke være i tvivl om,

at lov og ret håndhævedes i denne by. I Slesvig stod galgerne ved vejene til Flensborg og Husum, i Eckernförde mod syd mellem vejene til Kiel og Rendsborg. Sidstnævnte by var en undtagelse, da købstæderne i hertugdømmet som regel havde deres galge placeret nord for byen.

I nogle af de herreder, som dannede grænse til en købstad, kunne også herredets rettersted befinde sig tæt på byen, så denne havde to rettersteder lige uden for sine porte. Det gælder Haderslev herreds i Erlev og Tønder herreds på Tønder bymark, blot 800 m fra stadens rettersted. Disse to herreder havde da også begge tingsted i købstaden. I Sydslesvig lå Arns herreds rettersted i Bustrup/Busdorf tæt ved Slesvig og Sønder Gøs herreds i Rødemis ikke langt fra Husum.

Som købstædernes var herredernes rettersteder så vidt muligt anbragt i umiddelbar nærhed af befærdet vej eller i hvert fald så tæt på, at de vejfarende ikke skulle være i tvivl om, hvad der kunne foregå på stedet. Den 8. april 1750 var Peder Knudsen fra Elsmark på Als på vej hjem fra en rejse til Odense, da han syd for Ensted kirke blev vidne til henrettelsen af Ulrik Brandt.¹¹ Ser man på kortet over retterstedernes beliggenhed, springer det straks i øjnene, at en god del af dem ligger op til vigtige vejstrøg, dels til den østlige hovedvej Hærvejen og den vestlige oksedriftvej fra Foldingbro over Løgumkloster til Husum, dels til vejstrækningerne mellem de større byer.

Ved Hærvejens hovedstrøg lå der rettersteder nær Hjordkær, Hanved, Oversø og Krop. Langs den vestlige oksevej lå de tilsvarende nær Hygum, Løgumkloster, Sønder Løgum og Bredsted. Ved hovedvejene fra købstæderne lå retterstederne i Aller og Erlev, og syd for Aabenraa Ensted og Klipleve. På Als lå der fire rettersteder langs vejen mod Nordborg, nemlig ved Sønderborg, Ketting, Egen og Fægteborg. Gram herreds galge stod i Hammelev ved vejen mellem Haderslev og Ribe, Nr. Rangstrup herreds i Agerskov nær vejen mellem Ribe og Toldsted, og Slogs herreds galge stod ved vejen mellem Aabenraa og Tønder.

Retterstedet lå som regel højt i landskabet. Det kunne være på et naturligt højedrag som Nujbjerg ved Agerskov i Nr. Rangstrup herred, Arnbjerg ved Aabenraa, eller Tokkeshøj, også kaldet Galgebjerg, ved Varnæs. Men meget ofte stod galgen på en gravhøj fra oldtiden. I både Nord- og Sydslesvig kendes der så mange eksempler på brug af gravhøje til dette formål, at det må betragtes som det mest almindelige. Af 17 herreder i Nordslesvig havde mindst 11 deres rettersted liggende på en gravhøj. De mest markante af de intakte høje er Galgehøjene ved Ketting i Als Sønder herred og ved Emmerlev i Højer herred samt Loddenhøj ved Hammelev i Gram herred. Andre høje er overpløjede, men kan stadig ses i landskabet som galgebakken ved Erlev i Haderslev herred. Nogle høje er helt forsvundet som den nord for Hygum i Frøs herred.

Galgehøj i Højer herred, her set fra vest. Højen ligger på Galgevej ved Sdr. Sejerslev. Foto: Volkert Truelsen 2002.

Fra Sydslesvigs østlige del kendes i hvert fald en halv snes eksempler på brugen af en gravhøj som rettersted. Blandt de stadig eksisterende kan nævnes galgehøjene ved Hanved (Vis herred) og Oversø (Ugle herred) samt »Richtberg« i Kappel herred.

Der kunne også være tale om en forstærket virkning som i Varnæs birk, ved Egen på Als eller Dunkær på Ærø, hvor galgen var anbragt på en gravhøj, der som så mange af slagsen i forvejen lå på et højedrag. I et par tilfælde har retterstedet været på den ene af to tvillinghøje, det gælder ved Hanved i Vis herred og ved Bustrup/Busdorf i Arns herred. Det kunne føre tanken hen på, om tingstedet oprindeligt kan have ligget ved eller på den anden høj? En sådan sammenhæng nævnes i Hanved.¹² Arkæologen Carl Neergaard er i sin artikel »Thinghøje og Thingdysser« fra 1902 inde på det samme for kongerigets vedkommende.

Tingsted, vejforløb og højdeforhold har altså været nogle af de bestemmende faktorer ved retterstedets placering. Herudover synes også afstanden til den almindelige bebyggelse at have spillet en rolle. Kun få rettersteder har ligget nær landsbyerne. Undtagelser er her Nybøl og Egen, hvor galgen stod inden for en afstand på blot 300 m, og til dels Ensted, hvor den senere professor H.N. Clausen i 1818 noterer i sin rejse dagbog, at »i Ensted staa faa Skridt fra hinanden en Kirke, en Kro og en Galge, et smukt Kløverblad, som kunde udlægges: Salighed, Synd, Fordømmelse.«¹³ Snarere kan der spores en tendens til, at galgebakken søges skubbet ud mod grænsen eller skellet for ejerlavet eller sognet, således er stednavnet Galgehede ikke sjældent forekommende. Et oplagt eksempel er Rise herreds rettersted, som engang i 1600-årene blev flyttet fra Aarslev til et andet sted i Hjordkær sogn, nærmere betegnet der, hvor Aarslev, Søst og Sønder Ønlev byjorder mødes. Tilsvarende ligger Slogs herreds rettersted tæt på skellet mellem Bredevad, Sottrup og Lendemark ejerlav. Et sydslesvigske eksempel er fra Nørre Gøs herred, hvor Galgenberg yderst på Bargum Sønderhede grænser op til Dörpum i Bordelum sogn og til Lytjenholm i Breklum sogn, og i Stapelholm stod galgen midt i trekanten mellem Süderstapel, Norderstapel og Seeth. I Egen herred var galgebakken nær ved skellet Egen-Guderup og i Højer herred ved skellet mellem Emmerlev og Sønder Sejerslev. I Ballum birk hedder det i en præsteindberetning 1754, at Galgehøj lå ved udsiden i sognet.¹⁴

Galgerne

»Salve Justitia«, Hilset være Retfærdigheden, skriver kartografen Johannes Mejer ved de galger, som han indtegnede på sine kort over Aabenraa amt o. 1640. Galgen var selve symbolet på den strafferet, som udøvedes på retterstedet, og den har både givet navn til selve stedet, jf. Galgebakke, Galgebanke, Galgebjerg og Galgehøj, og sat sit præg på omgivelserne med betegnelser som Galgeager, Galgebro, Galgehede, Gallehus, Galgemark, Galgepold, Galgestrøm, Galgevang og Galgevej.

Det er vanskeligt at finde troværdige gengivelser af galgerne i det slesvigske område. De galger, som findes på de forskellige historiske kort, er ofte mere symboler på galger end virkelighedstro gengivelser. Videnskabernes Selskabs kort 1783 har som signatur for et rettersted en triangelgalge, dvs. en galge på tre ben forbundet med overliggere. På du Plats kort fra 1804-05 ses såvel denne signatur som en anden med en tobenet galge og en enkelt overligger, og der er omtrent lige mange af hver. Lundtoft herreds galge viser tydeligt usikkerheden i gengivelsen, idet den på Videnskabernes Selskabs konceptkort fra o. 1780 er tegnet

tobenet, mens den på samme selskabs udgivne kort 1783 figurerer som en triangelgalge, for så igen 1804-05 hos du Plat at være tobenet. Et andet eksempel er fra Haderslev, hvor galgen på Danske Atlas' byprospekt 1768 er to-benet, mens udskiftningskortet 1788/1797 viser en galge af triangel-typen. Aabenraas galge er derimod 1641, 1768 og 1804-05 kun gengivet som tobenet.

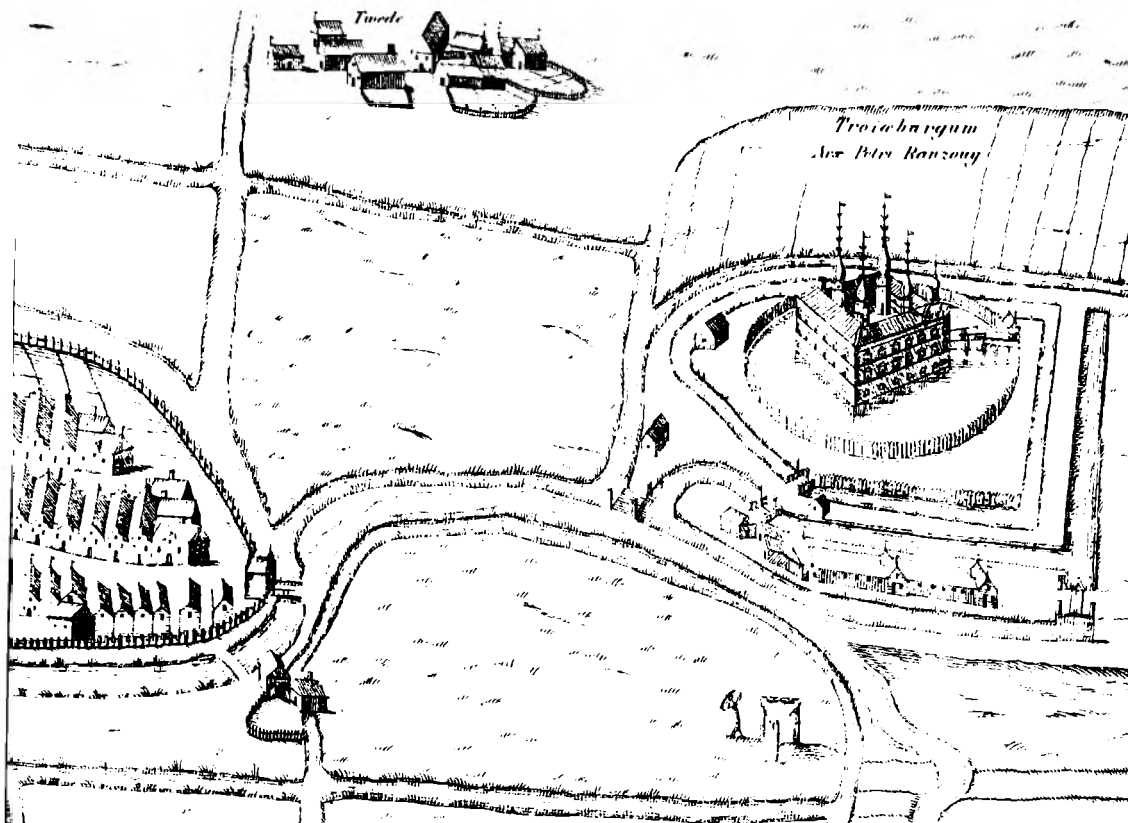
Byprospekterne fra anden halvdel af 1700-årene har i alle fire tilfælde købstadsgalger af den tobenede type. Og kortsignaturer fra 1600-årene, som bl.a. Johannes Mejers, viser helt overvejende den tobenede galge. Triangelgalgen findes som illustration 1588 og o. 1620 ved Tønder, 1588 ved Slesvig, 1596 ved Flensborg og 1677 ved Sønderborg. Af særlig interesse er galgegengivelserne på bykortet over Tønder fra o. 1620. Det viser nemlig både byens galge og Tønder herreds galge. Og bygalgen er tegnet som en triangelgalge, mens herredsgalgen er tobenet. Netop fordi de er gengivet forskelligt på et lokalt kort, kunne der være grund til at tro, at der her er tale om galgernes faktiske udseende. Spørgsmålet er nu, om triangelgalgen kan have været de store købstæders galgetype i 1500-årene. Det støttes af, at da Flensborgs galge væltede, blev »umgeweht«, i 1559, da hang der ikke mindre end otte tyve i den, og 1602 var den ved en lignende begivenhed besat med syv hængte.¹⁵ Det har kun den store galge kunnet rumme. Ribes galge var af en særlig fornem konstruktion med tre murede piller, som bar galgebjælkerne.¹⁶

For Sønderborgs vedkommende findes der tre gengivelser af galgen, fra 1655, 1658 og 1677. Men de er alle forskellige. Ottendorffs kort viser hertugens galge som et større bygningsværk, bestående dels af en triangelgalge, dels af en tobenet galge, som er bygget oven på den ene af triangelens sider. En helt tilsvarende galgekonstruktion ses på svenskeren Erik Dahlbergs tegning af stormen på Frederiksodde i oktober 1657. På det italienske kort 1658 over erobringen af Als er galgen imidlertid vist som den almindelige tobenede. Endelig har Resen 1677 markeret Sønderborgs galge som trebenet. Det forkommer sandsynligt, at hertugen i Sønderborg har haft en galge, som ved sin størrelse kunne være med til understrege den hertugelige magt og myndighed. Og at triangelgalgen hos Resen kan være den reducerede udgave af samme galge, uden overbygningen til ærkeskælmene, de mest belastede forbrydere. Hvorimod der må fæstes mindre lid til den italienske illustration fra 1658.

Den foreløbige konklusion må blive, at de større købstæder som Flensborg, Slesvig og Tønder samt muligvis hertugbyen Sønderborg har haft triangelgalger, i hvert fald i 1500-årene og lidt ind i 1600-årene.

Efterhånden som galgenfuglene blev færre har man så ved fornyelser formentlig ment at kunne nøjes med at rejse en tobenet galge af den type,

Tønders galge. Den rantzauske ejendom Trojborg er med kunstnerisk frihed anbragt tæt på Tønder, men byens trebenede galge med et hjul på stejle synes at være gengivet på sin rette plads uden for Norreport. Udsnit af Delineatio Civitatis Tonderensis i Braunius og Hogenberg: Theatrum Urbium 1588.

som var almindelig på galgebakkerne rundt omkring i hertugdømmet Slesvig, og som vel højst kunne huse en 3-4 tyve samtidigt. Den var også væsentlig billigere at opsætte. Det ser ud til, at der ind imellem har kunnet forekomme en speciel form, hvor den ene galge var over den anden, jf. ovenfor vedrørende Sønderborg. I Husum siges det om forvalteren på hertugens »Meierhofe«, Boie Peters, som i 1572 blev henrettet for bedrageri og underslæb, at han blev hængt i en dobbelt galge.¹⁷ En sådan galge er gengivet på et billede fra c. 1663, som viser herregården Gisselfeld ved Haslev på Sjælland med omgivelser.¹⁸

Knægalgen med en enkelt stolpe og en understøttet udligger kendes kun fra maleriet af den retfærdige dommer 1594 (se s. 59) og billedet af Rådhusstorvet i Slesvig. Her har dens tilstedeværelse været anfægtet¹⁹, men knægalgen på det store torv nævnes faktisk 1777 som nedfalden, og der blev akkorderet med mester Müller om, at han for 14 thl. skulle

opføre en ny knægalge på stedet.²⁰ Galgen på torvet blev imidlertid næppe anvendt til hængninger. Det ses af, at den blev genopført efter at hængningstraffen var afskaffet. Snarere kan den have stået som et symbol og formentlig tjent som det sted, hvor deserterede soldaters navne blev slået op.

Deserteringer fra den hvervede hær forekom i stort tal. Hvis det lykkedes de pågældende at undgå pågribelse, og det var ofte tilfældet i Slesvig og Holsten, blev de dømt til at få navnet slået på galgen som en markering af, at her var deres rette plads. I realiteten blev en fanget deserterør ikke hængt, men måtte løbe spidsrod mellem 300 mand, opstillet i to rækker, hvor hver mand stod med en tynd gren, som skulle svirpe ned over delinkventens nøgne ryg. Og soldaten skulle oftest turen igennem mange gange, 16 var ikke ualmindeligt, men blev så fordelt på to dage. Hvis hans navn var kommet på galgen inden tilfangetagelsen, var han uærlig og måtte, før han kunne afstraffes, ærliggøres ved fane-svingning.²¹ I infanterireglementet var det nøje foreskrevet, hvordan en befalingsmand foran den opmarcherede enhed skulle svinge fanen over den pågældende soldat. I Husum blev en soldat i oberst Scavenius' regiment den 22. marts 1721 således gjort ærlig efter at være deserteret i 1715. Ved slottet blev der foran de 300 mand oplæst en kgl. dom om ærliggørelse, hvorefter en fændrik tiltalte den siddende (knælende?) soldat med ordene: »Jeg vil atter gøre dig ærlig,« og svang fanen tre gange over soldaten, først i kongens navn, derefter i regimentets og sidst på alle de ærlige kammeraters vegne, idet fændrikken hver gang berørte soldatens hovede med knoppen på fanestangen. Den påfølgende straf omtales ikke.²²

Et andet tilfælde med navn på galgen kendes fra Tønder i 1736, hvor en soldat, søn af en håndværker i byen, var blevet dødsdømt for desertering fra sin afdeling og en tavle med hans navn og regiment skulle slås op på galgen. Imidlertid nægtede både magistrat og håndværkere at medvirke. Tavlen måtte fremstilles udenbys og skarpretteren satte den først op efter at et militærkommando havde slået kreds om galgen.²³ Endnu et tilfælde af en symbolsk anvendelse af galgen kendes fra Husum, hvor man i 1711 opsatte galger ved byens porte i forbindelse med pestepidemien, som truede fra Itzehoe, Rendsborg og Glückstadt. I begyndelsen af 1712 blev galgerne taget ned, men senere på året atter opsat ved nord-, øst- og sydporten og udstyret med en tavle, hvis tekst truede de vejfarende med hængning, hvis de benyttede sidevejene i stedet for at tage hærvejen.²⁴

Midt på sommeren 1680 sad hestetyven Asmus Petersen i sit fængsel i slotsporten i Tønder. Han ventede på, at Slogs herred skulle få rejst en ny galge. Regnskabet for dens opførelse og for hængningen af Asmus er

Caspar Ens' stik af slaget ved Heide den 13. juni 1559 viser en tobenet galge med hjul på stejle forrest til venstre i billedet. Denne galgetype var den almindelige, kun større byer havde trebenede galger. Efter Sønderjyllands Historie bd. 2.

bevaret. Det fortæller, at herredet havde fire vogne i Kollund for at hente egetræ. Selve transporten kostede 8 mark og træet 9 mark. Galgen blev sat op af to lange stolper af 15 alens længde (9,5 m), en overligger på 9 alen (5,7 m) og to korte stykker á 5 alen (3 m). Stolperne er sandsynligvis blevet gravet 2-2,5 m ned, hvorefter galgens højde må have været ca. 7 m og bredden ca. 5,5 m lig med overliggerens længde. De to korte stykker må være blevet anvendt som skråstivere for at stabilisere konstruktionen. Hvor kraftigt tømmeret var oplyses ikke, men det har næppe været under de 10 tommer (25 cm). Til galgen hørte også en galgestige, hvortil man brugte en 16 alen (10 m) lang bjælke forsynet med tværtrin, også af egetræ. Under opsætningen af galgen drak folkene en tønde øl. Og den 8. juli indviede Asmus Petersen galgen.²⁵

Det har jævnligt været nødvendigt at forny galgerne. Som nævnt væltede galgen i Flensborg i januar 1559 med sine otte hængte, og sammeds faldt galgeoverliggeren ned i maj 1602. Denne gang hang der syv tyve i den, og det varede to måneder, før den blev repareret. Fra Husum vides, at en ny galge i august 1604 blev rejst af borgere og herredsfolk i fællesskab.²⁶ Borgmesteren og amtmanden leverede »den ersten Hieb«, og da galgen stod helt færdig efter nogle dage, var der øl, flæsk og skinke til de deltagende, og få dage senere blev bygningsværket taget i brug efter sin bestemmelse.²⁷ Galgen blev fornyet i 1652, og kronikøren Lass

gengiver et notat i byens regnskab, som viser, at både amtsskriveren Hinrich Badendieck og borgmesteren Bocatii Feddersen samt Marx Hansen som repræsentant for kærneren efter gammel skik var til stede ved udvisningen og fældningen af de træer, som skulle blive til den nye galge, hvorefter træerne blev kørt til Husum af folk fra herredet.²⁸ Denne »das Hohe Gericht« blev udbedret i 1707. Ved den lejlighed fik tømmerne og smedene alt det at spise og drikke, som de orkede.²⁹ I Slesvig blev »das neue Stadtgericht auf dem Stadtfelde« opsat 1710 i nærværelse af rådet og borgerne. Tømmerne drog ud klokken syv om morgenen med seks musikanter i spidsen og vendte først hjem klokken halv otte om aftenen.³⁰

Disse galgefornyelser kan måske tages som udtryk for, at en galge under gode omstændigheder kunne holde hen ved 50 år.³¹ Når galgen var faldet om eller var blevet så vakkelvorn, at den skulle fornys, måtte byen eller herredet beslutte at rejse en ny. Men det kostede jo, og det kunne derfor godt tage lidt tid, inden det faktisk skete. I Eckernförde var galgen faldet ned på grund af alder, og i februar 1725 traf man beslutning om at rejse en ny, hvilket dog først skete året efter, i september 1726. Inden tømmerne gik i gang med at bearbejde træet til galgen, skulle borgmesteren lægge hånden på tømmeret og sammen med et par rådmænd tage de første øksehug. Arbejdet tog et par dage, og den 18. september skulle trædelene udføres og galgen rejses. Alle borgere var tilsagt til at følge med ud. Men da man skulle af sted ved 12-tiden, var der alligevel nogen, som ikke var mødt op. Og mængden ville først flytte sig, efter at magistraten havde lovet at straffe de udeblevne. Nu gik det så derudad med musik i spidsen. På retterstedet var der sluttet en kreds, og inden for den blev tømmeret læsset af. Vejret var desværre elendigt, og det forsinkede arbejdet med sætte galgen op. Ved 16-tiden manglede man stadig at få sat den sidste bjælke fast, men da frivillige meldte sig til at gøre arbejdet færdigt dagen efter uden andres medvirken, kunne hele skaren marchere hjem under tag sidst på eftermiddagen. De ti udeblevne borgere blev hver idømt en bod på en rdl.³²

Også i Aabenraa faldt galgen ned. Det skete i 1728, og som i Eckernförde tog man sig god tid, inden den igen blev rejst i vinteren 1729-30. I begge tilfælde tyder forløbet på, at de to byer i den periode ikke har haft megen brug for galgerne, men har genrejst dem, fordi de nu en gang hørte til byens faste udstyr. I Husby herred blev galgen fornyet i 1752. Herredsfogeden, som da hed Georg Fries, skulle i overværelse af andre prominente folk give den gamle galge det første hug, før tømmerne kunne gå i gang med udskiftningen.³³ Naboherredet Ny herred fik snart lignende problemer på galgebakken. I 1763 skrev herredsfogeden således en indberetning om, at galgen ved Store Kværn var

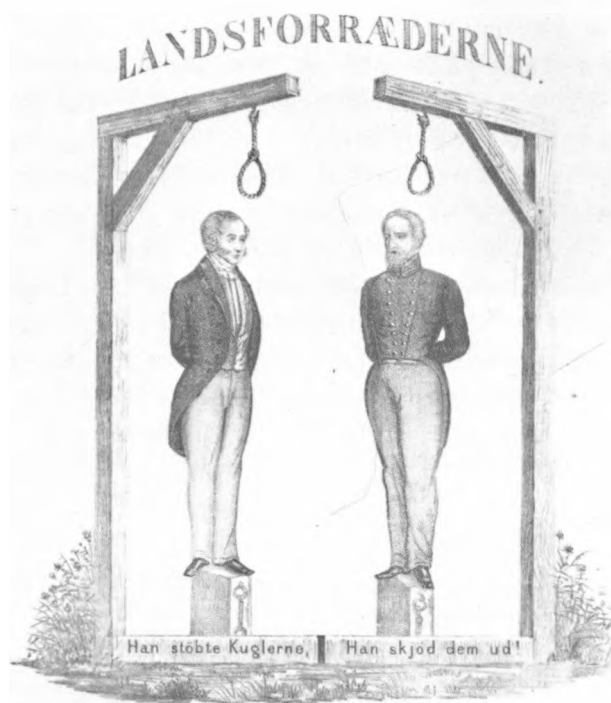
i så dårlig stand, at den truede med at styrte om. Han gik ud fra, at der burde bygges en ny, og at det nødvendige træ skulle udvises. En tømrermester havde givet et overslag på 88 mark.³⁴ Det sidste eksempel er fra Haderslev, hvor to borgere i 1766 fik til opgave at købe egetræ for byens regning og lade det køre op på Nørremarken, hvor den gamle galge var ganske faldefærdig. Den nye galge skulle rejses, fordi kongen havde konfirmeret rådets dom over Wilhelm Laun for flere gange begåede højststrafbare tyverier, og den 14. marts blev han hængt.

Det fremgår tydeligt, at det helt gennemgående træk ved disse begivenheder var vigtigheden af, at myndighedspersoner og alle fagfolk i byen på en eller anden måde blev involveret i opsætningen af galgen, således at den infami, som var knyttet til galgen og retterstedet, ikke kom til at hvile på nogle få. Det understreges af, at i Carolina, Karl 5.s retsordning fra 1532, er §§ 215-17 helliget dette spørgsmål under overskriften: »Mit was mass die werckleut inn den peinlichen gerichtten nottürffftige galgen zu machen vnd zu bessern schuldig sein«, altså i hvilket omfang håndværkerne var forpligtet til at fremstille og reparere de galger, som var nødvendige i strafferetten.

De sidste galger og rettersteder

Måske var Laun den sidste tyv i hertugdømmet, som måtte lide galgestraffen. Den blev som nævnt ovenfor afskaffet i 1771, og galgerne i Husby og Ny herreder og Haderslev kan meget vel være de sidste, som blev rejst i Slesvig, og formodentlig har de stået til lidt ind i 1800-årene. Hængningsstraffe var blevet stadig mere sjældne op gennem det 18. århundrede. I Ballum birk hedder det 1754, at der »fordum havde stået en galge,« og i Møgeltønder birk omtales 1760 en »Galge, som der forhen har staaet, men nu er omfalden, saa Stumperne deraf ikkuns ses, siden den Gud ske Lov ikke i dette Seculo har været brugt.« Omkring 1780 var galgen ved Aller i Tyrstrup herred så medtaget, at bønderne uden videre kunne fjerne den og lade området indgå i deres koppel. Da myndighederne opdagede, at der her var foregået en uautoriseret inddragelse af arealet, blev der reageret og indkaldt til møde i Aller den 18. januar 1785. Her blev det besluttet at opsætte en ny skampæl ved tinghuset, og 14 dage senere var den »leveret, samt oprejst og 5 Allen høj over Jorden, $\frac{1}{2}$ Allen i quadrat og med en rød olie Farve anstrøgen tillige med 2de Kramper og 2de Ringe.«³⁵

Det varede ganske mange år, inden galgerne var helt forsvundet fra landskabet. Et dagbogsnotat af Chr. Molbech (1783-1857) fra en indenlands rejse viser, at galger nu var blevet sjældne. Mellem Kolding og Vejle overraskes han i 1813 af mødet med en galge, »den første jeg

Propagandablade fra 1848-50 med hertugen af Augustenborg og hans broder prinsen af Nør stående under hver sin knægalge. På dette tidspunkt var galgestraffen for længst afskaffet, men levede videre i folkelig propaganda. Efter J. Paulsen: Augustenborg 1981.

nogensinde saae, og maaske den eneste, man i hele Landet vil finde...«³⁶ Galgen var Brusk herreds, og den stod ved Blaakærskov ca. 3 km nord for Viuf. Nybøl herreds galge synes at være forsvundet o. 1810, mens Lundtoft herreds endnu stod i 1818. I Husby herred har galgen sandsynligvis stået lige så længe, men Bøking herreds er den, som er senest dokumenteret. Ifølge Schröders topografi over Slesvig stod galgen endnu 1837 på sin plads ved Klokris. Få år efter skal den ifølge Lindholms kirkekrønike en morgen have været forsvundet. En tapper skrædder, som manglede brænde, havde hugget den om i nattens løb. Også fra Nybøl og Husby herreder findes der beretninger om genbrug af galgetræ til brændsel. Om galgen ved Garding i Ejdersted hedder det 1841, at den er forsvundet for mange år siden, og Slogs herreds galge skal i 1850-erne være blevet nedtaget pga. brøstfældighed. Denne sidste tidsangivelse synes at være meget omtrentlig og er næppe pålidelig. Flere steder har man i vort århundrede fundet rester af galgerne. På Nujbjerg i Nørre Rangstrup herred skal der endnu indtil 2. Verdenskrig have stået svære pælerester, og fra Oversø i Ugle herred berettes der ligeledes om fund af galgepælerester. I Haderslev udgravede museet i 1939 det gamle rettersted på Nørremarken, og samme museum undersøgte i 1987 den høj, som havde været Frøs herreds galgebakke. På Lø herreds

rettersted blev der i 1970-erne gravet af en skoleklasse under ledelse af to lærere.

Med galgerne forsvandt også retterstedernes mest markante profil. Og efterhånden som stadig flere dødsdomme blev formildet til fængselsstraffe, gled retterstederne og deres funktion efterhånden ud af den almindelige bevidsthed. Nedenstående oversigt giver et indtryk af udviklingen:

Tabel 1: Henrettelser 1800-1857. Anvendte rettersteder

<i>På gamle rettersteder for by eller herred</i>	<i>På nye rettersteder</i>	<i>På rettersteder under adelige jurisdiktioner</i>
1802 Busdorf (Arns herred)	1820 Flensborg x 6	1812 Tøstrup (Angel)
1834 Hjordkær (Rise herred)	1822 Eckernförde	1816 Gram (Frøs herred)
1844 Tønning	1826 Haderslev	1817 Damp (Svans)
1854 Petersdorf (Fehmarn)	1831 Bredsted	1817 Damp (Svans)
	1857 Slesvig	1841 Ludwigsburg (Svans)

Det er især i byerne, at de gamle rettersteder ikke længere er i brug. Ved de sidste henrettelser her måtte myndighederne finde frem til nye egnede steder. Således i Flensborg 1820, da der på en og samme dag skulle eksekveres ikke mindre end seks personer. Den højtliggende mark ved Hornskov syd for byen, helt ude ved grænsen til Jaruplund og tæt på Slesvig landevej, opfyldte de samme betingelser med hensyn til beliggenhed som de gamle rettersteder. I 1822 valgte rådet i Eckernförde et stykke jord ved noret, som var udlagt til brug for rakkeren, og i Haderslev blev der 1826 fra rettens side »i lykkelig Mangel af et bestemt Rettersted, anvist og indrettet et saadant paa Byens Mark.« Slesvig by valgte i 1857 at lade det, der skulle blive den sidste offentlige henrettelse i hertugdømmerne, foregå på Friheden ved Slien, hvor militæret tidligere skal have haft et rettersted.

I den tid, der er forløbet siden da, er flertallet af de gamle galgehøje og rettersteder mere eller mindre gået i glemmebogen. Nogle få lever videre, fordi en dømt har fået sit navn knyttet til stedet, som Gunnes Huy i Kappel herred, Marnspol i Kær herred, Margaretenberg i Nr. Gøs her-

red og »die Maukoppel« i Sdr. Gøs herred. Andre steder, som i Aabenraa og Løgumkloster samt Klokris i Bøking herred, har man ved skiltning gjort opmærksom på galgebakkernes gamle funktion. En del af retterstederne er udslettet som følge af anlægsarbejder eller lignende. I Nordslesvig gælder det således Frøs herreds nord for Hygum, Rise herreds ved Hjordkær og retterstedet ved Dybbøl. I Sydslesvig skal gravhøjen med Arns herreds rettersted ved Bustrup/Busdorf syd for Slesvig allerede være blevet fjernet i 1818, og galgebakken nord for Husum blev gravet bort under 2. Verdenskrig, hvorved et større antal skeletter kom frem i lyset. Andre rettersteder er nu opslugt af bebyggelse som Sønderborgs øst for Kærvej, Als Nørre herreds ved Fægteborgvej i Lavensby og Tønder herreds i byens nordlige udkant. Det samme gælder Flensborgs to gamle rettersteder, Galgebakken ved Nørreport og Koberg oven for byen, samt Eckernfördes og Slesvigs. Atter andre ligger så tæt ved bebygget område, at det er vanskeligt eller umuligt at få et indtryk af det tidligere rettersted. Sådan forholder det sig i Haderslev, hvor galgen har stået i det nuværende industrikvarter, og i Nybøl, hvor galgebakken nu er klemt inde mellem huse til alle sider. Den reducerede høj tjener som gravplads for danske og tyske faldne fra kampene i 1864. På Ugle herreds galgebakke ved Oversø findes et mindesmærke for faldne østrigske soldater i samme krig. I en del tilfælde indtog vindmøller galgernes plads eller blev nære naboer på eller ved galgebakkerne. Således i Sønderborg, Flensborg, Slesvig og syd for Husum, men også møllerne er senere forsvundet ud af billedet.

I Nordslesvig findes der i dag af de gamle rettersteder vel en halv snes, som er bevaret og kan give et indtryk af beliggenheden i landskabet. De bedste eksempler er de naturlige bakker Arnbjerg i Aabenraa og Tokkesbjerg ved Varnæs, gravhøjene ved Emmerlev, Hammelev og Ketting og endelig de overpløjede høje ved Ensted og Erlev samt bakken ved Lille Rise på Ærø.

Retterstederne i Flensborg

Hertugdømmets største by skønnes i begyndelsen af 1600-årene at have haft o. 6.000 indbyggere.³⁷ Byen havde to samtidige rettersteder, nemlig galgebakken nord for byen til hængning og Koberg oven for bakkerne mod vest til halshugning. Skærpede straffe som radbrækninger, hjul og stejle og hoved på pæl må være blevet eksekveret på galgebakken. De tilfælde af levende begravelse for kvinder, som kendes fra 1560- 82, fandt også sted her. Heksebrændingerne mellem 1590 og 1620 er formodentlig også sket i nærheden af galgen.

Den nordlige del af Flensborg 1591 med galgen ved Bouvejen, markeret med pil. Udsnit af bybilledet på det Beyerske epitafium i Marie kirke i Flensborg.

Galgebakken

Galgen stod lidt uden for Nørreport. Oprindeligt menes retterstedet at have været på Ramsherreds mark øst for landevejen til Bov, på Hovedmandsbjerg eller Hockelmannsberg.³⁸ Byhistorikeren Paul Philippsen antager, at galgen har stået i nærheden af den endnu bevarede Bjergmølle.³⁹ Ifølge borgmester Claeden, som citerer fra byens jordebog, vel den ældste fra 1558, fandtes »ene Stück up Ramsharder Felde, die Galle maye genömet«. ⁴⁰ Første gang selve galgen omtales i de skriftlige kilder er i januar 1559, da den blæste omkuld med samt sine tyveknægte, »weiede de Galge um mit 8 Deve vor Flensborch.« Det har formentlig været muligt at reparere den, for i efteråret 1581 blev der rejst en ny, »ein nie Galge gebuwet vor Flensborch.« ⁴¹ En bekræftelse på, at galgen var placeret nord for byen, ses i 1576, da Anna Lasses skulle lide sin straf for flere tyverier. Mester Hermann (bøddlen) fik efter dommen besked på at føre hende ud af Nørreport til galgen, »uth der norder porten führen und unter dem lichten galgen niedersetten und begraben.« ⁴² Da liget af den druknede tyv Bartolt Schinder i 1607 skulle hænges i galgen, nævnes det også, at han skulle føres ud af Nørreport.

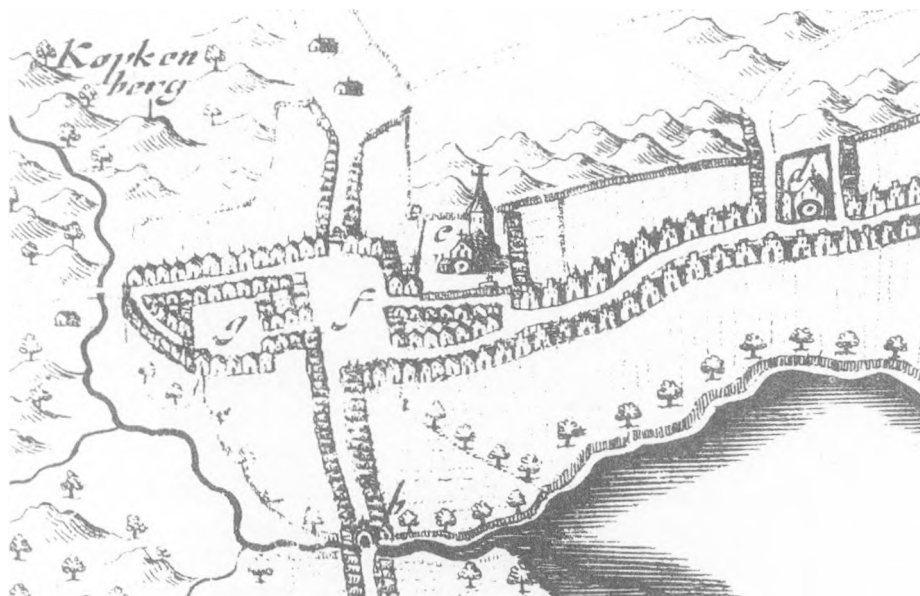
Den ældste billedmæssige fremstilling af Flensborgs galge findes på

det Beyerske epitafium fra 1591 i Mariekirken, hvor galgen ses i baggrunden ved vejen nordud af byen. På Andreas Angelus' kort over Angel 1596 ses en trebenet galge nord for Flensborg. Det forekommer derfor overvejende sandsynligt, at de omtalte otte tyve blev hængt på bakken ved Bovvejen, og at også den nye galge er rejst her i 1581. Vi må ligeledes gå ud fra, at det er denne galge, som skulle repareres i sommeren 1602, da galgeoverliggeren var faldet ned i maj med de syv tyve, som hang i den.⁴³ På et ukendt tidspunkt er galgen imidlertid blevet flyttet ned til fjorden på en bakke nær ved den vig, som senere fik navnet Galgevigen/Gallwig, ca. 500 m fra Nørreport. Årsagen til flytningen kendes ikke, men måske er byens vise fædre blevet trætte af udgifterne til væltede galger og har ment, at den ville være mindre udsat nede ved kysten. Her kom Flensborgs galge til at stå resten af sin levetid, og her ses den første gang på en tegning af v. Worgewitz fra 1741, hvor den fremtræder i en trebenet udgave. Den er også tydeligt markeret på Jürgensens plan over Flensborgs bymark og skove fra 1768 og sammes mere detaljerede kort fra 1779, som synes at have dannet forlæg for planen fra samme år over Flensborg i Pontoppidans Danske Atlas bind VII fra 1781. De to samtidige planer er bl.a. interessante ved at fremstille galgen i to forskellige udgaver. Jürgensen har tegnet den som trebenet, medens den på den tilsvarende plan hos Pontoppidan ses i tobenet udgave. Den første gengivelse forekommer at være den mest troværdige, jf. at galgen også er trebenet på tegningen fra 1741.

Galgebakken var i anden halvdel af 1500- og begyndelsen af 1600-årene det af Flensborgs to rettersteder, som hyppigst blev brugt. Dels fordi der da blev hængt væsentlig flere, end der blev halshugget, dels fordi også andre henrettelser end hængning jævnlige blev eksekveret ved galgen, såsom visse halshugninger, levende begravelse af kvinder og formentlig også radbrækning og heksebrændinger. Da hængningsstraffen blev afskaffet i hertugdømmet Slesvig i 1771, stod galgerne tilbage som overflødige relikter fra et samfund, hvor tyveriforbrydelser i ældre tid havde været straffet særdeles hårdt. Flensborgs galge må være forsvundet mellem 1780 og 1800, idet den ikke ses på sin plads ved Galgevigen på Endners kobberstik fra år 1800 med et panorama over Flensborg set fra øst.⁴⁴ På stedet blev der i begyndelsen af 1850-erne bygget et gasværk, hvorved ethvert spor af galgebakken blev fjernet. Gasværket fungerede på stedet, indtil det i 1910 blev afløst et nyt i Batterigade.

Retterstedet på bakkerne mod vest : Koberg

Vest for byen oppe på bakkerne lå byens andet rettersted på Koberg. Hertil førtes gennem mange år forbrydere, som var dømt til at bringes

På dette bykort over Flensborg fra 1648 ses Kopkenberg øverst til venstre i nærheden af den frisiske port. Efter Danckwerth 1652.

fra livet til døden ved sværdet, »midt dem Schwerde van dem leuende tho dem dode solle gerichtet werden.« Koberg nævnes flere gange i den såkaldte Rodeboeck i 1570-erne, hvor der referes til sådanne begivenheder »up den Kobarg« i 1575, 1578 og 1579. I 1610 blev Hellevad-præsten Jørgen Lund »tho flensburg up dem Kobarche geköppet und denselvi-gen dag mit christliken Ceremonien up S. Johannis karkhove begraben.« Hvis den pågældende delinkvent derimod, som præstesønnen Niels Sørensen i 1599, efterfølgende skulle begraves på galgebakken, så synes også selve halshugningen at være sket nord for byen ved galgen. I 1604 siges det da også direkte, at enken Katarina Clausens med sværdet skulle bringes fra livet til døden på galgebakken og begraves sammesteds. Det kunne tyde på, at der på Koberg kun er foretaget såkaldt ærlige henrettelser af forbrydere, som senere kunne begraves på kirkegården.

Spørgsmålet er nu, hvor på bakkerne Koberg lå? Ifølge den almindelige opfattelse skal retterstedet have ligget oven for Marienstrasse på Diakonissestiftelsens område mellem Knuthstrasse, Duburgerstrasse og Marienhölungsweg, som det anføres af Philippsen i artiklen »Ein makabres Kapitel Flensburger Geschichte.«⁴⁵ Argumenterne for denne antagelse kunne være, at navnet Koberg eller Kobarg er sat i forbindelse med Kuhgang, det gamle navn for Marienstrasse, som byens kvæg skulle op ad for at komme ud til bymarkerne. Navnet, som kendes i hvert fald fra 1582, ændres senere til Norderkuhgang. Samtidig havde skarpretteren

fra 1609 til 1785 (eller 1798) sin bolig ved Marieporten, og endelig skal der være fundet skeletrester i det pågældende område. Tilsammen kan det have ført til antagelsen om, at Koberg skal søges på hospitalets område.

Stednavnet Koberg er dog snarere en forkortelse af Kopkenberg, den bakke hvor drabsmænd blev »afgekoppet« eller halshugget, som Jacob Hansen fra Tønder i 1579 og Gotborch Bonnicksen, »gekoppet« i 1581.⁴⁶ Kopkenberg ses på et lille og ret primitivt kort over Flensborg fra 1648, placeret på bakkerne ved den nuværende Friesische Strasse og på dennes sydside.⁴⁷ Navnet Koberg/Kopkenberg forekommer ikke kun i Flensborg. Samme eller lignende navne med tilknytning til rettersteder ses også andre steder i hertugdømmerne. I Kiel findes Koberg, på Fehmarn og i Lauenburg forekommer Köppenbarg, medens formen Köppelberg/Köppelsbarg ses i Meldorf og ved Halstenbek i Holsten samt ved Bargfeld i Stormarn.⁴⁸

Imod stedfæstelsen af Koberg til området ved Diakonissestiftelsen kan der rettes to indvendinger: 1) Hvis der på Koberg kun blev eksekveret ærlige henrettelser for sværdet uden skærper, så er de dømte blevet begravet i indviet jord på en af kirkegårdene nede i byen, og de fundne skeletrester på hospitalsgrunden kan derfor ikke sættes i forbindelse med retterstedet, og 2) Bebyggelseshistorien for Diakonissestiftelsens område taler imod, at Koberg skulle have ligget her. Stiftelsen er en fortsættelse af det private Gerhard og Anna Hansen-hospital, der var oprettet i 1804 i amtshusets bygning. Dette amtshus var blevet opført i 1785, og det synes at have haft en forgænger på stedet, som amtmanden skal være flyttet til, da slottet Duborg blev opgivet som hjemsted for amtsadministrationen i begyndelsen af 1700-årene. Det forekommer usandsynligt, at man ville vælge at placere en ny administrationsbygning på eller ved et rettersted, uanset at der i 1700-årene kunne gå lang tid imellem, at det var i brug. Vi ved, at der i hvert fald i 1706, 1716, 1726, 1749, 1777 og 1787 fandt henrettelser sted ved halshugning. Hvor de pågældende blev eksekveret ved vi dog ikke sikkert, bortset fra tilfældet i 1716, som fandt sted uden for den frisiske port. Det kan ikke helt udelukkes, at de to halshugninger i 1777 og 1787 har fundet sted på Galgebakken, efter at hængninger var blevet afskaffet i 1771, men det forekommer ikke sandsynligt, da galgen stadig stod på sin plads i 1779, jf. Jürgensens kort, og der fortsat må have været knyttet infami til stedet. Snarere har de fleste henrettelser i 1700-årene fundet sted på Koberg.

For Kopkenberg på kortet som værende identisk med retterstedet Koberg taler flere oplysninger fra tidligere eksekutioner. I 1571 siges det således, at kapellanen Otto fra Eggebek blev halshugget »up St. Nikolaj«. Denne kirke ligger på Søndertorv, hvorfra Friesische Strasse udgår. I

Flensborgs galge stod helt nede ved kysten, hvor den kom til at give navn til bugten Gallwig. Galgen ses lige over det tremastede skib. Udsnit af Jürgensens kort 1779 over bymarkerne i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

1610 blev sognepræsten i Hellevad Jørgen Lund som nævnt halshugget på Koberg og begravet på St. Johannes Kirkegård. Denne ligger også i den sydlige del af byen, ikke langt fra Nikolaj kirke. Endelig er der tilfældet med Elsabe Mathiesen, som i 1716 skulle henrettes for barnemord, og som indtrængende bad om ikke at blive ført til galgebakken, men i stedet at blive begravet i kristen jord. Det blev bevilget, og Elsabe blev derfor ført ud af den frisiske port og halshugget »ohnweit des Ortes, da die Vogelstange gestanden.« Oplysningen om fuglestangen kan knyttes sammen med en bemærkning hos Claeden, hvor det hedder, at det er almindelig kendt, »dass die sogenannte Rahtsherren-Lücke derjenige Ort gewesen, woselbst die Gilde St. Canuti das Vogelschiessen gehabt.«⁴⁹ Fuglestangen er på et lille bykort fra 1650 markeret i samme område som Kopkenberg på kortet fra 1648.⁵⁰ Desuden ses på Jürgensens kort fra 1779

over Flensborgs bymarker »Raths Herrn Land« markeret syd for den frisiske vej, og ydermere har samme kort betegnelsen »Schindanger« for et lille areal neden for den bakke, som ligger umiddelbart vest for råd-mændenes jord. Sammenlagt peger disse oplysninger klart i retning af, at Koberg lå i dette område.

Det forekommer også naturligt, om Koberg lå ved en udfaldsvej, her den vestlige mod de frisiske egne, på samme måde som galgen stod ved hovedvejen mod nord. Om flytningen af skarpretterens bolig 1785/1798 til den frisiske port kan sættes i forbindelse med, at galgen nu ikke læn-gere var i brug, og de nu sjældne eksekutioner fandt sted i den sydlige ende af byen, er uvist. Retterstedet må i givet fald have ligget i området ved de nuværende gader Schützengasse og Schützenkuhle.

Rådhus og tingplads

På tingpladsen midt i byen blev der i 1443-45 bygget et rådhus, som kom til at stå helt til 1883. Det betyder, at alle de tiltalte i Flensborg i de tre århundreder, som behandles her, har stået for retten på dette rådhus, som lå i Storegade på grænsen mellem Marie og Nikolaj sogne. Her fik de deres dom og her blev de overgivet til skarpretteren og gennem Nørreport ført ud til »den lichten galgen« eller op til retterstedet på Koberg. Når Philippsen i sin føromtaltede artikel i Flensborg Avis 1984 skriver, at der skulle have stået en galge inde ved tingpladsen, må det bero på en misforståelse.

I sjældne tilfælde har tingpladsen dog været på tale som eksekuti-onssted. I 1566 anmodede den dømte Peter Nolle om at måtte blive halshugget ved tinget inde i byen, men dengang afslog byrådet, idet man sagde, at »se kunde de olden Gebrucke nicht verendern, de ene Städe wære so gut als de ander«. Anderledes gik det i en sag fra 1592, hvor Bernt Magnussen stod anklaget for drab på sin broder og flere andre. Denne Bernt var fra Risummoor og åbenbart af særdeles god familie, »ein vornehmer Fress von den Frielüden,« og der blev tilbudt en bod for drabene på 15.000 mark lybsk og 1.000 rdl. til magistraten! Men klagerne afslog, og Bernt måtte nøjes med at blive halshugget ved tinget, »up apenen Dinge.«⁵¹ Det andet dokumenterede tilfælde af, at en henrettelse er blevet eksekveret inde i Flensborg i den periode på 300 år, som det her drejer sig om, var i 1610, da adelsmanden Joachim Brockdorff i nær-værelse af Christian 4. blev halshugget, »nachdem vor dessen Logis ein Tabulat aufgerichtet.«⁵² Hvor kongen havde taget logi er imidlertid ikke kendt.

Retterstedet ved Hornskov/Hornholz

Retterstedet blev i 1800-tallets andet årti forlagt knap 4 km mod syd til Hornskov, umiddelbart op til Flensborgs grænseskel mod Jaruplunds marker og o. 100 m vest for landevejen til Slesvig.⁵³ Her fandt den sidste henrettelse i Flensborg sted i 1820, da dødsdommene over fem matroser og en landevejsrøver blev eksekveret på den såkaldte »Armesünderkoppel«, som fik sit navn efter begivenhederne. Retterstedet er kun en højning i marken. I 1976 lå der en Esso-servicestation ud for stedet.

3. Retterstedet i brug

Bogens beskrivelse af de begivenheder, som udspillede sig på galgebakker og rettersteder, stammer dels fra litteraturen, dels fra trykte og utrykte kilder. Blandt de trykte kilder er diverse krøniker og domssamlinger og blandt de utrykte er retsbøger fra Flensborg 1560-1608 og Slesvig 1548-1588 samt kirkebøger. Såvel for de benyttede kilder som for dem, der ikke har kunnet udnyttes i forbindelse med udarbejdelsen af denne bog, gælder det imidlertid, at de kun er bevaret spredt og ufuldstændigt. Spørgsmålet om, hvor ofte retterstederne har været i brug, lader sig derfor kun besvare i store træk. Der hersker således ingen tvivl om, at antallet af henrettelser var langt størst i det første af de tre århundreder mellem 1550 og 1850. Det er der flere årsager til. Først og fremmest blev mange, også mindre, tyveriforbrydelser straffet med galgen, samtidig var drab fra 1537 blevet belagt med dødsstraf, og endelig var heksefølgelserne hyppige, især i årene mellem 1600 og 1650. I de efterfølgende hundrede år op til o. 1750 var antallet af henrettelser stadig betydeligt, men på et lavere niveau.

Historikeren Tyge Krogh har undersøgt sagerne for Sjællandsfars landsting i perioden 1719-56 fra et område med o. 100.000 indbyggere omfattende det halve Sjælland uden for København. Herfra har han registreret 78 henrettelser af civile 1719-56. Det svarer i gennemsnit til to henrettelser årligt.¹ Hvis dette niveau overføres til hertugdømmet Slesvig, som ifølge folketællingen 1769 havde en befolkning på 249.104 personer, skulle der altså her i gennemsnit være forekommet syv henrettelser pr. år eller ialt o. 350 i årene mellem 1700 og 1750. Det er dog tvivlsomt, om Kroghs tal fra Sjælland lader sig overføre til Slesvig. I det indsamlede slesvigske materiale er der i dette tidsrum fundet omkring 1/7 af dette antal, i alt 48 henrettelser.

Da nye tanker om straf for alvor slår igennem fra århundredets midte sker der en kraftig reduktion i antallet af henrettelser samtidig med, at flere og flere af de faktisk eksekverede benådes for de meget skærpede strafformer. Der skulle dog gå mere end 100 år, før den sidste offentlige henrettelse fandt sted i Sønderjylland.

800 henrettelser

Grundlaget for fremstillingen er oplysninger om knap 800 tilfælde af henrettelser i hertugdømmet Slesvig mellem 1543 og 1857. De er i det følgende anvendt til at belyse baggrunden for eksekutionerne og ikke

Tabel 2: Henrettelser 1543-1857: Fordeling på retskredse

	<i>I alt</i>	<i>By</i>	<i>Land</i>	<i>Adeligt</i>
1543-1599	247	141	68	38
1600-1649	281	95	132	54
1650-1699	81	21	58	2
1700-1749	58	12	37	9
1750-1799	43	9	30	4
1800-1857	19	10	4	5
I alt	729	288	329	112

Inkl. usikre – Ekskl. Rendsborg (17) og militære (46)

mindst til en skildring af, hvorledes disse begivenheder i praksis foregik på landsdelens rettersteder.

Det indsamlede materiale har en klar overvægt i perioden 1543-1649 med næsten 3/4 af tilfældene. Denne fordeling afspejler uden tvivl udviklingen i store træk, eftersom hekseforfølgelserne stort set ophørte kort efter 1650, og retshåndhævelsen i øvrigt efterhånden blev knap så rigoristisk som tidligere, særlig hvad tyveriforbrydelser angik.

Oversigten viser, at 40 % af det indsamlede materiale er fra købstæder og 60 % fra landet (herreder og adelige områder med henholdsvis 45 og 15 %). Af et samlet befolkningstal i 1769 på 249.104 indbyggere boede de 213.029 eller 85,5 % på landet og kun 36.075 eller 14,5 % i byerne. Set i forhold til befolkningens fordeling på dette tidspunkt (tidligere tal findes ikke) er købstæderne altså stærkest repræsenteret, og måske har byernes rettersteder oftere været i brug som en følge af bylivets konflikter i almindelighed og færre muligheder for at undgå retsforfølgelse. Fordelingen mellem by og land er imidlertid ikke ensartet i det registrerede materiales forskellige tidsafsnit. Der ses en stigende andel af henrettelser på landet.

	<i>I alt</i>	<i>Købstad</i>	<i>Land</i>
1543-1599	247	141 (57 %)	106 (43 %)
1600-1649	281	95 (34 %)	186 (66 %)
1650-1857	201	52 (26 %)	149 (74 %)

Som det fremgik af tabel 2 er byer og landdistrikter samlet repræsenteret med henholdsvis 40 og 60 % i det forliggende materiale, men med store forskelle i de enkelte tidsperioder. Tabel 3 viser, at der også er store variationer, når der ses på de enkelte amter. I Aabenraa, Flensborg og Gottorp amter tegner byerne sig for langt den største del af de registrerede henrettelser. Det helt omvendte er tilfældet i Haderslev, Sønderborg, Tønder og Eckernförde amter, hvor landdistrikterne er helt dominerende.

Disse forhold kan være en følge af ujævnheder i det indsamlede materiale, med en ikke ligelig repræsentation, men det er dog forudsigeligt, at de to største byer Flensborg og Slesvig også tegner sig for det højeste antal henrettelser. I 1803 var Flensborgs indbyggertal på 13.109 og Slesvigs på 7.823, medens Husum havde 3.658 indbyggere. De næstfølgende syv købstæder havde alle mellem 2.000 og 3.000. De mindste var Burg, Ærøskøbing og Garding med 1.000-1.500 indbyggere. Samtidig var de forholdsvis store henrettelsestal for Haderslev og Tønder amters landdistrikter også forventelige, eftersom netop disse to amter dækkede et meget stort område, i modsætning til Aabenraa amt, hvorfra der da heller ikke er registreret ret mange henrettelser. Derimod synes tallet for Sønderborg amts landdistrikt at være meget højt i forhold områdets stør-

Tabel 3: Henrettelser 1543-1857: By og land

<i>Amt/By</i>	<i>I alt</i>	<i>By</i>	<i>Land</i>	<i>Adeligt</i>
Haderslev	53	14	37	2
Aabenraa	27	16	10	1
Sønderborg	72	5	67	
Tønder	74	17	44	13
Flensborg	178	131	22	25
Gottorp	78	56	10	12
Eckernförde	75	7	9	59
Husum/Bredsted	58	18	40	
Ejdersted	36	21	15	
Fehmarn	78	3	75	
I alt	729	288	329	112

Inkl. usikre – Ekskl. Rendsborg (17) og militære (46) – Fordelingen på Fehmarn usikker. Formentlig er flere af de dømte fra købstaden Burg.

relse. Her må der være en anden forklaring. Den ligger i de mange henrettelser for trolddom, som prægede især Als.

Oplysninger, som tillader en forsigtig vurdering af, hvor mange henrettelser der i alt kan have fundet sted i en afgrænset periode i et bestemt område, findes primært for byerne Flensborg og Slesvig. Fra Flensborg kendes således 117 henrettelser 1555-1620 (dvs. 18 tilfælde pr. tiår) og fra Slesvig 1548-1590 er registreret 32 henrettelser (7-8 tilfælde pr. tiår). Tallet for Flensborg er formentlig tæt på det rigtige tal, medens Slesvig-tallet må betragtes som et minimum. Fra retterstederne på landet er de mest udførlige oplysninger fra Nordstrand med mindst 11 henrettede 1565-1600, Nørre herred på Als med 16 tilfælde optegnet 1630-1697, og fra Fehmarn, hvor 20 eksekutioner skal have fundet sted på Köppelbarg til og med 1854. Dertil kommer de mange heksebrændinger på øen i årene mellem 1622 og 1651.

I kapitel 4 om de enkelte jurisdiktioner er samlet de henrettelser, som kan knyttes til de enkelte lokaliteter. Det vil imidlertid i de fleste tilfælde være en højst ufuldstændig liste i forhold til det faktiske antal henrettelser de pågældende steder.

Fordeling på forbrydelser

Dødsstraf blev primært idømt og eksekveret i forbindelse med tre grupper af forbrydelser, ejendoms- og voldsforbrydelser samt trolddom. Tabel 4 viser, at de voldsrelaterede forbrydelser sammen med trolddom er hyppigst forekommende i materialet, men også de ejendomsrelaterede er godt repræsenteret.

Det var især mænd, der blev henrettet for vold. De udgør 91 % af de registrerede tilfælde for drab/mord. Barnemord, forstået som drab på et nyfødt barn, er den dominerende voldsforbrydelse blandt kvinderne, idet o. 44 ud af 68 henrettede blev dømt for denne forbrydelse. I de tilfælde, hvor kvinder begik »almindelige« mord, benyttede de hyppigst gift, normalt arsenik, også kaldt rottekrudd. Som regel var det ægtefællen, det gik ud over.

Trolddom var en anden kvinderelateret forbrydelse. Under heksefølgelserne i perioden fra 1540-erne til 1680-erne var det i helt overvejende grad kvinderne, som blev ofre. Blandt 327 henrettede findes der kun 14 mænd.

Tyverier var overordentlig hyppige og blev straffet hårdt. Grove eller gentagne tilfælde kunne medføre dødsstraf og henrettelse helt indtil midten af 1700-årene, efterhånden dog med stærkt aftagende forekomst. Her er det primært mændene, som henrettes, idet de udgør 83 % af tilfældene. Kirkerøveri var en forholdsvis sjælden, men meget alvorlig for-

Tabel 4: Henrettelser 1543-1857: Efter forbrydelsens art

Forbrydelse	Mænd	Kvinder	I alt	
Trolddom	14 (2)	313 (37)	327 (39)	45 %
Vold	156 (12)	68 (4)	224 (16)	31 %
– Drab og mord	136 (10)	19 (3)	155 (13)	
– Barnemord		44 (*)	44 (*)	
– Mordbrand	6 (1)	2	8 (1)	
– Seksualforbr.	14 (1)	3 (1)	17 (2)	
Ejendom	131 (4)	22 (1)	153 (5)	21 %
– Tyveri og røveri	109 (4)	22 (1)	131 (5)	
– Kirkerøveri	15	15		
– Falsk	7	7		
Andet	21 (1)	4	25 (1)	3 %
I alt	322 (19)	407 (42)	729 (61)	

Inkl. usikre – Ekskl. Rendsborg (17) og militære (46).

(*) Ved barnemord er som henrettede kun medregnet halvdel (19) af de 37 kvinder, hvis endelige dom ikke kendes. Se oversigten i kapitel 5, s. 244.

brydelse. Sædelighedsforbrydelserne er sparsomt repræsenteret med 17 tilfælde. Dødsstraf for denne kategori af forbrydelser synes oftest at være blevet eksekveret for sodomi, omgang mod naturen med dyr, hvorimod der jævnligt ser ud til at være benådet for de øvrige forbrydelser. Oversigtens »andet« omfatter primært en række tilfælde, hvor forbrydelsen ikke er kendt.

Blandt de henrettede personer er der flere kvinder end mænd, 56 % kvinder mod 44 % mænd. Det skyldes trolddomssagerne. Blandt kvinderne udgør trolddomsdømte 77 % og barnemordersker 11 %, medens 12 % er henrettet for andre forbrydelser. Hvis de to kvindespecifikke forbrydelser trækkes ud af en sammenligning mellem mænd og kvinder indeholder materialet en kvindeandel på 13 %. Almindeligvis synes kvindernes andel i kriminalitet gennem tiderne at ligge mellem 10 og 20 % (Ulbricht 1995, 18). For mændenes vedkommende er 42 % henrettet for drab/mord, 39 % for tyveri og røveri og 19 % for andre forbrydelser.

I forhold til det faktiske antal henrettelser, som har fundet sted i her-tugdømmet Slesvig, omfatter gruppen af trolddomsdømte formentlig de allerfleste tilfælde, hvorimod de øvrige grupper er underrepræsenteret.

Social fordeling

Det var især de dårligt stillede i samfundet, som endte på galgebakken og retterstedet. I det foreliggende materiale kan der ikke findes mere end en snes personer med et tilhørsforhold i en højere socialgruppe. Tjenestefolk var der derimod mange af, og deres vilkår har næppe heller været misundelsesværdige. Tjenestekarle ses henrettet for mord 1765 i Als Nørre herred og 1787 i Bøking herred. Fra samme tid kendes også et par tilfælde, hvor herskaber blev myrdet af deres ansatte, i 1779/80 kaptajn Ramin på Aastrupgaard i Haderslev herred og 1801/02 fru von Ehrencron på Grumbygaard ved Slesvig i Arns herred. Begge gerningsmænd blev pågrebet og endte foran skarpretterten. For tjenestepigerne var det især barnemord, der bragte dem til retterstedet. Det kunne dog være blevet skæbnen for mange flere. Mørketallet, antallet af ikke opdagede tilfælde, er anslået til at have ligget 100 gange højere end antallet af retsforfulgte.² Mange i pigernes omgivelser må have vidst noget, men har holdt mund for ikke at bringe dem i ulykke.

Tyverier kunne tjenestefolk også blive straffet ultimativt for, ligesom landstrygerne hørte til de udsatte, når de jævnlige kom folks ejendom lidt for nær, eksempelvis 1621 i Tønder og 1634 i Als Nørre herred. I sidstnævnte tilfælde var det dog en berygtet tyvebande, som »gav sig ud for tartarer«. Præsten Jacob Fabricius den Yngre omtaler 1624 en familie i Poppenbüll i Ejdersted, som skal have ernæret sig ved tyveri i henved 30 år, da moderen holdt sine børn til det. Den ene søn var flygtet, »men går frit omkring, fordi der ikke er beviser mod ham; en anden søn blev hængt i Garding tirsdag før bededagene; endnu en søn blev samme dag kagstrøget i Garding og landsforvist.« Søsteren sad fængslet, men blev løsladt.³

Blandt landbefolkningen er der dog også eksempler på, at folk fra den velstillede del af lokalsamfundet er blevet ramt af den ultimative straf. Således blev Bernt Magnussen af fin familie fra Risummoor i 1592 hals-hugget i Flensborg, skønt der blev tilbudt 15.000 mark lybsk i bod for de drab, han havde begået. Under hekseprocesserne på Fehmarn 1626 og 1650-51 blev dels Claus Witte, som var af storbondeslæggt, dels hustruen og sønnen til en velhavende storbonde brændt, og det samme skete 1657 på Als med Christen Hansen i Lavensby, som var »en velagt Mand i sin Velmagt«. Et par degnekoner fra Angel led samme skæbne i 1551 på Røst i Kappel herred og 1641 i Ny herred. Endelig skal Heinrich Olufsen Bagge, hegereiter hos hertugen på Glücksborg, være blevet henrettet for mord. Her kendes årstallet ikke, men det har antagelig været hen mod midten af 1700-årene.

Præstestanden gik heller ikke ram forbi. Her finder vi 1558 Henricus Sicander i Viding herred, kapellanen Otto i Ugle herred 1571, præstesønnen Niels Sørensen fra Rødding, halshugget i Flensborg 1599 for kvægtyveri, Jørgen Lund fra Hellevad, henrettet i Flensborg 1610, provsten Laurits Thomsen i Møgeltønder med hustru og datter 1614 samt i Nybøl herred provst Fabricius' hustru 1631/32. Anna Fabricius, født Fischer, var først gift med Joh. Berndes, sognepræst i Broager (d. 1596). Herefter ægtede hun efterfølgeren i embedet Peter Fabricius (1566-1655). Han skal være faldet i hertugelig unåde på Glücksborg. Hans hustru blev beskyldt for ved sorte kunster at have forgjort Knud Knudsen »så han blev et usundt menneske«. Hun blev dødsdømt og halshugget. Det skal have været hendes sidste ønske, at hendes mand fik lov at holde en prædiken over hende, men det blev afslået. Knud Knudsen blev senere Fabricius' efterfølger i embedet.⁴

I byerne var der også borgere i almindelighed, som kom til at stå foran skarpretteren på retterstedet. Det kunne være for drab eller mord, som da Jürgen Büdeler i 1577 under en bryllupsfest i rådhusalen i Slesvig i drukkenskab sårede en anden borger dødeligt. Samme år klagede hertug Hans' møller i Haderslev over, at hans hustru var blevet dømt til bålet for trolddom. I 1620 var »des Cämmeres fruw« et af ofrene for trolddomsforfølgelserne på Fehmarn, og i Slesvig blev den fyrstelige »Wagenmeisters« enke halshugget i 1621.

Blandt byernes standspersoner var den mest synlige vel gesandten Otto Brüggemann, henrettet i Slesvig 1640. Han er således medtaget i et værk med *Biographien hingerichteter Personen, die sich durch ihre hohe Würde ... auszeichneten* af G. C. Welder, trykt i Nürnberg 1791 (Bd. 2, 217-40). Embedsstanden er repræsenteret 1610 med byskriveren i Aabenraa Wulf Kalundt og hustru Margareta (datter af den tidligere superintendent i Slesvig Paul von Eitzen (1521-98), hendes broder af samme navn var hofråd på Gottorp, d. 1617). Desuden kan nævnes Caterina Eggerdes 1551 i Slesvig, som var søster til byfogeden, og den kone i Aabenraa, som i 1601 betalte 100 rdl. for at hendes mand, »der stammede fra fornemme folk,« kunne blive halshugget i stedet for hængt. Blandt officerer kendes 1714 Eichstedt og Sprengel i Tønning og Dethlef Prätorius 1725 i Rendsborg. En enkelt adelsmand forekommer også, nemlig Joachim Brockdorff, som i 1610 blev halshugget i Flensborg for mord på Henning Rantzau til Rastorff. Dennes enke Appolonia Rantzau blev ligeledes dømt til døden for at have bestilt mordet, men hun nåede at flygte til Sverige i mandsklæder med »ihre gelbe Haare abgeschnitten.«⁵ Senere frafaldt man dog anklagen, og hun kunne vende tilbage.⁶

De gemene soldater har udgjort en særlig udsat gruppe, især efter 1721, da antallet af indkvarterede soldater øgedes. Hårdt behandlet blev

de, og mange af dem synes at have forbrudt sig i en form for desperati-
on med det klare mål at få en afslutning på det hele.

Der mangler navn på omkring 25 % af de henrettede. Flest anonyme er der i trolddomssagerne med 29 %, og færrest i voldsagerne med 13 %. Det er ikke muligt at foretage en egentlig aldersfordeling på de personer, som måtte lade deres liv på retterstedet. Men det indsamlede materiale giver alligevel visse muligheder for en vurdering. Ganske mange var unge mennesker. Jævnligt nævnes det ved grove tyverier, at de er begået af unge knægte, således Slesvig 1549, 1556, 1569 og 1574, Flensborg 1595, Tønder 1621 og Gram herred 1651. Aldersgrænsen var ved det fyldte 14./15. år.⁷ Også ganske mange unge kvinder blev rettet, hyppigst for barnemord eller tyverier.

Blandt de trolddomsdømte kvinder synes alle aldre at være repræ-
senteret, omend de ikke sjældent kaldes »alte Frauen«. Kvinder i denne aldersgruppe kunne også ved andre lejligheder ses på galgebakken. I 1774 ledsagede præsten Christian Foersom således den 75-årige Karen Ibs til Frøs herreds rettersted på Hygum mark, hvor hun blev halshug-
get, lagt i en kiste og ført til Hygum kirkegård. Den gamle kone var dømt for forsøg på giftmord. Det samme havde den 60-årige Anna Hedwig Callsen fra Skæggerød/Scheggerott i Angel med held forsøgt. Hun blev henrettet i 1812 på Richtberg under Tøstrup (se s. 9).

Det forekom ikke helt sjældent, at flere medlemmer af samme familie måtte følges ad til retterstedet. I 1589 blev Lowe Dreier hængt i Husby galge og 11 dage senere hang hans søn i galgen i Flensborg. Sammesteds blev Nis Iuler ophængt i 1595 »und 10 Dage darna syne Frowe by ehm«. Mand og kone ses også henrettet i Aabenraa 1610 og Møgeltønder 1614, og desuden i Slesvig 1671, Ærø 1714/15 og 1729 i Husum, eller broder og søster som 1575 og 1620 i Flensborg, hvor også tre brødre blev hængt 1634. Ved hekseprocesserne skete det, at forældre og deres voksne børn kom på bålet samtidig, som mor og datter 1548 i Slesvig, mor, søn og svi-
gerdatter 1580 i Løgumkloster og mor og søn 1651 på Fehmarn.

Almindeligvis drejede det sig om en enkelt forbryder, som skulle sone sin brøde på retterstedet. To ad gangen forekom dog jævnligt. Tre ses med lange mellemrum og egentlige mangefoldige henrettelser var meget sjældne. Fra hekseprocessernes tid kendes dog nogle tilfælde, hvor mas-
sehysteriet omkring trolddom betød, at mange kvinder kom på bålet ved samme lejlighed (se s. 26). Ved andre forbrydelser kendes et par tilfælde fra 1400-årene, hvor Ejdersted-stallerens ni drabsmænd 1462 blev hals-
hugget i Slesvig, og o. 70 personer skal være blevet henrettet for oprørs-
forsøg i 1472. Fra de følgende århundreder kan nævnes 1604 i Flensborg, da fire tyve blev hængt på én gang, 1629 i Tønning, da seks soldater blev eksekveret for mytteri, og 1634 i Egen herred, hvor fem medlemmer af

en tyvebande blev henrettet. I 1740 måtte fem livegne bønder på godset Ø/Oehe i Angel bøde med livet for drabet året før på deres foged, medens fire andre fik livsvarigt fængsel. Denne sag er i øvrigt særlig interessant, fordi der på Sjælland et år tidligere havde udspillet sig noget tilsvarende, da bønder på herregården Bækkeskov nord for Præstø slog deres bondeplager af en godsejer ihjel. Tidssammenfaldet kan selvfølgelig være en tilfældighed, men det kan vel ikke udelukkes, at bønderne på Ø har hørt rygter om begivenheden på Bækkeskov. Der endte retssagen med, at 11 bønder blev henrettet.⁸ Det sidste tilfælde af flerfoldige henrettelser i hertugdømmet Slesvig er fra 1820, da dødsdommen over seks forbrydere blev eksekveret ved Flensborg.

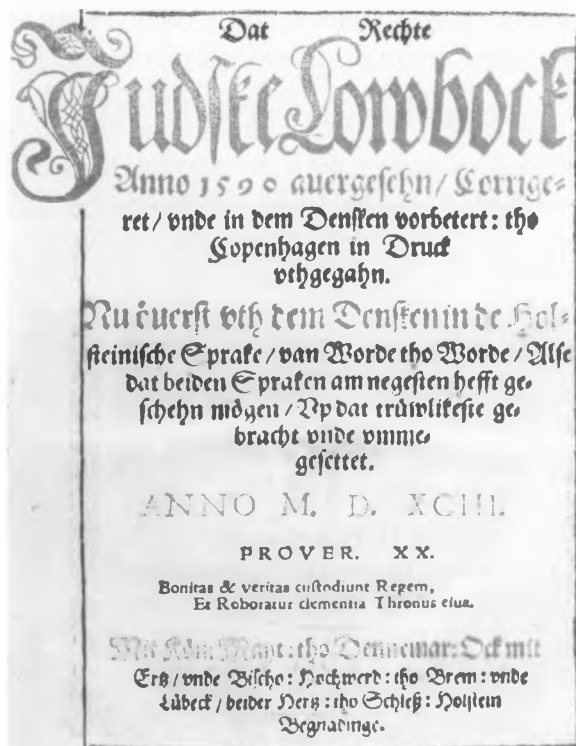
Lov og ret

I store træk fulgte den strafferetlige udvikling i Danmark og Slesvig samme mønster. Hvor man i middelalderen i vidt omfang brugte bøder som oprejsning til den forurettede, også i tilfælde af manddrab, overtog man efter reformationen i begyndelsen af 1500-årene dels Moselovens gengældelsesprincip, dels tysk rets afskrækkelsesprincip. Det betød stadig strengere og mere grusomme straffe på liv, legeme og ære. Antallet af henrettelser faldt ganske vist efter 1650, men først da nye tanker omkring strafferetten kom til at påvirke holdningerne henimod midten af 1700-årene, bliver dette mønster for alvor brudt.

I middelalderen var Jyske Lov fra 1241 gældende ret i hele Sønderjylland. I købstæderne fik man ganske vist efterhånden egne stadsretter, men hvor de ikke var dækkende, supplerede man med Jyske Lov, hvis første trykte udgave er fra 1486, udgivet i Lübeck på plattysk. I det frisiske område blev den anvendt på samme måde. Indtil reformationstiden var der ingen større forskel på kriminalretten nord og syd for Kongeåen. Herefter blev Sønderjylland i stigende grad påvirket af tysk ret. De frisiske områder, Ejdersted, Nordstrand og »Die Vierharden« (Bøking og Viding herreder, Sild og Østerland-Før) fik således i sidste fjerdedel af 1500-årene landretter, hvor man i påkommende tilfælde støttede sig til tyske retsregler. Det fik afsmittende virkning på stadsretterne i Husum (1608) og Frederiksstad (1633), medens steder som Stapelholm, Helgoland og Fehmarn stadig brugte Jyske Lov i tilsvarende situationer. Imidlertid var retsgrundlaget i det meste af Sønderjylland stadig dansk med tilføjelse af de særlige slesvigske forordninger. Jyske Lov kom 1590 i en ny autoriseret udgave som »Den Rette Judske Lowbog« for Nørrejylland og hertugdømmet Slesvig, med en plattysk, ligeledes autoriseret, udgave 1592 ved advokat Blasius Ekenberger i Flensborg. Landtgerichts-Ordnung (LGO) af 1636, som var en retsplejelov for landretten, der be-

Titelblad til Jyske Lov i den plattyske udgave »Dat Rechte Judske Lowbock« fra 1593. Det kongelige Bibliotek.

handlede sager vedrørende adelige og gejstlige, henviste også til Jyske Lov som almen ret i Sønderjylland. Udbygningen af Jyske Lov var sket løbende ved kongelige recesser med Christian 3.s fra 1558 og Frederik 2.s fra 1576 (som begge er medtaget i Jyske Lov-udgaverne 1590/92) samt Christian 4.s fra 1643 som de vigtigste. Disse fandt altså også anvendelse på slesvigsk område. Da hertugen på Gottorp i 1658 fik den fulde suverænitet i sin del af Slesvig blev ny dansk lovgivning imidlertid ikke længere gyldig i hele hertugdømmet.

Den første af stadsretterne var antagelig Slesvigs fra 1. halvdel af 1200-årene. Tønder byret fra 1243 var en afskrift af Lübecks og blev delvis forbillede for Ribe (1269). Burg på Fehmarn og Rendsborg fik også lybsk ret. Senere fulgte stadsretter i Flensborg (1284), Haderslev (1292) og Aabenraa (1335). Disse stadsretter var generelt strengere i strafferetlig henseende end Jyske Lov. Tysk straffelovgivning havde altså en vis indflydelse på slesvigsk område allerede før den såkaldte »Peinliche Halsgericht-Ordnung«, som kejser Karl 5. autoriserede i 1532. Den kaldes også, efter sin giver, Constitutio Criminalis Carolina (CCC) eller blot Carolina. Værket fastlagde i sine 219 paragraffer retsordenen i straffesa-

ger, og §§ 104-180 udgjorde en egentlig straffelov, hvis bestemmelser efterhånden også kunne spores i hertugdømmet Slesvig. Fra sidst i 1500-årene blev Carolina i stigende grad anvendt i købstæderne, og den dannede forbillede for de frisiske landretter fra samme tid. Det bør dog nævnes, at ikke alle Carolinas strafferegler ses anvendt. Artikel 131 fastsatte således straffen for barnemord til levende begravelse med pæl gennem kroppen, »lebendig begraven vnnnd gepfelt,« dog kunne drukning bruges som alternativ. Der kendes imidlertid ingen eksempler på førstnævnte fra Slesvig, men i Flensborg blev kvinder i 1598 og 1612 straffet med drukning for at have ombragt deres nyfødte. På Nordstrand i 1565 og 1600 var straffen for denne forbrydelse bålet. De fleste steder benyttede man den samme strafform, som var gældende i kongeriget, nemlig halshugning med hovedet sat på stage, omend denne straf først blev officielt fastlagt i en slesvigsk forordning fra 1755.

I løbet af 1600-årene vandt Carolina efterhånden terræn i Sønderjylland over for Jyske Lov. En af forklaringerne var den stærke indflydelse fra et voksende antal advokater, som var tysk uddannede og derfor ikke fortrolige med danske retsregler. Christian 5.s Danske Lov af 1683, som var meget lidt præget af romersk ret, kom ikke til at omfatte Sønderjylland, men kongen havde planer om at lade udarbejde en tilsvarende lovbog for denne landsdel. Den blev dog ikke til noget. Alligevel kom Danske Lov til at spille en vis rolle i Sønderjylland ved at blive anvendt på Als (excl. Sønderborg) og Ærø til 1731 samt i de kongerigske nørrejyske enklaver i Vestslesvig, Riberhus birk, Lø herred, Ballum birk, Møgeltønder birk, Vesterland-Før og Amrum. Da Frederik 4. i 1713 inddrog de gottorpske dele af Sønderjylland og forenede dem med de kongelige dele, kunne man have forventet, at han nu ville indføre forgængerens Danske Lov i Slesvig, men det skete paradoksalt nok ikke. Der var ganske vist tiltag i denne retning i perioden 1714-20, men de fik ingen gennemslagskraft. Tværtimod mistede Als og Ærø Danske Lov. Frants Thygesen udtrykker det således: »Resultatet af, at kongen af Danmark overtog rent dansktalende slesvigiske distrikter fra nogle fortysskede hertuger, blev altså det groteske, at ny dansk ret afløstes af den 500 år gamle Jyske Lov og en 200 år gammel tysk lov.«

Efter 1720-erne slog fortyssningen af retsvæsenet igennem i Sønderjylland. Sidst ved herredsretterne, Haderslev amts herredsting brugte således den danske udgave af Jyske Lov af 1590 til ind i 1700-årene, men fra omkring 1730 må tysk straffelovgivning anses for at være gældende ret overalt i Sønderjylland. Det er imidlertid tvivlsomt, om brugen af Carolinas bestemmelser i praksis kom til at betyde strengere straffe i sønderjyske sager. Ganske vist skriver Frants Thygesen i sin bog om tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland, at man fra Carolina tog

D Es alldurchleuchtig-
 sten großmechtigste vn-
 überwindlichsten Key-
 ser Karls des fünfften : vñnd des
 heyligen Römischen Reichs peinlich gerichtes ord-
 nung/auff den Reichstagen zu Augspurg
 vnd Regenspurg / in jaren dreissig / vñ
 zwey vnd dreissig gehalten / auff-
 gericht vnd beschloffen.

Cum gracia et priuilegio Imperiali.

Karl 5.s Peinliche Gerichtsordnung fra 1532, kaldet Carolina. På titelbladet illustreres de alvorlige konsekvenser ved lovovertrædelser, en dømt føres til retterstedet og en række straffe- og torturinstrumenter udstilles. I baggrunden står galger, hjul og en pæl til bålstraf. Gengivet efter Levander: Brotsling och bödel (1935/1975).

nogle straffe i brug, som var meget strengere end efter dansk ret, men dels formildede kongen ofte dommene, dels begyndte domstolene selv at idømme en mindre straf end den, der egentlig var fastsat i Karl 5.s paragraffer.⁹ Det bør også nævnes, at Carolina i visse paragraffer var mildere end Jyske Lov, specielt ved tyveriforbrydelser.

Ny straffelovgivning efter 1713 blev i et vist omfang fælles for kongens lande, så en kongerigsk forordning kunne følges af en tilsvarende for Slesvig (eller omvendt). Et godt eksempel er den slesvigske forordning, som afskaffede hængning som straf for kvalificeret tyveri, dateret den 26. april 1771, mens den tilsvarende kongerigske er udstedt dagen efter. Disse forordninger blev udsendt af Struensee, som også havde tanker om at forenkle det slesvigske retsvæsen, men hans arrestation og endeligt på skafottet i København den 28. april 1772 betød et brat stop for reformerne.¹⁰

Retssagens gang

Fra 1544 var retsvæsenet delt i en kongelig og en hertugelig del. Oprindelig afsagde både by-, herreds- og birkeretter/godsretter deres domme uden appelmulighed. Denne ordning holdt sig længst i de frisiske områder. Ved herredsretterne og senere også ved byretterne kom amtmanden efterhånden ind som melleminstans. Det udviklede sig til, at han blev 1. instans i de alvorlige kriminalsager, hvor han optrådte som både anklager og dommer i en såkaldt inkvisitorisk straffeprocess.

Herefter kunne sagerne sendes ind til videre behandling ved hertugens hofret på Gottorp (oprettet 1590) eller til det under Tyske Kancelli i 1648 oprettede kongelige kancelli i Glückstadt. I perioden 1684-89 var det kongelige justitskancelli på Gottorp dog overret for hele hertugdømmet Slesvig, men ved magtskiftet 1689 trådte den hertugelige hofret igen i funktion. Først da Frederik 4. i 1713 inkorporerede de hertugelige landsdele, oprettedes en overret som appelinstant for hele Sønderjylland. Herover stod Tyske Kancellis indenrigske afdeling i København. Fra 1735 skulle der indhentes kgl. resolution i alle sager, hvor der var idømt dødsstraf.¹¹

Herom har Lass, som selv var advokat, i sit værk om Husum følgende passus under året 1746: »Der hiesige Magistrat kann zwar die Inquisitions-Processe anstellen selbige nach dem Criminal-Rechten fortsetzen / die Urthel abfassen und publiciren / jedoch muss solcher / wenn eine Todes Strafe erkannt worden / diese Urthel allemal vor der Execution mit einem kurzen Facto der Umstände des Ohrtes und der Persohnen an Ihro Königl. Mayst. immediate einsenden und die Verfügung ob Dieselben die condemnirte Missethäter begnadigen / oder

«Gerechte Richter» kaldes dette billede, som skal have hængt i det gamle rådhus i Flensborg. Det forestiller en salomonisk hersker og symboliserer, at byrådets retsudøvelse sker på hans vegne. Den ene hånd holder sværdet, den anden et fodjern og en knut. I baggrunden til venstre ses en brændende by og til højre retterstedet med galge og hjul. Maleri af J. van Enum 1594, Museumsberg Flensborg.

die Strafe mindern / oder ob die Urthel zur Execution zu bringen gewärtigen.«¹² Oversat skriver Lass, at den herværende magistrat godt kan sætte en inkquisitionssag i værk og fortsætte den efter kriminalretten samt afsige og bekendtgøre dommen, men når der er idømt dødsstraf, så skal magistraten før evt. eksekution indsende en sådan dom til Hans Kgl. Majestæt sammen med en kort redegørelse for omstændighederne og samtidig meddele, om man agter at benåde den dømte eller formilde straffen eller om dommen tænkes eksekveret.

I anden halvdel af 1500-årene var der imidlertid ikke langt fra forbrydelse til afregning. Det viser tre tilfælde fra Flensborg. Der gik således kun seks dage fra Peter Nolles drab på Anders Nansen til han blev halshugget, og da Laurens Petersen var død den 25. januar 1581 efter at

være blevet stukket ned, mistede gerningsmanden Gotborch Bonnichsen sin hals ni dage senere. Endnu kortere var det for Ambrosius Maler, som 1596 blev »gekoppet wegen eines Mollerknechts, den he 4 Tage thovorn dodt gesteken hadde.«

Der kunne ses klager over rettergangen, således i to trolddomssager. I 1553 klagede Momme Brodersen og hans søskende til hertug Hans den Ældre over, at Tønder herred uden ret havde bragt deres mor på bålet som heks. I 1578 var det hertugens egen møller i Haderslev, som hævdede, at sagen mod hans hustru, med påfølgende dødsdom for trolddom, ikke var ført på rette måde. Mølleren fik medhold, medens Brodersen-familien ikke opnåede noget.

Hertug Hans kunne også på skrømt forberede en henrettelse, for derefter at lade nåde gå for ret. Det viser en sag, hvor en krybskytte skulle forhøres »under en lempelig tortur, men uden synderlig livsfare«. Derefter skulle han til skræk og advarsel anklages på livet og behandles, som om han skulle henrettes. Hertugens amtmand, som skulle dømme i sagen, havde dog fået instruks om at sørge for at iværksætte en forbøn for den anklagede af »fruer, jomfruer og andre ufordægtige personer,« hvorefter krybskytten kunne beholde livet mod at betale en bøde.^{12a}

Nogle spredte eksempler fra de næste århundreders behandling af de tunge kriminalsager skal nævnes. Da Hans Andersen fra Bophever på Nordstrand i 1632 havde overfaldet først stallerens tjener og senere trukket kniv mod stalleren selv, sendte hertugen sin amtmand Jürgen von der Wisch fra Gottorp til Nordstrand for at undersøge sagen. På grundlag af amtmandens relation blev Hans Andersen dømt til sværdet, skønt kansleren Ericus Heidemann havde store betænkeligheder, da den dømte til tider »übel im Haupte ist verwahret gewesen«.

I 1630 havde herredsfogeden i Ny herred dømt Asmus Heiden til galgen for tyveri, men amtmanden ændrede straffen til halshugning ved sværdet. Samme år dømte bytinget i Aabenraa en mand til hængning for tyveri og grov vold, men man overlod til hertugen at afgøre, om den pågældende af hensyn til hans stakkels kone, børn og ærlige slægtninge kunne benådes til sværdet. I 1641 ville magistraten i samme by ikke eksekvere dødsdommen over Margrethe Kocks for trolddom, før man havde hørt hertugens mening, og på Fehmarn blev Trine Schölen i 1650 »auf Befehl des Herzogs verbrannt« for trolddom.

I Slogs herred dømte de tolv stokkenævninge 1652 Jürgen Jessen for tyveri til »mit einem Strange in dem lichten Galgen, unter dem bloten Himmel gehenget worden,« dog skulle han først pinligt forhøres. Herefter må sagen så være gået videre til amtmanden. Da en landevejsrøver i 1667 blev fanget og indsat i fangehullet på Brundlund slot i Aabenraa, måtte bysekretær Claus forhandle med amtmanden, fordi for-

brydelsen var sket på herredets grund. Efter tortur og tilståelse blev sagen sendt til kancelliet på Gottorp, som afsagde dom til galgen. I Nordborg afsagde den derværende hertug 1697 en lignende dom, »erkennen wir ... Augustus ... Hertzog ... vor Recht, dass Peter Andersen mit dem Strang vom Leben zum Tode gebracht werden soll«. Fra den kongelige del af Slesvig indstillede amtsinspektør Johannes Müller i Haderslev samme år til Tyske Kancelli, at Haderslev herreds sandemænds dom, hvorefter Cathrine Hinrichsdatter skulle halshugges for barnemord, snarest blev eksekveret.

En sag med en meget langstrakt behandling var sagen fra Sønder Gøs herred mod Asmus Thomsen og Peter Beest, som den 20. august 1718 havde begået landevejsrøveri og mord. Der blev indhentet responsum fra det juridiske fakultet i Kiel, og året efter dømte Sønder Gøs herreds sandemænd de to forbrydere til henholdsvis radbrækning og halshugning. I marts 1720 havde kongen modtaget akterne fra amtsinspektøren i Husum, og sagen blev nu forelagt for både det teologiske og det juridiske fakultet i København. Derefter blev Overretten på Gottorp anmodet om en udtalelse, og sidst afgav Højesteret den 31. juli ligeledes et responsum. Det sidste var højst usædvanligt i en sag vedrørende Slesvig. Efter mere end to års retssag kunne de to gerningsmænd så endelig henrettes på Sønder Gøs herreds rettersted ved Mildsted.

Kongelige resolutioner i disse sager på liv og død ses altså også før de i 1735 blev indført som standardprocedure, således blev Wibcke Mortensdatter, der 1698 i Kalvslund herred blev dømt for barnemord, benådet for hoved på pæl, hvilket bifaldtes ved kgl. resolution. I 1709 afsagde Sønderborgs borgmester og råd dom over Hinrich Salomon til halshugning, hoved på pæl og begravelse på retterstedet for drab, og dommen indsendtes til kongens »Approbatation oder andertweitigen Verordnung«. Domme afsagt ved krigsret skulle altid konfirmeres af kongen, som det ses ved de syv domme fra Rendsborg 1726-1730. Dødsdomme afsagt ved patrimonialretterne (godsretterne) skulle ligeledes stadfæstes af kongen, således som det også skete i 1737 på godset Svendsby i Ny herred. Disse retter var under tilsyn af Overretten, men ikke underlagt dennes myndighed.¹³

På Ærø indførtes en nyordning af retsvæsenet ved forordning af 18. november 1773. Her beskrives i art. 13 fremgangsmåden i kriminalsager: »I Criminaltilfælde paalægge det Landfogden at anstille Forhør, arrestere den Skyldige, dog under Ansvar. Ved Sectioner lader han kalde Physicus og 2 Chirurger, han besørger alt det fornødne, hvorved Actuaren (retsskriveren) er Protocolfører. Han beskikker Fiscal (offentlig anklager) og Defensor; han forelægger Retten in pleno Sagen, og efter de fleste Stemmer udkaster han Dommen, sender den med samt en Be-

retning, der skal indeholde hans Grunde og Tvivl, til Overcriminalretten. Saasart Dommen er sendt tilbage fra Overcriminalretten, og dersom der er fældet Dødsdom, efter at have indhentet en Kongelig Resolution, forelæser Actuaren Dommen, og Landfogden besørger den exequeret.«¹⁴

I de kongelige enklaver, som lå under Ribe amt og dansk lovgivning, Riberhus birk, Lø herred, Ballum birk (med Rømø Sønderland og List på Sild), Møgeltønder birk samt Vesterland-Før og Amrum, havde herredsfogeden en betydende rolle som 1. instans i kriminalsagerne.

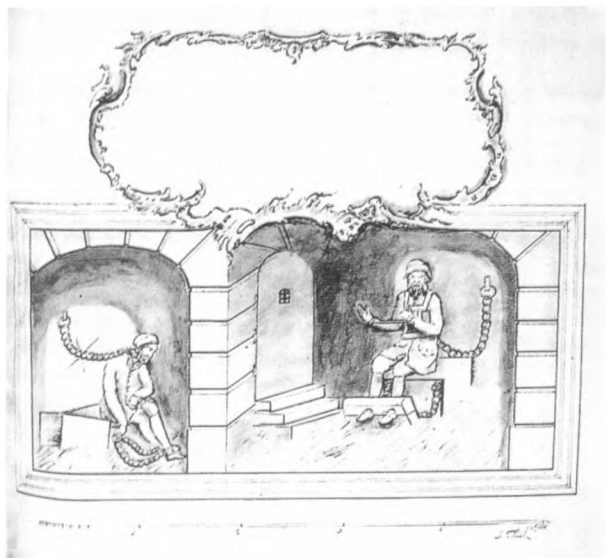
Fængsel og tortur

I 1500- og 1600-årene har den anklagede normalt ikke skullet tilbringe særlig lang tid i fængsel, men det blev alligevel for længe for Thames Petersen fra Misthusum, som i 1591 brød ud og tog håndjernene med sig. Det skete i Lustrup birk ved Ribe og forbedrede ikke hans sag, som endte med halshugning. To kvinder, som 1641 blev brændt i Slesvig for trolddom, havde siddet i fængsel henholdsvis tre og syv uger. I Aabenraa sad en landevejsrøver 1669 fængslet i lænker på Brundlund slot i 23 dage, inden han blev hængt, og Asmus Pedersen tilbragte i 1680 fire uger i Porthuset i Tønder, fordi galgen, han skulle hænges i, først skulle rejses. Da man kom godt ind i 1700-årene var appelmulighederne mere omfattende, og det blev almindeligt, at den anklagede kunne tilbringe det meste af et år i fængsel, inden sagen var færdigbehandlet ved de forskellige retsinstanter. Oftest har fangerne siddet under usle forhold. Omkring 1795 måtte Røde Anders sidde ekstra lang tid i kælderens på Brundlund slot, fordi skarpretteren ikke kunne få fat i en knægt, som var villig til at assistere ved henrettelsen. Og op til 1812 sad en kvinde, som havde forgivet sin mand, mindst to år i fængsel på godset Tøstrup i Angel. Længst måtte dog Catharina Ercken fra Sild tilbringe i venten på sin endelige dom, hele fire år gik der fra hendes arrestation til henrettelsen ved Tønder i 1760. I Flensborg og Husum var fængselscellerne indrettet i skarpretterens hus, og denne indestod for fangerne med sit liv. Hans bolig lå ved Marieporten i Flensborg indtil 1798.¹⁵ I Husum blev de »pinligt anklagede«, dvs. de fanger, som havde begået meget alvorlige forbrydelser, sat i kælderens, de andre i stueetagen. Skarpretterboligen med fængselscellerne eksisterede endnu i 1840 og lå for enden af »Norderstrasse dem Kuhstiege gegenüber.« Den tilhørte da stadig familien Möller, som havde siddet på embedet i flere hundrede år. Vejen Kuhstiege førte ud til retterstedet.¹⁶

Ikke alle anklagede var til sinds at tilstå deres forbrydelse umiddelbart. I sådanne tilfælde kunne tortur anvendes. De pinlige forhør, hvor dommer, retsskriver og yderligere to personer skulle være til stede, synes

To fængslede forbrydere, begge i jern og lænket til væggen. Tegning udført af billedhuggeren Johann Thiel som udkast til et stenrelief i det fængsel, som 1766 blev bygget bag Flensborgs rådhus. Museumsberg Flensburg.

i udstrakt grad at have fundet sted i forbindelse med trolddomssager. I Slesvig blev tre kvinder således i 1557 tortureret den 15. juli, dømt den 16., men, da det regnede, først brændt dagen efter. Andre tilfælde kendes bl.a. fra Flensborg 1620, fra både Ny og Rise herred 1641 og fra Fehmarn 1643 og 1650. Der er flere eksempler på, at de anklagede kvinder døde under torturen, således lod Heinrich Rantzau på Altenhof i Dänischwohld 1615 Abel Lafrenzen »so lange foltern, bis sie stirbt,« i Flensborg var Anna Harmes 1617 »in de tortur udtgelecht,« og i 1635 døde også Abel Kruse i Eckernförde under tortur. Ikke så få trolddomsanklagede kvinder døde i fængslet, formentlig med pinslerne under torturen som en medvirkende årsag. Som regel blev også disse kvinder efterfølgende brændt på bålet.

Tortur kunne dog også anvendes ved andre forbrydelser. Et særligt blik bag kulisserne får vi i et brev, som hertugelig råd Johann von Wowern den 19. maj 1610 skrev til borgmester Sebastian von Bergen i Hamborg. Her hedder det (oversat fra latin): »Igår har jeg – jeg gyser og gider ikke tænke på det – givet ordre til, at afdøde superintendent og hofpræst Paul von Eitzens datter underkastes tortur. Anklagepunkterne mod hende og datteren er mangfoldige: barnemord, trolddom og skændigt kogleri og endelig det afskyelige mord på svigersønnen. Hendes mand har tilstået forbrydelsen og venter på sin straf.«¹⁷ Johann von Wowern må have givet ordren i kraft af sin funktion som midlertidig amtmand over Aabenraa amt. Han var på dette tidspunkt den mest indflydelsesrige mand på Gottorp. Da han døde som 38-årig i 1612, fik han følgende karakteristik med på vejen: »Her ligger Nero, for lægfolket dø-

den, for gejstligheden en slange; han, som var en fordømt gift for retfærden, landfolket og hertugen.« Denne gravskrift er formentlig forfattet af Niels Heldvad, som var tvunget væk fra sit embede som sognepræst i Hellevad-Egvad af den calvinistisk prægede kirkepræsident von Wowern.¹⁸

Eksempler på brug af tortur i tyverisager kendes fra Tønder 1690 og Nordborg amt 1697, og i det nordlige Nordfrisland blev der anvendt tortur i barnemordssagerne mod Mette Tielle, Kær herred 1721 og mod Catharina Christians, Viding herred 1724. I sidstnævnte tilfælde fastholdt den anklagede sin uskyld under det første pinlige forhør, men da hun næste dag tidligt om morgenen atter blev ført hen og så skarpretteren og hans hjælper med deres instrumenter, så tilstod hun »frivilligt«. Imidlertid trak hun sin tilståelse tilbage, hvorefter hun for tredje gang blev ført til torturkammeret. Nu faldt den endelige tilståelse. På sin regning for eksekutionen har skarpretter Johann Christoph Stöckler bl.a. anført 15 rdl. »für 3 maliger Erscheinung mit allen instrumenten der Tortur«. Catharinas forhørsforløb synes at bekræfte de tre stadier i det pinlige forhør, som omtales i kulturhistorikeren Richard van Dülmens bog *Theater des Schreckens*, nemlig at første trin bestod i, at skarpretteren fremviste sine redskaber, og hvad de kunne anvendes til, hvorefter forhørslederen forventede, at disse indtryk var nok til at påvirke den anklagede i retning af en tilståelse. Hvis dette imidlertid viste sig uden virkning, bestod næste trin i aflædning af den anklagede og påsættelse af tommelskrue eller lignende, men uden at disse blev aktiveret. Først hvis heller ikke dette førte til nogen tilståelse, kunne det tredje trin komme på tale, hvor de viste instrumenter faktisk blev taget i anvendelse.¹⁹

Tortur blev også anvendt i 1749 mod matrosen Johan Jørgensen fra Sverdrup i Øsby sogn (Haderslev herred) i en sag om nogle tyverier fra skibe, som lå for anker i vintertiden, men den anklagede ville »in der Marter gar nicht bekennen«. Skarpretter Joachim Wagner fra Haderslev »applicirte« torturen og beregnede sig 10 rdl. for arbejdet.²⁰ Sidste gang tortur ses anvendt i Slesvig var 1767, da tre tyve blev underkastet skarp tortur i Flensborg. Meget betegnende viste det sig da, at Flensborgs skarpretter kun besad en rusten tommelskrue, og at han aldrig selv havde udført nogen tortur. Derefter fik man fat i hans onkel, skarpretteren i Rendsborg, som kom medbringende sit værktøj, bestående af syv forskellige torturredskaber.²¹

Tre år senere blev tortur afskaffet ved en forordning for Slesvig af 21.12.1770, hvori der bl.a. kan læses: »Lieber soll ein Schuldiger freigelassen werden, als dass man Gefahr laufe, einen Unschuldigen zu martern,« hellere lade en skyldig gå fri end at risikere at tortere en uskyldig.²² Først 25 år senere blev tortur afskaffet i Holsten. I det hele taget

synes tortur efter tysk forbillede at have haft større udbredelse i Sønderjylland end i kongeriget, hvor de »pinlige« forhør ikke spillede nogen stor rolle. I det militære straffesystem var der dog ikke denne forskel.

Militær jurisdiktion

I årene 1627-29 under Kejserkrigen, Torstensson-krigen 1644-45 og Karl Gustav-krigene 1658-60 samt i perioder under Den store nordiske Krig 1709-21 var der mange fremmede tropper i hertugdømmet. Blandt disse var der vekslende justits, og der kendes adskillige henrettelser for overgreb på civilbefolkningen i form af mord, voldtægt og plyndring, som det kan ses under Tønning, Garding, Pellworm og Sild.

Når det drejede sig om kongens egne soldater skulle krigsretten følge retningslinierne i Christian 5.s krigsartikelbrev af 9. marts 1683, givet samme år som Danske Lov blev gældende i kongeriget. Disse domme kunne appelleres direkte til kongen, der dog som regel approberede dem, dvs. bekræftede dommen. Der var allerede i 1500-årene stationeret militær i Sønderjylland i kortere eller længere tid. Efter enevældens gennemførelse i 1660 kom der faste garnisoner flere steder, således i Flensborg, Haderslev og Rendsborg, som blev en af rigets største fæstninger, senere var der også garnisoner i Slesvig, Husum, Tønder og Aabenraa.

Soldaterne har udgjort en gruppe med en særlig høj henrettelsesfrekvens. Livet som soldat var hårdt og behandlingen barsk. Det har næppe heller altid været Guds bedste børn, som lod sig hverve til tjenesten. Tvangshvervninger synes også at have forekommet. En dag i april 1705 havde to soldater hyret den unge Peter Oye til at køre dem fra Bustrup/Busdorf ved Slesvig til Rendsborg. Ved siden af vognen red en herre, som kaldte sig kongelig dansk løjtnant, men som soldaterne kaldte mester Christian. Efter en tid gik det op for Peter, at der var tale om skarpretteren fra Rendsborg. Denne var i nærheden af Krop redet i forvejen, og da vognen igen nåede op til ham, havde han trukket kården og var i gang med at »overtale« en ung fårehyrde til at lade sig hverve som soldat. Den unge vægrede sig og ville gå, men blev taget i armen, slået og trukket hen mod vognen, hvor soldaterne hjalp med at hive ham op. Hyrden råbte om hjælp til en forbigående bonde, som imidlertid af skarpretteren fik besked på at forsvinde »oder ich hau dich übers Fell«. Ved Kropperbusch forsøgte en mand at komme den unge til undsætning, men skarpretteren slog efter ham med kården, idet han hævdede at være kgl. løjtnant. Der kom imidlertid flere folk til, og de fik den anholdte ned af vognen. De ville også gribe mester Christian, men han slap ved nu at påstå, at han var kongelig kurer, og at de ikke kunne hindre hans rejse.

Der fulgte dog senere en retssag mod den entreprenante herre, som var Johann Christian Appel, skarpretter i Rendsborg fra 1702 til 1707.²³

Deserteringer blandt soldaterne forekom ofte og blev straffet hårdt. Dødsstraf ved hængning var foreskrevet, men i praksis benådede kongen som regel den pågrebne desertør til spidsrodsstraf, hvor den ulykkelige soldat blev pisket igennem to rækker af sine kammerater 8, 12 eller 16 gange. Faldt han bevidstløs om, inden straffen var udstået, måtte han gennemgå resten senere. Soldater fra Slesvig og Holsten havde dog oftere held til at undgå pågribelse end deres kammerater i kongeriget, og det kunne ske, at store grupper forsvandt på en gang.²⁴

I løbet af årene 1728-30 henrettedes seks soldater fra fæstningen Rendsborg. De havde alle begået mord, og i flere af tilfældene kunne det se ud til, at de begik deres handling helt bevidst med det formål selv at slippe af med livet. Således dragonen Johan Valentin Rosenberg, som var deserteret »uden årsag.« Om natten begav han sig på vej mod Kiel, men tog fejl af vejen og kom ind på godset Altenhof, hvor han skød en tilfældig gammel kone ned bagfra. Hans sag behandledes ved den nedsatte krigsret i april 1730, og den 30. juni konfirmerede kongen rettens afgørelse, som lød på halshugning med økse efterfulgt af hjul og stejle.²⁵ Fra Haderslev kendes militære henrettelser i 1736 og 1740, og i 1742 hedder det i kongens resolution vedrørende soldaten Niels Rasmussen, som havde begået snigmord, at hans dom skal eksekveres, så snart regimentet er ankommet til Rendsborg. Han skulle piskes en gang om ugen i 9 uger og derefter radbrækkes.²⁶

Henrettelser af militære i Rendsborg har formentlig fundet sted på paradepladsen i Neuwerk, den sydlige del af byen, som lå på holstensk grund. Det var i hvert fald tilfældet, da kaptajn Dethlef Prätorius blev henrettet i juni 1725, og fra Glückstadt ved vi, at soldater i 1762 og 1773 blev henrettet »auf dem Glückstädter Marktplatz«.²⁷ I Haderslev blev der halshugget en soldat på torvet i 1736, men i andre tilfælde er militære henrettelser blevet eksekveret på det almindelige rettersted, således i Haderslev 1740, hvor to soldater blev hængt, og 1763 i Løgumkloster. I Slesvig skal militæret have haft et rettersted på »Friheden«, det yderste af bydelen Holmen. Muligvis har de hyppige spidsrodsstraffe fundet sted her og måske også de sjældne arkebusninger. Denne specielle militære straf, hvor den dømte blev skudt af sine egne, skete i hvert fald altid på militært område. Soldater i fremmed tjeneste kunne blive dømt af egne krigsretter her i landet, som det skete 1628 i Nordborg, 1645 i Løherred og 1713 ved Tønning.

Henrettelsen

I 1500- og 1600-årene, da henrettelser var hyppigt forekommende, gik der som nævnt ikke lang tid fra forbrydelsen var begået til dommen blev afsagt og eksekveret. Det ser ud til, at det i Flensborg har været skik og brug, at den dømte straks efter dommen er blevet givet i skarpretterens hænder til henrettelse umiddelbart efter. Man kan sige, at byens retssystem var indrettet på det. Skarpretteren var inden for rækkevidde, og de fornødne redskaber har almindeligvis været i orden. Da en dansk tjenestepige i Ejdersted den 24. februar 1592 havde forgiftet sin madmor blev hun straks fængslet og allerede den 2. marts brændt for sin forbrydelse. I 1596 blev Ambrosius Maler i Flensborg halshugget den 19. februar for drabet på en møllersvend fire dage tidligere, og Otto Brüggemann i Slesvig blev dømt den 2. maj og henrettet den 5. maj 1640.

Senere var der, efterhånden som henrettelser blev mere sjældne, en del forberedelser at foretage fra myndighedernes side. Det fremgår af den instruktion, som i 1780 blev udfærdiget i Haderslev herred: »I anledning af delinkventen Anders Alexandersens henrettelse vil der være at foretage de nødvendige foranstaltninger: Pælen vil være at levere af tømmemand Daniel Nielsen fra Vilstrup, og hjul vil være at bestille hos hjulmageren på Klosteret. Terminen er ansat til 17. september kl. 7 om morgenen, da skal nævnte redskaber være bragt til retterstedet. Med hensyn til executionen vil en vel forspændt vogn med 2 heste være at stå til rådighed for herredsfogeden nævnte dag og time. Angående henføringen af fangen vil der på retterstedet være tilsagt at møde borgere fra Slotsgrunden, som står under gevær, samt deres anfører, som alle har at møde bemeldte dag kl. 8 morgen for at tage opstilling ved herredsfogedhuset, udeblivelse fra optoget takseres til 5 rdl. bødestraf. Også fodfolkene er tilsagt at følge denne befaling, at formeres i yderkredsen på retterstedet er tilsagt samtlige Haderslev herreds indbyggere, som betaler contribution, de skal møde med høforke og deltage i optoget under opsyn af sognefogederne, udeblivelser straffes med 5 rdl. i bøde. Tre velforspændte vogne rekvireres til retterstedet (for) personale og den led-sagende præst. Sand og lignende materiale til eksekutionen vil være at fremskaffe af skarpretteren. Rejsning af hjul og stejle vil være at udføre af håndværkere.«²⁸ Forberedelserne kunne skabe problemer, som da husfogeden i Aabenraa 1796 skulle sørge for at få et skafot rejst. Det viste sig at være vanskeligt, fordi ingen håndværker havde lyst til at risikere sit gode navn og rygte ved at udføre et sådant arbejde, der altså stadig betragtedes som »uærligt«. Hjulet og stagen blev her leveret af en håndværker i Felsted.²⁹ Da Asmus Thomsen Mau i 1720 i Sønder Gøs herred blev henrettet med økse, blev hans hovede sat på en 16 fod høj stage.

Verden,
meere end Vylter,
Kæminger vare onde. Joh. 3.

Det stadfæster
den for sit Levnet uslykkelige
og
ved en skammelig Død navnkundige
Anders Alexandersen

som
fra Ungdom af havde lagt sig efter alle Udyder, og
besynderlig for unænnelige Bedrifter, (som man
blives ved at benævne), samt Mordbrænderie, Ehyerier
og andre meere Ondskaber, maatte romme sit Føde-
land Fyhn, og drage til Holsteen, hvor han endnu
i samme Uædeligheder fremtræde,

indtil han endelig
Natten imellem den 22 og 23 Decemb. afvigte Aar,
ved Indbrud

i Capitainens Herr Ramins Gaard
i Aastrup,

begik det gruelige Mord
paa sin forrige Brodherre Capitainen selv,
og efter sammes Livs og Midlers Berøvelse, samt det
sejtlende Forsæt, at stifte Gaarden i Brand, tog Flugten,
men faa Dage derefter arreteret i Tønder, og den 26 Dec.
indbragt til Haderslev, for at lide Dom for sin Sierning,
hvilket skædte den 15 September 1780.

I nogle faa Verser forfattet
under den Melodie:
Mind nu op i Jesu Navn.

Haderslev, 1780.

Denne skillingsvis, som opregner morderen Anders Alexandersens synderegister, blev udsendt i anledning af hans henrettelse den 15. september 1780 på Haderslev herreds rettersted ved Erlev. Vers 17 lyder således: »Vil I paa min Ende see, / O da bliver derfor bange: / Hiul og Steyle, gloende Tange, / Brækken, Støden, Jammer, Vee. / Dog en liden Tid det varer, / Saa er' Marterne forbi. / Men hvor Sielen siden farer, / Ligger større Magt udi.« Visen er trykt hos bogtrykker Luckander i Haderslev og findes i Dansk Folkemindesamling, København.

Den havde alle tømrerne i Husum by og amt været fælles om at fremstille, for at ingen senere skulle se ned på nogen. De fik to tønder øl for arbejdet. Stagen medførte også andre praktiske problemer, den var nemlig så høj, at amtsforvalter Jessen måtte anmode kirken om at udlåne en stige til eksekutionen.³⁰

Fra slutningen af 1700-årene gik der normalt 3-4 uger fra den endelige dom var afsagt til henrettelsen kunne eksekveres. I Anders Lydomheds tilfælde 1816 blev dommen forkyndt på rådhuset i Haderslev den 12. februar, og den 25. fik den dømte at vide, at henrettelsen skulle finde sted den 2. marts ved Gram i Frøs herred.

Skarpretteren og præsten

Skarpretteren var en central figur i forløbet. Bøddlen hed han i ældre tid, i tiltale mester. Betegnelsen skarpretter møder vi første gang i Flensborg 1582. Efterhånden var der blevet ansat faste skarprettere i hertugdømmet Slesvig, og der udviklede sig et system med embedsdistrikter, hvorefter de enkelte indehavere havde hver deres nøje afgrænsede område, som regel bestående af en købstad med de omliggende herreder. Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder havde alle egne skarprettere, Flensborg, Slesvig, Eckernförde, Rendsborg og Husum ligeledes. De fleste af embederne var besat af medlemmer af et begrænset antal skarpretterdynastier, som i flere tilfælde i generationer sad i den samme by. Möllerfamilien i Husum er et godt eksempel. Den var repræsenteret i hele hertugdømmet. Ud over at sidde i Husum det meste af tiden fra o. 1595 til 1827, var der Möllere som skarprettere i Sønderborg 1659-80, Flensborg 1687-1740, Haderslev 1728-40 og Slesvig 1752-98. Stöckler-familien i Tønder er et andet eksempel med tre generationer i embedet fra 1722 til 1846.

To købstæder kunne have samme skarpretter, således havde Tønders skarpretter i det meste af anden halvdel af 1600-årene også Aabenraa under sig. Det kunne forekomme, at skarprettere måtte tage uden for deres eget distrikt. På Helgoland var det skarpretteren fra Glückstadt, som i 1719 eksekverede dommen over Maricke Petersen, og i 1721 måtte Flensborgs skarpretter tage til Kær herred for at foretage henrettelsen af Mette Tielles, da Eberhard Asthuusen i Tønder nylig var død. I anden halvdel af 1700-årene blev der færre opgaver i takt med, at nye og mildere synspunkter vandt frem i strafferetten, og skarpretterembederne forsvandt efterhånden. Først i Eckernförde, dernæst Aabenraa (1788), Flensborg (1799?), Haderslev (1803). Længst holdt skarpretteren sig i Tønder, hvor embedet først nedlægges i 1847. Navnene kendes på de fleste af disse fagfolk, se oversigten s. 269ff.

Kagmandsfigur fra Tønder. Figuren stod på byens kag, den pæl forbryderen var bundet til under eksekvering af piskestraf. Figuren viser, hvordan skarpretterne kan have set ud i første halvdel af 1700-årene. Tønder Museum.

Skarpretterens indkomst bestod dels af et fast beløb pr. år, dels af betaling for hans ydelser i form af henrettelser i forskellige udgaver og andre (ikke mindre hyppige) opgaver som kagstrygning (piskning ved kagen eller pælen), brændemærkning, afskæring af ører, udvisning af byen m.v. Prisen for disse var fastlagt i et takstsystem, men skarpretterne havde ofte kontroverser med overordnede myndigheder, som mente, at regningerne blev skruet op med tillæg for både det ene og det andet.

Andreas Bambs, som var skarpretter i Sønderborg 1749-95, havde blandt sine faste årlige indtægter, ud over de 41 rigsdaler fra Sønderborg by og amt samt Nordborg amt, også 21 rigsdaler fra andre jurisdiktioner, nemlig de højfyrstelige augustenburgske og Graasten distrikter, det højfyrstelige glücksborgske distrikt, grevskabet Reventlow-Sandbjerg samt Ballegaard.³¹

Ved den femfoldige henrettelse i 1740 af de dødsdømte bønder på

godset Ø/Oehe i Kappel herred tilkom der skarpretteren en særlig høj betaling, »mit den Scharf-Richtern in Schleswig ist die Decolirung der 5 Delinquenten überhaupt nebst Anschaffung der Pfähle und was dem anhängig bezahlt worden 120 Rthlr.«³²

I de offentlige henrettelsers sene fase, dvs. i første halvdel af 1800-årene, kunne myndighederne indhente tilbud fra flere skarprettere, som det skete 1816 i Gram birk, Frøs herred. De sidste fire henrettelser i Slesvig skete ved skarprettere, som kom udefra. Untermann fra Oldenburg udførte således henrettelserne 1841 ved Ludwigsburg, 1844 ved Tønning og 1854 på Fehmarn, medens den allersidste 1857 i Slesvig blev eksekveret af Anders Nielsen, skarpretter for Jylland og Fyn, bosat i Horsens, og fra 1866 Danmarks første rigsskarpretter. Når en henrettelse skulle finde sted ude i distriktet kom skarpretteren og hans hjælper en eller to dage før for at sikre sig, at alt var forberedt på behørig vis, og det var vigtigt for skarpretteren at se den dømte inden henrettelsen for at kunne vurdere den opgave, han stod overfor.

Præstens forpligtelser i forhold til de dødsdømte, de som var blevet »judicati ad mortem,« er allerede fastlagt i kirkeordningen fra 1542. Her siges det, at præsten ikke blot skal medvirke, når de dømte føres ud til straffen, men også tage sig af dem inden da og undervise dem »thor erkentnisse der gnade«. De overbeviste skal så en eller to dage før henrettelsen modtage sakramentet.³³

Et eksempel fra 1610 finder vi hos pastor Johannes Generanus i Aabenraa, som i sin årbog giver følgende øjenvidneskildring: »12. juni blev jeg kaldt op på slottet til fangen Wulf Calundt og hans hustru Marg. (i anledning af, at svigersønnen Claus Esmarch var blevet dræbt ved en mordkugle). Medens anklageren M. Bluting adspurgte konen nogle gange, trådte jeg til, men formåede ikke at bevæge hende til at aflægge en alvorlig tilståelse. Manden derimod bekendte og angrede alvorligen, efter at hr. Joh. Stanhuf i nærværelse af hr. Nic. Cypræus havde oplæst selve den udførlige (forhørsprotokol) med anklagedes egen tidligere tilståelse. Jeg meddelte ham da syndforladelse og tog ham til alters. Kapellanen hr. Paul absolverede imidlertid Margareta i morges d. 13. juni næsten mod hendes vilje.« Samme dag blev de begge henrettet, se også s. 96.³⁴

Dagen før gesandten Otto Brüggemann blev halshugget i Slesvig den 5. maj 1640, fik han besøg af sin sjælesørger Hr. Stephani Persenij. Knælende foran præsten afgav Brüggemann under mange tårer sit skriftemål og modtog absolution og den hellige nadver »mit freudiger Andacht«. Samme aften kom hans tidligere rejsefælle Adam Olearius, som i nærværelse af præsten og mange andre udsonede sig med ham. Brüggemann bad Olearius sætte sig hos ham og fremviste sin »Sterbekittel« og

bønnebog, hvori han havde skrevet sin fødselsdato, alder og »Ende«. Under deres »Geistliche Gespräche« sporede Olearius et bodfærdigt hjerte og en særlig længsel efter døden.³⁵

Der er eksempler på, at fangerne ikke var umiddelbart modtagelige for præstens bestræbelser på at give støtte og religiøs vejledning. Således hedder det om Anders Lydomhede (Frøs herred 1816), at han havde forsikret, at han ikke ville omvende sig, om så den Herre Kristus selv kom. Oluf Lassen i Haderslev havde i 1826 besøg af ikke mindre end tre præster, provst Strodtmann og pastor Lautrup samt pastor Fischer fra Aastrup, men tilsyneladende uden nogen virkning. Advokat Gülich, som udgav en bog om retssagen, skriver, at »omend Pastor Lautrup med utrættelig og forstandig Iver søgte at retlede Oluf, blev han, Pastor Lautrup, ved gentagne mislykkede Forsøg, i Tvivl om sine Talenter dertil.« Først da Oluf efter sin dom ønskede at tale med en fra brødremenheden, gik det anderledes, for den gamle skomagermester Jens Hinrich Philip fra Lavgade kunne nå ind til den dømte, »så Guds Aand virkede i Olufs Hjerte,« som det hedder hos Brodersen. I Hans Fallesens tilfælde (Rise herred 1834) fortælles, at præsten i Aabenraa under fangens lange fængselsophold på Brundlund slot forsøgte at få ham i tale, men blev afvist. Da dommen var faldet, fik Fallesen imidlertid besøg af pastor Jep Hansen i Hjordkær, som ved sin forstående holdning fik god kontakt med den dømte og kunne forberede ham til den skæbne, der ventede.

Der kunne især i de senere perioder, hvor fængselstiden var lang, være tale om mange besøg. I Tyrstrup kirkebog fra år 1700 skriver præsten om sin beredelse af Hans Bødker, at »jeg paa Embedets Vegne, be-tiente hannem ... i Fængselet 2de Gange med den Hellige Communion, og der ofte, ja 2de Gange hver Uge besøgte hannem, for at formane, trøste og Undervise hannem til Salighed ...« (senere også på retterstedet). Det hændte, at præsten ikke nåede at berede den dømte. Således beretter pastor Anders Beyerholm 1657 i kirkebogen, at Anna Hjulmands i Havnbjerg, som var anklaget for trolddom, døde i fængslet på Nordborg uden at have modtaget det hellige sakramente. Et reskript af 9.9.1757 præciserede, hvornår præstens besøg hos den dømte skulle begynde.³⁶

Transporten til retterstedet

Tidligt om morgenen eller først på formiddagen, alt efter om det var sommer eller vinter, blev den dømte ført ud til retterstedet. I nogle tilfælde berettes der om en særlig klædedragt, jf. Brüggemanns »Sterbekittel« i Slesvig 1640. Christen Mortensen skal således have været iført en hvid kittel, da han i 1763 blev ført ud til retterstedet syd for Løgumkloster, og

Bohnsack var i 1854 på Fehmarn ikklædt »das Armesünderkleid,« en hvid »Mantel« med sort besætning.³⁷ Noget lignende spores hos juristen C.U.D. von Eggers i hans udkast til fremgangsmåden ved henrettelser: »Verbrecher, die zur geschärften Todesstrafe verurtheilt sind, werden, in einem weissen Hemde, mit fliegendem Haar auf des Schinderknechts Karre nach dem Richtplatz gefahren.«³⁸ Tyge Kroghs undersøgelser fra 1700-årene på Sjælland viser, at hvide klæder med sorte kanter også forekom i kongeriget,³⁹ og ved henrettelsen i 1772 af en barnemorderske i Frankfurt beskrives den dømtes dragt som »eine weisse Haube, eine weisse leinene Jacke mit einer schwarzen Schleife und einen weissen Rock sowie weisse Handschuhe.«⁴⁰ Samtidig hedder det i en svensk forordning fra 1741, »att vid dödsfångars utförande till avrättsplatsen det varit dessa fångar tillåtet ej blott att bruka vita eller svarta sorgkläder, utsirade med band och annan grannlåt, utan ock att fara på hederliga åketyg i flera prästmäns sällskap.«⁴¹ Der kendes også eksempler på, at den dømte smykkede sig på dagen. Om Appolonia Rantzaus pige, kaldet »Helmsche«, siges det, at hun ved sin henrettelse 1610 i Slesvig var »stattlich gekleidet und Perlen-Rosen auf die Schuhe getrogen.«⁴²

Transporten til retterstedet kunne forgå på flere måder, som blandt andet afhang af forbrydelsens karakter. Den 26. maj 1718 bevægede en procession sig ud af Friserporten i Flensborg. Forrest gik byfogeden, dernæst de to natvægtere fulgt af den dømte Elsabe Mathiesen, der var ledsaget af to præster. Så kom skarpretteren og sidst de fire bysvende med deres »Spiessen«. I Tønder blev Mette Tielles tre år senere sat på skarpretter Eberhard Asthusens kærre og kørt til Kær herreds rettersted ledsaget af tre beredne knægte, og fra 1721 har vi også skarpretterenken Eva Asthusens regning efter Christine Jenses henrettelse i Tønder herred: »Für mein wagen, der die arme Synderin hat aussgefahren zu der gericht, 2 Rdlr.«⁴³ Da kaptajn Prätorius i 1725 var blevet halshugget på paradepladsen i Rendsborg, blev hans lig ført ud til porten på rakkerkærren. En »Schinderkarre« omtales også 1787 i Bøking herred og 1831 i Nørre Gøs herred, og i Tønning hedder det 1844, at Hinz blev »auf einem Armesünderkarren in Begleitung einer Abteilung Schleswiger Dragonen auf die Richtstätte gefahren«.

I 1710 besluttede byen Husum, at der skulle fremstilles en ny rakkerkærre. Det skabte megen uro blandt håndværkerne, som mente, at det gik deres ære for nær at udføre et sådant arbejde. Det lykkedes imidlertid at få det udført ved at inddrage alle smede og hjulmagere mod konstant betaling.⁴⁴ At blive kørt ud på rakkerkærren var en nedværdigende form for transport, men det kunne blive endnu værre, og selv efter 1800 kendes der tilfælde af ekstremt nedværdigende måder at blive udbragt på. Ved Slesvig blev Klaus Husar 1802 ført til retterstedet siddende bag-

vendt på en sluffe, og 1817 ved Damp blev Margrethe Thies bragt til retterstedet på en rakersluffe indsvøbt i en kohud.

En stor kortege bragte i 1780 Anders Alexandersen til Haderslev herreds galgebakke i Erlev. Den dømte blev med blottet hoved og opsplittede ærmer anbragt i kærren og bundet fast i stående stilling. Præsterne fulgte i deres vogn, og rettens repræsentanter i den næste. Derefter kom herredets sandemænd til hest, og slotsgrundens borgerværn dannede for- og bagtrop. Tilsvarende oplysninger findes fra Gram i Frøs herred 1816, da Anders Lydomhede under militær bevogtning blev ført fra arresten til retterstedet. I vognen næst efter fangen kørte pastor Laustrup fra Haderslev, derefter fulgte pastor Müller fra Fole og i en særlig vogn justitsråd Langreuter. Foran hele optoget red godsinspektør Lorenzen og fire sandemænd, medens fire andre sandemænd, der red tæt bagefter justitsrådets vogn, sluttede toget.

I andre tilfælde sad der embedsmænd med i vognen. I Haderslev 1766 kørte den dømte Wilhelm Laun fra rådhuset til galgebakken på byfogedens chaise, hvor også præsten sad. Vognen var ledsaget af en eskorte på 8 mand og af skolens elever. I 1812 ved Tøstrup i Angel blev den dømte kvinde kørt til foden af retterstedet på en »Leiterwagen« (kærre) og overfor hende sad en retstjener og sandemanden, medens præsten gik ved siden af vognen. Ved transporten ud til retterstedet 1820 i Flensborg sad skarpretteren i den første vogn med den forbryder, som skulle piskes, præsterne Schütt og Valentiner kørte i den anden sammen med tre af de dødsdømte, medens rakkerkærren med de tre andre dømte fulgte som tredie vogn. Om 1834 ved Hjordkær kunne Amalie Nielsen fortælle, at begge præster (Davidsen og Hansen) kørte med Fallesen ud til retterstedet, »Præsterne sad på Bagsædet, Fangen baglængs lige overfor min Fader og en Politibetjent ved siden af ham«. Og på Fehmarn blev C. H. F. Bohnensack i 1854 »von 6 Landreutern begleitet, auf dem vierspännigen Bauwagen des Kämmerers Wilder ... gefahren ... Die beiden Landkirchner Geistlichen sassen mit ihm auf dem Wagen.« Et forslag fra von Eggers om, at den dømte skulle føres ud tildækket, »auf das gegebene Zeichen wird der Verurtheilte aus dem Gefängnis in einem bedeckten Wagen gebracht, und unter hinlänglicher Bedeckung auf den Richtplatz geführt,« ser ikke ud til at have vundet genklang.⁴⁵

Kredsslagning og tilskuere

Henrettelser har formentlig altid tiltrukket mange tilskuere. Deres tilstedeværelse var hele ideen med ceremoniellet. Den dømtes anger skulle demonstreres, og eksekutionen virke ved sin afskrækkelse samtidig med, at retfærdigheden skete fyldest.

Fra 1826 findes en beskrivelse af holdningen blandt de forsamlede tilskuere i Haderslev den 28. februar, forud for Oluf Lassens henrettelse. Advokat Marquardsen skriver (i oversættelse): »Den forsamlede menneskemasse var stor; men den havde en stærkt afvigende karakter i forhold til udseendet af den folkemængde, som er forenet af pengeinteresse eller søgen efter fornøjelse. Der herskede »eine dumpfe Ruhe« i denne masse!« og advokaten fortsætter: »Enhver følte, at her herskede den strenge, ubøjelige retfærdighed. Enhver glædede sig ydmygt over, at det her havde været muligt at forene den strenge retfærdighed med det skånsomme hensyn til forbryderens nedbøjede og hårdt ramte uskyldige slægtninge. Enhver greb i sit eget bryst og måtte sige til sig selv: Den, som står, han skal agte sig, at han ikke falder.«⁴⁶

Det er dog et spørgsmål, om antallet af tilskuere ved de talrige henrettelser i 1500-årene og første halvdel af 1600-årene har været så lige højt, som det senere blev. Blandt de forholdsvis få tidlige oplysninger om tilskuere er en fra Aabenraa, hvor det 13. juni 1610 hedder, at Wulf Kalundt »blev i stor hede radbrækket og rettet på Arnbjerg, hvor en stor menneskehob var stimlet sammen.«⁴⁷ Denne henrettelse hørte imidlertid til de meget opsigtsvækkende, bl.a. på grund af den dømtes position i samfundet. Derudover ved vi, at tilskuere i Flensborg stenede bødlerne, da to henrettelser i 1573 og 1586 ikke blev foretaget på forsvarlig vis, men om en almindelig tyv, der blev ført ud til galgen, har vakt samme opmærksomhed, er mere usikkert.

Fra en senere tid findes mange efterretninger om, at vagter, for at holde styr på mængden og for at sikre, at eksekutionen kunne foregå på behørig vis, slog kreds om selve retterstedet, hvor kun den dømte, præsten, rettens repræsentant og betjente samt skarpretteren og hans hjælper befandt sig. Denne kreds bestod af borgere eller bønder, senere ofte af en kombination af civile og militære, med de sidstnævnte nærmest tilskuerne. Ved de seneste henrettelser ser det ud til, at militæret helt har overtaget opgaven.

Da Geesche Harders fra Kropp (Eckernförde herred) blev henrettet i 1653 fik seks mænd hver en rigsdaler for at ride med ud og hjælpe til med at slå kreds. I Tyrstrup herred tales der i 1700 om en »quadrangulo« af herredsbønder, som omsluttede den dømte undervejs til retterstedet. Pligten til deltagelse i selve kredsslagningen kan indimellem have medført problemer, i hvert fald ved vi, at en del borgere i Husum besværede sig forud for en henrettelse i 1729. Kronikøren Lass noterer: »Welches quaeruliren einige der Bürger so den Kreis formiren solten, gemacht, ist bekannt.«⁴⁸ I Haderslev 1766 meddelte borger-adjudanten C.F. Lange, at kredsens sluttede af borgerskabet, og den deputerede K. Mussmann, at borgerskabet til hest havde dannet den ydre kreds. Også

i Haderslev herred 1780 var der tale om to kredse, hvor borgerne skulle danne den inderste og bønderne med høtyve den yderste ring. Om Fehmarn 1774 siges det, at skarpretteren måtte bestille tre mand fra hver landsby til kredsslagnin. I 1812 på godset Tøstrup i Angel hedder det blot, at kredsen dannedes af udskrevne mænd.

Ved Gram var retterstedet i 1816 omgivet af en kreds af bønder, beskyttet af militær mod folkemængden, som strømmede til og trængte sig på. Og i Haderslev 1826 sluttede borgerskabet med kirkeforstander J.F. Schroeter i spidsen kreds om retterstedet, medens et detachement kavalieri (lansenerer) under kommando af løjtnant v. Schmidt sørgede for at beskytte denne borgerkreds mod den værste tilskuertrængsel.

Derimod synes sikringen af retterstedet 1820 i Flensborg kun at bestå af militære, nemlig en eskadron på 40 ryttere af de Flensborger kyrasserer og 100 mand infanteri fra Slesvig. I 1841 ved Damp og 1844 ved Tønning nævnes ligeledes militær beskyttelse i form af en afdeling dragoner, som dannede kordon omkring skafottet, og 1857 i Slesvig omtales et kompagni soldater.

Fra den rent militære henrettelse af tre husarer i belejringsstyrken ved Tønning i 1713 foreligger en øjenvidneskildring: »Paa det nu alle tree Armeer skulde vide af denne Gierning og Execution, saa blev af russisch, dansk og sachsisk Cavallerie een Escorte commendered, der bragte Delinqventerne till Rettersteded, hvor en Kreds af 600 Mand af vores Infanterie Regimenter og af alle Compagnier var formered. Her blev deres egen Tilstaaelse ... opläst og Dommen igien forkynded; Escorten, som bragte dem hid, formerede igien en Kreds om Infanteried for at see denne Execution.«⁴⁹

Der nævnes flere tilfælde af, at børn med et opdragende formål for øje har været blandt tilskuerne til henrettelser. I 1766 i Haderslev deltog latinskolens elever i optoget til retterstedet, og i Flensborg 1820 tilegnedes en pjeces om begivenheden »Allen braven Eltern, zum Spiegel für die Jugend«. Fra Danmark kendes H.C. Andersens beskrivelse af en henrettelse på Kanehøj ved Skelskør i 1825, da Slagelse latinskoles elever havde fået fri for at kunne overvære begivenheden.⁵⁰ Også fra Sverige kendes lignende bestræbelser, hvor sognefogederne sørgede for, at ungdommen mødte frem i sådanne tilfælde.⁵¹

Normalt oplæste rettens repræsentant dødsdommen på retterstedet umiddelbart før henrettelsen, i Gram 1816 var det justitsråd Langreuter, i Haderslev 1826 justitsråd Schrader. Sidstnævnte sted henvendte retsformanden justitsråd Lindenhan også nogle ord til de forsamlede. Ved den seksfoldige eksekution i Flensborg 1820 deltog et større antal juridiske repræsentanter, fra undersøgelseskommissionen justitsråd Feddersen, politimester Kraus og advokat Johannsen samt anklageren Gülich.

Hertil kom fysikus Struve, officerer og politifolk. Dommen kunne også blive forelæst andre steder. I Aabenraa 1743 skete det udenfor rådhuset, inden Jep Christensen blev henrettet på torvet. I Sdr. Gøs herred fik Asmus Thomsen Mau og Peder Beest den 1. oktober 1720 deres dom oplæst ved Husum slot foran amtsinspektør Jessens bolig. Her var der opstillet et bord i det fri, hvor sandemændene sad. Denne fremgangsmåde lader til at have været almindelig, da advokat Lass i sin bykrønike skriver, at publiceringen af en dødsdom foretages af amtsforvalterens fuldmægtig i nærværelse af amtmanden og de 10 retsbønder eller sandemænd, som sidder ved et bord, dækket med en rød dug.⁵²

Præsterne skulle ikke blot være sjælesørgere for de dømte og forberede dem på det tilkommende. De skulle også være til stede ved henrettelsen. Præstens pligter var fastlagt i kirkeordningen af 1542, hvor det bl.a. hed, at præsten ikke måtte forlade den dømte, før denne var henrettet. Da Christen Jørgensen fra Stenderup i Sundeved i 1665 skulle henrettes for svinetyveri, skrev degnen Jørgen Martinsen i kirkebogen, at »vor præst tog i dag til Lyksborg og fulgte den arme mand til galgen«. Som regel havde præsterne aflagt jævnlige besøg under fængslingen, men tjenesten på selve eksekutionsdagen har været vanskelig for mange af dem. Det har ikke været nogen misundelsesværdig opgave, og Haderslev provstis præster søgte da også o. 1730-40 om, at det blev muligt at blive fritaget og overdrage hvervet til en embedsbroder. Ofte medvirkede to præster som i Tyrstrup herred år 1700, i Nybøl herred var de i 1763 fire, som gav gejstlig støtte til de to dømte, betjente dem med livets ord, som der står i Nybøl kirkebog. Også i Haderslev 1826 og Hjordkær 1834 var den dømte ledsaget af to præster. I 1841 ved Ludwigsburg, da pastor Harring fra Sehested måtte træde til i stedet for den alderssvækkede pastor Ibsen, synes han dog at være alene om opgaven.

Førnævnte Tyrstrup-præst ledsagede derfor også i 1700 Hans Bødker på hans sidste vandring, »saa og her til Retterstedet følgende og beglejedede hannem tillige med min Naboe Hr. Rasmus Christophersen i Fjelstrup, og gik Synderen mellem os begge: og vi saa begge Vexelsvis med Guds Ord, Psalmer og Bønner, dend ganske Veij igiennem, fra Tinghuset ved Aller til Rætterstedet, trøstede og undervisede hannem om en god Beredelse til dend forestaaende Død og Lidelse.« Præsten blev »hos Synderen saa længe bestandig, til hand ganske var henrettet....«

Præsterne fulgte som oftest de dømte hele vejen fra fængslet til retterstedet, som også Chr. Foersom i Øster Lindet, der i sin kirkebog skrev: »1774 førte jeg Karen Ibs, en kone her i byen paa 75 aar, til retterstedet paa Hygom mark.« Det foregik almindeligvis til vogns, i hvert fald fra midten af 1700-årene.

I nogle tilfælde sad delinkventen sammen med præsten, således 1740,

1766 og 1826 i Haderslev, 1834 ved Hjordkær og 1854 på Fehmarn. I andre tilfælde som de ovennævnte 1780 og 1816, sad præsterne i en efterfølgende vogn. I 1780 hang det sammen med det faktum, at Anders Alexandersen skulle knibes med gloende tænger undervejs. Den morgen i 1781, hvor henrettelsen af kedelflikkeren Jonas skulle finde sted ved Klipleve, blev han taget i skrifte af pastor Klincker og kort efter modtagelsen af den hellige nadver ført ud til retterstedet.

Det var almindeligt, at præsten sagde nogle opbyggelige ord til de mange tilskuere før eller efter henrettelsen. Fra henrettelsen 1740 af de fem bønder på godset Ø/Oehe i Angel (Kappel herred), der havde dræbt deres foged, fortælles, at gamle folk mange år senere kunne huske, hvad pastor Hoffmann havde sagt til trøst for de dømte, men det synes at have været, fordi hans ord vakte mishag. I Erlev i Haderslev herred holdt pastor Windekilde i 1780 en manende tale til den store tilskuerskare, medens den henrettede Alexandersen hang død på hjulet til alles beskuelse, som retsskriver Hahn bemærker i sit referat. Efter Fallesens henrettelse ved Hjordkær i 1834 holdt præsten Jep Hansen en kort tale, som gjorde stort indtryk på mange. En sjældenhed var pastor G.E. Friedericis lange tale ved Damp i Svans maj 1817. Den blev holdt før henrettelsen og fylder fire sider på tryk. Ved Jørgen Pohls henrettelse i Haderslev 1740, hvor provst Tychsen og archidiakon N.G. Sass var hans ledsagere, blev der sunget en salme inden øksen faldt. Måske har det været et almindeligt led i ritualen.

Præsterne fik betaling for deres deltagelse. Således modtog de ved opgørelsen efter henrettelsen 1740 af de fem dødsdømte bønder under godset Ø/Oehe i Kappel herred i alt 28 rdl. for deres besøg hos delinkventerne og for at have beredt dem til døden samt fulgt dem til retterstedet.⁵³ I 1600-årene og første halvdel af 1700-årene har det jævnligt kunnet ske, at den enkelte præst i sin embedstid kom til at medvirke ved flere henrettelser. Senere har det været en absolut undtagelse. Det skete dog for pastor Lautrup i Haderslev, som var sjælesørger for både Anders Lydomhede i 1816 og Oluf Lassen i 1826.

Skarpretter og delinkvent

»Wan ich das Schwert thu auffheben / So wünsche ich dem armen sündner das ewige leben / Gott stercke mich in dieser stunde«: Når jeg løfter sværdet, ønsker jeg den stakkels synder det evige liv. Sådan lyder indskriften på Hans Bendix Helmschlägers skarprettersværd, som sammen med endnu et sværd opbevares på rådhuset i Itzehoe.⁵⁴ De to første linier af denne indskrift genfindes på mange andre skarprettersværd, og den sidste linie kendes også fra et sværd i Hamborg.⁵⁵ Helmschläger be-

Kagmandsfigur fra Flensborg. Figuren stod på byens kag, den pæl forbryderen var bundet til under eksekvering af piskestraf. Den kan sammenlignes med den tilsvarende skarpretterfigur fra Tønder, se s. 70. Museumsberg Flensburg.

klædte skarpretterembedet i Itzehoe fra 1686 til sin død i 1725. Hans datter Christina Abelone blev gift med to Slesvig-skarprettere, Bartholomæus Pflug og Christian Polster.⁵⁶

Det kunne ske, at skarpretteren havde indtaget lidt rigeligt med spiritus i tiden op til en eksekution. Grau fra Rendsborg, som eksekverede de seks dømte i Flensburg i 1820, var som nævnt udsat for en del kritik af denne grund, men selve henrettelserne havde man ikke noget at udsætte på. Om henrettelsen af Oluf Lassen i Haderslev 1826 understreger advokat Marquardsen, at den ikke kunne kritiseres (i oversættelse): »Og for et sving af øksen, ført af den fra Tønder rekvirerede skarpretter, som forvaltede sin tunge tjeneste helt igennem dadelfrit, faldt det skyldbela-stede hovede.«⁵⁷ Erhvervsrisikoen var især fejlhug med sværdet og sene-

re med øksen. Som nævnt lynchede tilskuerne bødler i Flensborg både 1573 og 1585, da de ikke udførte deres hverv på forsvarlig måde. Bødlen skulle gøre den dømte hans ret, men ikke tilføje ham nogen uret. Der findes ikke så mange efterretninger om fejlslagne eller uheldigt gennemførte henrettelser, men at de også senere er forekommet, ved vi indirekte fra Otto Brüggemann, se nedenfor.⁵⁸

Fra 1700-årene kendes flere eksempler på, at skarprettere i deres ansøgninger om nye embeder henviste til veludførte henrettelser. Et eksempel er H.M. Hoscheroth, som den 30. juni 1787 søgte embedet som skarpretter i Flensborg og i sin ansøgning skrev, at han kort før havde henrettet Thor Andersen til byrådets store tilfredshed. I en ansøgning 1765 fra skarpretter Philipp Joachim Möller (1706-1772) til kongen finder vi også en fagmands understregning af, at hans håndværk var blevet udøvet dadelfrit. Det drejer sig om henrettelsen af de fem bønder på godset Ø i Kappel herred. Möller skriver »dass ich vor vielen Jahren dem Schleswiger Scharfrichterdienst vorgestanden in wäherender Zeit, auf dem Adeligen Guthe Oehe fast in einer Stunde, fünf mit dem Schwerdt, ohne allen Tadel verrichtet habe ...« Her var der dog det usædvanlige, at skarpretteren henviste til en henrettelse, som han havde udført 25 år tidligere, men denne femfoldige eksekution har sikkert været den mest markante i Möllers embedstid.

Det var et afgørende element i ritualen ved en offentlig henrettelse, at delinkventen var forberedt til og indgik i rollen som den bodfærdige synder. Det var naturligvis præstens opgave at hjælpe den dømte frem til denne holdning, men det siger sig selv, at de dømte må have været stærkt psykisk præget af det, der ventede dem. Enkelte har dog været i stand til at henvende nogle ord til menneskemængden omkring retterstedet, som Hinz i Tønning 1844 og Bohnensack på Fehmarn 1854.

Et af de bedst belyste forløb har vi fra Slesvig 1640, da Otto Brüggemann blev halshugget for forskellige misligheder under sin tjeneste som gesandt for hertugen på Gottorp. Rejsefællen Adam Olearius skildrer Brüggemanns sidste time: »At han også var uforskrækket den følgende dag, nemlig den 5. maj, da han blev ført til »Wallstadt«, viste sig på mange forskellige måder. Han gik højt syngende, og da dommen var blevet oplæst på retterstedet, henvendte han sig til den gottorpske husfoged og bad ham endnu en gang takke Hans fyrstelige Højhed for den nådige dom. Til skarpretteren sagde han, at denne ved udøvelsen af sin befaling ikke skulle vise sig frygtsom. Det stod i dommen, at han skulle bringes fra livet til døden ved sværdet, og kunne det ikke ske med et hug, så måtte han bruge to. Derpå knælede han ned og bad endnu en gang Gud om tilgivelse for sine synder. Han bad om at se sin kiste og fik den bragt ind i kredsen. Herefter fattede han sig og lod sin tjener Stein

Portræt af gesandten Otto Brüggemann (f. 1600), som blev henrettet den 5. maj 1640 ved Gottorp. Stik i Adam Olearius 1656/1971. Landesbibliothek Schleswig-Holstein.

Jenson binde håret op med et bånd. Da tjeneren også ville binde ham for øjnene, afslog han og sagde: Mener du, at jeg forfærdes over døden? Og på præsternes »zuruffung«: Jeg er ikke bange, thi jeg ser englens stå beredt og vente på min sjæl. Knælede derefter trøsterigt ned, løftede øjne og hænder mod himlen ventende på sin død, som han også modtog ved et sværdhug. Brüggemanns legeme blev efter forbøn begravet på Michaelis kirkegård.«⁵⁹

I de fleste andre tilfælde, hvor vi ved noget om forløbet, synes de dømte også at have holdt sig til den ønskede rolle. Om provsten hr. Laurids Thomsen i Møgeltønder siges det 1614, at »hand bekiende sin synd oc forlod sig paa Gud, oc Gud gjorde ham frimodig, at hand frygtede sig ingen pine,« og da Peter Berthelsen fra Lavensby 1657 blev brændt ved Fægteborg i Als Nr. herred, fik de tilstedeværende indtryk af, at han døde salig og i troen på sin frelser. Pastor Anders Beyerholm sluttede sin tale på retterstedet med følgende ord: »O Jesu! Gid at ikke ved min Forsømmelighed nogen af de Sjæle maa gaa til Grunde, som du har betroet til min Undervisning i din Tjeneste. Amen.«⁶⁰ På Ærø 1714 hedder det i kirkebogen om Anders Christensen og hustru: »Dog døde de

begge meget christelig.« I 1748 gik Ellen Nisses ved Fægteborg i Als Nørre herred »med temmelig frimodighed til hendes død,« og om Christen Matthiesen skrev Nordborg-præsten 1765: »Den gode Gud være evindeligt lovet, at han gav ham Naade til en sand Omvendelse, og med fuld Tillid til Guds Naade i Christo ganske villig at underkaste sig sin fortjente Dødsstraf.« Ved Erlev i Haderslev herred hører vi 1780, at Anders Alexandersen »frimodig, dog dybt bevæget og bestandig bedende gik Døden imøde.«

Fra advokat Marquardsens beretning om Oluf Lassens henrettelse den 28. februar 1826 i Haderslev ved vi, at den dømte under transporten til retterstedet virkede rolig og syntes at have givet sig sin skæbne i vold. Da vognen kom til retterstedet, rejste den dømte sig, så sig omkring og tog med fatning stedet i øjesyn. Han blev befriet for sine lænker og trådte ned med sikre skridt. Præsterne fulgte ham. Da rettens repræsentanter havde talt, tog Oluf Lassen beslutsomt sit overtøj af, hans hænder blev lænket og han fik bind for øjnene. Pastor Lautrup lagde sine hænder på den dømte og bad bevæget en bøn til den almægtige Gud. Dette synes at styrke Oluf, og da han var blevet ført hen til blokken, bad han om tid til selv at løfte sit hjerte til Gud i bøn. Så lagde han sig ned, spurgte, om han lå rigtigt, hvorefter øksehugget faldt.⁶¹

Men der forekom tilfælde, hvor den dømte ikke viste den forventede anger. Den trolddomsdømte Metke Framen, som 1551 blev brændt i Slesvig, havde ikke accepteret sin skæbne og råbte »dass sie unschuldig sey,« da hun kastedes på bålet bundet til en stige. Fra Tørninglen fortæller sagnet, at da provst Freuchen (præst i Branderup 1712-52) skulle berede to ransmænd til døden på Nujbjerg ved Agerskov i Nr. Rangstrup herred var den ene angerfuld og dybt nedbøjet, den anden trodsig og halsstarrig. Den angerfulde blev hængt først for at bøje den trodsige. Ved hængningen stod provsten lige under galgen og fik sin præstekjole ilde tilredt af vandet, som i døds kampen løb af den hængte. Den trodsige ransmand skoggerlo, men hang kort efter ved siden af sin kammerat.⁶²

Formentlig har det været en almindelig foreteelse, at delinkventerne fik vin at drikke op til henrettelsen. Ved nytår 1668 fik en dømt landevejsrøver i Aabenraa således »ein quartier Wein« fra rådets vinkælder, før han skulle gå den tunge gang fra rådhuset til galgen på Arnbjerg. I Kær herred skrev skarpretteren 1692 på sin regning: »Noch habe ich den armen Sünder ein Kann Wein undt ein Glass lassen,« og 1706 stod der »Wein für die arme Sünderin 12 Schillinge« på opgørelsen efter eksekutionen af Anna Nielsen i Flensborg. I Ribe fik alle forbrydere, også troldkvinder og tyve, før deres henrettelse et styrkende og bedøvende middel, enten vin eller mjød, almindeligvis en halv kande. Det er dog først fra 1591, at denne udgift forekommer i regnskaberne.⁶³

Det normale var, at livsstraffe medførte uærlighed og udelukkede begravelse i kristen jord. Da Jes Christensen i Nørre herred på Als 1663 blev henrettet for mord og lagt på hjul og stejle, skrev præsten i kirkebogen: »Gud have hans Sjæl og bevar enhver christen Moders Barn for saadan forsmædelig Død.« Kun to henrettelsesformer blev betragtet som ærlige. Den ene var halshugning med sværdet uden skærpene tillægsstraf, den anden var arkebusering, en militær straf ved skydning. I disse tilfælde kunne den døde begravnes i indviet jord på kirkegården. Alle andre former for henrettelse var uærlige. Det gjaldt, hvad enten hovedet skulle sættes på pæl, kroppen lægges på hjul og stejle eller radbrækkes, og ligeledes hvis den dømte blev hængt i galgen, brændt på bålet, henrettet på anden vis eller begravet på galgebakken. Det forekom, at slægtninge til den dømte søgte at købe vedkommende til sværdet for at undgå forsmædelsen ved en uærlig henrettelse, og der kendes adskillige tilfælde, hvor man betalte store beløb for at få formildet den oprindelige dom.

I en mordsag i Tønning 1556/57 skulle de dømte have været radbrækket, men »dar wardt schwerlicken vor gebaden,« og de blev benådet til sværdet. Det kostede dog »grot Gelt«. I Strukstrup herred under Gottorp betalte Johan Hennixen i 1570 et beløb på 150 mk for at hans broder og søster måtte blive henrettet med sværd, »dath syn broder und suster tho dem schwerde gelathen«. Hvad deres brøde bestod i, er ikke oplyst. Han betalte samtidig 100 mk for sin moder uden at andet anføres. I Slesvig lykkedes det 1574 på forældres, præsters og borgerskabets forbøn at opnå benådning for to unge mænd, Johannes Momme og Marten Jacobsen, som var dømt til galgen for tyverier. Forældrene betalte retsomkostningerne for at sønnerne kunne rettes med sværd og blive begravet på Michaelis kirkegård på et afsides sted. I Ejdersted blev Boye Siverdes for begået brodermord i 1575 også benådet til sværdet af hertugen, »unde dath Sweth gevenn, darvor mosten de frönde M. g. Herenn laven unde gevenn 100 mk«, men det kostede 100 mark til hertugen. I Aabenraa 1601 betalte en kone 100 rdl. for at hendes mand, der stammede fra fornemme folk, kunne blive halshugget i stedet for at blive hængt. Sømmesteds skete 1610 noget tilsvarende ved dødsdommen over amtsskriver Kalundts hustru, hvor der »blef udlofuit aff hind(es) Slecting att hun maate komme i kiergaarden at ligge, 60 mr lubs.«⁶⁴ Et særlig stort beløb ses på Fehmarn i 1626, da broderen til den trolddomsdømte Claus Witte måtte betale 1.000 rdl. for at der kunne benådes til halshugning i stedet for bål.⁶⁵ Hertugen på Gottorp kan altså i nogle tilfælde have haft betydelige indtægter gennem benådnings, og der synes at have været et klart økonomisk incitament til at benåde i alvor-

Tabel 5: Eksekutionsform. 739 tilfælde 1543-1857

	1543	1600	1650	1700	1750	1800	I alt
	1599	1649	1699	1749	1799	1857	
Halshugget	62	48	23	51	34	19	237
Hængt	48	21	17	4	4		104
Radbrækket	22	8	2	5	4		41
Brændt	101	210	27	3			341
Levende begravet	8						8
Druknet	1	1					2
Arkebuseret (skudt)		2	1	2	1		6
I alt	242	300	70	65	43	19	739

Incl. formentlige henrettelser samt Rendsborg (17) og militære H (46).

lige kriminalsager. Imidlertid må det have været de færreste dømte, hvis slægtninge havde råd til at betale så store beløb som nævnt.

Adelige havde det særlige privilegium at blive rettet med sværd, uanset hvilken forbrydelse de måtte have begået, og det blev Joachim Brockdorff da også 1610 i Flensborg.

For 1500-årene giver denne oversigt ikke et retvisende billede. De hængte er uden tvivl stærkt underrepræsenteret her i materialet, jf. at der i Flensborgs galge 1559 og 1602 hang henholdsvis 8 og 7 tyve på samme tid. Treichel regner (for tyske forhold) generelt med, at der før 1600 af hver 100 henrettede døde 40 i galgen og 25 for sværdet, medens de tilsvarende tal efterfølgende var 20 hængte og 70 halshuggede.⁶⁶ Her må der være set bort fra heksebrændingerne, hvis hyppighed ses at have været størst i første halvdel af 1600-årene. Treichels tal svarer godt til fordelingen af henrettelserne i Flensborg, sådan som de fremgår af »Rodeboeck« 1560-1608, idet der her af 86 eksekutioner var 40 hængte, 23 halshuggede og 23 andre.

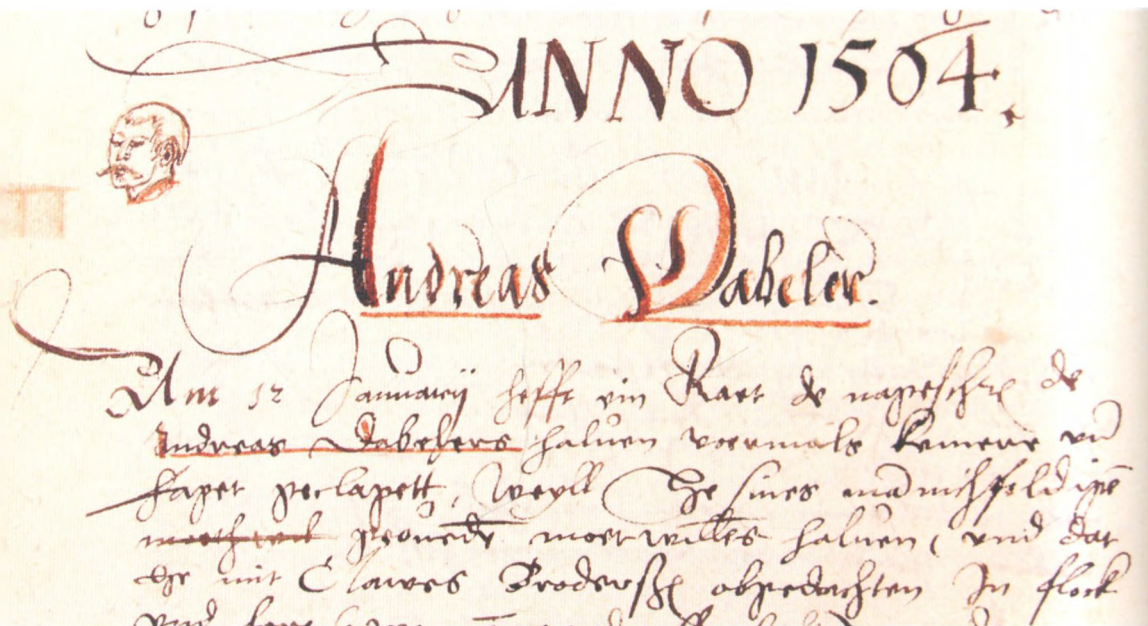
Når der ses bort fra trolddomssagerne, var halshugning altså den almindeligste henrettelsesform efter 1600 og den helt dominerende efter 1700. I forbindelse med halshugning var der udviklet et graderet system af skærpene straffe, som skulle modsvare grovheden af den begåede forbrydelse. Disse skærpelser forsvandt langsomt, men der findes eksempler endnu i 1800-årene.

Sværd og økse. Hjul og stejle

Halshugning ved sværd uden skærpelser blev især anvendt ved de talrige drabsforbrydelser, forudsat at de ikke var af særlig grov karakter. I købstæderne kunne disse ærlige henrettelser finde sted på torvet. I Slesvig tillod rådet i 1577, at en mand blev henrettet på torvet for et drab under en bryllupsfest på rådhuset, og i Tønning halshuggedes Harcke Peters 1598 »up dem Markede mit dem Schwerde« for mord på sin bror. I Aabenraa skulle byens vægter 1621 sørge for, at liget af den henrettede Claus Linnedvæver blev bragt til kirkegården og begravet. Jørgen Madsen i Sønderborg blev 1675 sikkert halshugget på torvet, eftersom hans slægt og venner fik lov til at begrave ham på kirkegården, dog uden sang og klang. Dette sidste påbud så de imidlertid stort på. I Haderslev blev en rytter i oberst Neubergs regiment halshugget 1736 på torvet, og midt i 1700-årene var Aabenraas torv 1743 skueplads for Jep Christensens og 1767 for Catrine Nissens henrettelse ved sværd. Det kan have været sidste gang det skete i en sønderjysk by, og det blev samtidig skarpretter Hinrich Christoffer Rösellers sidste eksekution.

Kaptajn Dethlef Prätorius' henrettelse 1725 på Paradepladsen i Rendsborg var en undtagelse fra reglen, eftersom der her ikke var tale om en ærlig henrettelse. Hans lig blev efterfølgende ført ud af porten, kroppen lagt på stejle og hovedet sat på stage. Når han alligevel blev halshugget inde i byen, må det skyldes hans militære status. Der kendes lignende tilfælde fra Glückstadt 1762 og 1773.⁶⁷

Sværdet i sig selv var altså ikke ensbetydende med en ærlig henrettelse. Det afgørende var, om der fulgte skærpelser med i straffen. Disse blev anvendt i flere former og at blive begravet ved galgen var en af dem. I 1570 havde Hans Hundeschläger, som sad i fængsel på Slesvigs rådhus, forsøgt at slå en medfange ihjel. Hans blev dømt til både hjul og galge (måske sad han anklaget for tyveri), men dommen blev formildet til »Enthauptung unter dem Galgen«. Her understreges det, at henrettelsen skal ske under galgen, i modsætning til på torvet. Fra de kongelige dele af Sønderjylland kendes et tilfælde fra Flensborg i 1595. Thomas Boysen skulle straffes for pengetyveri, og magistraten besluttede på manges forbøn og på grund af hans ungdom at lade ham slippe for rebet og i stedet rette ham med sværd, men han skulle begraves på galgebakken. I Nordborg på Als blev Henrik Handskemager 1665 »halshuggen og lagt under Galgen, fordi han bestjal og røved Blokkene udi Kirken, og fulgte Capellanen Hr. Niels (Jacobsen Klincker) ham til Retterstedet og berettede ham. Par est fortuna labori, als wir thuen, so krigen wir Lohn.« Ifølge Danske Lov 1683, som på denne tid blev anvendt på Als, medførte denne form for kirkerøveri normalt hjul og stejle. Også han fik altså

Flensborg-byskriveren Georg zur Bekes notat fra 1564 i sagen mod Andreas Dabeler, som endte med dødsdom og halshugning. Notatet er illustreret med en sigende vignette. Fra Rodeboeck i Stadtarchiv, Flensborg.

en væsentlig formildelse, men som i øvrige tilfælde var der stadig tale om en uærlig henrettelse.

Erich Schlachter i Tønder er næppe heller sluppet med en ærlig halshugning. Sammen med Jacob Dürhuss havde han år 1600 slået to af byens vægtene ihjel. Gerningsmændene flygtede. Byens råd lod nu de to døde stadstjenere bringe hen på Torvet, hvor byskriveren stævnedes Erich og Jacob »als offenbarer Mörder, Totschleger in dieser Stadt Gericht zum ersten, andern und dritten Male«. De blev nu erklæret fredløse, »vogelfrei«, hvorefter skarpretteren »mit geschwungenem Schwerte über die Leichen das Zetergeschrei hielt« og tre gange råbte gerningsmændenes navn »in alle Winde«, endelig blev der ni gange ringet med rettens klokke. Nogen tid senere vendte Erich Schlachter hemmeligt tilbage til byen, men blev genkendt, arresteret, den 26. juli dømt til døden ved sværdet og henrettet. Et lignende eksempel kendes fra Sild, hvor en dreng på 16 år, Peter Boh Haulken, den 13. juli 1682 havde slået den 12-årige pige Ose Jens Clausen ihjel. Den unge morder tog flugten og blev ikke pågrebet. Ved pigens begravelse blev han forbandet tre gange, først ved det hus, hvor hun døde, dernæst ved porten ind til kirkegården og sidst ved den åbne grav. Det var den dræbte piges slægtninge, som udtalte forbandelsen, med strandfogeden i List, Andreas Hansen, i spidsen. Hver gang

slog han med sværdet på pigens kiste, idet han råbte: »Wraek! Wraek! Wraek!« (Hævn! Hævn! Hævn!). De øvrige slægtinge greb ligeledes sværdet. Alt dette skete med myndighedernes viden. Amtsforvalter F. Jürgensen skrev til landfoged P. Taken, at gerningsmanden skulle forbandes over den dræbtes lig, når det blev bekræftet, at han var flygtet.⁶⁸

Skarprettersværdet var et forholdsvis tungt tohåndssværd, ca. 115 cm langt, stumpet og med bred klinge. Henrettelsen foregik ved, at den dømte knælede ned på en bunke sand, der var hidført til formålet, hvorefter skarpretteren svingede det tunge sværd og med et hug skilte det oprejste hovede fra kroppen. Det krævede en betydelig grad af erfaring at håndtere dette redskab på forsvarlig måde. Som nævnt er der da også beretninger om tilfælde, hvor det gik galt. I Flensborg blev mester Joachim 1573 stenet til døde af mængden, da en halshugning mislykkedes for ham, og 1585 led en af hans efterfølgere samme skæbne.⁶⁹ Da mester Klavs i Slesvig huggede fejl i 1574, slap han dog med at miste sit embede. Der kendes også et tilfælde fra 1581 på Nordstrand, hvor Hay Andersen skulle rettes. Bødlen måtte bruge flere hug for at skille hovedet fra kroppen, og de oprørte tilskuere var tæt på at forgribe sig på ham. Et andet eksempel er Tønder-skarpretteren Erich Eberhard Asthusen, som 1702 måtte trække sig tilbage efter et fejlhug. I det hele taget synes Asthusenerne at have været temmelig uheldige i disse år. Ismael Asthusen i Hamborg nedlagde sit embede af samme årsag i 1703, og for Caspar Asthusen i Lübeck mislykkedes halshugninger i 1677, 1680 og 1687. Han blev ganske vist afsat efter den første, men genansat og de to andre tilfælde fik ingen konsekvenser.⁶⁰

Der er ingen tvivl om, at sværdet gennem årene var det helt dominerende redskab ved henrettelserne. Øksen ses først brugt til halshugning fra begyndelsen af 1700-årene og da kun i de mest alvorlige sager. De kendte eksempler er fra 1713 Tønning, 1715 Gram herred, 1720 Sønder Gøs herred, 1728 og 1730 Rendsborg, 1735 Nørre Gøs herred og 1740 Haderslev. Det er alle fra de områder, som også før 1713/21 hørte til kongens del af hertugdømmet, eller fra militære jurisdiktioner. Forklaringen på, at øksen her ses taget i brug, har formentlig sin baggrund i, at der i kongeriget 16. oktober 1697 var kommet en forordning om straffen for grove mord, hvori det fastlægges, at den dømte udover andre skærpselser skal have hovedet hugget af med økse.

De sidste henrettelser med sværd skete i løbet af 1760-erne og 1770-erne. Kendt er kyrasser Christen Mortensen, som blev halshugget i Løgumkloster 1763 for derefter at få hovedet sat på pæl og kroppen på hjul, medens Catrine Nissen i Aabenraa 1767 fik den simple, dvs. ærlige, henrettelse og blev begravet på kirkegården. I 1774 blev både Anna Pagels på Fehmarn og den gamle Karen Ibs i Frøs herred rettet med

Skarprettersværd fra Flensborg med brugerens navn: Vitus Jeltzer. Han var skarpretter midt i 1600-årene. Midt på klingens ses billedet af en galge på fundament. Sværdet er helt typisk med sin brede og stumpe klinge. Et næsten identisk sværd fra Næstved, også med galgebillede, er fremstillet på den ansete tyske fabrik Solingen. Museumsberg, Flensburg.

sværdet, som også må have været anvendt ved en henrettelse 1777 i Flensborg.

Halshugning med økse havde indtil da været klart mere vanærende end med sværd. Det er forklaret med, at øksen som de gamle hedenske guders våben, efterhånden som den gik af brug, blev betragtet som mere og mere beskæmmende, medens sværdet, den romerske militærjudikators redskab, vandt frem og blev den mere ærlige form for halshugning og i særlige tilfælde et tegn på nåde.⁷¹ Der er nok heller ingen tvivl om, at brugen af økse i forbindelse med lemlæstelser så som højre hånds afhuggelse før halshugning i grove forbrydelser har været med til at gøre øksen til det uærlige redskab. Forholdet mellem de to redskaber fremgår særlig tydeligt af sagen fra Sønder Gøs herred, hvor Asmus Thomsen Mau af Sønderhoved og Peter Beest af Hude havde dræbt Frauke Borchard og røvet hendes penge. I 1720 blev dommen over de to røvere eksekveret på retterstedet ved Mildsted. Som hovedmand blev Asmus Thomsen henrettet med økse og hovedet naglet på en 16 fod høj pæl, medens Peter Beest som medgerningsmand blev halshugget med sværd og begravet på retterstedet.

Det ser ud til, at de dødsdømte som regel fik bind for øjnene inden eksekutionen, og bindet omtales i infanterireglementet fra 1747. Det ses også på mange samtidige billeder af henrettelser. I det indsamlede materiale er det kun omtalt 1640 i Slesvig, hvor Otto Brüggemann dog afslog at blive bundet for øjnene, i 1826 i Haderslev og 1834 ved Hjordkær i Rise herred.

Straffen med at sætte hovedet på en pæl eller stage anvendtes ligeledes, da Anders Hansen i Kær herred 1669 for mord på sin søn blev dømt til »mit dem Schwerde vom Levende thom Dohde gebracht, sin Kop up ein Pahle gesettet und der Lichem bi de Pahle am Galgenberge begraven werden.« Den ses også brugt som gradueringmiddel i Tønder 1627. Her var to kvinder for mange mindre tyverier blevet dømt til sværdet, men den mest belastede skulle derudover have sit hoved på pæl. Men hyppigst forekom denne skærpelse i domme for barnefødsel i dølgsmål og

efterfølgende ombringelse af barnet, hvor den var fast straf. Den 9. januar 1721 blev Mette Tielles i Braderup halshugget ved Kær herreds »Halsgericht«, hendes hovede sat på pæl og kroppen gravet ned på retterstedet. Eksekutionen blev foretaget af skarpretteren fra Flensborg. Måske var det også ham, som den 25. september i Tønder herred henrettede Christine Jenses fra Sæd. Her skrev skarpretterenken Eva Asthusen samme dag en regning til amtet, lydende på: »Für den Kopf mit dem Schwert ab zu hauwen 10 Rdr, Für den Kopf an zu Naglen 5 Rdr, Für den Körper zu begraben 5 Rdr, Für mein Wagen die der arm Synderine hat auss gefahren zu der Gericht 2 Rdr, Für den Pfahl der den Kopf iss angenagelt 2 Mk 8 Sk, Summa 22 Rdr 2 Mk 8 Sk.« Hun fik dog kun udbetalt 17 Rdr 40 Sk.

Også efter midten af 1700-årene forekom der tilfælde, hvor kvinderne blev straffet efter loven uden benådning. Således Anna Christensdatter, som havde dræbt sit nyfødte barn ved Thyrashul. Hun blev den 7. oktober 1750 fulgt til retterstedet i Gram herred af pastor Zwerg fra Moltrup-Bjerning og diakon Lorenz Holm i Haderslev. Der blev hun halshugget og begravet ved bakkens fod.

I 1755 udsendtes i København den 24. marts en forordning for hertugdømmerne om de kvinder, som myrder deres børn, at de ikke alene skal bringes fra livet til døden ved sværdet, men deres hoved skal også sættes på pæl og kroppen begravet under galgen. Denne skærpelse var også forekommet tidligere, jf. ovenfor 1721, men ikke som fast praksis. Det skulle det være herefter. Da Maricke Christians fra Grelsbøl ved Humptrup i Kær herred i 1758 var blevet dømt, anbefalede Overretten på Gottorp benådning til en ærlig begravelse på grund af hendes ungdom, gode livsvandel inden gerningen og af hensyn til hendes slægtninge, men anbefalingen blev ikke fulgt på højeste sted. I 1761 blev Margaretha Karstens fra Westerhever på Ejdersted dødsdømt uden formildelse. Her synes der at være tale om justitsmord, eftersom lungeprøven viste, at barnet ikke havde levet.

Benådet til simpel, dvs. ærlig henrettelse blev derimod Bodel Knuds-datter i Nr. Rangstrup herred, der den 1. februar 1735 blev henrettet »ved Tinget vesten paa Heden«. Hun blev »samme Dag begravet paa Tislund Kirkegaard ved hendes Barn (dog uden Sang og Klang)«. Og den 22. august 1748 »blev en Enke af Lavensby ved Navn Ellen Nisses efter overgangen Dom af Retten med Sværdet henrettet paa Lavensby Mark ved Fægteborg, for det ved egen Bekendelse begangne Drab paa hendes eget Barn i Fødselen. Samme Kvinde gik med temmelig Frimodighed til hendes Død, og hendes Legeme med Hoved blev begravet paa Hagenbjerg Kirkegaard.« (Als Nr. herred).

For Elsche Oluffs, der 1762 blev idømt dødsstraf under godset

Stoltelund i Slogs herred, var der ikke tale om barnefødsel i dølgsmål, men hun havde ombragt sit tre måneder gamle barn, der var født udenfor ægteskab. Da afgørelsen var konfirmeret, lod vedkommende gods-ejer spørge, om hun skulle lide efter dommen eller om der kunne tilstås hende en ærlig begravelse. Det er uvist, om *hun* fik den. Det skete i hvert fald ikke for Anna Pagels på Fehmarn. Her hedder det tværtimod i Tyske Kancellis indstilling til kongen den 1. dec. 1774: »Da Inquisitin ihr eigenes Kind mit Vorsatz und Überlegung wohl bedächtlich umgebracht hat und die erst im Jahr 1755 verfügte Schärfung der Todes-Straffe der Kinder-Mörderinnen, durch ein unehrliches Begräbnis und durch Setzung der Köpfe auf einen Pfahl, zum abschreckenden scheusslichen Eindruck für andere gleichgesinnte Personen nötig und dienlich gefunden, so darf die Cancel(ley) es nicht erlauben, auf eine Milderung erkannter Straffe anzutragen.«⁷² I oversættelse: Da den anklagede med forsæt og overlæg har ombragt sit eget barn, og da man har fundet, at den i 1755 indførte skærpelse af dødsstraffen for barnemordersker, med en uærlig begravelse og hovedet sat på pæl, er nødvendig og tjenlig til at gøre et afskrækkende indtryk på ligesindede, så kan kancelliet ikke tillade sig at anmode om en mildning af den idømte straf. Ved Anna Pagels henrettelse den 30. december 1774 på Köppelbarg ved Petersdorf sattes hovedet på en pæl med ansigtet vendt mod gerningsstedet.

Halshugning og hovedet på pæl blev også anvendt som straf for fribyttere, der blev opfattet som sørøvere, således blev kaptajnen Johann Frantzen i sommeren 1593 rettet med sværdet ved galgen foran Tønning og hans hovede »auf einen Pfahl gesteckt«. Fra Hamborg kendes flere tilfælde af veritable massehenrettelser af fribyttere, eksempelvis i efteråret 1525, da den detroniserede kong Christian 2.s kaptajn Claus Knip-hof og 73 af hans mænd blev henrettet.

En hyppigt anvendt kvalificeret livsstraf var hjul og stejle, som altid blev kombineret med hoved på stage. I Bøking herred 1660 blev Edleff Harcksen og nogle medgerningsmænd til forbrydelser på halligen Sü-deroog således henrettet med sværd, »deren Körper ferner auf Räder seyn geleet, und ihre Köpfe auf Pfähle gesteckt seyn ...« I Gram herred havde Johan Traulsen af Mojbøl 1715 i sindsforvirring dræbt sin gravide hustru. Normalt ville han være blevet idømt lovens strengeste straf (rad-brækning), men på grund af hans tilstand kom dommen i stedet til at lyde på afhugning af højre hånd, derefter hovedet med sværd eller økse, kroppen på stejle og hovedet på stage. Kongen fritog ham dog for hånd-ens afhugning.

Da Jürgen Pohl i 1740 blev henrettet i Haderslev for at have ombragt sin et-årige søn, skete det også med økse: »Ledsaget af Provst Tychsen og Archidiakon N.G. Sass kørtes den stakkels Synder i Karet ud til

Johannes Døbers henrettelse. Skarpreteren står med hævet sværd, rede til at hugge hovedet af den knælende Johannes. Fra altertavlen i Løjt kirke. Foto Willy Goy.

Retterstedet nord for Byen. Først blev en Salme afsunget, og derpaa faldt Øksen over den formasteliges Hals ...«, som pastor Monrad skrev i Aastrup kirkebog. En anden kilde tilføjer, at først blev Pohls højre hånd hugget af, derefter hovedet. Kroppen kom på hjulet, der var anbragt på en høj pæl, hovedet blev spigret fast på en anden pæl ved siden af, og den afhuggede hånd slået fast nedenunder.

Også kvinder kunne ende på hjul og stejle, men det synes at have været undtagelsen. Christina Pauls fra Mønkebøl i Nørre Gøs herred havde dræbt sin mand med rottekrudt (dvs. med arsenik, og blev 1735 dømt til halshugning med økse, hovedet på stage og kroppen på hjul.

For mænd kunne der i de særlige grove tilfælde tilføjes en yderligere tillægsstraf, knibning med gloende tænger. Anvendelse af disse er omtalt 1588 i Aabenraa, 1690 i Haderslev, 1729 i Rendsborg og 1780 i Haderslev herred, men det har ikke været de eneste tilfælde. Den dømte måtte normalt udstå knibningen med de gloende tænger tre gange undervejs til retterstedet. I tilfældet fra 1729 lød krigsretsdommen på, at musketeren Johan Diderich von Fulda, som havde skudt sin løjtnant, på en rakker-

kærre først skulle føres til gerningsstedet, og der knibes fire gange med gloende stænger, to gange i overarmen og to i brystet, og samme slags knibning skulle ske to andre steder i byen, hvorefter han skulle føres til retterstedet. Kongen formildede dog brugen af tængerne derhen, at han de tre steder kun skulle knibes i armene.

Henrettelser efter forordningen af 1779

Efterhånden som eksekutionerne blev færre, opstod der problemer med at vedligeholde de færdigheder, som håndteringen af sværdet krævede. Det tog myndighederne konsekvensen af ved i 1779 at udstede en forordning af 24. marts, ifølge hvilken alle henrettelser i Slesvig og Holsten herefter skulle foregå med økse, men det understeges, at anvendelse af øksen ikke måtte betragtes som mere uærlig end brugen af sværdet hidtil havde været, og »das Infamirende der Strafe lediglich in dem etwa zugleich erkannten unehrlichen Begräbniss bestehen solle.« Det uærlige eller vanærende element ville altså kunne bestå i, at den henrettede ikke blev begravet på kirkegården. En tilsvarende forordning kom besynderligt nok først i 1791 i kongeriget. I Preussen skete det så sent som 1811.

Delinkventen måtte altså fra nu af lægge hovedet på blokken. Halshugning med økse var en mere sikker metode, fordi håndteringen af øksen trods alt var mindre krævende end at svinge sværdet. Oprindelig synes skarpretterøksen at have haft en udformning nærmest som en kraftig tømmerøkse, men efterhånden fik skarpretterøkserne et meget bredere og tungere blad på et kortere skaft. Vægten var nu mellem 5 og 6 kg. Der findes dog også eksempler på, at det kunne gå galt med dette redskab. Således ved den sidste offentlige henrettelse i Danmark, som fandt sted i 1882 på Sølvbjergvej ved Nakskov. Her måtte skarpretter Seistrup hugge tre gange, før hovedet skiltes fra kroppen. Det førte til en større offentlig debat og var medvirkende til, at den næste henrettelse, som skete 1892 i Horsens statsfængsel, blev den sidste.

Fra 1700-årnas sidste årtier kendes Anders Alexandersens henrettelse ved Erlev i 1780 (se s. 67f). Året efter, en kold novembermorgen i 1781 fulgte pastor Klincker i Kliplev kedelflikkeren Jonas Petersen til retterstedet sydøst for byen. Synet af hovedet, der faldt for øksen og efter skik og brug blev vist frem til alle sider af skarpretterens medhjælper, skal have plaget præsten i lang tid derefter. Johannes Nikolaisen Klincker (1741-1823) var præst i Kliplev i 55 år, fra 1768 til 1823.

I 1786 blev Anne Maas fra Bisdorf halshugget for barnemord ved Petersdorf på Fehmarn. På retterstedet Köppelbarg henrettedes mindst en snes mennesker gennem årene, flertallet var kvinder, uden megen tvivl oftest for fødsel i dølgsmål og efterfølgende ombringelse af barnet.

Skarpretterøkse. Den har tilhørt Anders Nielsen, som havde embedet for Jylland og Fyn fra 1852 og senere var dansk rigsskarpretter 1866-77. Anders Nielsen forrettede i 1857 den sidste offentlige henrettelse i Slesvig. Det er muligt, at øksen på billedet har været anvendt ved den lejlighed. Nationalmuseet, København.

Anne Maas blev den sidste af dem. Forsvareren søgte under sagen at henvise til anklagedes »elende Erziehung und schlechten Unterricht in Religion und Sitten« som formildende argument og anvendte endog ordet »Stupidität«, men forgæves. I Tyske Kancellis indstilling til kongen betegnes hun således som »nicht wirklich blödsinnig«.

I 1787 blev den 17-årige Sibbert Jensen fra Dedsbøl halshugget på Bøking herreds rettersted ved Klokris som den sidste der. Han havde om aftenen den 13. november året før skåret halsen over på sin kammerat og blev anholdt dagen efter. Bøking herreds kriminalret afsagde dom i sagen den 18. juni lydende på, at »dass Angeklagter mit dem Rade vom Leben zum Tode zu bringen sey« (efter Carolinas artikel 137). Sagens akter blev nu sendt til Overkriminalretten på Gottorp. Her kunne retten ikke finde juridiske begrundelser for at mildne den idømte dødsstraf, men anførte dog i sin skrivelse til Tyske Kancelli i København muligheden af, at den dømte, i betragtning af hans unge alder og hans endnu levende forældre, ved kgl. benådning kunne fritages for radbrækning og i stedet bringes fra livet til døden med økse. Den kgl. resolution, dateret den 21. september, lød på henrettelse med økse og hovedet at sætte på en pæl. I de forløbne måneder havde Sibbert Jensen siddet fængslet i porthuset i Tønder, hvilket kostede amtet 55 rdl. Den 15. oktober 1787 førte tre amtstjenere ham til Klokris, hvor der var slået kreds om retter-

stedet. Tønder-skarpretterens enke, Anna Stöckler, havde sendt sin svend, som foretog henrettelsen. Ifølge traditionen, som den er nedskrevet i Lindholm kirkekronik, døde Sibbert fattet, mens han bad sit sidste Fadervor. Efter den syvende bøn slog skarpretterknægten til, og hovedet rullede.⁷⁴

Fra 1790-erne kendes to henrettelser i det nordlige Slesvig. Hans Peter Christians, kaldet Skrædder, havde i Guderup på Als myrdet en ung pige fra Sjellerup. Den 21. juni 1791 blev han ført fra landevejen op til galgehøjen ad en 12 alen bred vej, beregnet til rakkerens kærre. Det siges, at man til hverdag undgik at bruge eller bare krydse denne vej. Her blev han halshugget og lagt på hjul og stejle. Der kendes en skillingsvise, som skildrer begivenheden.⁷⁵ Den anden henrettelse var Andreas Laursens, kaldet Røde Anders, fra Mellerup i Bjolderup sogn. Han var i februar 1795 på krybskytteri i Sønderskoven ved Aabenraa. Her blev han og kammeraterne imidlertid overrasket af skovrider von Bergen. Røde Anders skød på skovrideren, som blev hårdt såret og døde dagen efter. Han nåede dog at udpege sin morder. Anders blev fanget og efter mere end et år i et fugtigt hul af et fængsel på Brundlund slot blev han henrettet tidligt om morgenen den 18. august 1796 ved Hjordkær. Egentlig skulle henrettelsen have fundet sted tidligere, men skarpretter Wagner fra Haderslev kunne ikke få rakkeren Bock i Aabenraa til at assistere og måtte derfor først skaffe en medhjælper fra Flensborg. Byfogeden i Aabenraa havde fået ordre til at rejse et skafot på retterstedet. Det viste sig imidlertid at skabe problemer, da det var svært at finde håndværkere til en sådan opgave.

I hvilket omfang skafotter i øvrigt er blevet anvendt står ikke helt klart, da oplysningerne er spredte. Ved henrettelsen af adelsmanden Joachim Brockdorff 1610 i Flensborg var »ein Tabulat aufgerichtet«. Kap-tajn Prätorius blev i 1725 halshugget i Rendsborg på »ein hohes Echavott,« og ved Flensborg 1820 synes der også at være rejst et skafot. Også i 1844 ved Tønning nævnes et sådant, og i 1857 ved Slesvig omtales »platformen«. Modsat var der ved Gram i 1816 ikke tale om noget skafot på retterstedet, her var der blot sørget for en fast bund af stampet grus og sand, hvor blokken skulle anbringes, og det samme synes at have været tilfældet 1826 i Haderslev.

Radbrækning

I meget grove sager kunne dommen lyde på radbrækning. Den dømte blev da bragt fra livet til døden ved at brystkasse, arme og ben blev knust af et vognhjul, på tysk »Rad«, som skarpreteren løftede og med stor kraft førte mod ofret. Denne henrettelsesmåde havde flere former.

Den værste bestod i radbrækning nedefra og op for efterfølgende levende at blive flettet på hjulet. Den næstværste var at blive radbrækket på lignende måde, men med et nådestød som afslutning på lidelserne. Endelig var der de tilfælde, hvor radbrækningen skete ovenfra og indledtes med det normalt dødelige stød mod nakken eller brystbenet. I kongeriget blev straffen sjældent anvendt over for civilpersoner, dog kendes tilfælde fra København 1657, 1675 og 1683, medens den var almindelig anvendt i det militære straffesystem.⁷⁶ I Sønderjylland derimod ses radbrækning i brug overfor både civile og militære igennem 1500-, 1600- og 1700-årene. Straffen idømtes især for grove mord, men der kunne også være tale om kirketyveri og sørøveri. Frants Thygesen mener, at denne straf især har været anvendt i byerne, men den er ikke begrænset hertil.⁷⁷ Der kendes i hvert fald tilfælde fra Egen herred 1634 og 1765, fra Haderslev herred 1780, Hviding herred 1575 og 1674 og fra Tyrstrup og Tønder herreder henholdsvis 1700 og 1599. I Tyskland skete den sidste radbrækning i Østpreussen så sent som 1841.⁷⁸

I Slesvig var Jürgen Hardenberg i 1529 sammen med nogle kammerater brudt ind i Michaeliskirken og havde stjålet flere ting fra alteret. Deres forbrydelse skulle sones med radbrækning, og en af dem skal endnu have været i live den tredje dag. Fra Nordstrand kendes tilfælde fra 1556, hvor Nummen Gunsen fra Trindermarsch blev »zum Rade condemniret,« og 1565, hvor Mom Levsen fra Bupsee blev »jämmerlich gebrochen und gerädert,« hvilket voldte bøddelknægten vanskeligheder, da Mom Levsen var en stærkt bygget mand. I en række tilfælde fra Flensborg, hvor forbrydelsen 1563 og 1568 var mord og rovmord, 1564 og 1586 kirkerøveri, blev de radbrækkede lagt på hjulet og over dem blev der sat en galge, hvorved de led forsmædelsen ved både hjul og galge. Samme skærpede straf ses i Slesvig 1573, hvor Carsten Godske blev »mit dem Rad gerechtfertigt« for mord og grove tyverier. Et tilsvarende tilfælde kendes fra Kiel i 1577, hvor Jochim Schwarte blev henrettet for tyveri, mord og brandstiftelse. Dommen lød på, at han skulle have alle lemmer brækket nedefra og lægges på et hjul, over hvilket der skulle rejses en galge »en Galge baven dem Lichnam gebuwet ...«⁷⁹ I Slesvig blev morderen Smit 1583 »up dat Radt gestott,« og 1588 led Harmen Foss/Snitker i Flensborg og hans svend straffen for kirkerøveri, »ehrer Kerckenbrekerie halven geradebraket«. Samme år blev to medlemmer af Hans Frodsens bande radbrækket i Husum. Radbrækningsstraffen anvendtes igen i Slesvig, da Claus Bloyedissel 1590 blev henrettet for mord. I Flensborg blev der 1598-99 radbrækket ikke mindre end fem forbrydere, 1598 Jacob Jansen fra Husum og Karsten Jansen fra Viborg for mord og sørøveri samt Hans Lesche for falskmøntneri, 1599 Bartolt Helm og Hans Diricksen for mord og sørøveri. Disse blev alle dømt til

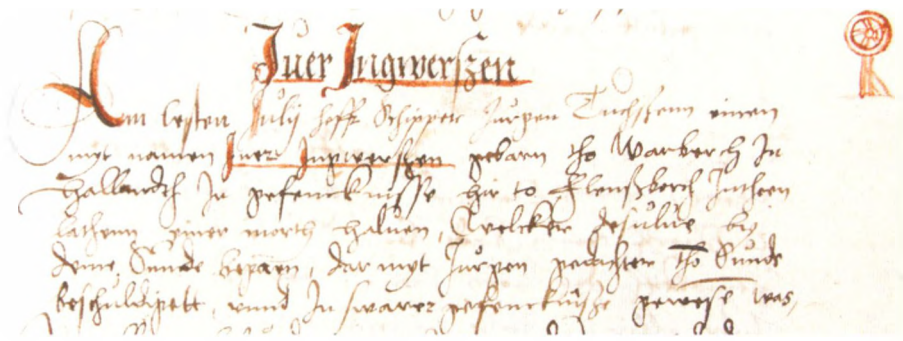
at rettes og sønderslås med hjulet fra oven og ned (for Karsten Jansens vedkommende dog fra neden og op) og »den Kopff abgeschlagen,« hvorefter kroppen skulle lægges på hjul og stejle, og hovedet sættes på stage.

Den danske karl Peter Jürgens i Ejdersted havde i 1607 dræbt Junge Backs tjenestepige med en økse. Han blev radbrækket og levede endnu, da han blev anbragt på hjulet, »he heft noch gelevet alss he upt Rad gebunden wordt«. Mordvåbnet blev sat fast på hjulet. I Aabenraa fandt der tre år senere også en radbrækning sted, da amtsskriver Wulf Kalundt og hans hustru i sommeren 1610 blev henrettet for meddelagtighed i mordet på deres svigersøn borgmester Claus Esmarch. I Fladstenbogen hedder det, at »Ao 1610 14 Junij Bleff Wuluff Caalundt rettit paa Arn-bierig, Ihielslagen mett itt Hiul. Oc liger samestetz der oppaa. Oc hans Hostru Margareta halshuggit Paa Kierkebeirgit. Blef udlofuit aff hind(es) Slectning att hun maate komme i Kiergaarden at Ligge 60 mr lubs. Alt dette er schett for s(alig) Clavis Essmarickis Onkelig affgang ....«⁸⁰

På Hviding herreds rettersted har Nis Hansen Løyt formentlig også måttet udstå den fulde straf i 1674 for mord og tyveri. Nis Hansen dømmes »udi Scharpretterens Haand at gjøre ham sit Ret og først at steile ham fra neden opad, der efter sit Hoved at afhugge og at fra Kroppen at schille og det paa Steilen, derover for sin begangne Tyveri en Galge at sette og siden Kroppen paa Steil og Hiul at legge...« I september 1690 blev Knud Kehlet justificeret for firedobbelt mord i Haderslev, »efter at han tre gange med gloende tænger var nappet, blev hans ben og bryst synder slagen, hans haand og hoved afhugget og sat paa en stage. Salve justitia« (Vær hilset, retfærdighed). Denne skildring fra Aastrup kirkebog stemmer overens med dommen: »von unten auff mit dem Rade von Leben zu Tode gebracht, die Hand und der Kopff auf dem Pfall solle gestächet werden ...«

Ti år senere, den 17. august 1700 »døde dend Misdædere Hans Jensen Bödicker af Hiendrup en forsmædelig Død; thi hand blef (ofvenfra) lefvendis stejlet paa Tyrstrup Herritz Rættersted mellem Aller og Brabeck paa Kaabersted Mark, hvor Gallien staar, og efter at hand var stejlet, blef Kroppen lagt paa Stejlen, og Hofvedet blef tilnaglet paa Pælen ofver Kroppen paa samme Stejle ...«

I en øjenvidneberetning fra 1713 kommer vi meget tæt på. Officeren Hans Elias von der Weyde oplevede under belejringen af Tønning henrettelsen af nogle sachsiske husarer, som havde myrdet deres ritmester: »Dend, som havde været Begyndere til dette Mord og vartede Ritmesteren op i hans Huus med andre hans Folk, blev fra neden op knused ved et Hiul: først det venstre Been og høyre Arm, saa det høyre Been og venstre Arm, saa det venstre Laarben og høyre Arm under Albuen, og

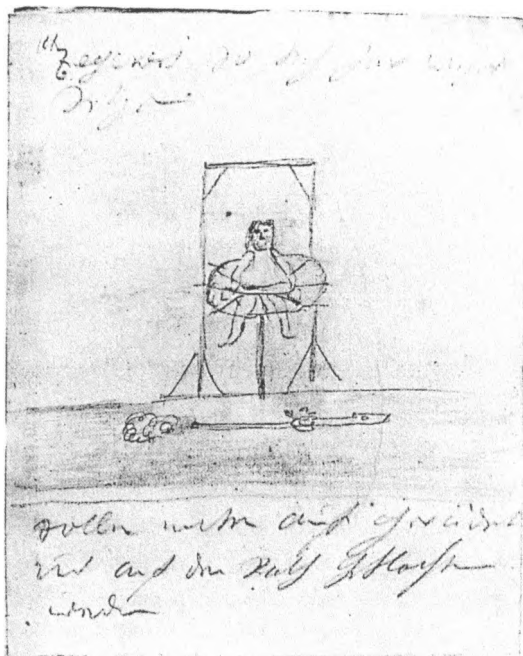

I Rodeboeck fra Flensburg har byskriver Georg zur Beke også forsynet sit referat af sagen mod morderen Luer Ingwersen 1563 med en passende tegning. Stadtarchiv, Flensburg.

saa det høyre Laarben og venstre Arm under Albuen, derpaa et Stød paa Brystbeened. Corporalen miste først den høyre Haand og dernest Hoved med en Øxe. Den 3de miste Hoveded med et Sverd, og den 4de den høyre (Haand) afhugged og bortjaged. Derefter blev de toe første lagd paa Steyle, hvoraf Corporalens Hoved kom paa Stagen og Haanden fastnagled. Den tredie blev begravet under en Pæl og Hoveded derpaa fastnagled. Saadan bedrøvelig og skammelig Ende toeg deres fordømmelige Forsett ...⁸¹

I 1729 blev to musketerer fra garnisonen i Rendsborg, Christian Jensen Spange og den førnævnte Johan Diderich von Fulda, kort efter hinanden radbrækket fra oven og ned for mord. Anderledes da soldaten Niels Rasmussen i 1742 skulle henrettes sammesteds for snigmord. Hans dom lød på piskning en gang om ugen i ni uger, derefter radbrækning nedefra og uden nådestød »aufs Rad geflochten«. Denne straf var i militæretaten blevet forordnet i 1738 for snigmord eller grundløse mord, og den dømte blev altså lagt levende på hjulet. Her skal også nævnes en sag 1752 fra Itzehoe i Holsten, hvor de to deserterede soldater Lorentz Anthoni Albrechtsen og Matz Hansen blev dømt for snigmord på en 16-årig skomagerdreng. Efter forordningen af 27.1.1738 skulle de udstå ni gange pisk og radbrækning nedefra uden nådestød. Piskningen fandt sted med en uges mellemrum fra 22. februar til 24. april, hvorefter de bagbundne med strikke om halsen og i dårlige klæder førtes til retterstedet på rakerkærren. Her blev de radbrækket fra nedens og op. Generalauditøren havde indstillet til kongen, at de to soldater skulle stranguleres ubemærket før radbrækningen, men kongen ændrede det til, at de først skulle kvæles efter at lemmerne var brækket, og før de blev flettet på hjulet.⁸²

De sidste kendte tilfælde af radbrækning i Sønderjylland fandt sted 1765 på Egen Galgebakke i Als Nørre herred, 1774 og 1775 i Rendsborg

Denne tegning af en dømt flettet på hjul ved galgen er udført af hertug Karl Friedrich af Gottorp (1702-39) og bærer påskriften:
 »Ziegeuners so sich zu wehr setzen sollen unten auf und auf den Rath geflochten werden.«
 Efter Nordelbingen bd. 59.

samt 1780 ved Erlev, Haderslev herred. I Egen var det Christen Matthesen, der havde myrdet to piger, som han havde gjort gravide. Efter at have siddet fængslet på Nordborg slot i henved et år blev han den 26. september 1765 radbrækket fra oven og ned og hans krop lagt på hjul og stejle. Nordborgpræsten skrev i kirkebogen, at Christen med fuld tillid til Guds nåde var ganske villig til at underkaste sig sin fortjente dødsstraf, »De sidste Ord, han taledede, da han laae paa Jorden under Galgen, førend han fik det første Stød i Nakken, var: Jeg slipper dig ikke, Herre Jesu, før du faaer velsignet mig.« De to tilfælde i Rendsborg 1774-75 gjaldt soldaterne Andres Andersen og Johan Heinrich Eckmeyer. Den første havde begået et rovmord og blev radbrækket nedefra, hvorefter han fik nådestødet og blev flettet på hjulet. Den anden, som havde myrdet en soldaterkammerat, måtte lide en tilsvarende straf. For soldaterne fastholdt man altså stadig, at radbrækningen i de alvorligste tilfælde skulle ske nedefra.

Da Anders Alexandersen den 15. september 1780 skulle lide sin straf for rovmordet på kaptajn Ramin, ejeren af Åstrupgård, var der afsat 400 mand til at slå kreds om retterstedet ved Erlev for at holde tilskuere i tusindtal på afstand. Ved nitiden om formiddagen blev Anders transporteret til galgebakken stående i en kærre. Undervejs måtte han tre gange tåle at blive knebet med gloende tænger. Selve radbrækningen må skarpretter Joachim Wagner have stået for. Herefter er hovedet blevet skilt fra kroppen, som blev lagt på hjul med hovedet på stage. En vise

om »den for sit Levnet ulykkelige og ved en skammelig Død navnkundige Anders Alexandersen« blev udgivet af bogtrykker Luckander i Haderslev (se s. 68).

Joachim Wagner (1715-1783) havde overtaget Haderslev-embedet i begyndelsen af 1740-erne. Ifølge et interview i Jydske Tidende 19. august 1984 med Haderslev-borgeren Bernhard Seeber, efterkommer i syvende generation efter Wagner, har Ludvig Holberg i en rejseskildring fortalt om et tilfældigt møde på et værtshus i byen, hvor han mødte en herre, der talte kultiveret og var klædt i fint tøj af glat fløjel og med sølvknapper. Denne herre skal have været skarpretteren Joachim Wagner. Mon ikke kilden til denne historie er den scene i Holbergs komedie »Mester Gert Westphaler«, hvor den meget talende barber beretter om sin rejse fra Haderslev til Kiel: »Vi fandt udi den første Kroe paa Veyen en Mand, som saae meget vel ud, med støbte Sølv-Knapper i sin Kjole og sorte Fløjels Buxer; den samme Mand taledede os meget venlig til og sagde: Mossiørs, skal vi ikke drikke sammen? Vi takkede for den Ære, han vilde gøre os, og drak med ham det ene Kruus efter det andet in bona charitate, indtil vi blev (reverenter talt) halv drukne. Da bød han sig omsider til at drikke duus med os: vi bukkede og krummede os og drak duus med ham. Foermanden sad imidlertid og smilede udi en Krog; vi spurgte ham nogle Gange: Schwager! warumb lacht er? men han svarede altiid: Nichts! Endelig, da vores nye Duus-Broer var gaaen bort, fik vi at høre, at det var *Bøddelen* af Slesvig ...«⁸³

Her er der altså tale om skarpretteren i Slesvig, men det udelukker selvfølgelig ikke, at Holberg på en af sine rejser virkelig har truffet indehaveren af embedet i Haderslev. Imidlertid kan det i så fald ikke være Joachim Wagner, han har mødt, eftersom komedien blev skrevet i 1720-erne og Wagner blev født i 1715. Wagner stammede fra Fredericia, hvor faderen også var skarpretter. Joachims fem søstre var alle gift med skarprettere, Kristine med Lorentz Röseler i Eckernförde (senere Neumünster) og Annecke med Johann Christoph Stöckler i Tønder.⁸⁴ Sønnen Lorenz Wagner (1752-1803) efterfulgte faderen i Haderslev og blev den sidste i byen. Han havde tillige Ribe stift under sig. Hans søn igen Joachim Friedrich Wagner (1784-1828) var fra 1808 skarpretter i København og kom her til at eksekvere ganske mange dødsdømte, deriblandt de 14 fanger efter oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817.

Et lidt andet syn på skarpretteren møder vi i en bemærkning af J. F. Struensee fra hans tid som stadsfysikus i Altona, hvor han i et skrift fra 1763 siger, at »læger vil være af stor betydning for befolkningen (på landet), alt for ofte behandler skarprettere, barberer, fordærvede apotekere og andre de syge«.⁸⁵ Aabenraas sidste skarpretter Röseler, der døde i 1788, var kendt for at drive lægelig virksomhed.

Galgen

Galgen havde altid været tyvens lod, ifølge Jyske Lov skulle ethvert tyveri til mere end $\frac{1}{2}$ marks værdi (svarende til $\frac{1}{2}$ okse) straffes med hængning. Imidlertid skete der efterhånden en stramning i og med, at værdien af den halve mark mindskedes. Det betød, at der i 1500-årene og langt ind i 1600-årene blev hængt mange, som kun havde begået forholdsvis små tyverier, jf. at der i Flensborg 1559 og 1602 hang henholdsvis otte og syv tyve i galgen. Det var derfor, at kong Christian 4. i 1620 sendte en instruktion til sine lensmænd om, at småtyve ikke skulle hænges, men i stedet sendes til København på strafarbejde i jern på Bremerholm.

Det var mændene, som blev hængt. Hans Petersen fra Flensborg blev således 1554 i Slesvig dømt »thom Baste, Bome und Keden«, reb, træ og kæde, men af og til kunne dommen ændres, som da Thomas Hansen fra Arnholt/Ahrenholz efter dom »zu Baum und Bast« for tyveri, i 1556 blev benådet til halshugning. Der kendes også et par andre tilfælde fra Slesvig. I 1574 var to helt unge tyveknægte sikre på galgen, men »auf flehentliche Bitten« fra de dømte, deres forældre, præsten og borgerne blev de benådet med halshugning. Ved henrettelsen huggede skarpretteren mester Klavs imidlertid forkert og mistede sit embede. Nogle år senere, i 1583, tillod rådet på fromme folks og gode venners forbøn, at en galgedømt tyv blev købt til sværdet. Samtidig satte man dog gebyret for en sådan benådning op. I Flensborg slap kvægtysten Niels Sørensen, som var præstesøn fra Rødding, i 1599 for at blive hængt, i stedet blev han halshugget og begravet på Galgebakken. Et andet tilfælde er fra 1625 sammesteds, hvor Baltzer Gertsen tilstod talrige hestetyverier. På grund af »Abschiedsbriefe« fra flere fyrstelige og adelige personer, som han havde stået i tjeneste hos, blev han benådet til sværdet.

Heste-, kvæg- og svinetyveri var ellers den sikre vej til galgen. Det gjaldt 1549 i Slesvig for hestetyven Hans Köster og svinetyven Hans Paulsen. Sammesteds blev Hans Petersen 1554 »upgeknöpet« for oksetyveri og Thomas Hansen 1556 for svinetyveri. I 1570 døde også kvægtysten Nis Kordsen i galgen i Slesvig, og 1574 kom Jess Gesell i Flensborgs galge for at have stjålet først en ko og senere en okse.

Søskendeparret Andreas og Marina Christensen fra Klixbøl dømtes i 1575 i Flensborg for et stort antal tyverier over hele Slesvig. Skarpretteren bragte dem ud til retterstedet, hvor galgen ventede Andreas, mens Marina blev »dar benedden vorgrauen«. At blive levende begravet under galgen, kendes fra Flensborg som straf for kvindelige tyve i en række tilfælde mellem 1560 og 1582. I »Rodeboeck« anvender retsskriveren Georg zur Beke i 1560 og 1563 udtrykket »in de erde setten,« i 1576

Hængningsscene. Galgestigen står endnu ved galgen med den netop ophængte. Måske er motivet en illustration af den over hele Europa udbredte legende om den unge mand, som uskyldigt blev dømt for tyveri under en pilgrimsrejse til Santiago med sine forældre. Træskærerarbejde på brudekiste udført af Hans Gudewerth d. Æ. (d. 1606). Museumsberg, Flensburg.

skriver han, at mester Herman fik befaling til at føre den fangne misdæder Anna Lasses »uth der norder porten ... und unter dem lichten Galgen niedersetten und begraben,« og endelig hedder det 1582 om Margrete Timsen, at hun »under den Galgen gesettet wurde«. Kulturhistorikeren Hugo Matthiessen har behandlet spørgsmålet og refererer bl.a. til et tilfælde fra Ribe fra 1572, hvor en kvinde af bytinget blev dømt til »en tyvs ret under en balje«. Der kan altså have været tale om, at de dømte kvinder er blevet gravet ned på galgebakken med en balje over hovedet, måske for at forsinke dødens indtræden. Straffen er ikke dokumenteret andre steder i hertugdømmet, men en række tilfælde fandt sted 1587 i Kiel og 1575-92 i Lübeck.⁸⁶ Levende begravelse af kvinder kendes også i Tyskland i 1500-årene.⁸⁷

I byen Slesvig benådede man 1549 Catarina Botelt til halshugning. Hun havde bestjålet sit herskab og blev »bym Galgen geköppet und bewaren«. I 1578 blev en anden kvindelig tyv, Catarina Douwer, også rettet med sværdet og begravet under galgen. Man undgik altså helst at sende kvinder i galgen, men henrettelsen skulle foregå samme sted, og begravelse i indviet jord kunne heller ikke komme på tale.

Den første kendte hængning af en kvinde fandt sted i Flensburg i 1595, efter at Marina, en datter af Matthias Muhrmeister i Haderslev, under pinligt forhør tilstod en række tyverier. Oven i købet havde hun klædt sig i mandstøj, og netop det har formentlig været med til at brin-

ge hende i galgen. Samme år og sted ser det ud til, at endnu en kvinde måtte i galgen. Nis Juler var blevet hængt den 28. august og »10 Dage darna syne Frowe by ehm,« beretter Reinhusen.

Det forblev dog almindeligt, at kvinder blev straffet anderledes end mænd for tyveriforbrydelser.

I Flensborg blev barbereren Claus Bruses enke Katarina i 1604 »zum Schwerde condemniret,« og skarpretteren skulle føre hende til galgebakken til halshugning og begravelse. I Tønder blev to kvinder for mange små tyverier 1627 dømt til døden ved sværdet, »umb weiblicher Zucht willen,« for den kvindelige æres skyld. Den værste af dem skulle derudover have sit hovede sat på pæl. Da en anden kvinde sammesteds 1633 blev dømt for tyveri, slap også hun, »weiblicher Zucht halber,« for at komme i galgen. Kvinder kunne dog ikke vide sig helt sikre på at være uden for galgens rækkevidde. Således hængte man i 1634 ved Egen på Als Hans Taters mor, som var medlem af sønnens tyvebande.

Det er derimod usikkert, hvad der i 1670 skete med Anna Doretea Simens fra Witzwort i Ejdersted. Hun havde tjent i Rise præstegård og efterfølgende stjålet noget sølvtøj der. Nu stod hun anklaget ved Gram herredsting for adskillige tyverier i Skovhuse, Hammelev og Over Jerstal. Hun tilstod, og da »Kosterne som herpaa Tinget hos hinder findes, wide de icke anderledes herudi at kiende og dømme, en at hun jo efter Louwen bør til Gallie og Gren ... med mindre Højøvrighed hende som en Kvindeperson ville benaade«. Loven var Jyske Lov, men der spores en vis usikkerhed i, om en kvinde skulle hænges. Måske er hun sluppet for galgen. Der kendes ingen senere tilfælde fra hertugdømmet Slesvig, hvor kvinder har fået lagt rebet om halsen. I kongeriget er kvinder imidlertid endnu midt i 1700-årene blevet hængt, således 1748 i Lejre herred på Sjælland og 1756 i København.

I Tønder blev to landstrygere 1621 hængt for tyveri, medens den tredje på grund af sin ungdom ansås at være forført af de andre og derfor benådedes til at henrettes med sværd. På Thomasdag 1651 blev to andre unge, begge fra Jels sogn, ophængt på Gram herreds rettersted ved Hammelev. Thomas Nielsen af Grønnebæk og Anders Jessen fra Hennekedam var begge 20 år gamle og havde sammen stjålet fem svin og Thomas desuden en kvie. Som de fleste galgenfugle har de sikkert hængt der, indtil benradene faldt ned af sig selv, eller nye delinkventer måtte træde dansen med de fire vinde.

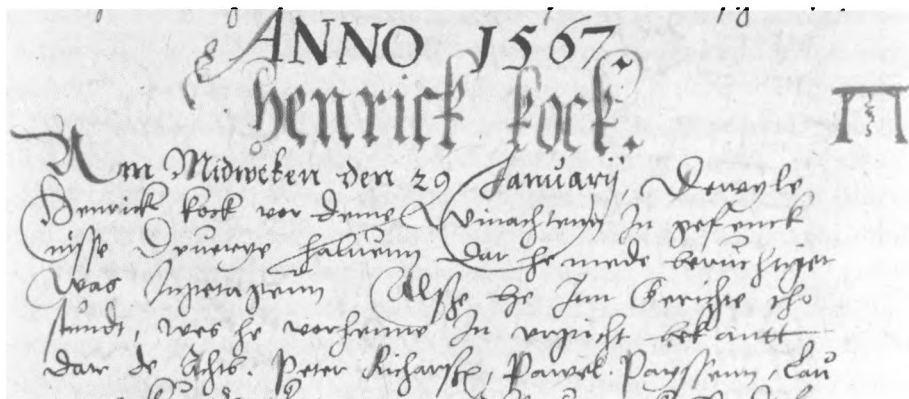
Det kunne dog gå anderledes. I september 1652 blev tre tyve i Husum dømt til galgen. De kom imidlertid ikke op at hænge, men blev i stedet halshugget med sværd og begravet på retterstedet. Årsagen var sandsynligvis, at galgen var faldet ned eller i en så miserabel stand, at det ikke var muligt at hænge de tre. I slutningen af oktober var galgen ble-

vet fornyet, og den 8. november hang den første tyv i den. Der findes også et eksempel på, at en hestetyv tilsyneladende er sluppet for tiltale. I en visitatsberetning fra Strukstrup herred 1642 skriver superintenden den 21. oktober, at »Jürgen Fress zu Torsballig hat in Gesellschaft 2 Pferde gestohlen. Der Hardesvogt will ihm die Strafe erlassen, und sollte also auch a publica poenitentia absolvirt werden. Quaeritur, ob das Vogt das mächtig? So sein auch die Näffninge hierin schuldig, die ihm nicht dazu gefunden. Soll offenbare Buße thun.«⁸⁸ Jørgen Fress i Torsballe har sammen med andre stjålet to heste. Herredsfogeden vil eftergive ham straffen, men nu spørger superintenden, om fogeden overhovedet kan gøre det? I så fald vil nævningene være medansvarlige i ikke at have kendt Jørgen skyldig.

Ved Gottorp hængte skarpretter Joachim Hardenack to soldater i 1630, men deres lig blev taget ned dagen efter og begravet. Jens Knudsen fra Aabenraa endte også sin omtumlede tilværelse i galgen. Han havde adskillige hestetyverier og et mord på samvittigheden. Efter at være brudt ud af fængslet nåede han helt til Randers, hvor han blev pågrebet og ført tilbage. Den 17. februar 1670 blev han hængt, men efter hertugelig ordre (Aabenraa hørte under Gottorp-hertugen) taget ned hen under aften og lagt i kiste for derefter at blive transporteret til Kiel til brug ved anatomiundervisningen. En halv snes år senere stjal Asmus Petersen fra Vendsyssel en vallak fra en mand i Rends, og det blev en dyr omgang, også for amtet. Asmus blev hængt på Slogs herreds rettersted den 8. juli 1680, og omkostningerne løb op i mere end 160 mark, bl.a. fordi galgen skulle fornyes. I 1685 er Christen Kliplew i Sommersted, som havde stjålet en brun hest og solgt den i Slogs herred for 14 mark, måske også blevet hængt, i så fald på Gram herreds rettersted ved Hammelev, med mindre han er blevet benådet af kongen. Her er vi i den del af Slesvig, hvor kongen havde det sidste ord, og det kan ikke udelukkes, at der har været forskel på de to områders benådningspraksis.

Hvordan foregik ophængningen? Den svenske folkelivsforsker Lars Levander beskriver den i sin bog *Brottsling och bödel* således: Bødlen førte eller måske snarere slæbte delinkventen op ad en stige. Den bagbundne tyv havde ryggen mod stigen og tre reb om halsen. De to var af tykkelse som en finger, det tredie finere. De grove reb fæstnede bødlen om galgeoverliggeren (som han nu sad på), hvorefter han ved samtidig at rykke i det tredie reb og sparke stigen væk fik delinkventen til at hænge frit. Bødlen kunne sikre sig, at hængningen faktisk medførte døden ved at sætte sine fødder på ofrets skuldre og tyngde kroppen ned.⁸⁹ At det kunne være nødvendigt, viser et tilfælde fra Løgumkloster birk. Ludde Jansen skulle hænges for skovtyveri og brandstiftelse mandag den 19. juni 1598. Undervejs fik bødlen imidlertid to fingre i klemme mellem galgeover-

Som den sidste af tre gengivelser fra den flensborgske retsprotokol Rodeboeck ses her begyndelsen af byskriverens referat fra sagen mod Henrick Kock, hængt 1567 for tyveri. Stadtarchiv, Flensborg.

liggeren og rebet, som Ludde nu hang i. Bødden lod ham hænge, indtil han troede, at døden var indtrådt, hvorefter han skar rebet over for selv at komme fri. Inden da skulle han have haft fæstnet jernringen i det andet tov til den hage, som Ludde Jansens krop skulle hænge i, men det mislykkedes, efter sigende pga. beruselse, og da Ludde faldt til jorden var han i live. Det blev ham dog kun en stakket frist, torsdagen efter, den 22. juni, blev han atter hængt og denne gang blev han der.⁹⁰

En ganske særlig form for galgeanvendelse af mere symbolsk art kunne forekomme i forbindelse med kombinerede straffe, for eksempel for mord og tyveri. I sådanne tilfælde kunne der blive sat en minigalge op over hjulet på stejlen, således at forbryderen ikke skulle slippe for galgestraffens forsmædelse. To eksempler, fra Slesvig 1573 og Hviding herred 1674, er nævnt under afsnittet om radbrækning sammen med et tilfælde fra Kiel 1577. Også ved kirkerøveri kunne denne tillægsgalge ses anvendt, således i Flensborg 1564 og muligvis 1588. En særlig behandling fik Boie Peters, som var forvalter på hertugens mejerigård i Dammkoog ved Husum. Han blev i 1572 hængt for bedrageri og underslæb, og det skete »zu oberst in einem gedoppelten Galgen mit seinem Fuchspelz um«. Rævepelsen skulle formentlig ses som et symbol på den svigtede tillid.⁹¹

Hængninger forekom også i 1700-årene. I 1703 skrev Tyske Kancelli om udgifterne ved henrettelsen af »den jetzigen zum Strange condemnirten Dieb« i Als Sdr. herred, og i Husum blev en tyveridømt karl »aufgeknüpft« i 1729, og hans brud samtidig halshugget og begravet på stedet. Efterhånden som mildere retspraksis vandt indpas, blev galgenfuglene færre, men to ransmænd skal ifølge sagnet være blevet hængt på

Nujbjerg ved Agerskov engang mellem 1712 og 1752. Og gentagne grove tyverier kunne stadig føre den direkte vej til galgen. Det skete i 1760-erne både i Nybøl herred og i Haderslev. Den 6. maj 1763 skrev præsten i Nybøl i kirkebogen: »Blev her to brødre, som begge havde lavet indbrud hos degnen i Sottrup og desuden havde forøvet mange tyverier og skændselsgerninger, med rebet bragt fra livet til døden. Hovedanføreren, 32 år, blev af pastor Martini i Broager og mig, men den yngre af H. P. Peters i Broager og P. Berninck i Snogbæk betjent med livets ord. Soli deo gloria. Spiegele dich Welt.« Og i Haderslev blev Wilhelm Laun den 14. marts 1766 hængt på byens rettersted på Nørremarken for flere gange begåede højst strafbare tyverier. Byrådet måtte bekoste nyt egetræ til fornyelse af den faldefærdige galge, så det var formentlig længe siden, at den havde været i anvendelse. Formentlig er disse tilfælde de sidste gange galgestrafpen har været i brug i Nordslesvig. Med forordningen af 26. april 1771, udstedt i Struensee's reformperiode, afskaffedes dødsstraffen for kvalificeret tyveri.

Bålet

Et særlig uhyggeligt kapitel af retterstedernes historie var de bålstraffe for trolddom, som blev eksekveret fra midt i 1500-årene til sidst i 1600-årene. I visse perioder inden for dette tidsrum flammede heksebålene op i Slesvig, som de også gjorde i kongeriget. I hertugdømmet fandt mindst 50 % af samtlige henrettelser på bålet sted mellem 1610 og 1650, medens der i anden halvdel af århundredet kun blev brændt meget få for trolddom, den sidste i 1687.

Ifølge Peder Palladius skal der på Als og »de andre omliggende smålande« være brændt ikke mindre end 52 hekse omkring 1543. Om dette tal står til troende er uvist. Det kunne tænkes, at Palladius har tilladt sig at overdrive i den gode sags tjeneste. Hekseforskeren Rolf Schulte regner dog med, at mindst en snes personer er blevet brændt på Als.⁹² Med sikkerhed ved vi, at 24 troldkvinder blev brændt i byen Slesvig og i Angel efter processer 1548-1557.

De tre dømte kvinder i Slesvig 1548 stod bundet til pæle i bålstedet, som bestod af 40 »Trachten« træ.⁹³ I 1557 sørgede herremanden på Lindå i Borne sogn for, at ikke mindre end 10 kvinder kom på bålet. To af dem havde udlagt tre andre kvinder i Slesvig. Disse tre blev bragt til Borne for at møde anklagerne. Det skete samme dag, som bålet var lagt til rette ved Borne kirke. Foran det tændte bål fastholdt de to lokale kvinder slesvigernes medskyld. Herefter blev alle Borne-kvinderne kastet i flammerne, »Lohn für ihren Verdienst zu empfangen«, mens de tre fra Slesvig blev ført tilbage. Efter tortur blev de den 16. juli dømt til bålet og skulle

Blandt hertug Karl Friedrichs tegninger fra o. 1730 er også denne af en kvinde og en mand, der står bundet til pælen i et bål, som netop er blevet antændt. Teksten lyder: »Mordbrennersche Ziegeuners solen lebendig aufm Scheiterhaufen verbrannt werden.«
Efter Nordelbingen bd. 59.

have været brændt samme dag, men da det regnede, kunne bålet først antændes dagen efter, på St. Laurentius Martyrs dag: »Unde dewyle ith des Dages regenafttich Wedder was, syn se den Dach ingesettett und volgendes Dages, wylkere was de Dach sancti Laurentii Martirs, uthgeforet und vorbranth.«⁹⁴

Da Gunne fra Arrild i Tøstrup sogn i 1570 skulle brændes ved Ting-skov/Dingholz i Ny herred, leverede en bonde fra Løstrup tre favne træ til bålet. I præsten David Grønlunds bog om troldfolkene i Ribe hedder det om Maren Christens, at hun før 1577 »blev udlagt i Haderslev for en Troldkone den Tid, Karen Reebslagers og de andre Troldkoner bleve brændte der ...« Også fra 1580-erne kendes en række hekseprocesser, flest i Kær herred og i Løgumkloster birk, Ejdersted og Husum. Sidstnævnte sted indkøbte man, da bålstraffen skulle eksekveres, »10 Teertonnen (tønder tjære), damit de 3 Touerschen (hekse) scholden verbrent werden.«⁹⁵ I Flensborg fandt trolddomssagerne hovedsagelig sted i årene 1607 til 1620, hvor 13 kvinder måtte på bålet.

Det synes sikkert, at hekse i hvert fald i begyndelsen af forfølgelsesernes tid er blevet brændt levende, og i 1619 hedder det i dommen over Meye Muhlen i Svabsted, at hun skal bringes ud til retterstedet og »mit dem Feuer von lebend zum Todt gebracht und zu Aschen verbrandt werden ...« Det er uvist, om der forekom tilfælde, hvor den dømte er blevet kvalt inden bålstraffen. Henrettelse ved sværdet fandt sted i 1631/32 i Nybøl herred og Als Nr. herred 1670. Det ser ud til, at straffen på bålet

har haft to forskellige former. Den ovenfor nævnte fra 1548, hvor man bandt ofret til en pæl, uden om hvilken der var opbygget en ovn af brænde. Den anden bestod i at binde den dømte til en stige, som så blev vipet ind i bålet, når ilden havde godt fat. Den nævnes i 1551 i Slesvig: »Als Metke Framen mit der Leiter über Ende gehauen, und ins Feuer stürzte, rief sie aus, dass sie unschuldig sey.« Tilsyneladende har de to former været brugt sideløbende, i hvert fald havde byen Slesvig i 1543 en udgift på en stige i forbindelse med opbrændingen af »den Ketelboter«. Ved den lejlighed fremgår det også, at to mand havde brugt fem dage på at hugge træ til galgebakken, »noch II mans 5 dage struck gehowen thome Galgebarge.«

Fra tidsrummet 1610-29 kendes over 100 tilfælde af heksebrændinger og 1630-1651 mindst 80, de fleste i Als Nørre herred, i Angel og især på Fehmarn, men også Nybøl herred, Aabenraa, Slesvig og ikke mindst godserne i Svans og Dänischwohld havde deres processer. Anna Lundt i Tøstrupskov bekendte i juni 1638 at have overgivet sig til djævelen. Hun dømtes derfor til at føres ud af skarpretteren for »mit dem Feuer vom Leben zum Tode gebracht werden«. Fra 1641 kendes omkostningerne ved en sådan henrettelse. Skarpretteren fra Slesvig modtog 42 daler for at brænde Ellen Lassen ved Røst, og til bålet blev brugt tre »Faden« træ for 15 mark samt »Langschaff« og tjære for 8 mark og 2 skilling.⁹⁶

Nordborg-præsten Andreas Brand omtaler i sine kirkebogsoptegnelser ni kvinder og to mænd, som blev brændt mellem 1630 og 1657. Den sidste af dem var Christen Hansen, Lavensby. Mænd blev sjældent anklaget for trolddom og endnu sjældnere dømt. I det samlede materiale på 337 personer er der blot 14 mænd.

De største af processerne ud over Borne 1557 med 10 ofre ser ud til at have været Kær herred o. 1580 med mindst 10 brændte og Eckernförde herred 1613-17 med 29 ofre. Det var dog Fehmarn, som oplevede de mest intense forfølgelser. På denne ø med ca. 5.000 indbyggere blev der i 1620 brændt 25 mennesker, i 1626 måtte andre 20 på bålet, i 1639-40 endnu 17 og de sidste 8 ofre fulgte i 1650-51.

Fra godserne Grünwald-Noer i Dänischwohld kendes med 45 års mellemrum to parallelle sager, som illustrerer, hvad kvinder kunne komme på bålet for. I 1588 blev to kvinder brændt for at have forhekset Anna v. Ahlefeldt til døde, »zu Tode gezaubert«. Godsejeren Melchior v. Ahlefeldt led 1633 »en elendig, hurtig og jammerlig død ved trolddom,« da han styrtede med hesten og blev slæbt til døde. En sort hund havde skræmt hesten. Fem gamle koner blev grebet og tilstod under tortur at have stået i ledtog med djævelen og forårsaget det skete ved hekseri. De blev alle dømt til bålet.⁹⁷ En lignende sag kendes fra godset Røst ved Kappel i 1551, da Henneke Rumohr lod fem kvinder brænde for at have

forhekset ham og hans frue, så de havde måttet ligge i sengen et helt år, og være skyld i, at man på avlsgården hverken kunne få mælk eller smør.

Tortur indgik som et almindeligt led i processerne mod heksene. I Ejdersted 1581 blev Anna Thies fra Welt underkastet et sådant pinligt forhør i Jacob Pawels stald, hvorunder hun tilstod »schreckliche Dinge,« og få dage senere blev hun brændt sammen med to andre gamle koner, »denen der Teufel den Hals im Gefängnis gebrochen«. ⁹⁸ Ikke så få af de trolddomsanklagede døde under torturen eller i fængslet, og flertallet af disse blev domfældt efter deres død. I Flensborg døde Margaretha Supmans 1608 i sit fængsel i skarpretterens hus, der indtil 1609 lå ved Nørretorv, og dommen blev afsagt over hendes lig, som derpå blev ført ud og brændt. Blandt andre eksempler kan nævnes Slesvig 1551, Nordstrand 1565, Als Nr. herred 1657 og Husum 1687. I enkelte tilfælde, således 1622 og 1650 på Fehmarn, blev de anklagede ikke brændt, men begravet under galgen. Peter Backens kone i Tetenbüll døde 1581 efter tortur i Tønning, og hendes lig blev kastet i Ejderen.

I en del tilfælde ses de anklagede at være blevet udsat for vandprøven. Med et tov om livet og krydsvis sammenbundne hænder og fødder blev de blev smidt i vandet for at man kunne konstatere, om de »svømmede«, altså flød oven på. Hvis det var tilfældet, havde man et bevis på deres skyld. ⁹⁹ Der omtales brug af vandprøve på godset Røst 1638 (Kappel herred), i Ny herred 1641, Højer herred 1648 og på Fehmarn 1650. Frants Thygesen ser brugen af vandprøven som et indslag af tysk ret syd for Kongeåen, idet kun ganske få tilfælde er kendt i kongeriget. ¹⁰⁰ Fra Vesterland-Før, som var kongerigsk enklave, ved vi, at den anklagede Gundel Knudsen i 1614 først frivilligt tilbød at underkaste sig vandprøve, men at hun senere trak dette tilbud tilbage. De få kongerigske tilfælde må dels være dem, der foregik på Rugaard på Djursland, hvor godsejeren Jørgen Arenfeld uretmæssigt lod vandprøven tage i anvendelse i 1680-erne, dels et »frivilligt« tilfælde fra 1687 i Vandfuld herred, Ringkøbing amt. Arenfelds procesform førte til, at han mistede sin birkeret, og sagerne her var med til at sætte en stopper for de danske hekseprocesser generelt. ¹⁰¹

Nogle få af de anklagede klarede frisag, omkring 14 % i Slesvig. ¹⁰² Der kendes en sag fra Møgeltønder birk 1557-58, hvor Hans Jensen i Daler havde anklaget Mette Nielskone for at have skadet ham ved trolddom. Han havde fået et kirkenævn til at oversværge hende. Skønt hendes mand på birketinget sammen med 11 andre svor, at hans hustru aldrig havde omgåedes med sligt, havde Hans Jensen holdt hende i jern på Møgeltønderhus og ladet hende pine. Det på trods af, at hun redte til barsel, og at der var stillet borgen for hende. Sagen endte for kongens retterting, som frikendte Mette Nielskone for anklagen. ¹⁰³ Fra Møgel-

tønder er også et tingsvidne af den 22. april 1591, hvori Anders Namensen beklager sig over, hvorledes Benedikt Rantzau, som var lensmand på Møgeltønderhus, for nogen kort tid siden forleden på kirkens grund skulle have ladet hans hustru fængsle og lægge jern på, efter at en fra Tønder er kommet og har beskyldt hende for trolddom.¹⁰⁴ Endelig kan nævnes, at præsten i Jels (Gram herred) i 1655 begravede »Giertrud Greisis af Grønbeck, havde Skyld for Trolddom, var og for mange Aar siden under Bøddelens Haand, og blev saare piint, men bekiende intet, gammel 89 Aar.«¹⁰⁵

I hertugdømmet Slesvig var der meget få hekseprocesser efter 1660. Den sidste i Nordslesvig fandt sted i Als Sdr. herred 1680, da »dend Elendige Engel udaff Ketting« blev brændt. Hun var udlagt af Anna Molt i Hundslev, som var blevet brændt tidligere. I Sydslesvig udspillede nogle af de sidste sager sig på godserne Gelting og Runtoft/Rundhof i Angel (Kappel herred), hvor der før 1685 blev brændt to kvinder, Heilcke Clausens moder og bedstemoder, og i 1686 var en gammel kone, Karn Jorstes, anklaget for at have forhekset heste, men hun slap dog for bålet. I stedet skulle skarpretteren sætte halsjern på hende i en time og derefter udvise hende af »diesen Fürstentümern zu ewigen Zeiten«.¹⁰⁶ Den sidste heksebrænding i hertugdømmet Slesvig var den ovennævnte i Husum i 1687, hvor Margaretha Carstens, som før eksekutionen blev fundet død i fængslet, af skarpretteren blev ført ud til det sædvanlige rettersted og her brændt til aske, andre til afsky og eksempel.¹⁰⁷

Udviklingen i Holsten var anderledes, eftersom der her mellem 1660 og 1687 blev brændt omkring 90 personer efter anklage for trolddom. Forfølgelserne hørte dog op på samme tidspunkt som i Slesvig, idet den sidste heksebrænding i Holsten fandt sted i 1687 på godset Depenau syd for Kiel.¹⁰⁸ Det var året efter, at grev Rantzau til Schmoel og Oevelgönne havde ladet 17 kvinder og en mand brænde for trolddom efter en skandaløs proces, som i lighed med den lignende i Danmark under godset Rugaard på Djursland (se ovenfor) medvirkede til, at hekseprocesserne standsede. Det skete i den periode mellem 1684 og 1689, hvor den danske konge midlertidigt var enerådende i hertugdømmerne.

Trolddomsdømte var ikke ene om at lide straffen på bålet. Blodskam, sodomi eller omgængelse imod naturen og brandstiftelse betød også bålstraf. Kejserreren fra 1532 har bålstraf for brandstiftelse (art. 125), sodomi (art. 116) og trolddom (art. 109) samt for falskmøntneri (art. 111) og visse kirketyverier (art. 172).

Den 23. marts 1614 blev provsten hr. Laurids i Møgeltønder brændt og hans hustru og datter halshugget »fordj hand oc hans daatter laa i blodskam med hver andre, oc hans hustru, fordj hun havde ligget i ont levnet med andre karlepersoner. Qvinderne bleve samptlige halshugne

ved Tinget, oc siden begravne ved gallien, oc deres hoveder opsatte paa korstræer med hverandre. Hand blev brændt ved gallien, hand bekien- de sin synd oc forlod sig paa Gud, oc Gud gjorde ham frimodig, at hand frygtede sig ingen pine.« Laurids Thomsen havde været præst i Møgeltønder siden 1585. En blodskamssag fra Holsten 1713 endte med landsforvisning. Denne milde sanktion blev senere stærkt kritiseret, og det spørgsmål er rejst, om dommen er udtryk for en mindre streng kurs på dette område under kejserretten Carolina.¹⁰⁹ Imidlertid ses en tilsvarende afgørelse på Ærø, hvor der 1727 blev fældet dom efter Danske Lov 6-13-14 på tinghuset i Rise. Her dømtes Rasmus Hansen i Dunkær for blodskam til halshugning og derefter at kastes på bålet. Steddatteren skulle ligeledes halshugges, men begravnes på retterstedet. Hertugen på Glücksborg lod dog nåde gå for ret og benådede Rasmus til kagstrygning og landsforvisning, pigens skæbne kendes ikke, men hun må også være blevet benådet.¹¹⁰

I sodomisager om forhold til dyr blev de dømte oprindelig levende brændt sammen med dyret, som i Slesvig 1564, da Clawes Wrage blev »verbrandt mit dem Beeste« og i Flensborg 1618, mens dommen over en mand i Husby herred i 1686 af den høje øvrighed blev formildet dertil, at han først skulle bringes fra livet med sværdet. Det er usikkert, om den 1743 i Tønder afsagte dødsdom for begået sodomi med en hoppe er blevet eksekveret. Sidste gang kongen konfirmerede en dødsdom for en sådan forbrydelse var i 1757 i en norsk sag.¹¹¹ Hvis Tønderdommen stod ved magt, må det formodes, at vedkommende er blevet kvalt, inden han blev brændt, sådan som det skete i 1751 på Samsø.¹¹²

Som ophavsmænd til brandkatastrofen den 19. maj 1610, hvor en stor del af Aabenraa by gik op i luer, stod Peter Baadebygger og Niels Ovesen anklaget for mordbrand, og de blev dømt »til Ilden og anden skarp Straf«. I 1675 blev Jacob Christensen Smed ved Nørre Rangstrup herredsting dømt for hestetyveri til »som en Tyff udi Galgen at henge,« men da Jacob Smed også erkendte sig skyldig i brandstiftelse kunne det ikke tillades at hænge ham »fordi den meere Low den mindre ophæver,« og retten dømte herefter Jacob i skarpretterens hånd »ham sin Ret at giøre og binde ham levrendes paa Lehren (stigen), ham paa Ilden at legge og opbrænde«. I sagen mod Mette Peters i Munkbrarup herred 1716 for ildspåsættelse fandt de retslærde, at hun havde fortjent at blive levende brændt, men den endelige dom kom til at lyde på, at hun ved sværdet skulle bringes fra livet til døden, hvorefter hendes krop skulle brændes, medens hovedet skulle sættes på en pæl. I en sag fra 1719 i Lundtoft herred blev den kun 14-årige Hans Petersen dømt til døden for at have brændt først en husbonds gård af og, da han slap væk, derefter endnu en gård. Det teologiske fakultet udtalte sig om sagen og anførte, at kon-

gen egentlig godt kunne benåde ham til livstid på Bremerholm på grund af hans ringe alder (den kriminelle lavalder ophørte ved det fyldte 14. år), men han er bedre tjent med døden, da et helt liv fra så ung en alder i jern, uden udsigt til at komme fri, er frygteligt og kan lede til selvmord. Og da der i riget i nogen tid er ødelagt mange gårde ved mordbrand, foreslås til eksempel, at han først kvæles ved en pæl og så brændes. Det vides ikke, om kongen lod nåde gå for ret. Men det fremgår, at man ligesom i sodomisagerne efterhånden lempede en smule på skærpelserne i straffen, og da Maren Pedersdatter 1728 henrettedes for ildspåsættelse i Brøns, skulle hun først bringes fra livet med sværd »nachdero deren Cörper durch das Feuer zu verbrennen sei ...«

De ovennævnte tilfælde kunne tyde på, at udviklingen i løbet af anden halvdel af 1600-årene har bevæget sig bort fra at brænde delinkventer i levende live og henimod at lade de pågældende dræbe ved halshugning eller kvælning, inden kroppen kom på bålet. Muligvis er også nogle af de sidste dødsdømte hekse blevet kvalt, inden de blev opbrændt. Heksebrændingerne i Slesvig faldt som nævnt til et minimum efter 1660, og en af forklaringerne på den ændrede fremgangsmåde kunne så være, at det ringe antal bålstraffe har givet problemer med forløbet, fordi den enkelte skarpretter ikke besad den nødvendige erfaring i at tilrettelægge bålet. Ved at dræbe delinkventen inden brændingen sikrede man sig imod, at den dømte skulle komme til at lide unødigt.

Fra Nordstrand kendes et par tilfælde, hvor straffen afviger fra den, som var fastlagt i kejserretten fra 1532, skønt den dergældende landret var stærkt præget af straffebestemmelserne i Carolina. Det drejer sig om to barnemordersker, som blev brændt i 1565 og 1600. Den første af disse var en ung kvinde, som var blevet forført af Mom Levsen og havde ladet fosteret fordrive af Henrik Barberer. Tilståelsen faldt under tortur, og hun blev dødsdømt, bundet til en stige og kastet på »ein glühendes Feuer«. Samme dag blev liget af en gammel kone, som var dømt for hekseri, ligeledes brændt. I 1600 var den anklagede en dansk tjenestepige, som havde gravet sin nyfødte ned i møddingen, hvor svinene rodede liget op. Hun blev dømt og »zu Asche verbrannt«.

Livsstraffe i øvrigt

Kejserretten »Carolina« fra 1532 foreskrev, at kvinder, som havde ombragt deres nyfødte børn begået fosterdrab kunne straffes med *drukning i en sæk* (eller levende begraves med en pæl gennem livet). Og indtil begyndelsen af 1600-årene synes denne straf faktisk anvendt i Flensborg og måske også i andre købstæder. De sidst kendte tilfælde er fra 1598 og 1612, hvor det i Diarium Flensburgense hedder: »Den 13. maj

sint 2 personen gerichtet, alss Marie Jürgensdochter, de ehr kint selbst umgebracht, ist im sack versapen; er modersüster Catrin Hoe, de ehr dartho geholpen und gerade ock toverie halven beschuldigt, ist vorbrent.« Mosteren, som havde hjulpet Marie, var altså også anklaget for trolddom og blev brændt.

Op til omkring 1600 kendes også *levende begravelse* på galgebakken. I Flensborg fik bøddelen Mester Jochum 1571 befaling til at føre en tyvkvinde ud og begrave hende under galgen. Sammesteds skulle søskenparret Andreas og Marina Christensen 1575 bringes ud til retterstedet, han for at hænges, hun for at begraves ved galgen, og året efter skulle mester Hermann føre Anna Lasses ud af nordporten for at nedsætte og begrave hende under galgen. Som en anden form for levende begravelse skal nævnes et tilfælde fra Ejdersted i 1575, da Boye Siverdes for at have stukket sin broder ned blev dømt til »levendich under de galgen begraven, unde ein pal dorch sin liff slann«. Hertugen benådede ham dog til sværdet, og det er uvist, om straffen faktisk er blevet eksekveret efter sit pålydende i Slesvig. Der kendes imidlertid et tilfælde fra Kiel i 1587.¹¹³ Straffen har også været praktiseret i Tyskland, således i Frankfurt i 1585 på en kvinde, som havde myrdet sin mand.¹¹⁴ I Carolina fra 1532 ses denne straf fastsat i artikel 131 for barnemord, dog med drukning som alternativ.

Ved falsknerier kunne de skærpede straffe være ekstra hårde. Præsten Henricus Sicander i Aventoft (Bøking herred) blev i 1558 dømt for dokumentfalsk og henrettet. Inden han blev lagt på hjulet havde man bundet ham til galgen, stukket hans øjne ud og hugget »die beyden fordersten Finger« af ham. I en anden sag fra 1599 i Tønder herred måtte Hans Jessen lide en tilsvarende straf, hvor han fik »drey finger abgehauen, die augen ausgestochen und er ist dann geradebrecht worden«. I Tønning 1613 slap Hunne Feddersen, kaldet Lange Hunne, dog med at blive hals-hugget for falskmøntneri, og da Andreas Martensen Lindskog 1749 skulle aflives i Flensborg for »falsk giorte Bancosedler« skete det også med sværd.

Firedeling var en sjældent forekommende straf. Efter et oprørsforsøg i Ejdersted i 1472 flygtede hovedmanden Hennecke Wulf til Ditmarsken, men en anden af de førende, stalleren Edlef Knutsen, blev fanget og fik i levende live skåret sit hjerte ud af bøddelen, som slog den dømte over munden med det, idet han råbte: »Sieh hier, dein Verrätherherz!« Senere blev Knutsens legeme firedelt og hver del lagt på hjul. Ialt skal c. 70 personer være blevet henrettet efter oprøret.¹¹⁵ Karl 5.s Carolina fastsatte i artikel 124 firedeling som straf for forræderi. Firedeling skal være forekommet i en grov mordsag fra Aabenraa i 1588, hvor den pågældende på vej til retterstedet blev knebet med gloende tænger ud for hvert hjer-

Arkebusering eller henrettelse ved skydning under Trediveårskrigen 1618-48. I højre side står delinkventen bundet til pælen med blind for øjnene, medens en række eksekverede ligger på jorden. Til venstre en eksekutionspeloton med to soldater, der fyrer, og tre, der står klar. I baggrunden opmarcherede soldater, som overværer begivenheden. Udsnit af radering 1633 af Jaques Callot fra serien »Les Misères et les Malheurs de la Guerre«. Kobberstiksamlingen, Statens Museum for Kunst, København.

nehus. Efter halshugningen delte bøddelknægten legemet i fire stykker, som blev anbragt på hver sit hjul. Sandsynligvis er den tyskinspirerede parteringsstraf også blevet anvendt 1634 ved Egen på Als, hvor det hedder, at den ene af de fire forbrydere, som blev stejlet, blev lagt på fire stejler. Fra Rendsborg 1644 kendes også et tilfælde, og i 1593 »wart Carsten Jepsen vor Ripen geferdelt«. ¹¹⁶

Lignende henrettelser kendes fra København i 1657 og 1675, ¹¹⁷ samt i 1723, da den tidligere amtmand Povl Juel blev eksekveret, og i det velkendte tilfælde fra 1772, hvor greverne Struensee og Brandt blev henrettet for majestætsforbrydelse.

Arkebusering var udelukkende en militær straf, som bestod i skydning. Fremgangsmåden er beskrevet i »Des Reglements für Unsre Geworbene und National Infanterie« fra 1747, hvor det i »Von den Executions am Leben« hedder (i oversættelse): »Så snart delinkventen er blevet bundet for øjnene og nu skal eksekveres, træder ... de udkommanderede 12 mand frem, hvoraf 3 stiller sig på geled 4 eller 5 skridt foran delinkventen. På majorens første signal med kården gør de sig stille klar, ved det andet signal spænder de hannerne (»anschlagen«), og når majo-

ren kommanderer »fyr« skyder de alle tre på en gang. Hvis de ikke har placeret deres skud ordentligt, og der endnu kan spores livstegn hos delinkventen, så træder 3 andre af de bagved stående soldater frem og følger majorens ordre som de første.«¹¹⁸

Under svenskekrigene blev således den svenske officer Jens Havemeister skudt 1644 på Sild, en svensk rytter 1645 i Lø herred og 1660 en brandenburgsk soldat på Pellworm. I 1714 blev officererne Eichstedt og Sprengel arkebuseret i Rendsborg for faneflugt. Den dom skulle også være overgået ritmester Bähr, men da han var flygtet, blev straffen ændret til ophængning in effigie, hvilket vil sige, at en figur forestillende den dømte blev hængt op i galgen. Sekondløjtnant Niels Bøye ved det slesvigske gevorbene infanteriregiment i Rendsborg havde for drab på en jøde i Altona siddet fængslet i tre år, før han i 1753 blev dømt til at omkomme ved sværdet. Regimentschefen prins Friedrich af Slesvig-Holsten-Sønderborg ansøgte dog om benådning, og selv skrev Niels Bøye, at dersom kongen ikke ville benåde ham, så søgte han om at blive arkebuseret og falde som en soldat for soldater og ikke som en misdæder for skarpretterens sværd. Hvis dødsdommen skulle stå ved magt, søgte han endvidere om en understøttelse til sine tre moderløse børn på 12, 9 og 5 år, som intet ejede, når han blev taget fra dem. Kongen gav sin tilladelse til arkebusering og bevilgede hver af døtrene 20 rdl. i pension. Den ene af døtrene blev 1776 gift med købmand Jacob Iversen i Haderslev.¹¹⁹

Under den anden slesvigske i krig i 1864 blev kaptajn Bjerregaard ved 11. infanteriregiment »for Malkonduite og for at have forladt sin Post« dømt til at straffes på livet, og »bør Straffen exekveres ved Arkebusering.« Kongen formildede imidlertid sanktionen til, at kaptajnen skulle miste titel (han var ridder af Dannebrog) og rang samt pension. Kort efter fik han dog tildelt en mindre årlig understøttelse på 196 rdl.¹²⁰

Efter henrettelsen

En henrettet kunne blive begravet i indviet jord på kirkegården, når der var tale om en ærlig henrettelse, f.eks. efter en almindelig drabsforbrydelse. Begravelse her kunne også forekomme, hvor der var formildende omstændigheder i forbindelse med den begåede forbrydelse, og den dømte derfor havde fået en dom uden skærper. Det skulle i så fald ske uden »sang og klang« og på et afsides sted på kirkegården. Der ses adskillige tilfælde, hvor forbøn fra slægtninge og andre førte til en benådning for den uærlige begravelse på retterstedet. Familien var ofte villig til at betale store beløb for at opnå denne lempelse, som 1574 i Slesvig, hvor Johannes Momme og Marten Jacobsen kom til at hvile på Skt.

Michaelis kirkegård i stedet for at hænge i galgen. I Tønder 1608 havde Peter van Heinbrok ladet »seinen Gefangenen« Valentin Herzberg henrette, men tillod, at liget »up de Kerkhave muchte begraven werden.« Fra Aabenraa og Flensborg kendes adskillige tilfælde, i 1610 blev amtsskriver Wulf Kalundts kone, bispedatter fra Slesvig, »af sær nåde« halshugget i nærheden af kirkegården, hvor hun også blev begravet. I samme sag blev præsten i Hellevad og Egvad Jørgen Lund i oktober samme år halshugget i Flensborg, »up dem Kobarche geköppet und denselvigen dag mit christliken Ceremonien up S. Johannis Karkhove begraben ...«¹²¹ Måneden før var den halshuggede adelsmand Joachim Brockdorff blevet båret til Marie kirkegård af nogle borgere og begravet »ungeklungen und gesungen«, uden klang og sang. I dommen over Claus Linnedvæver i Aabenraa hedder det 1621, at vægteren efter henrettelsen skal bære liget til kirkegården. I Bøking herred havde Boye Ketelsen 1625 begået et drab, han blev »bald gefangen nhamen, unde tho Tondern geföhret ... gekoppert op den folgenden Donnersdag, ock up dem Kerkhave binnen Tondern begraven.«¹²² I Sønderborg 1675 fik Jørgen Madsens venner og slægt besked på at begrave den aflivede på kirkegården uden sang og klang, hvad de dog ikke overholdt. I 1700-årene skete det ikke helt sjældent, at kvinder, som havde født i dølgsmål og begået fosterdrab, blev benådet med begravelse i indviet jord. Blandt andre var det tilfældet med Elsabe Mathiesen 1716 i Flensborg, hvor det yderligere nævnes, at hun blev begravet i en kiste. Det er formentlig også sket 1735 i Nr. Rangstrup herred, da Bodil Knudsdatter efter henrettelsen blev begravet på Tislund kirkegaard ved hendes barn »dog uden klang og sang«. I 1748 i Als Nørre herred hedder det i kirkebogen, at Ellen Nisses »legeme med hoved blev begravet paa Hagenbjerg kirkegaard«. Når det i 1631 om Laurenz Bensen fra Röhrbeck siges, at han er blevet »vor Gottorf erhenket, und darauf nach Kriegesgebrauch begraben worden«, er det uvist, hvad der forstås herved.

Begravelse på retterstedet

Det mest almindelige var, at den dømte efter eksekutionen blev begravet på galgebakken. Det var en del af straffen. Ved begravelse skal her forstås en simpel nedkuling af liget, og sådan kan man også se det benævnt. Som spredte eksempler kan nævnes Henrik Handskemager, som 1665 i Als Nørre herred blev lagt under galgen ved Fægteborg, Anna Christendatter, som 1750 i Hammelev i Gram herred begravedes ved bakkens fod og Sibbert Jensen 1786 i Bøking herred: Begravet under galgen. Det var normalt skarpretterens knægt, som sørgede for den side af sagen. Også i 1800-årene kunne den henrettede blive begravet på retterstedet.

Fra udgravningen 1939 af Haderslevs rettersted på Nørremarken. Stenene antages at være rester af et fundament, som har udgjort selve retterstedet. Under arbejdet fandt man adskillige skeletter i den umiddelbare nærhed, alle liggende forholdsvis tæt på jordoverfladen. På fotografiet, som er taget fra øst, ses et af dem ved fundamentets nordvestlige hjørne. Foto i Haderslev Museum.

Det var således tilfældet med Jørgen Jørgensen 1820 i Flensborg, med Oluf Lassen 1826 i Haderslev og Margareta Hansen 1831 ved Bredsted. De to sidstnævnte kom dog i kiste.

I sjældne tilfælde kunne begravelse ske i anden uindviet jord. Karen Christens i Sæd, Tønder herred, havde 1712 forgiven sine fire børn og sig selv med rottekrudd. Sognepræsten i Ubjerg skal have været rede til at lade moderen begrave på kirkegården sammen med børnene, men provsten Samuel Reimarus i Tønder bemærkede i sin indberetning, at der ved et så skrækkeligt mord ikke kunne tilkomme hende andet end hundebegravelsen. Den 21. april blev da i nærværelse af en stor retskommission liget af Karen Christens ved solnedgang af bøddelen smidt ud af vinduet, slæbt ud på bar mark og kulet ned i passende dybde på heden. En skamstøtte skal have båret følgende indskrift: »Paa dette sted er af bøddelknægten henslæbt og nedgravet legemet af Karen Christens fra Sæd, fordi hun i aaret 1712 ved gift havde begaaet et forbandet mord på sig selv og paa sine fire Børn.«¹²³

For et stort antal henrettede blev der tale om udstilling på hjul og stejle/pæl. Ligene af disse hårdest dømte kunne ligge der i meget lang tid,

udsat for ravne og krager, endda i årevis, indtil resterne faldt ned af sig selv. De hængte forblev ligeledes dinglende i galgen, indtil benraden skiltes ad. Skarpretteren skulle så sørge for, at skeletdelene blev gravet ned. Det gjorde han naturligvis ikke selv, men den af ham ansatte raker. I Slesvig tog skarpretteren Joachim Hardenack dog i 1630 to hængte soldater ned fra galgen dagen efter og begravede dem, formentlig på stedet. Et andet tilfælde fra 1653 omtales i næste afsnit.

I 1812 ved Tøstrup i Angel blev hovedet på pælen nedtaget efter nogle dage. Men ved Damp i Svans fem år senere nævner præsten i sin tale ved Margaretha Thies' henrettelse den 13. maj 1817 elskerens og medgeringsmandens Wohlgehagens hoved på pælen og hans lemmer på hjulet. Han var blevet henrettet 21. februar og hoved og lemmer havde altså siddet der siden. Og i 1820 berettes fra Flensborg, at ligene af de fem sømænd blev liggende på hjul og stejle i lang tid.

En højst usædvanlig begivenhed fra Bøking herred har vi i 1660, hvor Edleff Harcksen blev lagt på hjul og stejle og kort efter igen taget ned og begravet på Nibøl kirkegård. Kilden er Heimreichs krønike, og forudsat at oplysningen er pålidelig, kan forklaringen være en af to: Enten har Harcksens familie mod et klækkeligt beløb fået en hertugelig bevilling til at lade liget nedtage, eller også har man på eget initiativ fjernet det og ført det til kirkegården. Den første forklaring er vel den mest sandsynlige, omend det er svært at se, hvordan det har kunnet tillades, at liget kom til kirkegården.

Dødsdømte forbrydere, som døde inden eksekutionen, slap ikke for retterstedet. I Slesvig døde 1551 den trolddomsanklagede Caterina Eggerdes i fængslet, måske af gift som hendes broder byfogden havde sørget for. Dagen efter blev hendes lig brændt. På Nordstrand blev 1565 en gammel kone, som var død i fængslet efter at have tilstået trolddom, brændt på samme bål som en ung kvinde, der var dømt for barnemord, og da Nis Hansen, som var dømt til hjulet, dvs. radbrækning, i 1569 døde i fangetårnet på Tønder slot, lod hertugen straffen fuldbyrde på liget.¹²⁴ I 1607 druknede en tyv under flugt i Flensborg, og hans lig blev hængt op i byens galge.¹²⁵

I 1622 og 1650 døde to kvinder på Fehmarn efter tortur i trolddomsager, men da de ikke var dømt, kunne de ikke brændes, men blev begravet under galgen.¹²⁶ I Husum mente borgmester og råd i 1687, at det var ret at lade en trolddomsdømt kvinde, som døde i sit fængsel få uger før eksekutionen, føre til det sædvanlige rettersted for der at få sin velfortjente straf og blive brændt til aske.¹²⁷ I 1765 døde Bendix Wenmaring i Aabenraa, inden den forventede dom for fadermord kunne afsiges og eksekveres. Hans lig blev ført til Hjordkær, hvor rakkerknægten gravede det ned på Rise herreds rettersted.¹²⁸ I Egen herred på Als, først i

høsten 1768, »da slog Jens Smei sin tjenestemø ihjel og drocknet hende i hafet og der paa kom han i fengsel og der qualte sig selv med en søm af den ble, han hafte i sin seng, hand laa paa og derpaa kom han paa rackerkerre og blev kjørt til Igen Galie, hvorunder hand blev begravet.«¹²⁹ Ifølge Th.O. Achelis skal en bonde fra Skodborg-egnen i slutningen af det 18. årh. sammen med to andre have lavet falske pengesedler, men inden straffen tog han arsenik i arresten, og hans døde legeme blev på Overrettens befaling ført til retterstedet på rakkerens vogn.¹³⁰

Hinrich Petersen, som havde begået rovmord på fru konsistorialråd Meyer i Husum, skulle den 19. december 1800 til rådhuset for at få sin dom forkyndt, men han blev syg samme nat og døde i sine kæder på fængselsbriksen. Tre dage senere læstes ved rådhuset dommen over hans lig, som derefter blev kørt uden for byen og lagt på hjul og stejle. Det sidst kendte tilfælde er fra den 24. august 1813, hvor liget af en morder kl. 6 om morgenen blev slæbt ud til Tønder herreds rettersted på rakkersluffen og kulet ned.¹³¹ Helt speciel er sagen fra Hygum sogn 1705, hvor Hans Sørensen Piper året efter sin død blev dømt for mord. Man gravede hans kiste op, løftede den over kirkegårdsmuren og førte den til galgehøjen på Hygum mark, hvor liget blev rettet og lagt på hjul og stejle.

Selv mordere kunne også begraves på retterstedet. Det var tilfældet i Lundtoft herred 1752, da bøddelens knægt med en kærre hentede Hans Rytters lig i Stubbæk og gravede det ned under galgen i Ensted. I Als Nørre herred begravedes på Egen galgebakke i 1767 ligeledes en selvmorder.¹³² Da bøddelknægten Christen Hansen i Holm 1641 havde hængt sig, blev han ganske vist begravet ved Nordborg kirke, men udenfor Holmboernes kirkegårdslåge.¹³³ Derimod blev Johanne Simonsdatter i Bedsted sogn, Sønder Rangstrup herred, i 1773 begravet på kirkegården, dog uden kirkelig ceromoni.¹³⁴

I december 1787 begik Paul Petersen i Nibøl, Kær herred, selvmord ved at tage gift. Skarpretter Stöcklers enke fik derefter besked på at hente liget »und sodann unter den Galgen verscharren zu lassen«. Det ordnede hendes knægt den 11. dec. i overværelse af landskriverens fuldmægtige. Da det var så sent på året og »schlechten Winter und Wege« havde han måttet bruge to heste til transporten, og skarpretteren skrev 15 rdl. på sin regning, men amtet nedsatte beløbet til 12 rdl.¹³⁵ Anderledes gik det i Als Sønder herred, hvor degnen i Hørup, Jacob Grau, i »Melancholie« havde stukket en mand ned og derefter skåret halsen over på sig selv. Han blev den 5. juli 1789 »stille ved Aftenen begravet, afsides paa Kirkegaarden efter Øvrighedsvedtagelse«.¹³⁶

Endnu i midten af 1800-årene kunne folk, som havde taget deres eget liv, ikke blive begravet på helt almindelig vis, men var henvist til et

særligt sted på kirkegården. Bedsted-skomageren Peter Winther 1843 kom i jorden i det nordøstlige hjørne,¹³⁷ og i Halk blev indsidderen Jens Jacobsen Aistrup 1848 »uden Ringning og Jordpaakastelse begravet i det sydøstlige Hjørne af Kirkegaarden«. ¹³⁸ Sognekrøniken for Eggebek i Ugle herred nævner, at selvmordere nok blev begravet på kirkegården, men de fik »kein christliches Begräbnis und keine kirchlichen Ehrungen,« ej heller måtte de bæres gennem kirkegårdsporten, men blev »an der Selbstmörderecke« løftet over diget og lagt i jorden op til samme.¹³⁹

Anatomerings

Skikken med at anvende henrettede forbryderes legemer til anatomiske formål er kendt langt tilbage. Leonardo da Vinci (1452-1519) skal have dissekeret mere end 30 lig, som han sandsynligvis har skaffet sig fra retterstederne. Det var hans hensigt at skrive et anatomisk værk, men det blev ved notaterne og tegningerne, som først sidst i 1800-årene blev kendt i større kredse. Andreas Vesalius (1514-64) betragtes derfor i kraft af sit værk fra 1543 om menneskekroppens opbygning, baseret på egne direkte studier, som anatomiens egentlige grundlægger. Han var født i Bruxelles og voksede op i en bydel tæt ved galgebakken uden for bymuren. Det ældste kendte anatomipræparat skal være et skelet, som Vesalius fik fra en person, der blev henrettet i Basel.¹⁴⁰ Et berømt billede af en anatomerings er Rembrandts maleri »Dr. Tulps anatomitime« fra 1632, hvor liget er identisk med den hængte Adriaan Adriaansz, kaldet Rollingen.¹⁴¹

Fra Slesvig kendes et tilfælde, hvor hertugen i 1653 skrev til stalleren i Ejdersted om hemmeligt ved nattetide at lade skarpretteren nedtage ligene af to henrettede forbrydere af galgen i Garding, skelettere dem og lægge benene i lukkede kasser samt sørge for, at de kom til Gottorp, hvor man havde brug for dem i livlægens laboratorium. Skarpretteren i Husum, Philipp Möller (1606-55), som også havde Ejdersted under sit distrikt, løste opgaven og sendte en regning på 21 rigsdaler. Samtidig bemærkede han, at hans knægt havde måttet kravle op i galgen uden stige, »damit kein Mundgespeir wegen der Letter ausszufahren ...« For at undgå at nogen fik nys om sagen, havde knægten altså ikke kunnet tage galgestigen med ud til retterstedet.¹⁴²

Et direkte behov for objekter til anatomerings opstod fra 1665, da man oprettede universitetet i Kiel med et medicinsk fakultet. Den 14. januar 1668 attesterede bysekretæren i Aabenraa, at vognmanden Asmus Zimmermann havde bragt liget af en på Arnbjerg hængt landevejsrøver »frey und sicher« til Kiel til universitetslægerne.¹⁴³ To år senere blev Jens

Knudsen den 17. februar 1670 henunder aften taget ned fra galgen ved Aabenraa, og den døde krop ført til professor Daniel Maier ved det nyoprettede fakultet til brug ved hans undervisning af studenterne.¹⁴⁴ Det skete efter hertugens bestemmelse, og formentlig har det kun været fra den gottorpske del af Slesvig, at man har ført ligene til Kiel. Som et apropos kan nævnes, at Johannes Geltzer, skarprettersøn fra Tønder, o. 1700 blev dr. chirurgiæ fra universitetet i Kiel.¹⁴⁵

Hugo Matthiessen nævner et tilfælde fra Hamborg, hvor en synder den 24. januar 1681 blev hængt i bidende frostvejr. Samme nat blev liget skåret ned for at kunne anatomeres dagen efter. Den hængte var da stivfrossen. Nu skete det overraskende, at den hængte viste sig at være i live, da legemet tøde op i stuevarmen. Han kunne rejse sig og fik lov at gå, da han efter gammel skik havde stået sin straf.¹⁴⁶

Fra kongeriget kendes også anvendelse af henrettede forbrydere til anatomiske formål. Professor Simon Paulli fik i januar 1645 udsendt et cirkulære til forskellige lensmænd om, at hvis de inden marts måneds udgang fik en misdæder dømt til hængning, skulle de sende ham til København, og »der lade ham justificere« og levere til anatomihuset, da kongen har bevilget Paulli at måtte anatomere på misdæderes »corpora«.¹⁴⁷ Også Niels Steensen anatomerede, således den 23. september 1672 en soldat, der var blevet hængt for tyveri.¹⁴⁸ Det var fangerne på Bremerholm, som bar ligene af misdæderne til anatomihuset. Her kom de også selv »til anatomiens nytte,« når de døde i jern på Holmen.¹⁴⁹ To mordere søgte 1714 om at måtte blive begravet på kirkegården, men cancelliet gjorde i sin indstilling til kongen gældende, at det kirurgiske fakultet »vel skulde undertiden behøve deslige Delinquenters Legome til Anatomien, hvoaf Publicum kune profitere«. Ansøgningen blev derfor ikke bevilget. I 1720 bestemtes, at liget af en halshugget kvinde skulle til professor Johan Buchwaldt til anatomering.¹⁵⁰

Hos Husum-kronikøren Lass gengives følgende forordning vedrørende ligene af henrettede, udstedt af cancelliet på Gottorp i 1737: »Dass die Cadauera der Decollirten / wie auch derjenigen Persohnen / welchen ein ehrliches Begräbniss nicht verstattet werden kan / auf Verlangen den bestelten Physicis um die Chirugos in der Anatomie unterrichten zu können / ausgeliefert werden sollen / rescribirten an den hiesigen Magistrat die allergnädigste Herrschaft unter dem 7 May h.a.«¹⁵¹ Magistraten i Husum har altså modtaget meddelelse om, at ligene af de henrettede såvel som af de personer, der ikke kan tilstås en ærlig begravelse, på anmodning af den pågældende læge skal udleveres til brug for kirurgernes undervisning i anatomi.

I forbindelse med halshugningen 1760 ved Tønder af Catharina Ercken fik dr. Boessel, fysikus i Flensborg og forfatter til *Grundlegung zur*

Hebanmenkunst, kgl. tilladelse til at udtage dele fra liget til brug ved undervisningen af jordemødre, »dem cadaver der Delinquentin zum Behuf seiner Vorlesungen über die Heb-Ammen-Kunst die partes genitales auszuscheiden«. Det skulle dog ske »in möglicher Stille,« og resten af kroppen skulle efter dommens pålydende begraves under galgen.¹⁵² På Fehmarn blev ligene af de henrettede fra o. 1750 som regel ført til Anatomisk Institut i Kiel, således 1786 Anna Maas. Fra 1796 kendes en forordning, som bestemte, at liget af dødsdømte forbrydere i Eckernförde skulle tilfalde »Det anatomiske Theater« ved universitetet i Kiel og sendes med fragtbrev til professoren i anatomi.¹⁵³ Da der i 1822 skulle foretages en henrettelse i byen, kom den dømtes legeme imidlertid ikke anatomien til gode, eftersom Johann Jensen Bode ifølge dommen skulle lægges på hjul og stejle efter halshugningen. Derimod blev på Fehmarn i 1854 liget af C. H. F. Bohnensack lagt i en kiste, der stod parat, og på en vogn kørt til Kiel.¹⁵⁴ Det samme var tilfældet med Hoega 1857 i Slesvig.¹⁵⁵

Hos C.U.D. von Eggers hedder det i § 2192 i hans udkast til straffelov *Entwurf eines peinlichen Gesetzbuchs für die Herzogthümer Schleswig und Holstein* (1808): »Der todte Körper wird, auf Verlangen der Erben, ihren zur stillen Beerdigung überlassen, sonst aber in eine anatomische Anstalt gebracht, und nur, wenn dies nicht geschehen kann, als die Leichen der Züchtlinge beerdigt.«

Ligene af tugthusfanger blev i øvrigt også stillet til rådighed for anatomiske formål. Efter en kongelig anordning fra 1737 skulle ligene af døde slaver fra fæstningen Rendsborg »jedes mahl dem Physico des Ortes angeboten, und ihm fals er es verlanget zur weiteren Section abgefolget werden,« og et reskript fra 1836 fastslog, at fanger som døde i tugthuset i Glückstadt i vintermånederne skulle føres »zur Kieler Anatomie«. ¹⁵⁶

Sagn

Det kan ikke undre, at begivenhederne på retterstedet har givet anledning til et rigt mål af sagnstof. Her skal blot nævnes nogle få eksempler. Et af de mest kendte er vel sagnet om Sønderborg-hertugen Hans den Yngre (1545-1622) og de Klinting bønder. Syv bønder fra Klinting i Ulkebøl sogn på Als blev hængt af hertugen for at have stjålet flæsk fra slotskøkkenet. Flæsket blev imidlertid senere fundet i slotsgraven, hvor køkkenpersonalet havde smidt det ud. Som bod for dette justitsmord skal hertug Hans have ladet kirkerne i Kegnæs og Nykirke bygge.¹⁵⁷ Sagnet findes i forskellige versioner, hvor antallet af bønder varierer, og i en parallel udgave, hvor det er hertugens foged, som fanger et par bønder for vildttyveri. Dem lader hertug Hans hænge på stedet, men angrer

og beslutter at bygge Kegnæs kirke, hvor henrettelsen havde fundet sted. De eventuelle faktiske begivenheder, som disse sagn måtte bygge på, kendes imidlertid ikke.

Et eksempel på, at en person kan blive henrettet i sagnet uden at det er sket i virkeligheden, finder vi i Flensborg. Ifølge sagnet var der her for århundreder siden en borgmester ved navn Peter Pommerening, som blev henrettet på grund af embedsforbrydelser. Han blev begravet etsteds i Gravene, og der blev rammet en pæl gennem ham. Ikke desto mindre skal han være gået igen i skikkelse af en sort hund.¹⁵⁸ I en anden version af det samme sagn var Peter Pommerening en hård og grusom mand. En pige, som han godt kunne lide, men som ikke kunne lide ham, lod han levende begrave. Da borgmesteren døde, fandt han ikke ro i graven, men gik i Nørregravene og spøjte. Begge sagn fortæller, at børn løb omkring disse steder og råbte på Peter Pommerening.¹⁵⁹ Virkelighedens borgmester Peter Pommerening blev ganske vist afsat fra sin post i 1577 og af magistraten dømt for majestætsfornærmelse, fordi han havde forfulgt en mand trods dennes kongelige lejde, men borgmesteren døde en naturlig død i 1595.¹⁶⁰

Fra Als kendes en beretning med forvarsel om henrettelse. I slutningen af det 17. årh. gik en mand fra Egen mølle en sen aften gennem Rumohrsgaards koppel tæt forbi Galgebakken. Med et ser han en vogn komme kørende med retning ned mod retterstedet. I vognen sad en mand baglæns på sædet med bind for øjnene og overfor ham to præster, syngende en salme, som man plejede at bruge ved henrettelser. Manden fra Egen blev forskrækket og skyndte sig hen til en slægtning i huset ved kirken, hvor han bleg og forvirret fortalte om sin oplevelse. Konen i huset mente, at synet måtte betyde, at der snart ville ske en henrettelse. Og således skete det. To mænd blev dømt for at have stjålet noget linned fra hertuginde på Augustenborg og hængt på galgehøjen ved Ketting.¹⁶¹

Et andet sagn herfra fortæller, at en af de sidste dødsdømte på sin vej til galgebakken mødte hertuginde af Augustenborg. Da han ikke tog hatten af for hende, blev hun så vred, at hun straks befalede, at der skulle hugges flere søm i hovedet på forbryderen, når han blev henrettet.¹⁶² Disse »søm« må være afledt af det spiger, som skarpretterens knægt satte den henrettedes hoved fast med, når der var tale om en skærpet straf af hjul og stejle eller hoved på pæl.

I Ugle herred kendes en historie om en mand, der blev hængt på Galgehøjen ved Oversø. Han var fra Smedeby og fortalte engang i fuldskab, at han havde stjålet pengene fra klingpungen i kirken. Det var ikke sandt, men han tilstod alligevel og blev hængt. Tyven var i stedet degens søn, som rejste til Amerika og bekendte på sit dødsleje.¹⁶³ Denne historie synes at være et vandresagn, som også fortælles andre steder,

således fra Vis herred, hvor det hedder, at den uskyldige blev henrettet i 1819 (!), medens den sande gerningsmand, som skulle stamme fra Sieverstedt, tilstod et par år senere.¹⁶⁴ Det er ikke utænkeligt, at nedenævnte sagn fra Nørre Gøs herred om kirkerøveren har samme rod.

Fra Vestslesvig haves optegnelser om en bonde fra Misthusum, som blev henrettet efter at have været i slagsmål med strandrøvere. Ifølge en version af sagnet skal manden have været til mølle i Brøns og fik på hjemvejen at vide, at røvere havde taget noget af hans indbo, som flød rundt på stranden efter at stormfloden havde oversvømmet Misthusum. Bonden slog en af røverne ihjel med en vognkæp, blev fanget og kom for retten. Hans dom lød på henrettelse, som eksekveredes ved kirkegårds-muren i Skærbæk. Venner skal have rejst en mindesten på kirkegården. Dette sagn synes meget udbredt, og ses også knyttet sammen med sagnet om sorgagre, hvor enken kan frelse sin søn fra døden ved at nå at høste en mark fra solopgang til solnedgang.¹⁶⁵

Sagn som de ovennævnte kan muligvis have deres udgangspunkt i en historisk begivenhed, men det vil som regel være meget vanskeligt at komme ind til den eventuelle historiske kerne under de mange fortællelag. Et eksempel på, at det alligevel kan lykkes, er Ludvig Andresens artikel »Zu den Dürhus-Sagen« om et sagn fra Tønderegnet.¹⁶⁶ Et andet eksempel vedrører en beretning, som uden kilde gengives i Südton-derner Tageblatt 8.1.1957, om et rovmord på halligen Süderoog for 200 år siden. I stærkt forkortet referat lyder den som følger: Tre mænd kom sejlede til øen en søndag, da folkene på halligen var taget i kirke på Pellworm. Kun karlen og pigen og en 5-årig datter var blevet hjemme. Røverne slog de to voksne ihjel og gennemrodede huset for værdier. Imens lå barnet skjult. Kirkefolkene kom hjem, fandt de to døde og den lille pige i skjulestedet samt i et kammer en hund, som røverne havde glemt at få med. Nu viste det sig, at barnet havde hørt en af røverne sige navnet på anføreren. Halligbonden begav sig til fastlandet for at opspore røverne. Overalt spurgte han, om nogen kendte navnet. En dag nåede han til Nibøl-egnen og mærkede, at hunden fik fært i nærheden af en stor gård. Da han spurgte til, hvem der boede her, var navnet det samme, som datteren havde hørt. Sagen blev nu opklaret. Den velhavende gård-ejer havde begået rovmordene sammen med to danske soldater, som var deserteret. De blev alle dømt til døden og henrettet på Bøking herreds rettersted.

Der kan ikke være megen tvivl om, at denne beretning har sin baggrund i en forbrydelse o. 1660, som skildres hos Heimreich: »Es hat auch Edlef Harksen aus Nieblum in Risummohr ... einen Corporal neben etlichen Soldaten ... zu sich genommen, und ist mit denselben nach der Süderoog geschiffet, hat daselbst Hans Boisen und seinen Sohn ... viel Marter

angethan, in Meinung gross Geld von ihnen zu erpressen. Und da sie dessen wenig erhalten, haben sie seine und die ihm von Westerhever zugesandten Güter geraubet, und seyn mit denselben davon gezogen. Jedoch haben sie der Rache nicht entgehen können, sondern sie seyn bald ausgekundschaftet, und der Gebühr nach ohne alle Gnade bestrafet, und ist neben andern der oberwähnte Anführer nebst dem Corporal mit dem Schwerte gerichtet worden. Deren Körper ferner auf Räder seyn geleet, und ihre Köpfe auf Pfähle gesteckt seyn, jedoch ist Edlef Hansens Körper bald wieder abgenommen, und auf Niebüller Kirchhof begraben worden.«¹⁶⁷ Heimreich fortæller altså, at Edlef Harcksen fra Niebøl sammen med nogle soldater tog til Süderoog, hvor de mishandlede Hans Boisen og hans søn for at presse penge af dem. Derefter røvede de en del varer, inden de forsvandt. De blev dog snart afsløret og straffet med halshugning samt hjul og stejle.

Fra Nørre Gøs herred kendes et tilsyneladende tidsfæstet sagn om en kirkerøver, som i 1682 skal have røvet Breklum kirkes »Siegel«, kalk og pengene i fattigbøssen. Med urette skal byens krovært være blevet mistænkt, dømt og henrettet. Syv år senere kom der imidlertid en mand til kroen, som afslørede sig selv som den virkelige tyv, da han kom til at tale i søvne i krostuen. Et billede af kirkerøveren skal have kunnet ses i Breklum kirke i en niche ved alteret.¹⁶⁸ Dette sagn har træk fælles med sagnene fra Ugle og Vis herred ovenfor.

Til de sagn eller beretninger, som i tid ligger nærmere en faktisk begivenhed, synes følgende optegnelse fra Stenbjergshav i Angel at høre: En kone under godset Runtoft/Rundhof var gift tre gange. Den ene efter den anden af mændene døde, når de i nogen tid havde været gift med hende. Da den sidste af hendes tre mænd var død, blev konen sat i fængsel, da der ikke var nogen tvivl om, at hun havde forgivet dem. Hun brød ud og nåede i frihed ved at svømme over voldgraven. Det varede dog ikke længe, før de fik fat i hende igen. Kort efter blev hun dømt til døden. Da konen skulle føres fra Runtoft til retterstedet, blev hun sat på et møglad og slæbt afsted på det. Det var dejligt vejr den dag, og hun sagde da: »Æ her da et dejligt Vejr te min Rest.« Der var kommet mange mennesker for at se henrettelsen, blandt dem en, som ikke var helt rigtig. Han sagde, da konens hovede var faldet for øksen: »Hun lekker me si Tung, som e Lamme si Ha'l.«¹⁶⁹ Her forekommer der flere detaljer i beskrivelsen, som synes troværdige og kan være i overensstemmelse med et virkeligt forløb. Formentlig er der tale om en henrettelse engang i 1700-årene. Det kan dog ikke udelukkes, at beretningen også har forbindelse til eller har lånt elementer fra den sidste henrettelse i Angel, som fandt sted i 1812, da Anna Hedwig Callsen blev halshugget for giftmord under godset Tøstrup, som ligger nær Runtoft. Der kunne således være

tale om det hyppigt sete forhold, at to begivenheder flettes sammen i en beretning.

Fra Slogs herred kendes sagnet om smedekonen i Bredevad, som havde forgivet sin mand med rottegift. Hendes hovede faldt for skarpretterens økse, og hun blev begravet neden for galgen ved siden af sin fætter Jes, som efter at have begået mordbrand på Bredevad mølle hængte sig i fængslet. Det fortælles, at der ved retterstedet findes to fordybninger, hvor disse to blev jordet.¹⁷⁰

Et sagn om en tidsfæstet og spektakulær henrettelse er det om »Der böse Vogt auf Oehe,« den onde foged på Ø. Det lyder således:

»Der var en foged på Ø, som var meget hård mod sine folk. Han kom ridende på en hest, og de aftalte, at når han kom igen, så ville de give ham en ordentlig dragt prygl. Da han kom igen, tog de sig af ham og rev ham af hesten. Alligevel kom han endnu en gang til hest og sagde: »Hvis I havde været kløgtige karle, havde I givet mig noget mere.« Så tog de sig af ham igen og slog ham ihjel. Halvdelen af dem blev henrettet på Gundelsby bjerg. Det hører til godset Ø. Halvdelen fik tugthus. Det ved jeg fra min far. En fra min familie var blandt dem.«¹⁷¹

Også fra den seneste mangefoldige henrettelse i hertugdømmet Slesvig, den i Flensborg 1820 af de 5 søfolk fra »L'Esperance« og landevejsrøveren, findes der sagn. Her er det tydeligt, at der i genfortællingen af begivenheden med årene er blevet lagt nye lag på historien ved ændringer og tilføjelser til det, der faktisk skete (se s. 11ff). Det på trods af, at der i dette tilfælde findes trykte samtidige skildringer af hændelsesforløbet. En af historierne fortæller således, at alle forbryderne på henrettelsesdagen blev læsset bagvendt på en almindelig kærre og halshugget ude ved Hornskov lige uden for byen. Den ene matros var imidlertid uskyldig, men da benådningen kom fra kongen, var han netop blevet halshugget.¹⁷² I en anden mere udførlig version hedder det: »Matroserne ombord paa de andre Skibe i Flensborg Havn mente, at Dommen var uretfærdig, og Aftenen før den skulde fuldbyrdes, samledes de alle og prøvede at befri Fangerne. Det mislykkedes, og Dommen skulde fuldbyrdes. Næste Dag blev Ugerningsmændene saa førte ud til Retterstedet i Hornskov, hver i en tohjulet Kærre; der var syv Kærre ialt. Da de kørte ud af Flensborg By, var der en gammel Kone, som stod jamrende og saa paa dem og raabte: »Min Søn, min Søn!« Det var Moderen til en af de dømte. Paa Retterstedet Vest for Slesvig Landevej blev Dommen fuldbyrdet. De blev alle syv halshuggede, deres Legemer lagt paa Stejle og Hjul og Hovederne sat paa Stager. Paa en ottende Stage sad Hovedet af en henrettet Røver; han havde slaaet en Hvidkaalsmand ihjel. Hans Ansigt vend-

te i en anden Retning som Matrosernes, der alle vendte i samme Retning. Krop og Hoved blev staaende der hele Sommeren, men allerede tre Dage efter Henrettelsen var Sko og Støvler trukket af dem. Det var de farende Svende, som nok havde Brug for Støvlerne. Men lige i det Øjeblik, da Henrettelsen var sket, var en Stafet kommet ridende i fuld Galop, svingende med et hvidt Flag. Han havde Benaadning for de dømte, men kom altsaa for sent. Min Fader vogtede Køer ved Retterstedet og har hver Dag maattet se Synet af de henrettede.«¹⁷³ Fælles for de to skildringer er tilføjelsen med benådningen, der er på vej i sidste øjeblik, men kommer for sent. Denne detalje ses også i andre beretninger om henrettelser, men har så vidt vides ikke noget grundlag i virkeligheden og må være sat ind for at styrke fortællingens dramatiske effekt.

Folkemindesamleren Evald Tang Kristensen gengiver to sønderjyske sagn om forbrydelser, som medførte dødsstraf og henrettelse ved »Ny-bøl stejle«, dvs. ved Hjordkær i Rise herred. De er begge ret sene, det ene handler om Anders' mord på skovrideren ved Aabenraa (1796), det andet om karlen fra Rise Hjarup, som under et besøg hos sin gravide kæreste i Brunde bliver uens med hende om deres fremtid sammen og ender med at slå hende ihjel, hvorefter han dagen efter bliver anholdt hos sin moder (Hans Fallesen 1834). Skønt meddeleren til begge sagn var født 1838 kort efter sidstnævnte begivenhed, tidsfæster han den i sin beretning til 1802 og skyder den derved en generation længere tilbage i tiden, som om den var næsten samtidig med det første sagn. Det viser, hvor let der kunne ske forvanskninger, når der blev berettet om disse begivenheder.¹⁷⁴

4. Jurisdiktioner: Rettersteder og dømte

Oversigten følger i hovedtræk opstillingen i Trap Slesvig 1864. Nordslesvig står dog samlet, med den nordlige del af Tønder amt indsat efter Sønderborg amt. Herefter følger Sydslesvig med østkystegnene først, sluttende med Fehmarn. Dernæst vestkystegnene, begyndende med den sydlige del af Tønder amt og med Helgoland til sidst. Endelig er Rendsborg medtaget. De samlede godsdistrikter i Angel (fra 1853 Kappel herred) og i Svans og Dänischwohld (fra 1853 Eckernförde herred) er indsat på deres naturlige plads i den topografiske sammenhæng.

Om hertugdømmets deling i kongelig og hertugelig del samt fællesregerede områder, se indledningen til hvert amt eller landskab samt oversigtskortet bagest på bindets inderside. For hvert herred og birk anføres (ligeledes efter Trap Slesvig 1864) de enkelte sogne og dele af sogne, som jurisdiktionen omfatter. Dog er der for overskuelighedens skyld set bort fra de helt små områder (under 100 indbyggere). For Nordslesvigs vedkommende findes der en detaljeret oversigt i: Landsarkivet for de sønderjydske landsdele (1944), 49-86. Tingsteder nævnes. Rettersteder er søgt placeret på grundlag af kortmateriale. Ud over de historiske oplysninger gøres der så vidt muligt rede for stedernes nuværende tilstand. Derefter er anført de henrettelser, som kendes fra den pågældende jurisdiktion.

Endelig er der henvisninger til kort, som har markeringer af galge, rettersted eller relevante stednavne, og til litteratur, som omhandler galgehøje og rettersteder samt begivenheder på dem. Litteraturhenvisningerne er ordnet således, at først står litteratur om selve retterstedet, derefter litteratur om henrettelser, kronologisk efter begivenheden og sidst eventuelle andre henvisninger, såsom litteratur om skarprettere. Sluttelig er anført noter som kilder til enkeltoplysninger.

Forkortelser i nedenstående oversigter er forklaret side 222.

Haderslev amt

Udover Haderslev købstad følgende herreder: Tyrstrup, Haderslev, Gram, Frøs og Kalvslund, Nr. Rangstrup og Hviding. Fra 1544 til 1581 var området under Hertug Hans den Ældre på Haderslevhus, derefter hørte amtet til den kongelige del af Slesvig. Indenfor amtets geografiske område lå desuden en del kongerigske, dvs. nørrejske, enklaver. Endelig hørte Gram godsdistrikt til de adelige områder, som kongen og hertugen styrede i fællesskab.

Die Wessler Kollung

Alt Fladersle-
ber Feld

Alt. Fladersleber
Feld.

Ladegaarder
Parzellen.

No V

No II

No II

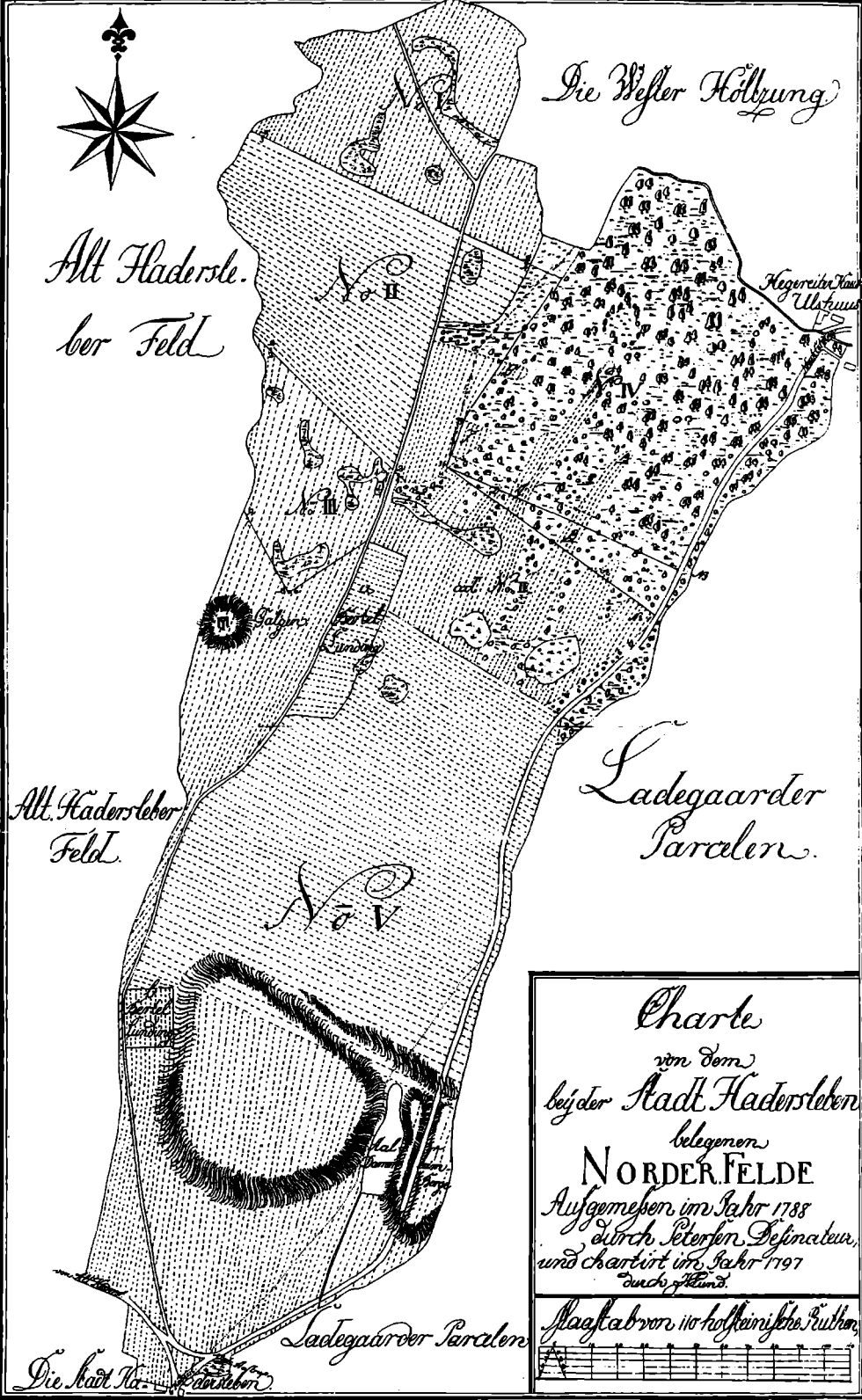
Regenier
Ullmann

Charte
von dem
beider Stadt Fladersleben
belegenen
NORDERFELDE
Aufgemessen im Jahr 1788
durch Peter von Selmauer,
und chartirt im Jahr 1797
durch K. M. S.

Maßstab von 110 holländischen Ruthen

Die Kart. No. 1797

Ladegaarder Parzellen

Haderslev

Stadsret fra 1292. »Nørremarkens sædvanlige Rettersted« nævnes 1766.¹ Samme år blev galgen fornyet og den ses på Danske Atlas' byprospekt fra 1768. På et kort over Nørremarken 1788/97 findes galgen indtegnet ved skellet til Gl. Haderslev mark. Den trebenede galge, som vises på kortet, må dog snarere opfattes som et galgesymbol end som en korrekt gengivelse af Haderslev-galgens faktiske udseende. De nærmest liggende marker på Gl. Haderslevs grund kaldes på udskiftningskortet fra 1795/96 for Galgekrog. Hos du Plat 1804-05 markeres »Galgebakke«. Bakken blev udgravet af Haderslev Museum i 1939. Man fandt et fundament 1,9 x 3,5 m med rester af munkesten og fliser. Det kunne tyde på, at der her har været *opført* et rettersted, og den usædvanlige indretning kan skyldes, at hertugresidensen Hansborg har ønsket at markere straffens platform. Nord og nordvest for dette fundament lå der flere skeletter.² Stedet ligger i dag i byens industri kvarter, omtrent ved transformatorstationen bag Norgesvej 51.

Henrettelser: Anker Ankersen, borger i byen, blev 1554 »durch vorbitte enthaupt« i en sag om fjernede dokumenter. Han skulle ellers have været hængt, »mitt dem strike sollen gericht worden«.³ Kort før 1577 skal Karen Reebslaaers og andre troldkoner være blevet brændt.⁴ Carin Timmes, gift med hertugens møller, og moderen til Christen Mortensen fra Hyrup var formentlig blandt dem.⁵ Den ældste Aastrup kirkebog nævner tre halshugninger, som formentlig har fundet sted i Haderslev, omend Tyrstrup eller Haderslev herred ikke kan udelukkes. Det drejer sig om Nicolaus Mathiae i 1577, Jacobus Tychonis (søn af præsten i Bjert) i 1603 og Zakarias Höenküss i 1605.⁶ En drabssag fra 1679 er formentlig endt med eksekution.⁷ Den 6. september 1690 blev Knud Kehlet henrettet for firedobbelt mord (se s. 96).⁸ I 1736 henrettedes en rytter på Torvet, og 1740 blev Jørgen Pohl kørt ud til retterstedet og halshugget.⁹ Samme år lod major Mattfeld to soldater hænge, og 1766 kom også Wilhelm Laun i galgen, der blev fornyet til lejligheden. Den sidste henrettelse fandt sted i 1826, da Oluf Lassen blev halshugget med økse. Ved denne lejlighed benyttede man ikke det gamle rettersted, men valgte en plads nærmere byen, syd for den nuværende Marie Margrethevej. Det tyder på, at der i lange tider ikke havde fundet henrettelser sted på Galgebakken. Som et minde om Oluf Lassens endeligt står der i haven til huset Marie Margrethevej 5 en meterhøj granitsten, kaldet Ole-stenen. Den

Galgen på Haderslev Nørremark. Kort fra 1788/98 i Haderslev Byhistoriske Arkiv.

nævnes af Marquardsen og må derfor være opsat kort efter eksekutionen. Stenen står dog ikke på sin helt oprindelige plads.¹⁰

Kort: Haderslev. Syndre Side, optaget 1768 af H. Michelsen (E. Pontoppidan: Danske Atlas. Bd. 7, 1781/1971, 123) – Charte vom dem bey der Stadt Hadersleben belegenem Norderfelde. Aufgemessen im Jahr 1788 durch Petersen Definateur, und chartirt im Jahr 1797 durch H. Lund (HBA) – Karte von den Dorfschaften Althadersleben und Eisböll, der Harde und des Amts Hadersleben. Aufgemessen und cartirt in ao 1795 und 96 durch Fr. Feddersen (LA) – H. du Plat 1804-05.

Litt.: J. Brodersen: Fra gamle dage. 1912, 96-97 (H 1740-1826) – T.O. Achelis: Haderslev i gamle dage. Bd. 2, 1929, 362-65: En henrettelse (H 1766) – Collegial-Tidende 1826, 397-403: Justitssag (H 1826) – S.L. Marquardsen: Peinliche Anklage wider den Schustergesellen Oluf Lassen aus Hadersleben. 1826 (s. 54-56 om H) – Olav Christensen: Haderslev bys første skarprettere (SøM 1951, 171-73) – Olav Christensen: Fra en skarpretters virkefelt (SøM 1960, 252 med suppl. af H. Worsøe 1961, 166).

Noter: 1. Achelis II, 1929, 364 – 2. Haderslev Museums fundberetning j.nr. 94/37-311 og Haderslev i 700 år, 1992, 15 – 3. Hansborgske domme 1994, I, 87 og 261 – 4. Grønlund 2. udg. 1973, 17 – 5. Hansborgske domme 1994, II, 966 og III, 1033, 1157, 1159, 1177f. – 6. Schriften des Vereins für S-H Kirchengeschichte 2. rk, bd. 7 (1918-25), 447, 506 og 454 – 7. Thygesen 1968, 77 – 8. Achelis II, 1929, 154f og SøM 1979, 264 – 9. SøM 1979, 264, 269 – 10. Oplyst af Lennart S. Madsen, Haderslev Museum.

Tyrstrup herred

Omfattede dels det senere Nørre Tyrstrup herred med Bjert, Dalby, Hejls, Stenderup, Taps, Vejstrup og Vonsild sogne samt størstedelen af Ødis, dels det senere Sønder Tyrstrup herred med Aller, Frørup, Hjerndrup og Tyrstrup (med Christiansfeld) samt størstedelen af Bjerning, Fjelstrup og Stepping sogne.

Tingstedet var indtil 1562 ved Høkkelbjerg i Taps sogn, hvor Ting-skovhede endnu minder om det. I nærheden skal man være stødt på rester af galgen, svære egepæle, som stak næsten 2,5 m ned.¹ Da tinget flyttede til Aller, blev der rettet på Koppersted mark, »hvor Gallien staar« i år 1700, på den 23 m høje bakke ca. 1 km nordøst for kirken, lidt nord for vejen mellem Aller og Koppersted. I 1780 inddrog bønderne stedet i bymarken. »Gallenbiereg« nævnes 1796.² Ved tingstedet sydøst for kirken er der i 1938 etableret et mindeanlæg. I herredet nævnes også: »Gallhü« 1716-18 i Stenderup sogn ved Stenderup mølle.³ I Ødis sogn nævnes »Galle-Banck« 1792 ved Drenderup og Galgebakke nord for Ødis, som måske kan have tilknytning til Fovslet.⁴ Desuden findes Gallebjerg ved Anderupgaard i Stepping sogn.⁵

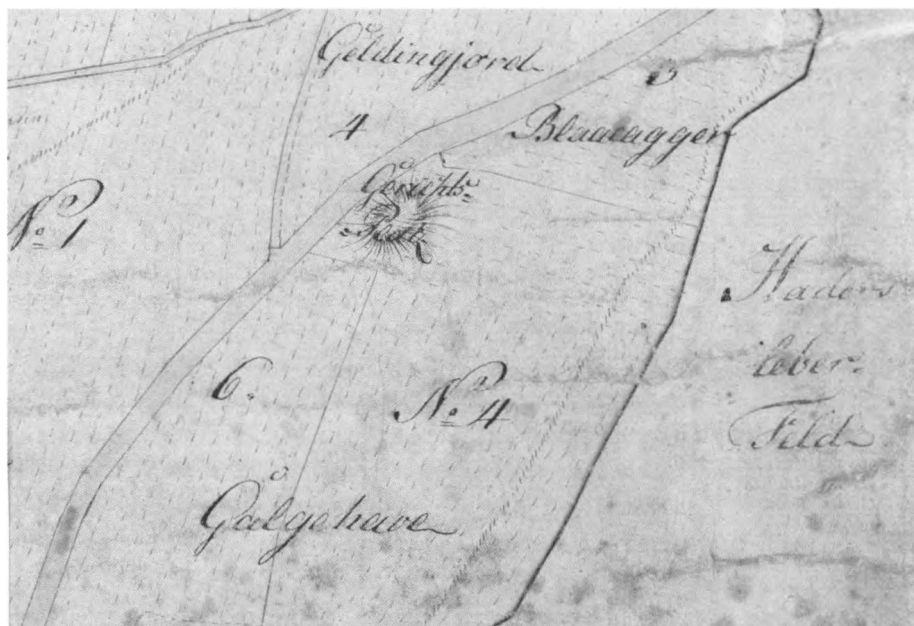
Retterstedet for Tyrstrup herred lå midt mellem Aller og Kobbersted lige nord for vejen, 1 km fra Aller kirke, men er ikke markeret på kortet – Udsnit: Tysk kort o. 1880. Landsarkivet, Aabenraa.

Henrettelser: I 1575 tjente Boel Jensdatter fra Binderup mølle i Aller mølle. Her fødte hun i dølgsmål og kastede barnet i mølledammen. Ved den efterfølgende retssag er hun uden tvivl blevet dømt til døden, men selve dommen mangler.⁶ I en troldomsproces i 1578/82 blev Katrin Severin brændt. Hun var fra »Ostergaard«, som er blevet stedfæstet som »Ortsteil von Stenderup b. Hadersleben.«⁷ Katrin Severins sag kan dog i stedet høre til Kær herred og den store proces, der udspillede sig der netop i disse år (s.d.). Ifølge Aastrup kirkebog blev Jes Dinsen fra Seggelund 1603 hængt for hestetyveri og Marquardus fra samme by halshugget 1610 (se også under Haderslev).⁸ Den 18. august 1700 fulgte to præster Hans Jensen Bødker i Hjerndrup »den ganske Vej igennem« fra tinghuset ved Aller til retterstedet, hvor han blev radbrækket for hustrumord (se s. 72 og 77). I 1726 blev Jep Nissen i Fjelstrup dræbt af sin svoger Jørgen Dall, som flygtede og unddrog sig straf.⁹ En mordsag fra 1792 mod Anna Malena Hansen fra Binderup kan være endt med dødsdom og henrettelse.¹⁰ Smeden Heinrich Schütt fra Errested blev i 1896 henrettet for mord på sin kone. Eksekutionen skete ved halshugning i gården til retsbygningen i Flensborg og var altså ikke offentlig (se også under Flensborg).

Litt: Trap 5, X:1, 1965, 165f.: S. Tyrstrup herred (JHv) – Jens A. Petersen: Ved det gamle Herredsting. 1940 – Johan Hvidtfeldt: Fra Tyrstrup herreds rettersted 1700 (SøÅ 1943, 146-48) – Lizzie Knoop: En henrettelse i 1897 (i.e.: 1896). Smeden fra Errested (SøM 1988, 275-82) – Lizzie Knoop: Sandhed eller skrøne om en henrettelse. Errested-smeden endnu en gang (Årbog for Lokalhistorisk forening for Vojens kommune 1989, 28-31).

Noter: 1. Die Heimat 1968, 51-52 – 2. SøSt II, 1942, 256 – 3. Sst. I, 1944, 7 – 4. Sst. I, 1944, 104 og 110 – 5. Sst. II, 1942, 327 – 6. Petersen 1940, 29 – 7. Treichel 1978, 143 – 8. Schriften des Vereins für S-H Kirchengeschichte 2. rk., bd. 7 (1918-25), 453 og 457 – 9. Petersen 1940, 14 – 10. Göttisch 1995, 324, 326, 333.

Haderslev herreds »Gerichts Platz« syd for Erlev, tæt ved Haderslev bymark. Neden for retterstedet ses marken Galgehøve. Udsnit af kort over Erlev 1796. Landsarkivet, Aabenraa.

Haderslev herred

Omfattede Grarup, Halk, Moltrup, Sønder Starup, Vilstrup, Vonsbæk, Øsby og Åstrup sogne samt dele af Bjerning, Fjelstrup, Gl.Haderslev og Hoptrup.

Tingsted i Haderslev. Retterstedet var i Gl. Haderslev sogn, på Galgehøj i Erlev, på udskiftningskortet 1796 kaldet »Gerichtsplatz«. Det er en gravhøj tæt på skellet til Haderslev bymark, 150 m sydøst for stedet, hvor Baldersvej møder Hørregårdsvej, og 50 m øst for en privat vej. I dag er den store høj inddraget i det dyrkede markareal, men den er nem at få øje på, bedst fra Baldersvej ud for gården Skøttesminde eller fra Hørregårdsvej. Markerne omkring retterstedet kaldtes 1793 og senere »Gallehaue« eller Galgehøve.¹

I herredet nævnes også: Galgebjerg i Kestrup, Hoptrup sogn.² Galgebjerg og Galgehøved 1788 i Sverdrup, Øsby sogn.³

Henrettelser: (Se også under Haderslev). En drabssag fra 1666 er formentlig endt med henrettelse.⁴ I 1695 blev M.G.⁵ og 1697 Cathrine Hinrichsdatter⁶ halshugget for barnemord. I en blodskamssag 1696 blev en stedfader og hans steddatter dømt til halshugning og hovedlods fortabelse.⁷ 1780 henrettedes Anders Alexandersen som den sidste her (se s. 67f).

Kort: Karte von der Dorfschaft Erlof, in Kirchspiel Althadersleben der Harde und des Amts Hadersleben, durch Fr. Feddersen 1796 (LA).

Litt.: Trap 5, X:1, 1965, 199f.: Haderslev herred (JHv) – Om 1780: »Den for sit Levnet ulykkelige og ved en skammelig Død navnkundige Anders Alexandersen....« Haderslev, 1780 (DFS) – Asylvennen 19xx, hefte 4, – J. Brodersen: Fra gamle dage. 1912, 90 f. – chrp.: På Galgebakken ved Erlev 15.9.1780 (Dannevirke 22.12.1944) – J. Grevsen: Henrettelsen på Erlev Galgebakke (Jydske Tidende 24.11 og 8.12.1974).

Noter: 1. SøSt II, 1942, 28f – 2. Sst., 62 – 3. Sst., 162 – 4. Thygesen 1968, 77 – 5. Stemann 1855, 175 – 6. Thygesen 1968, 141 – 7. Sst., 91.

Gram herred

Omfattede Hammelev, Jegerup, Jels, Magstrup, Nustrup, Oksenvad, Skrydstrup, Sommersted og Vedsted sogne samt dele af Bevtoft, Gl. Haderslev, Hoptrup, Stepping og Ødis. Indtil 1712/18 hørte Gram sogn også hertil.

Tingsted ved Tørning i Hammelev sogn, tidligere muligvis ved Sommersted. »Galleager« på Hammelev bymark nævnes allerede 1563.¹ Retterstedet var på gravhøjen Loddenhøj.² En præsteindberetning fra 1754 beskriver det således: »Auf der Hammelefer ihrem Felde ist nach der Stüdingen Seite ein kleiner Berg, wo die Missethäter ... Gram Harde, ihr verdiente Strafe ausstehen müssen.«³ Udskiftningskortet 1792 har »Loøyenhoj« markeret, mens brugen som rettersted kun fremgår af marknavnet »Westermarkslyck oder Galleager«. Højen ses lige syd for stedet, hvor Hammelev Bygade møder Tørningvej. Den ligger op til vejen, noget afgravet i siden, som nærmeste nabo til huset Tørningvej 1. På kortet 1994 afmærket som 44 m-punktet. I herredet nævnes også: Galgebjerg i Lerte, Sommersted sogn, som kunne have forbindelse med borgen Tovskov.⁴ Desuden »Gallenbiere Hügel« 1790 ved Skibelund skel i Nustrup sogn og Galgehøj i samme sogn ved Jegerup skel, den sidste har formentlig navn efter en ulvegalge,⁵ samt »Gallagger« 1786 og Galgehøj i Jels sogn.⁶

Henrettelser: Ved Hammelev hængtes Anders Jessen og Thomas Nielsen i 1651.⁷ Kort efter nytår 1670 blev Anna Dorothea Simens fra Witzwort i Ejdersted, som havde tjent i Rise præstegård, ført for herredsretten for gentagne tyverier. Hun dømtes til galge og gren »med mindre Højøvrighed hende som Kvindeperson naadigst vil benaade.«⁸ Christen Kliplew i Sommersted havde 1685 stjålet en hest og dømtes til ligeledes »til Gallie og Gren og Bonden sine Koster igjen ... uden saa er, (at) hans Ko. Maj. hannem anderledes naadeligen vil benaade«.⁹ Om disse to faktisk er sluppet for galgen vides ikke. Peder Hørlyck fra den ene af de to

Gram herreds rettersted »Lojenhøj« lå vest for Hammelev. På kortet er det markeret nederst til venstre lige syd for vejen fra Haderslev mod Ribe. Marken nord for vejen kaldes »Galleagger«. Udsnit af kort over Hammelev 1792. Landsarkivet, Aabenraa.

Hørløkke-gårde blev 1685 halshugget i Sdr. Rangstrup herred for drab.¹⁰ Johan Traulsen af Mojbøl blev halshugget 1715 for mord på sin frugt-sommelige hustru.¹¹ Anna Christensdatter i 1750 for barnemord; hun var selv et hittebarn, fundet foran byporten i Holstebro (se s. 89).¹²

Kort: Karte von dem Kirchdorfe Hammeleff ... 1792 (LA) – KM DK 1 : 25.000 1212 IV SØ Vojens. 1994.

Litt: Trap 5, X:1, 1965, 252ff.: Gram herred (JHv).

Noter: 1. SøSt II, 1942, 411 – 2. Trap 5, X:1, 1965, 283 – 3. O.H. Mollers samlinger vedr. Haderslev amt (Præsteindberetninger 1754) i RA, Håndskriftsamlingen XI. B. 27, s. 46 – 4. SøSt. II, 1942, 357 – 5. Sst., 486 og 490 – 6. Sst., 523 – 7. SøM 1954, 63 – 8. Stemann 1855, 177 og SøM 1936-37, 48 – 9. SøM 1936/37, 49 – 10. Vestkysten 19.9.1986 (H.P. Jensen) og Trap V, X:1, 297 – 11. Thygesen 1968, 151f. – 12. Sst., 154 og SøM 1979, 264 samt Ulbricht 1990, 40, 55, 408.

Frøs og Kalvslund herreder (med Gram og Nybøl birker)

Frøs herred omfattede Hygum, Rødding, Skrave og Øster Lindet sogne samt størstedelen af Skodborg, en del af Vamdrup (Bastrup) og indtil 1712/18 også Fole sogn. Kalvslund herred omfattede Lintrup og største-

delen af Hjerting, Hjortlund og Kalvslund sogne samt dele af Farup og Vilslev. Gram og Nybøl birker bestod hovedsageligt af Gram (som før 1712/18 hørte under Gram herred) og Fole sogne. De kongerigske enklaver i de to herreder hørte fra 1735 under det dette år oprettede Riberhus birk (se under Hviding herred).

Tingsted i Hygum (første halvdel af 1700-årene dog i Rødding), fra 1750-erne fælles med Kalvslund herred. På kortet 1792 over Hygum er »Galgen« markeret 2,5 km nordøst for Hygum. Her ses galgen også på du Plats kort 1804-05. Retterstedet var en bronzealderhøj umiddelbart øst for den gamle studevej fra Foldingbro til Løgumkloster. Der skal o. 1890 have stået en høj tyk pæl på stedet. I 1987 blev den overpløjede og nu meget lave højning på 1/2 m og 24 m i diameter udgravet af Haderslev Museum. Tre nyere stolpehuller af ca. 2 meters dybde stammer formentlig fra galgen og stejlepælen.¹ Resterne af højen forsvandt kort efter i forbindelse med grusgravning. Før 1753 havde Kalvslund herred tingsted i Hjortvad, men retterstedet kendes ikke. Gramgård birk havde fra 1712/18 til 1853 egen jurisdiktion. Retterstedet var 1816 en høj 1,5 km øst for Gram by og 200 m syd for Gabøl-vejen. Endnu 1902 kunne der ses spor efter stedet, som ligger på grænsen mellem Gramby, Kastrup og Skjoldager marker. Også Nybøl havde eget birketing.

Henrettelser: I 1610 blev Jep Tamissen fra Tiset brændt. Det nævnes ikke hvorfor, og hvor det skete, men hvis ikke ved hjemtinget, så er det formentlig sket i Haderslev by eller herred, evt. Tyrstrup herred, jf. kilden.² I 1632 dømte herredsfoged Jep Terkelsen en misdæder til døden.³ I 1705 blev Hans Sørensen Pipers lig gravet op i Hygum, ført til galgebakken og »rettet« for mord (se s. 118).⁴ 1774 halshuggedes Karen Ibs fra Øster Lindet (se s. 53).⁵ I Kalvslund herred henrettedes 1698 Wibeke Mortensdatter for barnemord.⁶ Under Gram birk dømtes i 1713 Maren Pedersdatter, som havde født i dølgsmål, til at »lide paa hindis Hals.« I slutningen af det 18. årh. skal en bonde fra Skodborg-egnen, som sammen med to andre havde lavet falske pengesedler, have taget arsenik i fængslet og være blevet slæbt til retterstedet på rakkerens kærre.⁷ I 1816 blev Anders Sørensen Lydomhede halshugget ved Gram for mord (se s. 10).

Kort: Plan von dem im Amte Hadersleben belegenem Kirchspiel und Dorfe Hygum, aufgemessen und cartiret durch Petersen 1792 (LA og RA). H. du Plat 1804-05.

Litt.: Trap 5, X:1, 1965, 299ff.: Frøs herred, 343: Gram og Nybøl birker (JHv) – Vestkysten (Haderslev-udg.) 8.7.1987: Galgehøjens hemmelighed er nu afklaret – Vald. Andersen: Rettergang i Frøs herred 1704-05 (SøM 1973, 131-35) – Erland Møller: En retssag på Gramgård birketing i 1713 (SøM 1970, 168-75) – Om 1816: Collegial-Ti-

Frøs herreds galge stod nord for Hygum ved oksevejen mellem Foldingbro og Løgumkloster. Udsnit af kort over Hygum 1792. Landsarkivet, Aabenraa.

dende 1816, 105-14: Justits sag – L.P. Nørgaard: Fra Nustrup sogn. 1902. 29-30 – F. Gribsvad: Et mord i Kastrup 1814 og morderens henrettelse (SøÅ 1957, 272-76) – H.P. Sørensen: Træk af Gram sogns historie. 1963. 261-67.

Noter: 1. Haderslev Museums fundberetning j.nr. NM I 6576/87 og DKC 200107-154 – 2. Aastrup kirkebog (Schriften des Vereins für S-H Kirchengeschichte 2. rk., bd. 7 (1918-25), 457, 476) – 3. Kresten Hansen: Langetveds historie. 1978, 32 – 4. SøM 1973, 135 – 5. Petersen 1938, 279 – 6. Thygesen 1968, 159f. – 7. Achelis: Haderslev i gamle Dage II, 1929, 159.

Nørre Rangstrup herred

Omfattede Agerskov, Branderup, Tislund og Toftlund sogne samt den største del af Bevtoft og en del af Arrild.

Tingsted i Agerskov sogn, oprindeligt i Rangstrup, senere i Gestrup. Retterstedet var det 70 m høje Nujbjerg, som ligger vest for landevejen 1 km nordvest for Agerskov by. Her skal der helt ind i 1900-årene have

Mindesten på Nujbjerg ved Agerskov, Nr. Rangstrup herreds rettersted. Stenen blev opsat 1950, senere fjernet, men genopsat i 2000. Lokalthistorisk Arkiv for Agerskov Sogn.

stået rester af egepæle. En sten med indskrift blev opsat 1950,¹ senere fjernet, men genrejst 2000.² Nujbjerg er en naturlig bakke, som bedst ses fra Vesterhedevej ad Tingvej og Tingbjerg. Desværre blev der fra 1972 foretaget grusgravning på stedet, hvorved bakkens øverste del og dermed retterstedet bortgravedes. Under arbejdet kunne der flere steder ses mørke pletter i sandet efter nedkulede henrettede. Udskiftningskortet 1797 indtegner Nujbjerg, men der er ingen markering af bakkens funktion som rettersted.

Henrettelser: Fra slutningen af 1600-årene kendes tre dødsdomme, som formentlig er blevet eksekveret på Nujbjerg: 1669 Anders Christensen for drab,³ 1675 Jacob Christensen Smed for mordbrand (se s. 110),⁴ og 1693 en unavngiven for drab.⁵ Ifølge Fausbøl skal to ransmænd være blevet hængt mellem 1712 og 1752. Boel Knudsdatter af Tislund blev 1735 hals-hugget for barnemord »ved Tinget vesten paa Heden« (se s. 89).⁶ I Trap antages heden at ligge i Tislund sogn, men der er snarere tale om Vesterhede, som ligger i nærheden af Nujbjerg.⁷

Kort: Udskiftningskort Agerskov 1797 (LA)

Litt.: Trap 5, X:1, 1965, 349ff.: Nr. Rangstrup herred (JHv) – J. Fausbøl: Minder fra Agerskov sogn. 1910. 37-38: Henrettelsen på Nujbjerg – H.P. Jensen: Nujbjerg: et rettersted (Vestkysten 29.12.1980).

Noter: 1. H.P. Jensen 1980 – 2. Meddelt af Niels Baunsgaard, Branderup – 3. Stemann 1855, 136 – 4. Stemann 1855, 142-43 – 5. Thygesen 1968, 77 – 6. Petersen 1938, 279 – 7. Trap 5, X:1, 377.

Hviding herred (samt Lustrup og Riberhus birker)

Omfattede Brøns, Hviding, Roager, Spandet og Vodder sogne, størstedelen af Arrild, Højrup, Rejsby og Skærbæk sogne samt Rømø Nørreland og en mindre del af Vester Vedsted sogn. Om de to birker, se nedenfor.

Ifølge Oldekop VI, 63 har herredet haft tingsted på Fiskerhøj,¹ men senest fra begyndelsen af 1700-årene har tingstedet været i Brøns sogn, o. 1800 med tinghus ved Brøns mølle. Galgebjergs vang og Store og Lille Galgebjergs agre i Højrup sogn nævnes 1683 i markbogen. Retterstedet var dog senest på Brøns mark, hvor »gallewang« og »galliestedet« nævnes 1709.² Da Galgevang i dag findes som stednavn 1 km nordøst for Brøns, og »Galgebroe« ses nord for byen på du Plat's kort 1804-05, forekommer det sandsynligt, at galgen har stået nær vejen mellem Galgebro og Brøns mølle i området mellem vejen og jernbanen. I herredet nævnes også Galgebjerg i Roost, Arrild sogn³ og Galager i Høgsbro, Hviding sogn samt Galgebjerg og Galgevang i Rejsby sogn.⁴

Lustrup birk i Seem sogn kom efter reformationen til Ribe amt. Birkeretten hørte dog 1661-1807 til Schackenborg, og 1812 blev birket lagt sammen med Riberhus birk. Sidstnævnte omfattede, udover Riberkirkernes landsogne, Manø, Farup, Seem, Vester Vedsted sogne, større dele af Vilslev og Skodborg sogne, mindre dele af Hjortlund, Kalvslund, Hjerting, Fole, Højrup, Roager og Rejsby sogne samt småbidder af 10 andre sønderjyske sogne.

Henrettelser: 1575 blev Hans Petersen i Rejsby henrettet ved radbrækning for mord,⁵ og 1577 omtales på Riberhus »den Troldkone, der sidst blev brændt ved Hviding Herreds Ting.«⁶ Omkring 1585 er også Bolde Michels blevet brændt, formentlig i Riberhus birk.⁷ Ved Lustrup birks tingsted blev Thames Andersen fra Mithusum i Skærbæk sogn i 1591 hals-hugget efter at være »svoren til en Tyv«.⁸ I 1643 blev den knap 17-årige Peder Biørnsen fra Ribe dømt for mord ved herredstinget »oc der ved Gallien stejlet«.⁹ Nis Hansen Løit henrettedes 1674 for mord ved Arnum (se s. 96).¹⁰ Også 1681 og 1702 var der drabssager, formentlig med efterfølgende henrettelser.¹¹ Som straf for ildspåsættelse i Brøns blev Maren Pedersdatter 1728 med sværdet bragt fra livet og brændt, »nachdero deren Cörper durch das Feuer zu verbrennen sei,« som det hedder.¹²

Kort: H. du Plat 1804-05 – KM DK 1 : 25.000 1112 I SV Brøns. 1993.

Nordøst for Brøns ses Galgebro. Retterstedet lå lidt sydligere, nord for Tinghøj og tinghuset.
Udsnit: H. du Plat 1804-05.

Litt.: Hans Knudsen: Sonden for Lands Lov og Ret (Fra Ribe Amt bd. 4, 1915-18, 389-431) – Om 1674: C.L.E. Stemmann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert. 1855, 89-91 – H. Lausten-Thomsen: Mordet ved Arnum (Sønderjysk Månedsskrift 1927/28, 69-71).

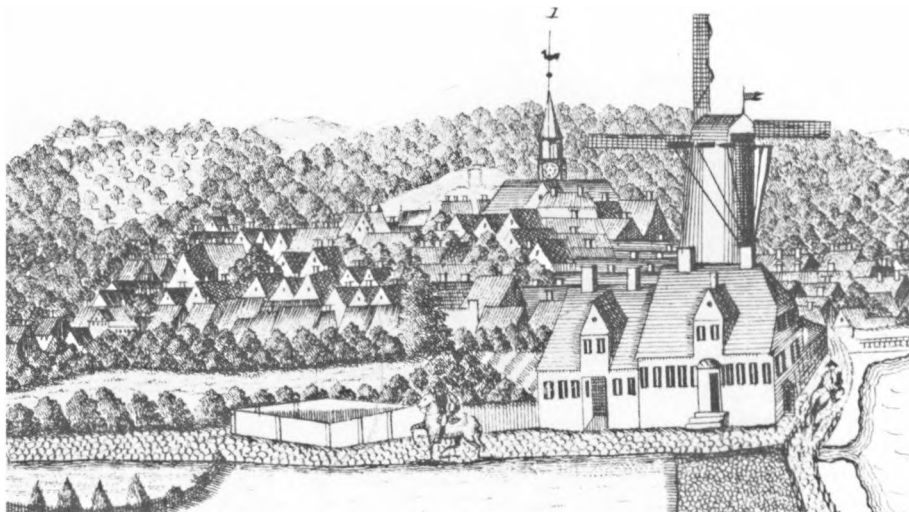
Noter: 1. SøSt III, 1933, 127 – 2. Sst., 158 – 3. Sst., 70 – 4. Sst., 144f – 5. Hansborgske domme 1994, III, 1037 – 6. Grønlund 2. udg. 1973, 9, 148 – 7. Fra Ribe amt bd. 16 (1964-67), 445-47 – 8. Saml. til Jy. Hist. og Top. III, 1870-71, 165-66 – 9. Livet i Ribe 1560-1700. 1971, 157 – 10. Stemmann 1855, 89 ff – 11. Thygesen 1968, 77 – 12. Fürsen 1973, 167f.

Aabenraa amt

Udover Aabenraa købstad følgende herreder: Sdr. Rangstrup, Rise og Lundtoft samt Varnæs birk. Løgumkloster amt blev i et vist omfang administreret sammen med Aabenraa. Lundtoft herred var tidligere under Tønder amt. Fra 1581 til 1713/21 hørte Aabenraa amt til den gottorpske del af hertugdømmet Slesvig (bortset fra perioden 1684-89). Søgaard godsdistrikt hørte dog til de fællesregerede adelige områder.

Aabenraa

Skrå 1335 og senere stadsret efter flensborgsk forbillede. I 1500-årene var retterstedet på Klinkbjerg ved skellet mellem byen og Kolstrup og fra o. 1560 på Kapelbjerg syd for byen. Her fandt man i begyndelsen af det 19. årh. rester af halshuggede forbrydere.¹ Allerede o. 1600 flyttede retterstedet dog op på Arnbjerg, også kaldet Galgebakken, nordvest for byen på Kolstrup Mark og altså i Aabenraa landsogn. »Galgenberch« nævnes 1609,² og galgen ses på Mejers kort 1641 med et »Salve Justitia«, Vær hilset, retfærdighed. I 1728 var galgen faldet ned, men rejstes igen i løbet af vinteren 1729-30. På byprospektet over byen Aabenraa 1768 fra syd ses

Galgen i Aabenraa stod på Arnbjerg og ses her i centrum lige til venstre for kirkespiret. Udsnit af byprospektet fra 1768 i Pontoppidans Danske Atlas.

galgen i baggrunden. Også hos du Plat 1804-05 er galgen markeret. I dag kan man køre op til Galgebakken ad Bjerggade, og udsigten er fornem, nu som dengang.

Henrettelser: I 1588 blev Peder, en ung mand fra Husum, henrettet for flerdobbelt mord.³ I 1601 benådedes en anden til sværdet i stedet for galgen. Det kostede hans kone 100 rdl. Sommeren 1610 fandt fire henrettelser sted: Den 13. juni amtsskriver Wulff Kalundt og hustru Margrethe for medvirken til mord på svigersønnen borgmester Claus Esmarch. Hun blev halshugget på Torvet, og han blev radbrækket på Galgebakken. Måske var det justitsmord (se s. 52).⁴ Den 30. juni kom Peter Baadebygger og Niels Ovesen på bålet som ansvarlige for bybranden i maj.⁵ I 1616 henrettedes Jacob Arnkiel for drab på en vægter.⁶ Anna Jørgensdatter og Sussel Andersens blev 1617 brændt for trolddom og synes at være kommet på bålet på det gamle rettersted syd for byen. I 1621 blev Claus Linnedvæver halshugget for drab på tidligere byfoged Claus Aarup.⁷ Hertugen synes 1630 at have benådet en tyveridømt til sværdet af hensyn til hans stakkels kone, børn og ærlige slægtninge. 1641 kom Margrethe Kocks på bålet for trolddom, Margarete Hoi og endnu en kvinde var tiltalt i samme sag, men det er uvist, om de blev brændt.⁸ Omkring årsskiftet 1667-68 blev en landevejsrøver hængt på Arnbjerg,⁹ og det samme overgik i 1670 Jens Knudsen.¹⁰ Jep Christensen halshuggedes 1743 for mord og Catrine Nissen 1767 for barnemord, begge på

Torvet. Cathine havde indladt sig med en ilde berygtet murer ved navn »Røde Anders«, skønt hun egentlig var (næsten) forlovet med en anden.¹¹

Kort: Johannes Mejers kort over det danske rige. Bd. 3: Aabenraa amt. 1942, pl. 72: Die 5. Special Tabell des Dorffs Colstrvp. 1:12.500. 1641. Se også pl. 64 og 67 over Aabenraa by – Aabenraae fra den Syndre Side 1768 (E. Pontoppidan: Danske Atlas. Bd. 7. 1781/1971, 231) – H. du Plat 1804-05 – KM DK 1 : 25.000 1212 III SØ Aabenraa. 1994.

Litt: Aabenraa bys historie I, 1961, 91ff (H 1610), 104-08 (H 1587/88-1601-1617-1630-1641) og II, 1967, 43-44 (H 1743-1767) – Morten Kamphövener: Mordet på Claus Esmarch (Sprogf. Alm. 1945, 20-37) (H 1610) – H.V. Gregersen: Niels Heldvad. 1957, 99-107: Mordet på Claus Esmarch (H 1610) – Per Ulrich: Mordet i Åbenrå 1610. En historisk fortælling. 1975 – Johan Hvidtfeldt: Forbrydelse og straf i det 17. aarhundredes Aabenraa (Aabenraa Statsskoles Elevforenings Aarsskrift 1940, 9-13 (H 1610-1617-1641-1670-1743) – Th.O. Achelis: Von Apenrader Scharfrichter (Heimat-Blätter aus Nordschleswig, Hf. 2, 1940, 141-44) – Olav Christensen: Kvaksalvere i Aabenraa og Omegn i slutningen af 1700-årne (SøM 1961, 167-68) – Harboe Kardel: Apenrades letzter Scharfrichter (Der Nordschleswiger 9.4.1966) – Fritz Treichel: Das Scharfrichtergeschlecht Röseler (Familienkundliches Jahrbuch Schleswig-Holstein 1967, 11-25).

Noter: 1. Aab. Statsskoles Elevf. Aarsskrift 1940, 10 – 2. SøSt IV, 1936, 16 – 3. Åbenrå annaler 1954, 11 – 4. Åbenrå annaler 1954, 27 og Med egen hånd ... 1994, 56 – 5. Aab. bys hist. I, 1961, 72f. – 6. SøM 1948, 164 – 7. Aab. bys hist. I, 1961, 95f. – 8. Schulte 2001, 135 – 9. SøM 1927-28, 125-26 – 10. Sst., 212 og Sprogf. Alm. 1944, 84 – 11. Ulbricht 1990, 69 og 168.

Rise herred

Omfattede Bjolderup, Hjordkær, Løjt sogne samt Aabenraa landsogn og størstedelen af Rise sogn.

Tingsted muligvis i Aabenraa ved Brundlund slot. På kortet 1639/41 over Hjordkær sogn findes »Galgenberg« afsat nordøst for Aarslev, meget tæt ved skellet til Søst. På Aarslev-kortet er selve galgebjerget mærkelig nok ikke afsat, men kun »Galgenberg Weide«, som også forekommer på Søst-siden af skellet. Stedet ligger i dag øst for motorvejen et par hundrede meter nordnordvest for gården Gallehus. Retterstedet må imidlertid være blevet flyttet knap 2 km mod vest til Sønder Ønlev Mark ved Hærvejen, lidt nordvest for gården Keelsbjerg, hvor Aarslev, Søst og Sønder Ønlevs bymarker mødes. I 1804-05 markerede du Plat denne lokalitet med en galge på kortet. Det skal have været en gravhøj.¹ Retterstedet ses ikke længere, da højen allerede 1863/64 forsvandt i forbindelse med anlæg af jernbanen. Gården kaldtes tidligere »æ Stejl« efter nabo-skabet. Stejlehøj syd for Hjordkær ved skel mod Søderup og Alslev næv-

Rise herreds galge ved Hærvejen midt mellem Hjorkær og Søst. Øst herfor ses Gallehus kro. Udsnit: H. du Plat 1804-05.

nes 1641 og 1704, men det forekommer ikke sandsynligt, at retterstedet i nyere tid skulle være flyttet herfra til Keelsbjerg.²

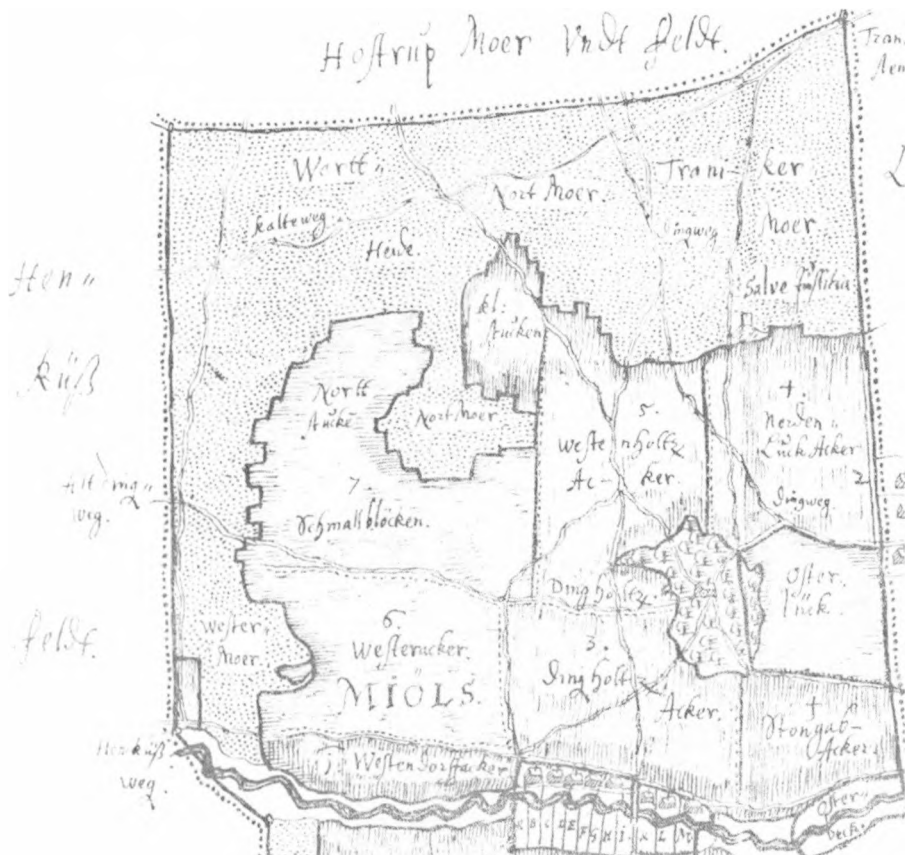
Henrettelser: I 1624 blev Anna Pallies brændt for trolddom i Aabenraa amt.³ Det kan være sket i Rise herred, hvor både Christine Christens i 1641, »andern zum abschewlichen Exempel,«⁴ og endnu en person i 1661 kom på bålet.⁵ Gunder Jesses sad 1682 fængslet i en barnemordsag, og hun er formentlig blevet halshugget.⁶ I 1765 blev liget af fadermorderen Bendix Wenmaring gravet ned på retterstedet ved Hjorkær.⁷ Her henrettedes 1796 Anders Laursen og 1834 Hans Fallesen, begge for mord. Det var det sidste rettersted i Nordslesvig, som tjente sit formål.

Kort: Johannes Mejers kort over det danske rige. Bd. 3: Aabenraa amt. 1942, pl. 102: Eine Geometrische Delineatio des Kirchspiels Jordkirch ...1 : 25.000, pl. 107: Die 3. SpecialTabell des Dorffs Arschlee. 1 : 12.500. Begge kort 1639/41 – H. du Plat 1804-05.

Litt.: Trap 5, X:3, 1967, 885f.: Rise herred (JHv) – Torp Friis Møller: Rise og Sdr. Rangstrup herreder (Fra Rødekro kommune 1992, 102-18) – Torp Friis Møller: Nogle domme fra Rise herreds tingret (Fra Rødekro kommune 1992, 119-28) – *Om 1796:* K.A. Flade: Da Røde Anders myrdede skovrider von Bergen (Aabenraa Statsskoles Samfund. Årsskrift 1954, 21-27) – Aabenraa bys historie bd. 2, 1967, 43-47: Mordet på skovrider von Bergen – E. Tang Kristensen: Danske Sagn som de har lydt i Folkemunde. 2. udg. 1980, IV, nr. 1310 – *Om 1834:* Amalie Nielsen: Den sidste Henrettelse paa Stejlebakken ved Hjorkær (Sprogforeningens Almanak 1902, 41-42) – I Bøddelsværdets Skygge (Hejmdal 16.5.1934) – M.B.H.: Epileptikere drak af den henrettedes blod (Aabenraa Statsskoles Samfund. Årsskrift 1954, 50-51 – Tang Kristensen: Danske Sagn. 2. udg. 1980, IV, nr. 1345 – Torp Friis Møller: Æ Stejl (Slægtsgården nr. 252, 1984, 11-12).

Noter: 1. DKC 220202-26 – 2. SøSt IV, 1936, 291 og 312 – 3. Schulte 2001, 130 – 4. Staatsbürgerliches Magazin Bd. 10, 1831, 608 – 5. Hedemann-Heespen 1926, 142 – 6. Thygesen 1968, 169 – 7. Aabenraa bys historie bd. 2, 1967, 43.

Nordøst for Mjøl's markerer den tobenede galge og et »Salve Justitia« (Hilset være retfærdigheden) retterstedet for Sdr. Rangstrup herred. Udsnit af Johannes Mejers kort 1639-41.

Sønder Rangstrup herred

Omfattede Egvad, Hellevad og Øster Løgum sogn, det meste af Bedsted og en del af Rise sogn.

Tingsted antagelig i Horsbyg, Egvad sogn, senere i Mjøl's og fra 1687 i Røde kro. På Mejers kort 1639/41 ses »Gallhuÿ« 400 m sydvest for Horsbyg på »Gallhuÿ-Heide« og med »Tingberg Acker« lidt nordligere. Allerede på dette tidspunkt må retterstedet dog være flyttet til Mjøl's, eftersom Mejer har tegnet galgen med et »Salve Justitia« 1,2 km nord for denne by og 250 m fra skellet til Lunderup Mark. Stedet ligger i dag inden for den nuværende flyveplads' område.

Henrettelser: Ifølge et sagn skal en heks 1580 være blevet brændt på Arnebjerg, som ligger på Nørre Hjarup mark i Øster Løgum sogn.¹ Præsten Niels Heldvad (1564-1634) skriver om en knægt, som, forment-

lig i 1597, havde beskyldt nogle kvinder for trolddom. De kom i fængsel, og skarpretteren blev bestilt til pinligt forhør, dvs. med anvendelse af tortur. Imidlertid viste det sig, at anklagen var falsk, knægten var blevet betalt for at fremsætte påstanden. Da den påståede bagmand imidlertid ikke ville indrømme noget, »er karlen derpå blevet grusomt pint, men har dog lige til døden indtraf ikke villet benægte kvindernes uskyld. Enden blev, at han blev pisket af bøddelen, dernæst blev mestermandens gloende jern og mærke sat på hans kinder, det ene øre skåret af og til sidst hovedet hugget af.«² Den påståede henrettelse må der imidlertid sættes spørgsmålstegn ved, eftersom de øvrige straffe netop tyder på, at den pågældende ikke er blevet straffet med døden. Under et bryllup i 1685 blev Peter Lassen fra Skrydstrup stukket ihjel af Peter Hørlyck, som efterfølgende blev halshugget ved galgen på Mjøl's mark.³

Kort: Johannes Mejers kort over det danske rige. Bd. 3: Aabenraa amt. 1942, pl. 34: Die 3. Speciall Tabell des Dorffs Horsbvge, pl. 55: Die 1. Special-Charte des Dorffs Miols....(begge kort 1 : 12.500). 1639/1641.

Litt.: Trap 5, X:3, 1967, 857f.: Sønder Rangstrup herred (JHv) – Torp Friis Møller: Rise og Sdr. Rangstrup herreder (Fra Rødekro kommune 1992, 102-18).

Noter: 1. SøM 1926/27, 32 – 2. H.V. Gregersen: Niels Heldvad. 1957, 73 – 3. H.P. Jensen: Rødekro og nogle af dens mange ejere (Vestkysten 19.9.1986). Gengivet med suppl. opl. i: Fra Rødekro kommune 1993, 105-111.

Lundtoft herred (med Varnæs birk)

Omfattede Ensted, Felsted, Kliplev, Kværs, Rinkenæs, Uge og Varnæs samt det meste af Adsbøl (incl. Gråsten) og Holbøl sogne. Herredet, men ikke Varnæs birk og de store områder med adelige godser, hørte under Tønder amt indtil 1850.

Lundtoft herreds gamle tingsted skal have ligget midt i Ensted sogn, hvor vejene fra Hostrup, Stubbæk og vestersognet mødes. Et Tingbjerg ligger ved vejen fra Kliplev til Lundtoft,¹ og fra o. 1770 holdtes ting i Tørsbøl, Kværs sogn. Den Ahlefeldt-Graastenske godsjurisdiktion var fra 1600-årene først på Søgaard, senere på Graasten. Efter 1725 var jurisdiktionen til 1853 delt mellem Det Gravenstenske godsdistrikt og Søgaard-Aartoft. Desuden havde godserne Grøngrøft, Ladegaard og Skovbølgaard egne ting. Endelig havde Varnæs sit birketing. Ved Stubbæk omtales »Galgen-Feld« 1776-78² og »Lundtofft Harder Gerichts Platz« 1778.³ Retterstedet lå o. 400 m syd for Ensted kirke på bakkekammen, hvor galgen ses på kort fra o. 1780, 1783 og 1804-05. På de preussiske kort fra 1870-erne betegnes marken »Galgenfeld«, lokalt kaldtes den

Lundtoft herreds galge
ved Ensted kirke. Udsnit:
Videnskabernes Selskabs
konceptkort o. 1780.

Galgelykke. I dag går Klattrup-vejen op over stedet. Under vejens anlæggelse i 1940 blev der således fundet både et kranium og rester af en pæl.⁴ Selve galgen har antagelig stået umiddelbart vest for vejen. I 1932 oplyste en stednavnemeddeler, at hans fader kunne huske galgen.⁵ Galgebjerg i Klipleve, som nævnes 1795, lå syd for byen på den østlige side af vejen mod Vilsbæk og Bov, på gården »Stejl«s marker. Den naturlige højning, som hæver sig 5-6 m over det omgivende terræn, ligger o. 200 m nord for gården og o. 50 m fra vejen.⁶ Dette rettersted, som ikke ligger langt fra Tingbjerg, har været brugt af Søgaard-Aartofts jurisdiktion.⁷ Varnæs birks galge stod 1 km vest for byen på en gravhøj, Tokshøj eller Tokkesbjerg, som kronede en naturlig bakke. Stedet, som nu ligger i 55 meters højde, kaldes Galgebjerg. Mellem 1830 og 1840 fjernede man det øverste af bakken. Der blev fundet skeletter af henrettede. De blev gravet ned igen, og der blev sat en sten for at markere stedet, men den er senere forsvundet. I herredet nævnes også: »Gallie Fold« 1769 i Rinkenæs sogn⁸ og Galgelyk i Holbøl sogn.⁹

Henrettelser: I 1609 blev Tyrre Jensdatter i Lovtrup i Uge sogn dømt til bålet for trolddom og dommen stadfæstet ved det nørrejske landsting i Viborg.¹⁰ Hans Petersen blev i 1719 dømt til døden for to gange at have brændt en gård af, men han kan være blevet benådet på grund af sin unge alder, 14 år (se s. 110).¹¹ Den 8. april 1750 blev Ulrik Brandt hals-hugget i Ensted for mord og lagt på hjul og stejle, og 1752 begravedes en selvmorder under galgen.¹² I Klipleve måtte kedelflikkeren Jonas Petersen den 27. november 1781 strække hals for mordet på sin kone Maren Jakobs, også han kom på hjul og stejle (se s. 92). Ifølge degn Gammelgaards optegnelser skal Varnæs efter svenskekrigene i 1600-årene have været så dårligt stillet, at det gik ud over birkets selvstændige status. Da en pige på Fogedgården tog livet af sit barn, og en bødker kort efter begik mord, var det en byrde for det fattige birk at udrede omkostnin-

gerne til to henrettelser, og det er usikkert, om den sidste faktisk fandt sted i Varnæs.¹³

Kort: VSK konceptkort o. 1780 (gengivet i Ensted sogns historie. 1987, 76 og 86-87) – VSK 1783 – H. du Plat 1804-05 – KM DK 1 : 25.000 1212 II SV Varnæs. 1976.

Litt.: Trap 5, X:3, 1967, 919ff.: Lundtoft herred (JHv) – Ib Andersen: Varnæs birks tingsted (Fra Varnæs birk 15, 1990, 35-45) – Hejmdal 19.7.1934: Galgen ved Ensted – Om 1781: Jørgen Hansen: Den sidste henrettelse i Klipleve sogn (Fra Klipleve sogn 1983, 49-51, på grundlag af P.C.A. Christensens artikel i Sprogforeningens Almanak 1925, 107-11) –

Noter: 1. SøM 1935/36, 62 – 2. SøSt IV, 1936, 415 – 3. Trap 5, X:3, 921 – 4. Oplyst af Frederik Daabeck, Klipleve – 5. SøSt IV, 1936, 415 – 6. SøSt IV, 1936, 379 og 384 og opl. af Jørgen Hansen, Klipleve – 7. Trap 5, X:3, 921 – 8. SøSt IV, 1936, 521 – 9. Sst., 536 – 10. Johansen 1991, 242 (nr. 1) – 11. Krogh 2000, 536 – 12. Elsmark-dagbogen 1993, 10 og Ensted kirkebog – 13. Fra Varnæs birk 15, 1990, 39.

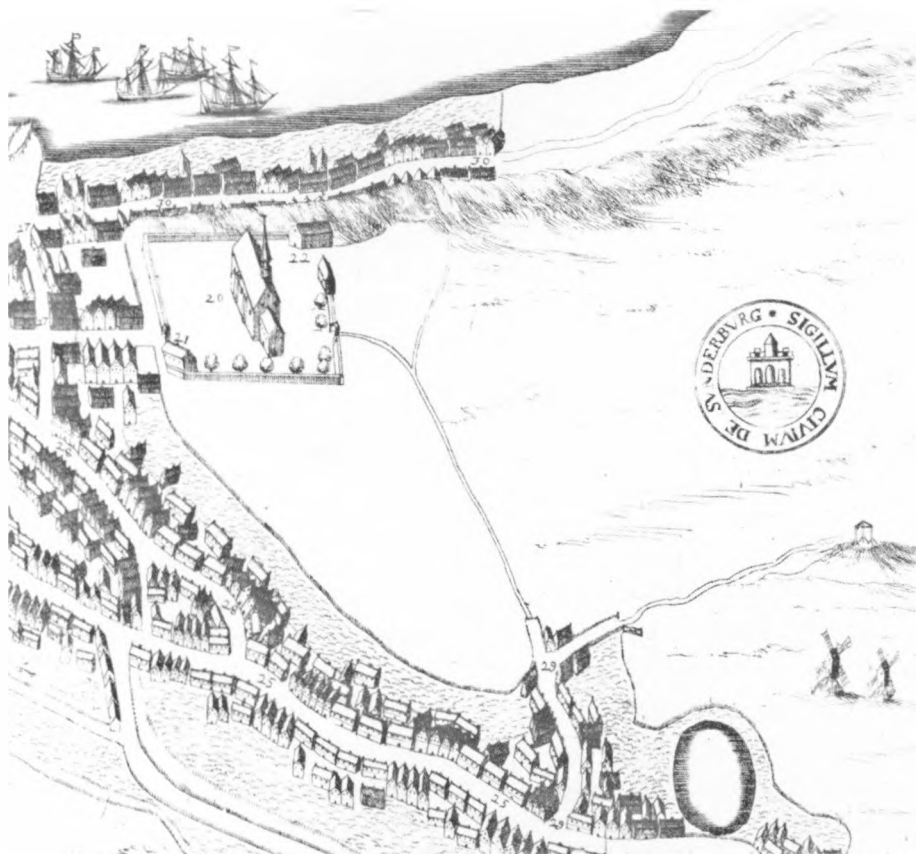
Sønderborg amt (med Nordborg amt)

Udover byen Sønderborg følgende herreder: Nybøl, Als Sønder og Als Nørre herred (med Egen herred) samt Ærø. Fra 1544 hørte amtet til den kongelige del af hertugdømmet Slesvig, men det meste tilfaldt i 1564 Hertug Hans den Yngre og blev efter hans død i 1622 delt mellem sønnerne. Disse hertuger af Ærø, Sønderborg, Nordborg og Glücksborg (med Nybøl herred) havde ikke samme status som hertugen på Gottorp, men havde dog myndighed over retsvæsenet. Als Nørre herred og dele af Ærø kom senere til at udgøre Nordborg amt, som fra 1730 var i kongelig besiddelse. Gråsten gods under Søgaard var til 1713/21 en del af de fællesregerede adelige områder.

Sønderborg

Der kendes ingen stadsret fra Sønderborg. I årene 1622-67 var byen sæde for hertugerne af Sønderborg. Herefter stod den under kongen. Galgebjerg nord for byen nævnes 1585,¹ og galgen ses på flere kort fra 1650-erne og hos Resen 1677. Danske Atlas' bykort markerer 1769 »Retterstedet«. I vore dages Sønderborg findes stedet, som i dag er bebygget, øst for Kærvej, mellem Lerbjergparken og Bakkevang.

Henrettelser: I 1534 blev præsten i Lysabild henrettet for delagtighed i en sammensværgelse, som skulle befri Christian 2. fra fængslet på Sønderborg slot.² Jørgen Madsen blev halshugget i 1675, men begravet på kirkegården, dog uden sang og klang.³ Tyven Johann Kort tortureredes

Sønderborgs rettersted lå nord for byen, hvor galgen har vindmøllerne som naboer. Vejen nederst fører mod Nordborg. Kort 1677 i Resens Atlas.

1697 af skarpretteren og er antagelig efterfølgende blevet hængt.⁴ I 1710 formodes Hinrich Salomon henrettet for mord, med hovedet på pæl og kroppen nedgravet på retterstedet.⁵

Kort: Ottendorff 1655 – Attacco e Presa di Sondemburg Fatta Dalle Armi Imperiali di Brandenburg Anno 1658 adi 14 di Decembre (Sønderjylland. Historisk billedbog. 1964, bd. 1, 135) – Kobberstikkene fra Peder Hansen Resen Atlas Danicus 1677. Udg. af Ib Rønne Kejlbo. 1974, pl. 82: Sunderburg Synderbvrgvm – Sønderborg paa Alsen optagen 1769 af H. Michelsen (E. Pontoppidan: Danske Atlas. 1781/1974, bd. 7, 428).

Litt.: Peter Langendorf: Sonderburger Scharfrichter (Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg 1916-21, 3. Jahrg., Nr. 6, 76-80) – J. Raben: Sonderburger Scharfrichter (Heimat-Blätter aus Nordschleswig, Hf. 4, 1945, 63-66) – J. Raben: Skarprettere i Sønderborg (SøM 1946, 197-204) – Jens Raben: Skarprettere i Sønderborg (Fra Als og Sundeved 24, 1947, 44-55) – Jørgen Slettebo: Familien Stöckler i Sønderborg (Personalhistorisk Tidsskrift 1980, 199-203. Suppl. af Egill Snorrason i PT 1981, 164).

Galgen i Nybøl øst for kirken og i Dybbøl ved vejen til Sønderborg er begge markeret på Videnskabs Selskabs kort 1783, men er vanskelige at se på dette udsnit. Den ene galge er aftegnet op til Nybøl kirke, den anden under det andet »p« i »Düppel«.

Noter: 1. SøSt V, 1939, 8 – 2. Fra Als og Sundeved 24, 1947, 47 – 3. Sønderborg bys historie 1960. I, 178 – 4. Sst., 174 – 5. Thygesen 1968, 201.

Nybøl herred

Omfattede Broager, Dybbøl, Nybøl, Sottrup og Ullerup sogne. Fra 1662 til 1779 hørte Broager, Nybøl og Sottrup under hertugen på Glücksborg (se Munkbrarup herred).

Tingsted i Nybøl, hvor der i dag syd for kirken står en mindesten med indskriften »Nybøl herreds tingsted«, senere i Broager. Stougård birk i Dybbøl sogn udgjorde et særligt retsområde, som 1673 videreførtes af grevskabet Reventlow eller Sandbjerg gods til 1853. Desuden havde Blansgaard, Ballegaard og Bojskov egne jurisdiktioner det meste af 1700-årene og langt ind i 1800-årene. På VSK 1783 og du Plats kort 1804-05 markeres galger ved både Nybøl og Dybbøl.

I Nybøl nævnes o. 1768 »Galgen-Felde« og 1783 »der Gerichtsplatz«.¹ Om galgen ved Nybøl skriver Duus i sin Sundeved-beskrivelse fra 1836, at nær tinget fandtes for nogle årtier siden retterstedet med galge og hjul, som ikke havde været anvendt i lange tider, og som nu er forsvundet.² Et lokalt mundheld: »De æ it manne skridt fra e tingstok te e galle« viser den nære sammenhæng mellem ting og galge.³ Galgen stod på »Gallelyk« på en gravhøj, som nu ligger for enden af vejen Galgebakken, en sidevej til Engvej. Til retterstedet var udlagt 2½ skæppe land eller ca. 1700 m². I 1864 blev en fjerdedel af området inddraget til fællesgraven, hvor to mindesten er rejst over 64 preussiske og 21 danske soldater. Fællesgraven udgør den sydvestlige del af det oprindelige rettersted.⁴ Adgangen til krigergravene og galgebakken er lettest fra P-pladsen ved sparekassen.

Dybbøls galge ses allerede 1655 på Ottendorffs kort og må have tjent Stougaard birk og grevskabet Reventlow-Sandbjerg. Galgen er afsat på

kortet 1783, og hos du Plat 1804-05 er stedet markeret med »Galge«. Den stod på den sydligste af de tre gravhøje, kaldet »æ Gallehy'e«, som lå nord for landevejen og øst for Parallelvej mellem Kongeskansen (dansk skanse V-VI, tysk skanse 10) og fællesgravene langs landevejen. Det fortælles, at praggefogeden Per Tandslet fra Dybbøl i en hård vinter manglede brænde. Han opsøgte greven på Sandbjerg for at få hjælp. Denne smed Per ud med bemærkningen »Gå du til Galgen,« en vending han ofte brugte. Per Tandslet tog det helt bogstaveligt, gik til galgen, fik den revet ned og slæbt hjem til brænde.⁵ I Blans, Ullerup sogn nævnes »Galgeløkke« og »Gerichtsparzel«,⁶ som kan have forbindelse med Ballegaards og Blansgaards jurisdiktion.

Henrettelser: 1631 eller 1632 halshuggedes Anne Fischer, Broager-provsten Peter Fabricius' hustru, for trolddom.⁷ Christen Jørgensen fra Stenderup blev 1665 henrettet ved Lyksborg for tyveri af en flok svin, som han derefter havde solgt i Flensborg.⁸ Sidste henrettelse i Nybøl var formentlig hængningen af de to brødre i 1763 for kirketyveri (se s. 105).⁹ Fra Dybbøl kendes ingen tilfælde.

Kort: Ottendorff 1655 – VSK 1783 – H. du Plat 1804-05.

Litt.: Trap 5, X:3, 1967, 1163ff.: Nybøl herred (JHv) – Oluf Bang: Galge og kirke. Historisk skitse fra Sundeved (H 1763) (Jul i Grænseland 1962, 4-10).

Noter: 1. SøSt V, 1939, 79 – 2. Nordelbingen bd. 38. 1969, 159 – 3. Trap 5, X:3, 1164 – 4. Fra Als og Sundeved bd. 54, 1976, 12 og 135 – 5. Fra Als og Sundeved bd. 75, 1998, 65 – 6. SøSt V, 1939, 64 – 7. Trap 5, X:3, 1209 – 8. Nybøl kirkebog – 9. Fra Als og Sundeved bd. 54, 1976, 23-24.

Als Sønder herred

Omfattede Ulkebøl, Hørup, Kegnæs, Lysabild, Tandslet, Asserballe og Ketting sogne samt en del af Notmark.

I middelalderen var Als delt i Nørre og Sønder herred. Senere blev disse yderligere opdelt. I Sønder herred kom de augustenburgske godsområder til at dominere (se Augustenborgerne. 1980, 171f.), fra midten af 1700-årene delt i tre tingkredse: Augustenborg med Rumohrsgaard, Gammelgaard og Augustenborg Sønder herred. Resten af det sydlige Als dannede fra o. 1616 Kegnæs birk.

Det oprindelige tingsted for Als Sønder herred er ikke kendt, men kan have ligget i Lysabild sogn, hvor det højeste punkt (60 m) kaldes Galgebjerg. Senere var der tingsted i Ketting, og Galgebjerg eller Store Kirkehøj i Ketting nævnes 1666, 1690 og senere.¹ Galgen markeres her på VSK 1783 og du Plats kort 1804-05. I dag er Galgebakken afsat på kort-

Als Sønder herred havde rettersted på Galgehøj i Ketting. Galgesignaturen ses over »g« i »Ketting«. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1783.

bladet 1 : 25.000 som et 24 m højt punkt, identisk med den kratbevoksede bronzealderhøj mellem vejene til Nordborg og Elstrup. Marken kaldes Nedre Galgekobbøl. Ottendorffs kort fra 1655 viser en galge mellem Ketting og Gammelgaard, formentlig den samme, som i Chr. Knudsens optegnelser nævnes ved Skakkenborg sydøst for Ketting. Der kan her være tale om et rettersted for Gammelgaard, som var det største gods på Als.² Også Tinghøj og Tingkobbøl nævnes 1651 ved gården. Om Galgehøj og Galgekobbøl i Hundsløv, Notmark sogn, har forbindelse med et tidligere rettersted for Rumohrsgaard, er uvist.³ Kegnæs birk, som havde tingsted ved kirken, skal også have haft en galge. I 1800-årene nævnes Galgeager og Galgebjerg,⁴ og i 1990 har en nyopstillet vindmølle ved Kegnæs Ende fået navnet Galgemølle. I Lysabild sogn kan Galgebjerg og Galgetoft i Fjeldby, ved vejen til Vibøge, måske have forbindelse til Kegnæsgaard len?⁵ »Gallehöes theill« i Hørup sogn, som 1640 kom til Majbølgaard, kunne hænge sammen med et rettersted for Majbølgårds len.⁶

Henrettelser: Peder Palladius skriver, at der i 1543 brændtes 52 hekse på Als og »omliggende smålande«. Schulte regner med, at mindst 20 dømmes til bålet for trolddom på Als⁷ (se også s. 224). Der vides intet om, hvor på øen disse henrettelser har fundet sted. I 1680 »den 14. August blev den elendige Engel udaf Ketting brændt udi Østmarken ved de unge Eller, Anna Moldt af Hundsløv, som blev brændt paa samme Sted, udlagde hende for Trolddom.«⁸ Stedet kaldtes »Aschhøi« og markerne deromkring de brændte agre.⁹ Kirkerøveren Jørgen Rasmussen blev 1699 hængt,¹⁰ og 1703 omtales udgifterne ved henrettelsen af »den jetzigen zum Strange condemnirten Dieb.«¹¹ I 1760 var Anna Andresen og hendes datter Elisabeth anklaget i en barnemordsag i »Augustenborger Distrikt«, men sagens endelige udfald er ukendt.¹²

Kort: Ottendorff 1655 – VSK 1783 – H. du Plat 1804-05 – KM DK 1 : 25.000 1211 I NØ Sønderborg. 1994.

Litt.: Trap 5, X:3, 1967, 1217ff.: Als Sønder herred (JHv) – J. Hvidtfeldt: Alsiske retsområder og tingsteder (Sønderjyske Årbøger 1942, 17-57).

Noter: 1. SøSt V, 1939, 267 – 2. SøÅ 1935, 105 – 3. SøSt V, 1939, 303 – 4. Sst., 147 – 5. Sst., 160 – 6. Sst., 224 – 7. Schulte 2001, 115 – 8. Fra Als og Sundeved bd. 2, 1927, 46 – 9. SøÅ 1935, 105 – 10. Stemann 1855, 258-59 – 11. Thygesen 1968, 199 – 12. Ulbricht 1990, 405ff.

Als Nørre herred (Egen herred og Nørre herred)

Sammen med dele af Ærø dannede herredet Nordborg amt. Egen herred omfattede Egen og Svenstrup sogne samt dele af Havnbjerg og Notmark, medens Nørre herred bestod af Nordborg og Oksbøl sogne samt en del af Havnbjerg. Hertugen af Nordborg gik fallit i 1669, og kongen inddrog området, men lod det 1676 gå til August af Nordborg-Plön, hvis efterkommere sad her til 1729, da kongen atter overtog det lille hertugdømme.

Herredet var delt fra senmiddelalderen. Nørre herreds ting var sandsynligvis i Havnbjerg, senere i Nordborg. Egen herreds tingsted var ved Egen kirke, før kan det have ligget ved Tingholm nogle hundrede meter nordvest for Galgehøj.

Retterstedet for Nørre herred var en gravhøj ved Fægteborg i Havnbjerg sogn, tæt ved skellet til Nordborg. På udskiftningskortet fra 1772/76 findes her indtegnet en tobenet galge 400 m syd for landevejen. Galgen er også markeret på du Plats kort 1804-05. Stedet kan ikke udpeges med sikkerhed, da området ved Fægteborgvej i dag er bebygget med parcelhuse. Det er dog sandsynligt, at galgen har stået ved den nuværende Flintholmvej, på en af hjørnegrundene Solbærvej 1 eller Hindbærvej 2. Galgehøj og Galgeager i Mjels, ca. 600 m øst for Hardeshøj i Oksbøl sogn, nævnes i 1770-erne,¹ og kan måske have forbindelse med Mjelsgaard? Da højen blev fjernet, blev der imidlertid ikke fundet knoglerester.²

Egen herreds rettersted ses på Mejers kort 1649 med et galgesymbol, som genfindes hos Ottendorff 1655. På udskiftningskortet over Guderup 1772-73 står galgen med hjul på stejle i den sydligste del op til skellet mellem Egen og Guderup. Den findes også afsat på VSK 1783 og på du Plats kort 1804-05. Galgehøj (43 m) ligger 350 m øst for kirken lige syd for vejen til Elstrup, med Kirkebjergets 46 m mod nord. Resterne af den gravhøj, som har båret galgen, blev dog jævnet o. 1950,³ men stedet er også i dag synligt i den dyrkede mark.

Als Nørre herreds galge ses her ved Fægteborg nederst til højre i billedet på mark nr. 187. Udsnit af kort over Nordborg og omgivelser 1772/76. Landsarkivet, Aabenraa.

Henrettelser i Nørre herred: I 1600-årene fandt der adskillige troldomsprocesser sted her. Således blev Karen Smedekone og en kvinde i Holm samt kort efter også Marthe Peders i Holm og Ane Kalles brændt i 1630. Samme skæbne led 1641 to søstre af Pøl, Thore og Maren og 1648 Bodil Mathieses af Lavensby samt to dage senere Marthe Jørgens i Pøl. I 1649 kom Blinde Maren på bålet og senere to kvinder fra Pøl og to fra Holm, som hun havde udlagt. I 1657, den 10. og 14. juli, var ofrene to mænd fra Lavensby, Peder Bertelsen Svarrer og Christen Hansen. Sidstnævnte dato blev også brændt liget af den trolddomsanklagede Anna Hjulmands i Havnbjerg, som døde i fængslet.⁴ I 1663 halshuggedes Jes Christensen for mord, og 1665 Henrik Handskemager for kirkerøveri. 1670 blev Maren Matthieses fra Holm dømt »udi Skarpretterens Hender og at rettis med Sverdet for hendis Missgierningers Schyld, som

det sig bør.«⁵ Der var tale om både trolddom og tyveri. Inde i Nordborg foregik der også henrettelser, 1680 blev Thomas Smed halshugget for voldtægt og 1681 Magdalena Jacobsdatter for barnemord.⁶ I 1697 blev Peter Andersen fra Nørrejylland hængt for tyveri efter følgende dom: »... erkennen wir ... Augustus ... Hertzog ... vor Recht, dasz P.A. mit dem Strang vom Leben zum Tode gebracht werden soll.«⁷ Den sidste kendte henrettelse var Ellen Nisses i 1748: »D. 22de Aug. blev Ellen Nisses, en Enke af Lavensbye, halshuggen med Sværdet udenfor Fægtenborg, for hun havde i Fødselen aflivet hendes Barn, som hun i Utugt havde avlet med Lauritz Lauritzen, Hr. Joh. Brandts Svend.«⁸ – Vedr. henrettelsen 1901 af Frederik Deppe for mordet på den 12-årige Duzine Ottelfine Nissen, se under Flensborg.

Henrettelser i Egen herred: »Den 8de Januar (1634) bleve nogle Misdædere rettet ved Egen Ting, som gav sig ud for Tartarer, havde brudt ind udi Kirken der og stjaalet 300 Sk. og gjort meget mere Ondt, som deres Bekjendelse lød. De 3 blev lagt paa Steiler, 1 hængt, og 1 Kvinde. Siden blev den 4de lagt paa 4 Steiler. Gud bevare hver Christen for saadan Folk paa alle deres Reiser. Amen.«⁹ Det drejede sig om Johann Krum, Zacharias Petersen, Johan Schultz, Henrik fra Vinkel og Hans Tater samt dennes moder. I 1765 henrettedes på Galgebakken Christen Mathiesen af Stolbro for mord.¹⁰ Jens Smed blev begravet under Egen galge i 1768 efter selvmord i fængslet.¹¹ Hans Peter Christians, kaldet Skrædder, halshuggedes 1791 for mord (se s. 94).

Kort: Die Landkarten von Johannes Mejer, Husum, aus der neuen Landesbeschreibung der beiden Herzogtümer Schleswig und Holstein von Caspar Danckwerth D. 1652. 1963. Pl. XVI: Landcarte von dem Fürstenthumb Sonderburg ... 1649 – Otendorff 1655 – Grundt Riss vom ... Norburg. ... als auch über die dazu gehörige Dörfer Pöhl, Holm, Hackenberg, Lauensbuy ... (1772/76)(LA+RA) – Udskiftningskort over Guderup 1772/73 (Sønderjyske Årbøger 1942, 26) – VSK 1783 – H. du Plat 1804-05 – KM DK 1 : 25.000 1211 I NØ Sønderborg. 1994.

Litt.: Trap 5, X:3, 1967, 1283-86: Als Nørre herred (JHv) – J. Hvidtfeldt: Alsiske rets-områder og tingsteder (Sønderjyske Årbøger 1942, 17-57) – Kirkebogen for Nørborg paa Als 1621-1776. Udgivet af E. Høyer Møller (Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Litteraturhistorie 1869-71 1. række, bd. V, 276-352 og bd. VI, 45-80 og 137-85). Uddrag i J. Raben: Nørborg gennem 800 Aar. 1929, 111-22 – J. Raben: Hinrichtungen auf dem Galgenhügel bei Eken auf Alsen (H 1634-1765-1791) (Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1935, 48-49) – C.L.E. von Stemann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert. 1855, 252-57 (H 1670) – J. H. Jensen: En Hekseproces (H 1670) (Sønderjysk Månedsskrift 1935/36, 44-48) – F. S. Grove-Stephensen: Hekseprocesser (H 1670) (SøM 1960, 194-99) – En sørgelig vise om hor, mord og straf (H 1765) (Sønderjysk Månedsskrift 1949, 175-

Galgen og hjulet på mark nr. 29M angiver retterstedet for Egen herred, og en nærliggende mark bærer navnet Gallager. Kort over Guderup 1772/73. Rigsarkivet.

76) – Bogen om Als. 1956, 415-16 (H 1765) – Kim Jacobus Paulsen: Historien om mordet på Duzine Ottelfine Nissen (H 1901) (i sammes: Nordborgs historie. Historier fra Nordborg. 1992, 55-56)

Noter: 1. SøbSt V, 1939, 402 – 2. Alsiske stednavne 1994, 225 – 3. Sst., 152 – 4. Fra Als og Sundved bd. 1, 1926, 57-59 – 5. Stemann 1855, 257 – 6. Da. Saml. 1:V, 1869, 290 (1630), 308 (1641), 317 (1648), 318 (1649), 330 (1657), 340 (1663), 343 (1665) og 1:VI, 1870-71, 53 (1680), 56 (1681) – 7. Thygesen 1968, 96 – 8. Da. Saml. 1:VI, 1870-71, 176, SøM 1951, 125- 26 og Elsmark-dagbogen 1993, 17 – 9. Da. Saml. 1:V, 1869, 295 – 10. Sst.1:VI, 1870-71, 182 og Elsmark-dagbogen 1993, 32 – 11. Elsmark-dagbogen 1993, 35.

Ærø

Ærøskøbing og Marstal samt landsognene Søby, Bregninge, Tranderup og Rise.

Ærø som helhed indgik fra 1584 i hertug Hans den Yngres besiddelse og tilfaldt 1622 sønnen Christian. Ved dennes død i 1633 deltes Ærø mellem hans fire brødre. Hertug Frederik til Nordborg fik den mellemste del med herregården Graasten med Rise, Dunkær og Olde, men solgte to år senere sin andel til broderen Philip på Glücksborg, som i forvejen havde fået Ærøskøbing og gården Budrup samt Ø. Bregninge, Vindeballe, Tranderup og Stokkeby. Den tredje broder Joachim Ernst til

Plön fik den vestlige del, som omfattede Søbygaard med Søby, Leby, Skovby og V. Bregninge. Den østlige del af Ærø, herregården Gudsgave med Marstal tilfaldt hertug Johan Christian til Sønderborg, søn af den 4. broder Alexander (d. 1627). Efter forskellige transaktioner endte også Gudsgave hos hertugerne af Nordborg-Plön for i 1729 sammen med Søbygaard len at blive inddraget under kronen. Den mellemste del af Ærø, Graasten len med Ærøskøbing, som siden 1633/35 hørte under hertugen på Glücksborg, blev 1749 købt af kongen, hvorefter hele øen var samlet på hans hånd. I 1773 oprettedes en stads- og landret i Ærøskøbing, fælles for hele øen. Den afløste Ærøs landsting (birketing for Graasten len), bytinget i Ærøskøbing og birketingene på Gudsgave og Søbygaard.¹

Graasten landsting havde tingsted syd for Rise kirke. Retterstedet lå i samme sogn knap to km derfra på Galgehøj (53 m) lige øst for Dunkær. På kortet 1783 markeret som »Galgeban(ke)«. Schröder nævner 1854 »Galgebakken (Galgehöi)«. Den krones af en gravhøj, en ud af en gruppe på seks. Den blev delvis udgravet i 1831, og Hübertz beretter, at »oppe under Toppen fandtes et stykke af Galgen og derhos Benraden af et Menneske, formodentlig den i 1714 henrettede Kone fra Torup.«² Gudsgave eller Gottesgabe, som lå i Marstal landsogn, var oprettet af hertug Hans den Yngre. Birketinget var på gården, som blev nedlagt 1767 efter brand. Søbygaards birketing må ligeledes være oprettet af Hans den Yngre. Tinghøjgaard findes 1 km øst for Skovby. Galgebjerg (61 m) syd for Skovby har formentlig været retterstedet. Sydvest for Søby findes også Galgehøjgaard ved Loddenbjerg og plantagen. Galgehøj (46 m), som findes øst for Ø. Bregninge, kunne måske have været rettersted for herregården Vodrup i Tranderup sogn, som også oprettedes af hertug Hans d.Y. Desuden skal der have været et rettersted mellem bjergene ved Ærøskøbing.³

Henrettelser: Før 1608 skal hertug Hans have ladet en fæstebonde hals-hugge.⁴ I 1634 havde en pige i huset hos amtsskriveren født i dølgsmål, men man lod sagen falde. Den kom imidlertid hertug Philip på Glücksborg for øre. Han foranstaltede en ny undersøgelse, som også indebar pinligt forhør af pigen, men hun fastholdt, at barnet var dødfødt. Det hele endte med, at hun blev landsforvist.⁵ Anders Jørgensens kone i Rise stod i 1678 anklaget for hekseri og i overværelse af hertug Christian, hans hofmester og tre af øens præster dømtes hun til at rømme landet, d.v.s. Ærø, under trusel om henrettelse, hvis hun ikke adlød.⁶ I 1709 »Torsdagen den 31. januari blev Christian Andersen justificeret wed swerd og hans legeme henlagt paa stegle og hofvedet paa en stage, for sin begaaet tyfveri dend 23. november i Ærrøeskøbings kirche og kir-

Ærø har haft flere rettersteder. Syd for Ll. Riise ligger Galgehøj 53 m over havet, her på kortet fra Videnskabernes Selskab 1783 mærket som »Galgeban.«

chens bloch samme ti opbrød.«⁷ I 1714/15 blev Anders Christensen og hustru i Torup henrettet ved Dunkær for mord på deres tjenestekarl. Ved Graasten ret på tinghuset i Riise blev der igen i 1727 afsagt en dødsdom, denne gang i en blodskamssag mod Rasmus Hansen i Dunkær. Han skulle halshugges og kastes på bålet. Hans steddatter skulle ligeledes halshugges, men begravnes på retterstedet. Hertugen benådede imidlertid Rasmus til kagstrygning og evig landsforvisning. Steddatteren må ligeledes være blevet benådet.⁸ I de to barnemordsager mod henholdsvis Kirsten Peters i Tranderup 1761 og Anne Catherine Madsdatter fra Vester Bregninge 1762 kendes udfaldet ikke i det første tilfælde, men Anne Cathrine blev ved Ærøskøbing Rådstueret dømt til livstid i tugthuset i Glückstadt for hendes »hemmelig Barnefødsel,« og Overkriminalretten på Gottorp stadfæstede dommen.⁹

Kort: Papes kort 1736 (udsnit gengivet i Sønderjyske årbøger 2002, 125) – VSK 1783 – KM DK 1 : 25.000 1311 I SV Marstal 1976 (G 53 m) – KM DK 1 : 25.000 1311 IV NØ Søby 1975 (G 61 m og Ggd) – KM DK 1 : 25.000 1311 IV SØ Tranderup 1975 (G 46 m) – Geodætisk Institutets generalstabskort Danmark 1 : 100.000 II Det sydlige Jylland og Fyn. 8.udg. 1960. Blad 43.

Litt.: J.R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. 1834/1919, 96-120: Retspleie, 304-07: Criminaltilfælde 1821-30 – Palle Abramsson: Lidt om retspleje og straf (Ærøskøbing Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. Årsskrift 2000, 2-3) – Palle Abramsson: Christen Andersen Smeds henrettelse i Ærøskøbing i 1709 (Ærøboen 1990, årg. 58, nr. 2, 1-2 og nr. 3, 3) – Mikkel Eriksens efterladte manuskripter om Ærøs historie. 1988, 18-19: Retsforhold (H 1714-(1727)) – Tove Kiærboe: Dramatiske hændelser blandt ærøboer ude og hjemme. 1984, 39-42: De sidste henrettelser 1714 og 1727.

Noter: 1. Hübertz 1834/1919, 45ff. – 2. Sst., 20 – 3. Sst., 117 – 4. Kiærboe 1984, 39 – 5. Hübertz 1834/1919, 131 og 298ff. – 6. Mikkel Eriksen 1988, 19 – 7. Abramsson 1990 – 8. Thygesen 1968, 91 – 9. Abramsson 2000, 3.

Nordtønder amt (med Løgumkloster amt)

Udover købstaden Tønder omfattede amtets nordlige del Tønder, Højer, Lø og Slogs herreder. Den sydlige del af amtet bestod af Kær, Bøking og Viding herreder (se s. 202). Løgumkloster amt, som kun omfattede Løgumkloster birk og seks fogderier, administreredes sammen med Aabenraa amt. Fra 1544 til 1581 hørte Tønder amt under hertug Hans den Ældre i Haderslev, derefter til den gottorpske del af hertugdømmet Slesvig indtil 1713/21 (bortset fra perioden 1684-89), de nørrejske enklaver undtaget (se under Lø herred).

Tønder

Stadsret 1243 efter lybsk forbillede. Byens rettersted lå ca. 500 m nordøst for byporten, og den trebenede galge på Braun og Hogenbergs byprospekt 1588 er muligvis en nogenlunde virkelighedstro gengivelse af Tønder bys galge, eftersom den også ses med tre ben på bykortet fra o. 1620. Den nævnes o. 1694 som »de Stadtgallich«. ¹ Kort over byens mark 1811 har sammesteds »Stadtgericht« og 1862 »Stadens Rettersted«. Det lå mellem den nuværende Digevej og Vidåen.

Henrettelser: Den ældste sag hører til Tønder amt, men ikke nødvendigvis til Tønder købstad. Den drejede sig om ægteparret Anna og Peer Thomsen »im Tonderschen,« som 1551 blev anklaget for trolddom og underkastet tortur. Deres endelige dom kendes ikke, men de er formentlig blevet brændt. ² I 1569 døde Nis Hansen i fængslet, og eksekutionen skete på hans lig. ³ Erich Schlachter dømtes 1600 til døden ved sværdet for mord på en vægter. ⁴ Botel Iversen og Marie Jacobs 1607 anklaget og dømt for trolddom. ⁵ I 1608 blev Jes Matthiesen hængt og Valentin Herzberg halshugget, men man tillod, at Valentin »up de Kerkhave muchte begraven werden,« i stedet for under galgen. Hans Hupfer fik 1613 for kirketyveri og mord »anderen zum Exempel der Cörper ufm Rad gelegt und der Kopf angenagelt.« I 1619 halshuggedes en bigamist, som tillige havde begået tyveri og forsøgt selvmord. 1621 hængte man to landstrygere for tyveri, den tredje blev pga. sin ungdom benådet til sværdet. Drabsmanden Boye Ketelsen fra Bøking herred blev 1625 ført til Tønder og halshugget, »gekoppet«, her. ⁶ 1627 blev to kvinder for gentagne tyverier »umb weiblicher Zucht willen,« for den kvindelige æres skyld, dømt til sværdet og ikke til galgen. Den enes hovede skulle dog sættes på pæl. Anna Schmidt 1632 dømt for trolddom og brændt. ⁷ I 1633 benådedes endnu en kvindelig tyv til at halshugges med sværd. Den 3. januar 1643 blev en mand dømt og samme dag halshugget for gentaget

Bykort over Tønder 1620. Købstadens trebenede galge (Stadtgericht) ses omtrent midt i billedet, derover herredsgalgen (Hardsgericht) – med to hængte indtegnet. Landsarkivet, Aabenraa.

ægteskabsbrud og »Notzucht«. 1690 hængte skarpretter Eberhard Asthusen Niels Nielsen Hovkarl fra Vejle for tyveri,⁸ og 1743 blev en mand brændt for sodomi.⁹

Kort: »Delineatio Civitatis Tonderensis« i Braun og Hogenberg: Theatrum urbium. 1588 (L. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern ... (1627). 1939, 72) – Bykort o. 1620

(Sst., 73) – Situations-Charte des Tonderschen Stadtfeldes. 1811 (Rentegning 1938, sst. 104-05) – Kort over Tønder Kjøbstads Jorder. 1862 (J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig. 1864/1975, 133).

Litt.: W. Nannsen: Eine Anfrage des Magistrats Tondern vom 18. August 1607 betr. Zauberei (Die Heimat 1907, 96-97) – Jens Chr. Vesterskov Johansen: Indizien und Beweise. Zur Bedeutung des gerichtlichen Verfahrens der Hexenprocesse in Ripen und Tondern (H 1607) (Forschungen zur Rechtsarchaologie und rechtlichen Volkskunde. Zürich, 1984, vol. 6, 129-41) – Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627). 1939, 116-30 (H 1607-1608-1613-1619-1621-1627-1633-1643) – Ludwig Andresen: Nachrichten über das Scharfrichteramt in Tondern (Tondersche Zeitung 16.9.1906, 2. Blatt) – Andreas Petersen: Skarpretterslægten Stöckler i Tønder (Sønderjysk Månedsskrift 1938/39, 29-31) – Peter Kr. Iversen: Tønderbødlen Hans Geltzers sørgelige endeligt (1683) (SøM 1948, 189-92) – Sigurd Schoubye: Om kagmanden fra Tønder. 1950 – Sigurd Schoubye: Kagmandsfiguren i Tønder Museum (Danske Museer 1951, 49-52) – Egill Snorrason og Fritz Treichel: Tønder-skarpreteren Johann Christoph Stöcklers slægtskabsforbindelser (Personalthistorisk Tidsskrift 1970, 153-63) – Jørn Querling Jacobsen: Tønders bødler (SøM 1994, 79-83).

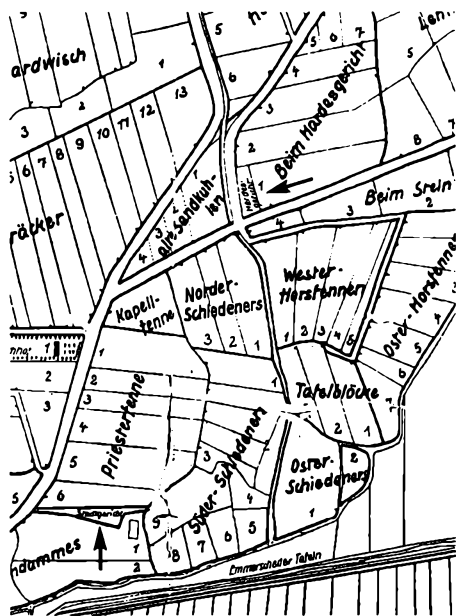
Noter: 1. Andresen 1939, 106 – 2. Treichel 1978, 143 – 3. Andresen 1939, 122 – 4. Heimatblätter aus Nordschleswig Hf. 2, 1940, 239 – 5. Schulte 2001, 122 – 6. Sandelmann 1994, 247 – 7. Andresen 1939, 276 – 8. SøM 1994, 5/6, 81 – 9. Andresen 1939, 125.

Tønder herred

Omfattede Abild sogn, Tønder landsogn og Ubjerg sogn. Udgjorde 1864 forlængst én jurisdiktion sammen med Højer herred.

Tingsted i Tønder. »Hargesgericht« ses som en tobenet galge på bykortet fra o. 1620, og »de Hargesgallich by de Horssfenne« nævnes o. 1694.¹ Galgen er også afsat på du Plats kort 1804-05, og retterstedet findes på kortene over bymarken 1811 og 1862. Det havde sin plads ved Nordre Landevej, hvor Galgestrømsvej drejer fra, på det østlige hjørne, som nu er bebygget. Der skal endnu i 1860 have været spor efter galgen og i 1906 markerede en sten stedet.² Noget usædvanligt for et rettersted lå det lavt, og i 1760 måtte en henrettelse udsættes på grund af oversvømmelse.³ I herredet nævnes også Galgefenne ved Tyvse og Galgepold ved Høgslund, begge i Abild sogn.⁴ Galgesfenne og Galgeshem i Ubjerg sogn.⁵

Henrettelser: I 1553 klagede Momme Brudersens over, at hans mor var blevet brændt som heks, »mit feur und brande vom leben zum tode bracht.«⁶ Hans Jessen blev 1599 radbrækket for falsknerier. I 1607 blev Bartel Jensen og hans hustru Kirsten, som kaldes »eines Kühehirrten Weib,« dømt for trolddom og brændt.⁷ I 1712 gav Karen Christens i Sæd

På dette kort er retterstederne for Tønder købstad og herred betegnet som Stadtgericht (nederst til venstre) og Hargesgericht (foroven i midten). Kort over Tønder bymark fra 1811 (rentegnet 1938). Efter Andresen 1939.

sine fire børn og sig selv rottegift. Hun blev af bøddelknægten slæbt ud på heden og begravet der. Christine Jenses fra Sæd havde ombragt sit barn og blev halshugget 1721, hovedet sat på pæl og kroppen begravet ved galgen. I 1760 henrettedes Catharina Ercken fra List for giftmord, og den 24. august 1813 kl. 6 om morgenen blev liget af en morder, som havde begået selvmord, ført ud til retterstedet og gravet ned.

Kort: Bykort o. 1620 (LA, gengivet i L. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern ... (1627). 1939, 72) – H. du Plat 1804-05 – Situations-Charte des Tondernschen Stadtfeldes. 1811 (rentegning 1938 i L. Andresen ... 1939, 104-05) – Kort over Tønder Kjøbstads Jorder. 1862 (J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig. 1864/1975, 133).

Litt.: Trap 5, X:2, 1966, 599f.: Tønder herred (JHv) – Claus Eskildsen: Stenen ved Sæd. Danmarks eneste Skamstøtte paa oprindelig Plads (H 1712) (SøM 1933/34, 179-90) – Ludwig Andresen: Rechtsgewohnheiten bei Hinrichtungen in der Karrharde um 1720 (Die Heimat 1928, 67-68) – Heinz Sandelmann: Scharfrichter und Hinrichtungen im nördlichen Nordfriesland im 18. Jahrhundert (H 1721-1760) (Nordfriesisches Jahrbuch, Neue Folge, Bd. 32/33, 1996/97, 195-206, der 200 og 203-04) – Ludwig Andresen: (Om H 1760) (Die Heimat 1928, 166-67) – Sønderjysk Månedsskrift 1958, 275-78 (H 1813).

Noter: 1. Andresen 1939, 106 – 2. Andresen i Tondernsche Zeitung 16.9.1906 – 3. ZSHG 1928, 504 – 4. SøSt III, 1933, 489 – 5. Sst., 507 – 6. Hansborgske domme 1994, I, 193f – 7. Schulte 2001, 122 og Andresen 1939, 125f., 129f.

Højer herred (med Højer birk)

Herredet omfattede Hjerpsted sogn og Højer landsogn samt de større dele af Emmerlev og Skast sogne. Udgjorde 1864 forlængst én jurisdiktion sammen med Tønder herred.

Tingsted i Emmerlev. På Emmerlev mark ligger Tinghøj, og tæt her ved findes Galgehøj (20 m), en stor gravhøj lige op til vejen fra Sdr. Sejerslev, nu kaldet Galgevej. »Gallie agre« nævnes 1683.¹ Her, med vid udsigt over Vadehavet, skal galgen have stået i 1770. Midt i 1800-årene kunne ingen længere huske nogen henrettelse, men der blev 1856 rejst en granitsten på stedet, hvidmalet med sort påskrift: »Hoyer Herreds Rettersted«, og den synes at have stået på eller ved højen indtil o. 1920.² Højer birk, som omfattede flækken Højer, må også have haft eget rettersted. Galgeplads i Højer landsogn kan have forbindelse med Frederikskog, som havde særlig jurisdiktion.³

Henrettelser: I 1648 blev Kirstin Jess' datter anklaget for trolddom og torteret, udsat for vandprøve og påny tortur. Hun tilstod ikke. Udfaldet af sagen er imidlertid ukendt.⁴ Tre andre kvinder skal derimod være blevet brændt samme år.⁵

Kort: KM DK 1 : 25.000 1112 II SV Brede. 199x.

Litt.: Trap 5, X:2, 1966, 520: Højer birk, 600f.: Højer herred (JHv).

Noter: 1. SøSt III, 1933, 297 – 2. DKC 210202-17 og Rolfs 1926, 180f. – 3. Rolfs 1926, 258, 475 – 4. Heberling 1915, 217 – 5. Schulte 2001, 137.

Lø herred (med Møgeltønder og Ballum birker) og Løgumkloster birk

Størstedelen af Lø herred var sammen med Møgeltønder og Ballum birker kongerigske enklaver¹ og underlagt dansk lovgivning, hvorimod Løgumkloster birk var slesvigsk område.

Lø herred omfattede Brede, Døstrup, Mjolden, Randerup og Visby sogne. De mindre dele af især Brede, Døstrup og Mjolden, som var slesvigske, hørte dog i civile og kriminelle sager under herredstinget. Om Møgeltønder, Ballum og Løgumkloster birk, se nedenfor.

Herredets tingsted lå i Bredebro indtil 1851, da det blev flyttet til Visby. »Gallyborg« nævnes 1527,² og »Galle Heede« 1683.³ Øst for Brede kirke mod Trælborg findes i dag vejen Galgemark. Her møder man efter knap 500 m det gamle rettersted. En meterhøj natursten tæt op til den sydlige side af vejen bærer indskriften »Galgemark Lø Herreds Rettersted«. Stedet er en udjævnet gravhøj. Ifølge en rapport 1925 betegnede

*Mindesten på Lø herreds
rettersted Galgemark ved
Brede. Foto 1992.
Lokalhistorisk arkiv,
Bredebro.*

en firkantet lynggroet plet stedet for Lø herreds galge. Ved jævning af højen var der fundet flere skeletter, deriblandt et af en yngre mand. De trærester, der blev fundet, gravede man dybere ned.⁴ I 1974 fik Bredebro skole tilladelse til at foretage en udgravning, hvor man fandt knoglerester. De blev opbevaret i Lokalhistorisk Samling, men 1992 atter begravet på retterstedet sammen med en beretning om udgravningen.⁵ I herredet nævnes også Galgevad ved Trøjborg i Visby sogn⁶ og Galgehøjagre i Lovrup, Døstrup sogn.⁷

Møgeltønder birk blev oprettet 1361 og omfattede det meste af Daler og Møgeltønder sogne samt en del af Emmerlev m.m. Birket lå 1661-1807 under Schackenborg. »Gallihuss« nævnes allerede 1537-38, og galgen omtales i en præsteindberetning fra 1760-erne: »Gallehus har sit Navn af en Galge, som der forhen har staaet, men nu er omfalden, saa at Stumperne deraf ikkuns ses, siden den Gud ske Lov ikke i dette Seculo har været brugt.«⁸ Galgen skal have stået på en gravhøj, og rester af galgepæle blev gravet op o. 1900. Højen blev sløjfet før 1925.⁹ Der har været sandgravning på stedet. Galgevej findes i både Gallehus og Møgel-

tønder. Der er også sket henrettelser i selve Møgeltønder, således 1614. Retterstedet var nær kirken, hvor senere skolen og kroen stod.¹⁰

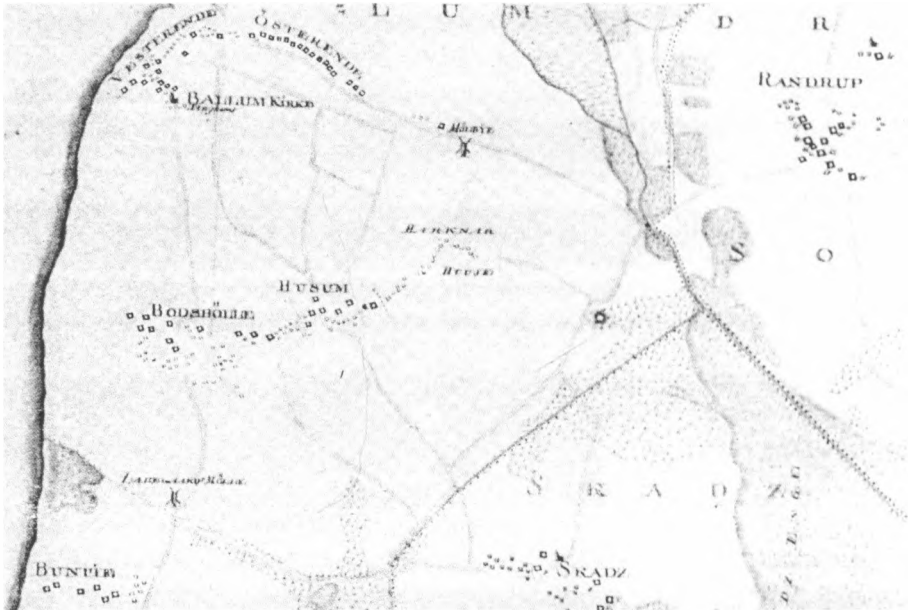
Ballum birk omfattede Ballum sogn, Rømø Sønderland og en del af Skærbæk sogn samt List på Sild. Også dette birk lå under Schackenborg. »Gallehøj« i Ballum sogn nævnes 1754 »ved udsiden i sognet til sydøst for kirken,« hvor der fordum havde stået en galge.¹¹ På kortet 1792 over godset Schackenborgs besiddelser ses højen markeret 800 m syd for vejen mellem Harknag og Randerup, uden at være benævnt. I dag viser et vejskilt »Galgehøj« op til nogle spredte ejendomme, som har fået navn efter retterstedet. I en lille beplantning ved den første gård findes to lave gravhøje, hvoraf den ene var Ballum birks rettersted.¹²

Løgumkloster birk var modsat de foregående slesvigsk område og omfattede Løgum sogn, d.v.s. Løgumkloster flække, landsognet og Nr. Løgum sogn, samt en del af Højst sogn. Retterstedet ligger ved den gamle landevej mod Tønder på en lille bakke mellem Damhusvej og Galgebakkevej, tæt på skellet til Løgumkloster landsogn. »Beim Galgen« nævnes 1783.¹³ Området har været beplantet siden 1895, men selve retterstedet, en sandflugtsbanke, er frilagt. Tydelig skiltning fører frem til højen, som bærer en ca. 1 m høj granitsten, kaldet galgepælen. Herpå skal der i 1860-erne have stået »Løgumkloster Birks Rettersted«.¹⁴ Andre oplysninger går ud på, at der med gotiske bogstaver har været påmalet »Lø Herred og Løgumkloster Birks Rettersted«.¹⁵ I 1940 var der imidlertid ikke spor efter tekst.¹⁶ En informationstavle blev 1983 opsat på galgebakken.

Henrettelser: På Lø herreds rettersted skal ifølge lokal tradition mindst fem mennesker være blevet hængt, med en hestetyv som den sidste.¹⁷

I Møgeltønder blev hr. Lorens Thomsen med hustru og datter henrettet i 1614 (se s. 109f).¹⁸ Præsten blev brændt ved galgen, medens kvinderne blev halshugget ved tinget og begravet ved galgen. Tingstedet lå mellem skolen og Posselts hus. I 1674 har det formentlig været herhen, at tidligere birkeskriver Anders Nissen blev ført for at blive halshugget, efter at han var blevet dømt for oprør og havde siddet syv uger i tyvehullet på Schackenborg. Først i yderste øjeblik blev han benådet og forvist.

På Rømø overgav Marcus Whitte (Wittle), en engelsk søofficer i dansk tjeneste, i februar 1644 under Torstensson-krigen øen til svenskerne uden modstand og gik over til fjenden, men ved den danske generobring af Rømø i marts blev han fanget og dømt til døden som forræder. I april 1644 blev han hængt »am Elbstrand bei Glückstadt.«¹⁹ I Ballum birk blev Anne Bois fra Rømø 1652 dømt for trolddom og det nørrejske landsting bekræftede dommen.²⁰

Ballum birks galge stod på den oldtidshøj, som ses øst for Husum, nær stedet, hvor de tre sogne Ballum, Randerup og Skast mødes. Udsnit af kort over Møgeltonder pp. 1792. Landsarkivet, Aabenraa.

Ved Løgumkloster birketing blev 1553 Jens Hansens og Niels Over-skous sønner dømt for voldtægt, og den ene af dem henrettet.²¹ I 1580 skal Katrine Jacobs' mor, bror og svigerinde være blevet brændt for trolddom.²² I 1598 blev Ludde Jansen fra Hostrup sogn hængt for skovtyveri m.m., to gange endda, eftersom det første forsøg mislykkedes.²³ I 1699 dømtes en hestetyv til hængning.²⁴ Maren Peters og Marie Nielsen var 1715 under anklage for barnemord, og formentlig er den ene af dem blevet dødsdømt og henrettet.²⁵ I 1763 blev kyrasseren Christen Mortensen halshugget og lagt på stejle for mord på sin rival. En svensk rytter blev efter krigsretsdømme 1645 arkebuseret (skudt af sine egne) i Døstrup for mord på en gravid kvinde.²⁶

Kort: Situationens Carte over Mögeltönder, Dahler, Emmerlev, Jerpsted, Höyer, Skadz, Randerup og Ballum Sogne, beliggende mellem Brede og Tönder Aae....1792 (LA, gengivet i: Schackenborg godsarkiv (1996) som bilag) – KM DK 1 : 25.000 1112 II SV Brede. 199x.

Litt.: Trap 5, X:2, 1966, 541f. Løgumkloster birk, 601f. Lø herred, 648f. Møgeltonder birk, 659f. Ballum birk (JHv) – Theodor Möller: Sühne- und Erinnerungsmale in Schleswig-Holstein: Der Galgenpfahl bei Lügumkloster (Nordelbingen 17/18, 1942, 139-40) – Vestkysten 22.2.1983: Henrettelsessted nu en turistattraktion – Claus Eskildsen: Da Møgeltoender præst blev brændt (H 1614) (Sønderjysk Månedsskrift 1925-26, 17-20. Med tilføjelse af Th.O. Achelis s. 63) – Peter Kr. Iversen: Den strenge

jyske lov. Fra Møgeltønder birketing 1660-83 (Sønderjysk Månedsskrift 1987, 237-45) – J.Fr. Krarup: Løgumkloster før og nu. 2. udg. 1974, 64-67 (H 1763) –

Noter: 1. Trap: Danmark. 1859. Bd. 2, 1007 – 2. SøSt III, 1933, 409 – 3. Sst., 416 – 4. DKC 210302-8 – 5. Oplyst af Søren H. Schmidt, Randerup – 6. SøSt III, 1933, 286 – 7. Sst., 391 – 8. SøÅ 1910, 218 – 9. DKC 210502-5 og 8 – 10. SøÅ 1910, 205 – 11. SøÅ, 1938, 102 – 12. DKC 210301-1/2 – 13. SøSt III, 1933, 32 – 14. Flensborg Avis 22.9.1906. Tillæg – 15. Krarup 1974, 64 – 16. Nordelbingen 17/18, 1942, 139 – 17. Beretning over udgravningen på Galgemark sept.-okt. 1974, i Lokalhistorisk arkiv, Bredebro – 18. SøÅ 1910, 205, Andresen 1939, 125 og Livet i Ribe 1560-1700, 1971, 157 – 19. Treichel 1993/94, 267f. og H.E. Sørensen: Rømøs historie. 1982, 40f. – 20. Johansen 1991, 279 (nr. 633) – 21. Hansborgske domme 1994, I, 161 – 22. Andresen 1939, 129 og Treichel 1978, 143 – 23. SøÅ 1905, 104 – 24. Vestkysten 22.2.1983 – 25. Ulbricht 1990, 405ff. – 26. SøM 1928/29, årg. 5, 156.

Slogs herred

Omfattede Burkal, Bylderup, Hostrup, Højst, Ravsted og Tinglev sogne. I sidstnævnte sogn lå det adelige gods Stoltelund, som indtil 1725 hørte under Søgaard i Kliplev sogn.

Tingsted i Bylderup. »Slux Herreds Retter-Sted« lyder indskriften på en sten syd for landevejen mellem Bredevad og Sottrup. Stenen står omtrent midt mellem 21 og 22 km-pælene, ca. 600 m vest for Galgebro. Den blev flyttet nogle meter mod syd i 1950-erne i forbindelse med udbygningen af landevejen Tønder-Aabenraa.¹ Galgeeng nævnes 1613 og Galgehede 1704.² På du Plats kort 1804-05 ses galgen vest for åen og lige op til vejen. Galgen har muligvis stået her helt indtil 1850-erne, før den blev nedtaget på grund af brøstfældighed. Omkring 1930 siges det, at de ældste på egnen kunne fortælle, at deres fædre tydeligt huskede, at der stod tre galger på den lille langstrakte høj. Mon ikke det snarere er de to galgestolper og en pæl, der i erindringen er blevet til tre galger? I herredet ses også Galgehøj lidt nordvest for Hajstrup i Bylderup sogn.³ Galgeshede nævnes 1704 og 1768 i Højst sogn, sydøst for Ø. Højst.⁴ Galgeblokke ved Lydersholm, Burkal sogn.⁵

Henrettelser: 1623 erklæredes drabsmanden Jürgen Matzen »mit dem Schwerde gerichtet tho werden schuldig.«⁶ For tilstået tyveri blev Jürgen Jessen 1652 dømt til at hænges »mit einem Strange in dem lichten Galgen, unter dem bloten Himmel.«⁷ I 1680 slog svinesnideren Hans Köster en kvinde ihjel i Tinglev. Han er antagelig blevet henrettet. Samme år måtte der opsættes en ny galge til »den 8. July justificierten Diebes Asmus Petersen von Wensüssel,« som blev dømt for at have stjålet en vallak. Elsche Oluffs under godset Stoltelund havde 1762 slået sit 3 måneder gamle barn ihjel, og hendes dødsdom stod ved magt.⁸ Sagnet

Ved vejen mellem Sottrup og Bredevad ses Slogs herreds galge på dette udsnit af du Plats kort fra 1804-05.

om smedekonen i Bredevad, der blev halshugget for giftmord på ægtefællen, og hendes fætter Jes, som havde sat ild på Bredevad Mølle og begik selvmord i fængslet, kan være baseret på faktiske begivenheder. Begge siges at være blevet begravet på retterstedet.⁹

Kort: H. du Plat 1804-05 – VSK 1805 – KM DK 1 : 25.000 1211 IV NV Tinglev. 1994.

Litt.: Trap 5, X:2, 1966, 710ff : Slogs herred (JHv) – Andreas Bach: Slux herreds Rettersted (Sønderjysk Månedsskrift 1936/37, 54-56) – Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig 1979, Heft 39, 62-63 (H 1680) – De tvende Ravne paa Bülderup Hede (Schleswigske Folkesagn. Udgivet af Wilhelm Schütze. 2. udg. 1912, bd. 1, 138- 67).

Noter: 1. Vilkår og virke i Bylderup sogn (u.å), 7 – 2. SøSt III, 1933, 597 – 3. VSK 1805 – 4. SøSt III, 1933, 553 – 5. Sst., 624 – 6. Stemann 1855, 191 – 7. Staatsbürgerliches Magazin VII, 1827, 251f. – 8. Ulbricht 1990, 359f., 405ff – 9. SøM 1936/37, 55f.

Flensborg amt

Udover byen Flensborg følgende herreder: Vis, Ugle, Husby, Ny og Munkbrarup samt de adelige distrikter, som 1853 blev til Kappel herred. Amtet hørte fra 1544 til den kongelige del af hertugdømmet Slesvig, dog blev godsdistrikterne regeret i fællesskab med hertugen. Flensborg by hævdede sin selvstændighed og var ikke underlagt amtmanden. Munkbrarup herred dannede 1622-1779 Glücksborg amt, hvortil også hørte besiddelser i Sundeved og på Als.

Flensborg

Stadsret 1284 med en vis påvirkning fra nordtyske byer. Der mangler kildemateriale vedrørende Flensborgs ældste rettersted, som menes at have

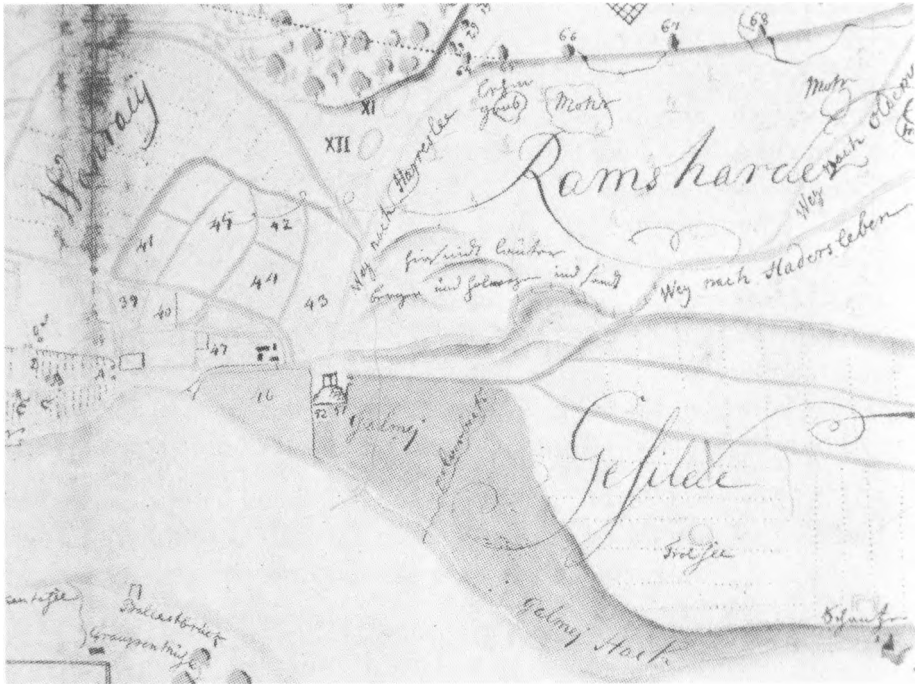
ligget på Ramsherreds mark, hvor Bov landevej fører ned mod byen, nær Bergmühle. Hos Wolff omtales »den nördlich von der Stadt zwischen der Apenrader Chaussee und der Bauer Landstrasse belegen Hovedmannsberg, die alte Richtstätte.«¹ Ved en henrettelse 1576 skulle mester Hermann føre den dømte »uth der norder porten« og nedsætte og begrave hende »unter dem lichten galgen,« formentlig den, som ses på det Beyerske epitafium fra 1591 i Marie kirke med maleriet af byen. 1741 og 1779 ses i Danske Atlas galgen stående på sin høj mellem fjorden og vejen til Haderslev. I 1570-erne og 1610 nævnes Koberg som rettersted ved halshugninger, og på et kort o. 1650 ses Kopkenberg markeret. Se i øvrigt nærmere om Flensborgs rettersteder s. 38ff.

I 1816 kom byens sidste rettersted til at ligge ved vejen til Slesvig, tæt op ad bygrænsen mod Jaruplund mark, på den såkaldte »Armesünderkoppel« ca. 100 m vest for landevejen.² Det kom kun i brug ved en enkelt lejlighed, i 1820, men da til henrettelse af ikke mindre end seks mennesker.

Henrettelser: Efter kampene om Flensborg 1410-12 lod dronning Margrethe de ledende flensborgere, som havde støttet det hertugelige parti, henrette for forræderi.³ Måske blev der også i 1472 foretaget henrettelser af borgere i byen, som havde støttet Gerhards mislykkede oprør mod broderen Christian 1. I 1515 havde en borger bortført en andens kone. Han blev benådet til halshugning med sværd efter forbøn fra »vieler vramer vrouwen«.⁴ Præsten Peder Hvid fra Hørup på Als løb i 1530/36 bort fra sin menighed, da Luthers lære tog overhånd. Uheldigvis var han så letsindig at tage alterkarrene og »Vor Frues Fisk«, der var af guld og formet som karpe, med sig. Han blev fængslet i Flensborg og dømt til galgen.⁵ Johan Breda blev brændt 1548 for hekseri.⁶ Fra anden halvdel af 1500-årene og begyndelsen af 1600-årene kendes mange henrettelser i Flensborg. I det følgende omtales de henrettede personer mellem 1560 og 1640 uden kildeangivelse, da henvisninger findes i Flensborg-oversigten s. 260ff i bilagsafsnittet.

1560-69: Anna Jürgens/Malers og Lene Menss blev dødsdømt 1560 for tyveri og blev ført ud af mester Joachim og sat i jorden, dvs. levende begravet. Paie Jensen fra Langerhorn blev 1562 halshugget for drab. Hvert af de to følgende år fandt der fire henrettelser sted, i 1563 af Claus Brodersen, Iver Ingwersen, Mette (Michael van Swickes kone) og Jens Tarestensen, og 1564 af den frygtede uromager Andreas Dabeler, Jep Nissen og hans kone Katrina (han var væver og født i Tønder, hun født i Husum) og Johan Jürgensen, sidstnævnte radbrækket for kirkerøveri.

Alsingeren Laurens Hansen og Peter Rohattes søn Bartelt blev begge

På H.J. Jürgensens kort over Flensborgs bymark og skove fra 1768 ses galgen til venstre for midten. Stadsarchiv, Flensborg.

hængt for tyveri i 1565. Året efter halshuggede mester Joachim Peter Nolle og Wilhelm Kym for drab. Førstnævntes dødsdom sluttede med følgende besked fra byens råd til skarpreteren: »und du Meister Jochim, nym em an, för em hen ut op de Stede, so dortho bestemmet is, have em sin Kop af und do em Recht und nen Unrecht«, og du Mester Joachim tag ham, før ham ud og op til det rette sted, hug hovedet af ham og giv ham hans ret og gør ham ingen uret. I 1567 kom Henrik Kock, Peter Wibsen og Asmus Jepsen fra Ulstrup i galgen. To sørøvere blev radbrækket 1568, fra neden og op, hvorefter deres hoveder blev sat på stage nede ved vandet. Også Andreas Kayssen og Lorentz Ballem blev radbrækket dette år, begge for mord, medens Hans Frese blev hængt for hestetyveri og »Zauberei«.

1570-79: Mester Jochim førte 1571 den tyvsdømte Mette Osthof ud til galgen og begravede hende levende. Samme Jochim fik to år senere en krank skæbne. Den 30. november 1573 blev han stenet til døde af mængden efter at have påført en delinkvent unødigt lidelse ved en fejlslagen halshugning (Reinhusen 1926, nr. 224). I 1574 måtte Jess Gesell i galgen for kvægtyveri, og 1575 blev Laurentz Michelsen fra København og

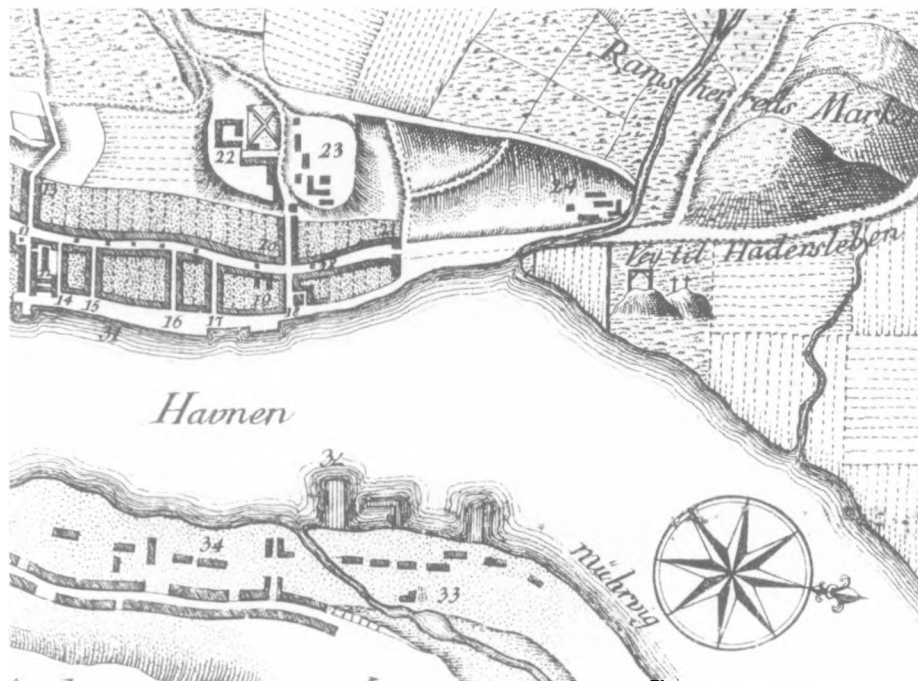
Hans Frese fra Stollig ved Aabenraa hængt af mester Herman »ahn den lichten Galgen«. I november samme år blev søskendeparret Andreas og Marina Christensen fra Klixbøl dømt for omfattende tyverier, han til galgen og hun til levende begravelse ved galgen, og kort efter fik Jörgen Ketelsmidt sit hovede hugget af på Kobarg. Også i 1576 blev en tyvkvinde Anna Lasses ført ud gennem Nørreport for at blive nedsat og begravet »unter dem lichten Galgen«. Og 1578 fik mester Herman besked om at føre drabsmanden Asmus Kremer »up den Kobarg ... wrrnd datt hoevet van dem Korper scheiden«. Sammesteds blev både smedesvenden Jacob Hansen fra Tønder og Erick Nissen »afgekoppet« året efter. Sidstnævnte havde mishandlet og dræbt Jens Ketelsen Vader oppe på bymarken.

1580-89: Johan Clausen fra Husum og Matthias Jensen blev hængt for tyveri i 1580, og Jep Marquardsen fra Store Vi halshugget for mord. Året efter måtte både Gottborg Bonnicksen og skomagersvenden Hans Michelsen af med hovedet for at have stukket folk ned. I 1582 blev Margaretha Timsen »under den galgen gesettet,« og hun synes at have været den sidste, som led denne straf. Clawes Jensen ophængtes for tyveri 1583. To år senere skulle en skomagersvend henrettes med sværdet, men skarpretteren fejlede, og den dømte levede endnu ni timer. Som sin forgænger blev skarpretteren stenet til døde. Snedkersvenden Hans Keller blev radbrækket 1586 for kirkerøveri og barbersvenden Jürgen Christoffersen halshugget. Det følgende år blev også Jacob Andersen »midt dem Schwerde vann dem levende tho dem tode ... gebracht«. For året 1588 meddeler Reinhusen, at Harmen Snitker »und syn Gesell« blev radbrækket for »Kirchenbrekerie«. Der synes at være en uoversensstemmelse mellem Rødeboeck og Reinhusen, hvis den i 1586 nævnte snedkersvend Hans Keller er identisk med Harmen Snitkers svend. Hans Lüttkens blev hængt 1588, og året efter var det Jürgen Lowsen, som den 24. januar blev »tho dem Stricke verurteilt.« Hans far Lowe Dreier var blevet hængt i Husby galge 11 dage før. Jess Lassen fra Markerup kom også i galgen i Flensborg.

1590-99: Nis Gregersen, født i Grumtofte, og Laurentz Pettersen fra Hyrup blev hængt for tyveri i 1590, og samme år halshuggedes Petter Smidtt fra Slesvig for drab. Margaretha Jacobs, som var anklaget for trolddom og døde i sit fængsel, blev brændt som den første af de 15 kvinder, som vides at være blevet dømt i Flensborg for denne forbrydelse. Hans Peltzer fra Langenhorn havde begået kvægtyverier og kom i galgen 1591. Friseren Bernt Magnussen dømtes 1592 til sværdet for flere drab, og 1594 måtte både Catharina Matthiassen, kaldet Trinke Lile-

dans, og smeedenken Marina Caspers med en uges mellemrum lægge hals til sværdet for deres tyverier. De blev derefter begravet under galgen. Året efter i september blev en anden Marina, datter af Matthias Muhrmeister i Haderslev, hængt for tyverier som den første kvinde, måske fordi hun havde klædt sig i mandstøj. Omtrent samtidig »wart Nis Iwler upgehenget und 10 Dage darna syne Frowe by ehm,« mand og kone har altså måttet vandre til galgen med kort mellemrum. Sidst i oktober 1595 benådedes tyven Thomas Boysen på grund af hans ungdom til halshugning, »diesen der scharfen Strafe der Stricke zu entheben,« medens Clawes Hansen fra Eckernförde måtte i galgen for kvægtyverier. Ambrosius Schele, kaldet Maler blev halshugget 1596 for drabet på en møllersvend, og året efter måtte Asmus Michelsen fra Weseby i galgen for tyveri. I 1598 fandt der ikke mindre end syv henrettelser sted. En kvinde havde begået barnemord og blev druknet i en sæk. En anden kvinde døde på pinebænken under anklage for trolddom og blev brændt. Marcus Iven fra Ostfeld og Thomas Oxen fra Ribe blev hængt for tyveri. Jacob Jansen fra Husum og Karsten Jansen fra Viborg blev radbrækket for sørøveri og mord, og samme straf fik falskmøntneren Hans Lesche fra Bergenhusen. Også i 1599 dødsdømtes to for sørøveri og mord, Bartolt Helm og Hans Diricksen skulle »mit dem Rade von oben runter und bis unten gerichtet und zerschlagen, auch der Leib auf das Rad gelegt un der Kopf auf den Stecken gesetzt.« Jürgen Hansen fra Lille Solt fik strikken om halsen for tyveri, og det samme gjorde Peter Laurentzen fra Ganderup (Fole sogn) for kvægtyveri. Hans medgeringsmand Niels Sørensen, som var præstesøn fra Rødding, blev benådet til halshugning, men begravet på galgebakken.

1600-09: Eggert Sirich kom år 1600 i galgen for tyveri og kirkerøveri, og året efter ledsagede præsten M. Fredericus Johannis for første gang tyve ud til galgen, »syne erste Uthfolge nam Gerichte mit 2 Missdedern edder Deven,« Detleff Molte og Peter Speth. I 1602 henrettedes en mand for hustrudrab, og 1604 blev Katarina Clauses, enke efter barberen Claus Bruse, halshugget for tyveri. Samme år kom fire mænd i galgen på én gang. Det var Hans Nieman, Herman Fritz, Gregers Nielsen og Andreas Matzen, som havde begået talrige lommetyverier. 1607 førtes Kistina Netelers, efter at være dømt for trolddom, »darup ock henuthe« for at blive justificeret og brændt, og ved juletid blev liget af den druknede tyv Bartolt Schinder hængt op i galgen. I 1608 blev fire kvinder brændt for trolddom, Anna Kockes, Anna Jenses, Margaretha Supmans og »Suweharder fruw«. Om Anna Kockes hedder det, at hun blev »tho Dode geschmöcket und tho Asche vorbrant«. Da Margaretha Supmans døde i skarpretterens fængsel efter tortur, afsagde man dommen over liget, som

Havnen i Flensborg 1779 med galgen stående mellem vejen til Haderslev og Galgeviggen. Udsnit af bykort i Pontoppidans Danske Atlas.

derefter blev brændt. Tidligere samme år var Gregers Lassen blevet hængt for sine tyverier, og Hans Ebsen »condemniret« til halshugning for et drab.

1610-19: I 1610 blev adelsmanden Joachim Brockdorff ved landdagsdom af 11. sept. dømt til døden for mordet på Henning Rantzau og halshugget, og »den 22. Oct. is Jürgen Lundt, gewesener Pastor tho Heldevadt und Eckwat, tho Flensburg up dem Kobarge geköppet und den selvigen dag mit christliken Ceremonien up S. Johannes Karkhove begraben worden.« Præsten var indblandet i mordet på borgmester Claus Esmarch i Aabenraa. I 1612 »den 13. maj sint 2 personen gerichtet, alss Marie Jürgensdochter, de ehr kint selbst umgebracht, ist im sack versapen; er modersüster Catrin Hoe, de ehr dartho geholpen und gerade ock toverie halven beschuldigt, ist vorbrent.« De følgende år brændte der ligeledes heksebål i Flensborg, 1613 Anna Wieselbors og Sinde Holdenis, Marie Timmens året efter og i 1617 Gude Hansen, gen. Schlachter, og Anna Harmes. De sidste to var dog døde, da de blev brændt. I en tyveri- og sodomisag fra 1618 blev den skyldige mandsperson brændt sammen med dyret.

1620-40: Byens sidste bålstraffe for trolddom er Catharina Jensens' og Botel Jürgens' den 20. juli 1620. Catharina havde desuden givet sin mand rottegift, som hendes broder Thomas Voigt havde skaffet, og derfor blev han halshugget med sværd fire dage senere. I 1623 blev Margarete Peters dømt til døden ved sværdet for at have hjulpet en tjenestepige med at dræbe dennes nyfødte barn. Året efter knivdræbte Ortke Mekons sin mand Peter, en bådsmand fra Stralsund, og blev halshugget. Baltzer Gertsen tilstod i 1625 talrige hestetyverier og skulle være endt i galgen, men efter forbøn fra flere fornemme personer slap han med sværdet. Det gjorde Parridum Paulsen også i 1633, ligeledes efter forbøn. Samme år blev Christina Willantzen halshugget for tyveri samt ægteskabsbrud og utugt med talrige navngivne mænd. I 1634 kom tre brødre Vanniger i galgen, Jes, Jürgen og Peter dømtes for talrige tyverier og voldsforbrydelser. Niss Jepsen havde især udset sig præstegårde som mål for sine tyverier og endte i Flensborgs galge i 1636. Andreas Johansen blev 1640 dømt til sværdet for at have stukket en soldat ned.

I løbet af resten af 1600-årene har der utvivlsomt også forekommet en række eksekutioner i Flensborg, men formentlig væsentlig færre end før. Der kendes foreløbig kun et eksempel fra 1666, da skarpreteren skrev en regning, hvor han bl.a. opkrævede 33 mark »vor Sehl. Hanss zu enthaup-ten«.

Om 1700-årene siger Georg Claeden, som var borgmester i Flensborg 1742-81, at »Flensburg ist der Ort, wo in den vorigen ungesitteten Zeiten mehr Menschenblut in einem Jahr vergossen ist, als durch göttliche Gnade in diesem (dem 18.) ganzen Seculo nicht geschehen.«⁷ Hvis denne udtalelse holder stik, er der måske ikke forekommet mere end en halv snes henrettelser i byen mellem 1700 og 1765. Følgende kendes: 1706 henrettedes Anna Nielsen og 1716 Elsabe Mathiesen, begge for barnemord. Den førstnævnte fortalte ved forhøret, at »da sie gemercket, dass sie schwanger sey, habe der Gesell nicht leiden wollen dass sie es offenbaren sollen und gesaget, so könne er nicht Meister werden.«⁸ Musketeren Peder Pedersen blev henrettet 1726 for mord på en borger,⁹ og Andreas Martensen Lindskog blev halshugget 1749 for falskmøntneri. I 1777 fandt der også en henrettelse sted, og 1787 synes Thor Andersen at være blevet eksekveret af skarpretter H.M. Hoscheroth. Endelig 1820 henrettedes de fem sømænd fra »L'Esperance« samt landevejsrøveren Jürgen Jürgensen (se s. 11ff).

En særlig gruppe henrettelser, som egentlig falder udenfor denne fremstillings rammer, fordi de skete efter 1864 og ikke var offentlige, udgøres af de dødsdomme, som blev eksekveret i gården til den i 1882 opførte retsbygning i Flensborg. I årene omkring århundredskiftet skete der mindst fem af disse, de tre med cirka et års mellemrum, den 24. janu-

En af flere skillingsviser om
falskmøntneren Andreas M.
Lindskogh, som blev henrettet
ved Flensborg i 1749. Visen er på
12 vers, og det tiende lyder:
»I, som min Daarlighed /
Min Pen og Skriff't bragt Skade, /
Forgifver beder jeg: / Jeg kand ey
nogen bade / Giengifve. Ønsker
mig / Den sidste gode Nat /
Paa Jorden. Halsen er / Bered,
tag' Hoved fat.« Dansk Folke-
mindesamling, København.

ar 1895, den 10. september 1896 (smeden Schütt fra Ersted ved Haderslev), og den 3. august 1897.¹⁰ Efter århundredskiftet den 5. juli 1901 (Frederik Deppe for mord på en 11-årig pige i Nordborg) og den 12. oktober 1907 (Heinrich Christian Mass for mord på en kvinde i Ravnkær sogn i Angel). Det berettes, at ligene blev lagt i zinkkister, fremstillet af en lokal blikkenslager. Kisterne blev loddet til og begravet et særligt sted udenfor muren ved en af byens kirkegårde.¹¹ Ifølge anden kilde skal i hvert fald Schütt være blevet begravet i det nordre hjørne af kirkegården uden præstens medvirken. Det skete en halv time efter henrettelsen, som fandt sted kl. 7 om morgenen i overværelse af henved en snes myndighedspersoner. Sognefogeden fra Bjerning var mellem de indkaldte.

Kort m.m.: Beyersches Epitaph in der Marienkirche 1591 (Redlefsen 1963, 53) – Andreas Angulus' kort over Angel 1596 (Klose/Martius 1962, II, 12) – Grundtriss der Stadt Flensburg 1648/1652 (Klose/Martius 1962, II, 49) – Aquarell von F. v. Worgewitz 1741 (Redlefsen 1963, 56) – Kort over Flensborgs bymark og skove. Tegnet 1768 af Hans Joachim Jürgensen (Flensborg bys historie I, 1953, 131) – Plan des Stadtfeldes 1779 (Ausschnitt), H.J. Jürgensen (Redlefsen 1963, 58) – Grundtegnig af Stadt

Flensburg, H.J. Jürgensen 1779 (E. Pontoppidan: Danske Atlas. Bd. 7. 1781/1971, 364) – H. du Plat 1804-05.

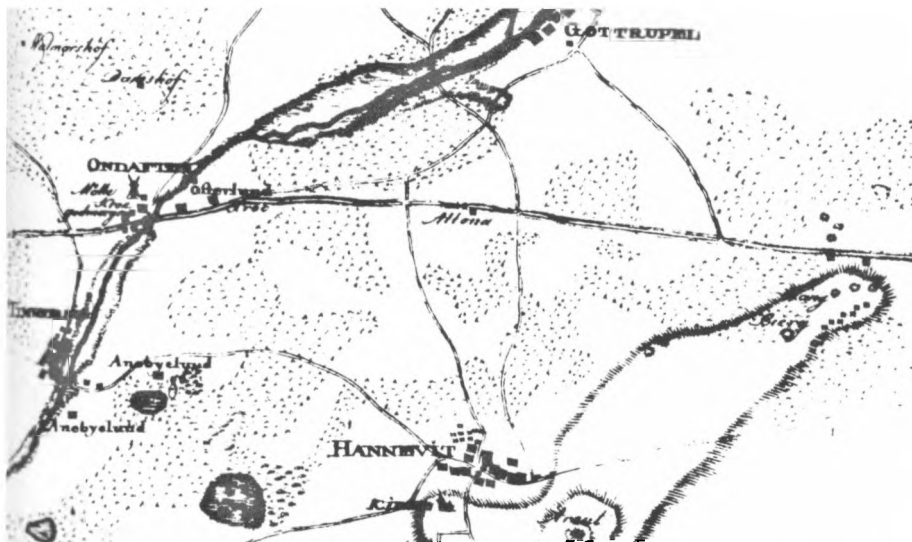
Litt.: Flensburg bys historie. 1953, bd. 1, 21-33: Stig Iuul: Byret og retsvæsen, 197-208: Stig Iuul: Lov og ret – H.F. Schütt: Flensburger Stadtrecht. 1957, 94-116 (H 1564-1568-1586-1588-1590-1602-1618-1777) – Paul Philippsen: »Makabre beretninger fra Flensburg« (H 1564-1575-1820) (Slesvigland 1986, 184-87) – M.-W. Kröger: Als der Büttel in Flensburg regierte (H 1573-1585-1666-1706-1716-1787) (Südschleswigsche Heimat-Zeitung 1955, nr. 6, 12, 18, 24, 30, 36) – Recht und Gericht im alten Flensburg (H 1574-1576-1594-1595) (Südschleswigsche Heimatzeitung 22.4, 6.5, 14.5 og 23.5.1953) – Paul Philippsen: Ein makabres Kapitel Flensburger Geschichte. Über Richtstätten und Vollzugsmethoden (H 1585-1599-1600) (Flensburg Avis 19.5.1984, jubilæumsnr.: Flensburg 700 Jahre) – A. Wolff: Flensburger Hexenprocesse (H 1607-1608-1612-1613-1614-1620) (Aus Flensburgs Vorzeit I, 1887, 17-37) – Dagmar Unverhau: Flensburger Hexenprocesse (1564, 1607/08) – erneut betrachtet (H 1607-1608) (Grenzfriedenshefte 1984, 3/4, 171-87) – Poenitentz-Tanker som viiste den for gjørte falske Banco-Zeddeler den 15. Aug. Ao. 1749. ved Flensburg med Sverdet til Døden bragde Andreas Martensen Lindskog hiemfødt ved Malmoe udi Schaane (DFS) – Sidste Aftakkelse af Andreas Martensen Lindskog / som for falsk gjørte Banco-Zeddeler den 15. Aug. Ao. 1749. ved Flensborrig med sverdet blev aflivet og Hovet afslagen (DFS).

Om 1820: Collegial-Tidende 1820, 709-25: Justitssag (matrosen), 765-74: Justitssag (J. Jürgensen) – L.A. Gülich: Schuld und Strafe oder Ermordung des Capitains Jens Nielsen Holst und dessen Sohnes des Obersteuermanns Niels Hansen vom dänischen Briggschiff l'Espérance (1821?) – Flensburgisches Wochenblatt für Jedermann, 33. Jahrg., 6.1.1820: Abschiedslied der Matrosen – Gedanken üb. die Trophäen des Unglücks an den Landstrassen überhaupt, mit einem nach der Natur gezeichneten Kupfer von Maler Peters, die Köpfe fünf hingerichteter Seeleute vorstellend, Allen braven Eltern, zum Spiegel für die Jugend, geweiht von einem Reisenden (1821) – Die letzte öffentliche Hinrichtung im Horn Holz (efter: Georg Wilhelm Valentiner: Chronik von Flensburg im Jahre 1820. Altona, 1822) (Jahrbuch für die Schleswigsche Geest, 40 (1992), 124-27) – Jes Christensen: Die letzte öffentliche Hinrichtung in Flensburg (Die Heimat 1959, 278-81, 331, 365).

Om henrettelserne i retsbygningens gård i årene omkring 1900: Lizzie Knoop: En henrettelse i 1897 (i.e.: 1896). Smeden fra Errested (Sønderjysk Månedsskrift 1988, 275-82) – Lizzie Knoop: Sandhed eller skrøne om en henrettelse. Errestedsmeden endnu en gang (Årbog for Lokalhistorisk forening for Vojens kommune 1989, 28-31) – Kim Jacobus Paulsen: Historien om mordet på Dutzine Ottelfine Nissen (H 1901) (i sammes: Nordborgs historie. Historier fra Nordborg. 1992, 55-56) – Ove Buur: Drama bag en halv gravsten (H 1907) (Jydske Tidende 6.8.1972).

Noter: 1. Wolff 1887, 28 – 2. Hamer 1994, 334 – 3. Flensburg 1966, 46 – 4. Schütt 1957, 108 – 5. Claeden 1765-67, I, 43 og Fra Als og Sundeved bd. 24, 1947, 47f. – 6. Staatsbürgerliches Magazin VII, 1827, 745f. – 7. Holdt 1884, 237 – 8. Ulbricht 1990, 79 – 9. Krogh 2000, 545 – 10. Die Heimat 1973, 331 – 11. Philippsen i Flensburg Avis 19.5.1984.

Retterstedet for Vis herred var på den ene af de tvillinghøje, der er markeret med to prikker midt mellem Hanved og Langbjerg til højre i billedet. Konzeptkort fra Videnskabernes Selskabs opmålinger o. 1780. Efter Chronik Handewitt, 1990.

Vis herred

Omfattede Hanved (Handewitt), Store Vi (Grossenwiehe) og Vanderup samt størstedelen af Bov, Nørre Haksted (Nordhackstedt) og Valsbøl sogne.

Tingsted ved Hanved, senere i Flensborg. Herredets rettersted var i Hanved sogn, hvor »Gallebyerre« nævnes 1799.¹ Det lå mellem Hanved og Langberg på den østligste af de to gravhøje på kanten af en skråning lige vest for motorvejsfrakørsel Flensborg-Harreslev og 200 m syd for vej 199, på den anden side af jernbanen. På kortet fra 1983 er højen klart fremhævet. Lokalt kaldes stedet »Gallepol«.²

Henrettelser: I 1580 blev Jep Marquardsen fra Store Vi halshugget i Flensborg. I 1635 blev en drabsmand dømt »in des Scharfrichters Hand, welcher ihn durch das Schwert hinrichten solle«.³ I 1637 blev Claus Carstensen, som havde dræbt sin bror, ført til retterstedet og bragt fra livet til døden ved sværdet. Under retssagen havde han anklaget Mette Marquarts for hekseri og for at være den egentlige anstifter af mordet. Hun blev fængslet og forhørt, men bekendte intet, ej heller under tortur. Hun synes dog at være blevet dødsdømt.⁴

Kort: Concept-Kort over en Deel af Flensborg Amt von S. Bruun (VSK o. 1780) (her markeres gravhøjen uden at være betegnet som rettersted)⁵ – LSH D 1 : 25.000 1222 Flensburg-Süd. Ausgabe 10, 1983.

Ugle herreds galge står nord for Oversø, tæt ved vejen mellem Flensborg og Slesvig. Udsnit : du Plat 1804-05.

Litt.: Peter Schwennsen: Eine Mord- und Hexensache im Kirchspiel Grossenwiehe aus dem Jahre 1637 (Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1970, Jg. 18, 143-50).

Noter: 1. Sydslesvigs stednavne bd. 4, 1979-86, 199 – 2. Chronik Handewitt 1990, 147, 569 – 3. Stemann 1855, 212 – 4. Schulte 2001, 133 – 5. Chronik Handewitt 1990, 131.

Ugle herred

Omfattede Eggebæk, Jørl, Lille Solt (Klein Solt), Oversø (Oeversee), Siversted og Store Solt (Gross Solt) sogne. Vedr. Eggebæk, Jørl og Siversted, se også Arens og Treja herreder samt Bollingsted fogderi (hørte fra 1713 til Arens herred).

Herredets tingsted var syd for Oversø. Umiddelbart vest for landevej 76 mellem Flensborg og Slesvig, ca. 1 km efter Frørup, finder man den gamle tinghøj, en højtliggende og meget stor bronzealderhøj. På kortet 1983 markeret som »Tinghoe« (38 m). Senere var tingstedet i Sønderskov kro og sidst i Oversø, hvor det nuværende posthus var tinghus.¹ Galgen stod på en gravhøj 1,2 km nord for Oversø by, 100 m øst for landevejen. Den ses på kort fra såvel 1783 som 1804-05. Stedet kaldtes 1805-06 »der Gerichts-Platz«.² På kortet 1983 er stedet markeret »Denkm.«, da østregernes mindesmærke for kampene 1864 står på højen. Stolperester fra galgen skal have stået på bakken indtil 1800-årenes andet årti.³

Henrettelser: Den 6. december 1571 blev kapellanen Otto i Eggebæk hals-hugget ved Flensborg, uvist for hvad.⁴ Jes Clausen fra Store Solt hængtes 1632 for hestetyveri.⁵ I 1641 synes trolddomssagen mod to kvinder fra Ny herred, Maria Thiels fra Agtoft og Mette Jones fra Boltoft, at være ført for Ugle herreds ting. I 1677 forekom en drabssag.⁶ Der fortælles også et sagn om én fra Smedeby, som i fuldskab havde sagt, at han havde stjå-

»Huusbye Galgen« vest for
Husby kirke. Udsnit : du
Plat 1804-05.

let klingpungen i kirken. Det var ikke sandt, men han bekendte forbrydelsen og blev hængt på galgebakken ved Oversø. Den, der havde stjålet pengene, var imidlertid degnens søn. Han rejste til Amerika og bekendte på sit dødsleje.⁷ Det ser ud til at være et vandresagn.

Litt.: Rolf Rolfsen: Das letzte Opfer des Galgens von Oeversee (Südschleswigsche Heimatzeitung 6.6.1951).

Kort: VSK 1783 – H. du Plat 1804-05 – LSH D 1 : 25.000 1222 Flensburg-Süd. Ausgabe 10, 1983 (rettersted) – LSH D 1:25.000 1322 Eggebek. Ausgabe 10, 1983 (Tinghøj).

Noter: 1. Gemeinde Freienwill 1992, 271 – 2. Sydslesvigs stednavne bd. 4, 1979-86, 315 – 3. Die Heimat 1897, 168 – 4. Reinhusen nr. 199 og S-H-L Provinzialberichte 1827, 84 – 5. Freytrag 1953, 104 – 6. Thygesen 1968, 77 – 7. SØM 1938/39, 83f.

Husby herred

Omfattede Adelby og Hyrup samt det meste af Grumtofte (Grundhof), Husby og Rylskov (Rüllschau) sogne med de adelige godser Freienwillen og Lundsgaard (Grumtofte s.) samt Veseby (Hyrup s.). Vedrørende Munkbrarup og Lyksborg sogne, se Munkbrarup herred.

Tingsted i Husby, oprindelig ved kirken, senere i kroen.¹ Galgen stod på en oldtidshøj ved sognegrænsen til Hyrup. »Galgfeld« nævnes 1701 og »Galgenberg« 1768.² Den findes på kortet fra 1783, og på du Plats kort 1804-05 ses »Huusbye Galgen« ca. 1 km vest for Husby. Den blev fornyet i 1752 og har formentlig stået til o. 1820.³ I 1892 udgravede Peter Erichsen fra Husbymark galgeresterne og brugte dem til brændsel. Samtidig blev galgehøjen jævnet.⁴ Stedet er identisk med det på kortet 1983 betegnede »Abdeckerei« (nedlagt 1992), på adressen Husbyfelder Strasse 2-4.⁵

Henrettelser: I 1589 »wart Lowe Dreier tho Husbui upgehungen,« og 11 dage senere blev hans søn hængt i Flensborg.⁶ Ifølge Hamer skal der også i Grumtofte sogn være blevet brændt troldkvinder, ved Grünberg: »An der Stelle des ehemaligen Steingrabes »Hye«, das südlich auf einem breiten Hügel gelegen hat, wurden 1685 einige Frauen als Hexen verbrannt,« men det fremgår ikke, hvor denne oplysning er hentet. Umiddelbart synes den tvivlsom, jf. det sene årstal.⁷ En mand blev 1686 brændt for sodomi, dog først efter at være bragt fra livet med sværdet.⁸ Samme år dømtes en hestetyv til hængning, men han brød ud af fængslet og forsvandt.⁹ Den sidst henrettede skal have været hegereiter hos fyrsten på Glücksborg Hinrich Olufsen Bagge, som blev rettet med sværd for mord. Han skal have været fader til Oluf Olufsen Bagge, herredsfoged i Husby herred 1731-39.¹⁰ Det vides imidlertid ikke, hvornår denne dødsdom er blevet eksekveret. Hegereiterne var forstembeds-mænd med en stilling mellem jægermester (skovrider) og skovfoged.¹¹

Kort: VSK 1783 – H. du Plat 1804-05 – LSH D 1 : 25.000 1223 Husby. Udgave 8, 1983.

Noter: 1. Jensen 2, 1922, 92 – 2. Sydslesvigs stednavne bd. 7:1, 1948, 188 – 3. Jensen 2, 1922, 545f – 4. Chronik des Kirchspiels Husby. 1976, 241 – 5. Hamer I 1994, 352 – 6. Reinhusen nr. 715 – 7. Hamer I 1994, 274 – 8. Stemann 1855, 227 – 9. Thygesen 1968, 96 og 120 – 10. Chronik des Kirchspiels Husby. 1976, 241 – 11. Dorfchronik Mohrkirch 1991, 56f.

Munkbrarup herred (før 1779 del af hertugdømmet Glücksborg)

Omfattede Lyksborg (Glücksburg), Munkbrarup og Nykirke (Neukirchen) sogne samt en mindre del af Rylskov (Rüllschau) sogn. Hertugdømmet Glücksborg eksisterede 1622-1779 og omfattede tillige Broager, Nybøl og Sottrup sogne i Sundeved, Ulkebøl sogn på Als samt herregårde i Angel og på Ærø. Desuden godserne Gråsten og Fiskbæk 1648-1662.

Tingstedet i Lyksborg lå oprindeligt, hvor der i 1710/12 blev anlagt kirkegård. Det er foreslået, at retterstedet kan have befundet sig i nærheden, ved den såkaldte »Schinderdamm«, den nuværende rådhusgrund,¹ hvorfra det ifølge H.N.A. Jensen i 1710 skal være flyttet ud til Oksbøl »weil auf der dortiger Richtstätte der Kirchhof angelegt wurde.«² Hvis der har været foretaget henrettelser inde i Lyksborg, har det imidlertid kun været i form af halshugninger. Galgen har sandsynligvis hele tiden stået på den mark i Munkbrarup sogn, tilhørende landsbyen Oksbøl, hvor den er aftegnet som »Gerichtsplatz« ved »Gallemoos« på udskiftningskort fra 1782.³ »Galgenfeld« og »Gallelei« findes også som stednavne.⁴ På kortet fra 1804-05 er »Rettersted« markeret mellem Oksbøl og

Retterstedet ved Oksbøl i Munkbrarup herred ses angivet med galge og hjul på mark nr. 1 »Gallemoos« over teksten med kortbeskrivelsen til højre. Kort over Wees og Oxbüll 1782 i Landesarchiv Schleswig Holstein.

Munkbrarup. Der skal endnu o. 1850 have kunnet ses rester af galgen.⁵ Det moderne kort 1980 viser øst for Oksbøl og 250 m nord for landevej 199 et højdepunkt på 50,2 m, som kan være identisk med Galgebjerg.

Henrettelser: I 1665 blev Christen Jørgensen fra Stenderup i Nybøl sogn henrettet for tyveri af fem svin. Under hoveriarbejde havde han drevet svineflokk, der gik på olden i skovene ved Lyksborg, ind til Flensborg og solgt dem for 20 mark. »Vor Præst tog i dag til Lyksborg og fulgte den arme Mand til Galgen,« skrev Nybøl-deggen i kirkebogen.⁶ Imidlertid tyder en anden indførsel på, at Christen nok skulle have været hængt,

men i stedet blev halshugget.⁷ Det kan så være sket ved galgen. Fra 1716 er en sag mod Mette Peters i Brarup for brandstiftelse. Hun blev dømt til at omkomme ved sværdet, hvorefter hendes krop skulle brændes og hovedet sættes på en pæl.⁸

Kort: Udskiftningskort Wees und Oxbüll 1782 (LAS) – H. du Plat 1804-05 – LSH D 1 : 25.000 1123 Glücksburg. Ausgabe 8, 1980.

Noter: 1. Berthold Hamer: Geschichte Glücksburgs. Neumünster, 1974, 106 – 2. Jensen 2, 1922, 563 – 3. Sydslesvigs stednavne bd. 7:1, 1948, 84 – 4. J. Stüdte: Die Chronik des Kirchspiels Munkbrarup I. Schleswig, 1975, 12 og 31 – 5. Sydslesvigs stednavne bd. 7:1, 1948, 84 – 6. Fra Als og Sundeved bd. 54, 1976, 48 – 7. Udskrift af Nybøl kirkebog, modtaget fra Sundevedarkivet – 8. Stüdte 1975, 207.

Ny herred

Omfattede Sørup og størstedelen af Sterup sogn samt dele af Eskriis (Esgrus), Kværn (Quern) og Stenbjerg (Steinberg) sogne med de adelige godser Søndensø og Svendsby (Sørup s.) samt Grønholt (Sterup s.). Vedrørende Gelting (og Eskriis) sogne, se Kappel herred. Vedrørende Nykirke, se Munkbrarup herred.

Tingsted ved Tingskov/Dingholz, hvor Kværn, Sterup og Sørup sogne mødes.¹ Fra 1723 i Kværn, først ved kirken. I 1693 nævnes »Galljlei« (Galgeled) og 1726 »Galgenheck« ved landevejen i Svendsby.² »Galberg« i Kværn sogn nævnes 1723 og 1743.³ Herredsfogeden beskrev i 1763 galgen ved St. Kværn som værende i så ringe stand, at den var i fare for at styrte om. Han mente, at der burde bygges en ny og at der skulle udvises træ til formålet.⁴ Galgen er formentlig snart efter blevet genopstillet på sin plads på Kværn Vestermark ved grænsen til Barg (1773 nævnes som året for fornyelsen, men eftersom hængning blev afskaffet i 1771, må den være blevet fornyet inden da).⁵ På kortene fra både 1783 og 1804-05 findes galgemarkering ca. 1 km vest for St. Kværn. »Galgenbarg« nævnes 1835, og katasterkortet har »Galliberg«.⁶ Retterstedet ligger ved Kappel landevej på et højtliggende areal, som endnu i dag kaldes »Gallikoppel«,⁷ og overfor en tidligere købmandsforretning.⁸

Henrettelser: Omkring 1570 brændtes troldkvinden Gunne ved Tingskov, en bonde fra Løstrup leverede tre favne træ til bålet.⁹ Hun skal være blevet brændt på gravhøjen »Gunneshy«, som lå ca. 150 m syd for Løstrupstamm og 30 m vest for kirkestien.¹⁰ I 1630 blev Asmus Heiden dømt til galgen for hestetyveri, men straffen ændredes til halshugning med sværd.¹¹ Under godset Ohrfeld skal mellem 1630 og 1640 »eine sogenannte Hexe verbrand sey,«¹² og i 1641 brændtes degneenken Sonje

Ny herreds galge vest for
Store Kværn med Tingskov
mod syd.
Udsnit: du Plat 1804-05.

Markes i Sterup, kaldet »die Köstersche«, efter vandprøve og tortur. Hun bekendte bl.a., at hun, dengang hendes mand var syg og havde et tykt ben, var gået til Sisell Joachims i Sørup, som siden skulle være brændt. Som en udløber af denne sag blev samme år yderligere fire kvinder tiltalt for trolddom. Det var Mette Ivers i Garde, Mette Jonsen i Boltoft og Margrete Hell samt Marie, gift med Asmus Thielsen i Agtoft. Mette Jonsen skal være blevet løsladt, medens de øvriges skæbne ikke er kendt. Deres sag blev uvist af hvilken grund ført for Ugle herreds ting. En mand fra Søndersø blev i 1711 halshugget for mord på sin svigerfar.¹³ Den sidste henrettelse på retterstedet ved Tingskov fandt sted i 1737, da Jes Lydiksen blev eksekveret for mordet på Hermann Westorff, forvalter på godset Svendsby.

Kort: VSK 1783 – H. du Plat 1804-05.

Litt.: H. Bremer: Ein Hexen-Process aus dem Jahre 1641 (Schleswig-Holstein-Lauenburgische Landesberichte 1847, Jg. 2, 65-76) – J. Diederichsen: Hexenprozesse in Angeln: Prozess gegen Sonje Markes, genannt die Köstersche, in Sterup, 1641 (Jahrbuch des Angeler Heimatvereins III, 1932, 29-38. Også i: Chronik des Kirchspiels Sterup. 1993. Bd. 1, 241-49) – Hans-Joachim Schütt: Das Schicksal der Sonje Markes in Sterup (1641) als Beispiel für Hexenprozesse in Norddeutschland. Hamburg, 1980 (Staatsexamensarbeit. Maschinenschriftl.) – Dagmar Unverhau: Die Hexen aus Angeln (H 1641) (Journal für Geschichte 5/1983, 68-70) – Peter Hansen: 1737: Letzte Hinrichtung am Dingholzer Galgen (Chronik des Kirchspiels Sterup. 1993. Bd. 1, 250-51).

Noter: 1. Jensen 2, 1922, 92 – 2. Hamer II 1995, 255 – 3. Sydslesvigs stednavne bd. 7:2, 1979, 290 – 4. Nordelbingen 38, 1969, 160 – 5. Hamer II 1995, 102 – 6. Sydslesvigs stednavne bd. 7:2, 1979, 290 – 7. Chronik des Kirchspiels Sterup 1, 1993, 250 – 8. Hamer II 1995, 250 – 9. Jensen 2, 1922, 233 – 10. Hamer II 1995, 275 – 11. Stemann 1855, 221f – 12. Chronik des Kirchspiels Esgrus I. Husum, 1990, 195 – 13. Jensen 2, 1922, 230.

Kappel herred

Oprettet 1853 af den sammenhængende del af 1. Angler godsdistrikt. Omfattede Gelting sogn og Kappel landsogn, størstedelen af Eskriis (Esgrus) og Tøstrup sogne samt en del af Ravnkær (Rabenkirchen) sogn. Flækken Kappel hørte under godset Røst til 1807, egen jurisdiktion fra 1822. Gundelsby var tidligere en del af Gelting, men blev i 1929 et selvstændigt sogn.

Godserne havde egen jurisdiktion og nogle også eget rettersted. En del af disse nævnes neden for. På du Plats kort 1804-05 markeres »Rettersted« nordøst for Gundelsby, Sydslesvigske stednavne har under Gundelsby såvel »Gall-Barg« som »Gerichtsbarg«, og sognekronikken anfører, at godset Ø's »Hochgericht« stod på parcellen Mühlenfeld nord for Gundelsby.¹ Måske er retterstedet identisk med det 15,1 m-punkt, som på kort nr.1225/26 fra 1983 ses ca. 500 m fra landsbyen og 300 m fra skellet til Stenderup? Mellem Rabel og Schwackendorf i Gundelsby sogn ved Scheideholz ligger Hexenberg/Mühlenberg, som hører til gården Ruhekroog. Her blev Karen Mickels fra Schwackendorf under godset Buckhagen brændt (årstallet ukendt), og »die Geltinger Hexen« skal være blevet brændt på »auf dem Beekfelde« ved Goldhöft nord for Gelting.²

Henrettelser: Sommeren 1551 lod Henneke Rumohr på Røst fem kvinder brænde som hekse ved Kappel og senere fulgte endnu nogle, blandt dem »der Küster« i Kappel, hvis kone havde været blandt de fem første.³ Også i 1600-årene førtes der trolddomssager under Røst: 1632 blev Anna Stiges fra Kappel og 1641 Ellen Lassen fra Tøstrupskov brændt.⁴ Det skete vest for Kappel ved landsbyen Mehlfby på »Toppeshy«, Toppeshøj, også kaldet Heksebjerg.⁵ På dette sted står nu Kreissparkasse Flensburgs bygning (Flensburger Strasse 40).⁶ Ingeborg Bruns blev 1637 brændt som heks ved godset Brunsholm i Eskriis sogn,⁷ og Anna Lundt fra Tøstrupskov brændtes 1638 for at have overgivet sig til djævelen.⁸ Nogle af de sidste trolddomsprocesser i Slesvig fandt sted op til 1686 under godserne Gelting og Runtoft. De ovennævnte »Geltinger Hexen« kan være Heilcke Clausens mor og bedstemor, der omtales som brændte i sagen på Runtoft, hvor den anklagede, gamle Karn Jones, dog slap for bålet.⁹

I 1712 halshuggedes ved Runtoft en kvinde, som havde forgiftet sin broder,¹⁰ og sammesteds stod Anna Asmussen fra Gulde 1730 anklaget for barnemord. Hun er formentlig blevet dødsdømt og henrettet.¹¹ På godset Ø/Oehe blev fogeden Jürgen Petersen dræbt af bønderne i 1739, og året efter blev fem af dem dødsdømt: Peter Braeck, Asmus Fridrichsen, Johann Hinrich Hansen, Peter Jensen og Detlef Uhlen. På »Höst«

Retterstedet nord for Gundelsby hørte til det store gods Ø / Oehe. Her må de fem bønder være blevet henrettet i 1740. Udsnit: du Plat 1804-05.

mellem Ø og Maasholm, en lav høj på nu 3,8 m, som blev fredet i 1973,¹² skal ni træer være plantet, fem for de henrettede og fire for de bønder, som blev idømt livsvarigt fængsel. Nogle af træerne står endnu.¹³ Fra 1700-årene er formentlig også beretningen om en kvinde under Runtoft, som blev henrettet for at have ombragt sine tre ægtemænd med gift. Her hedder det, at hun blev sat på et møglad og derpå slæbt afsted til retterstedet.¹⁴ Den sidste eksekution i Angel fandt sted den 14. september 1812, da Anna Hedwig Callsen blev halshugget for giftmord på sin mand. Alle Tøstrups undersætter skulle overvære henrettelsen på marken Hoiholz, som senere fik navnet Richtberg (se s. 9).¹⁵ Det 44 m høje punkt, som er afmærket på kort nr. 1325 fra 1983, ligger syd for Oersberg, 500 m nordøst for herregården.

Kort: H. du Plat 1804-05 – LSH D 1 : 25.000 1225/1226 Gelting/Oehe. Ausgabe 9, 1983 – LSH D 1 : 25.000 1325 Kappeln. Ausgabe 9, 1983.

Litt.: Scholtz: Ein im Jahre 1632 auf dem adelichen Gute Roest, in Angeln, vorgefallener merkwürdiger Hexenprocess; nebst einem Anhang, der aus einem anderen, gleichfalls daselbst geführten Hexenprocesse, einige Zusätze ... liefert (Staatsbürgerliches Magazin Bd. 4, 1824, 475-92) – Richard Albert: Wie das Leben der Leibeigenen auf dem adeligen Gut Roest wirklich verlaufen ist (Jahrb. d. Angler Heimatvereins 1969, 40-81, heri 78-80: Hexenprocesse auf Roest) – J. Jürgensen, P. Schwennsen: Chronik des Kirchspiels Gundelsby. Schleswig, 1977, 143-44: Hexenprocesse (H 1632) – Konrad Köstlin: Von Karn Jorstes, einer alten Frau (1686) (Kieler Blätter zur Volkskunde 1980, Jg. 12, 85-117) – H.G. Franzen: Chronik Oehe-Maasholm. 4. Aufl. Maasholm, 1989, 17-22: Der Oeher Criminalprocess (H 1740) – Flensburger Tageblatt (Landausgabe) 15.1.1954: Richtstätte war schwarz von Menschen. Die letzte öffentliche Hinrichtung in Angeln 1812.

Noter: 1. Sydslesvigs stednavne bd. 7:2, 1979, 440 og Jürgensen, Schwennsen 1977, 13 – 2. Jürgensen, Schwennsen 1977, 11 og 142 – 3. Unverhau 1980, 25 og 96 – 4. Jensen 2, 1922, 232 – 5. Diederichsen 1932, 38 og Danske slotte og herregårde bd. 20, 1968,

111 – 6. Jahrb. d. Angler Heimatvereins 1969, 79 – 7. Stemann 1855, 224 og Diederichsen 1932, 31, 35 – 8. Thygesen 1968, 212 – 9. Köstlin 1980, 88ff. og Schulte 2001, 142 – 10. Jensen 2, 1922, 230 – 11. Ulbricht 1990, 405ff. – 12. Hamer II 1995, 53 – 13. Jensen 2, 1922, 223 og Jahrb. d. Angler Heimatvereins 1969, 27 – 14. DFS 3306: Optegnet 31.5.37 af A. Lorenzen, Damholm efter beretning af H.P. Hansen, Stenbjergshav – 15. Danske slotte og herregårde bd. 20, 1968, 87-88.

Gottorp amt

Udover Slesvig følgende herreder: Slis (med Fysing herred og flækken Arnæs), Strukstrup (med Satrup og Maarkær herreder), Arns og Treja (med Bollingsted fogderi) samt Krop og Meggerdorf herreder. Amtet indgik indtil 1713/21 i den gottorpske del af hertugdømmet.

Under Gottorp amt er registreret to tilfælde af domme for trolddom, som ikke kan henføres til et bestemt herred. Det drejer sig om Druede Söten i 1599 og Anna Blanke i 1642 (Schulte 2001, 121, 136).

Slesvig

Stadsret 1201. I Ulrich Petersens byskrivelse fra o. 1735 hedder det, at »auf der Stadtfeld-Koppel« skal tidligere »die Delinquenten und malefiz personen« være blevet henrettet.¹ Hos Philippsen nævnes Michaeliswort og Pfennigberg som rettersteder, henholdsvis i nærheden af og på bymarken. Galgen i Slesvig nævnes 1525 i forbindelse med »der tolle Friederich«, en bortløben munk, som var kendt for sit voldsomme temperament og sin grove mund. Ved en kanniks begravelse brød han ind i kirken i spidsen for en sammenløbet flok, væltede vokslysene, jog præster og kordrenge ud og krævede kannikken begravet under galgen.² »Galgebarge« omtales 1543, og en kvinde blev 1549 »bym Galgen geköp-pet und berawen«. I 1556 sker der en henrettelse »auf Iggenhusens Wurt hart an St. Michaelis-Kichhof.« En ny galge rejses i 1562. Året efter siges en halshugning at have fundet sted »auf der Norderwurt beim Michaeliskirchhof« og 1569 en tilsvarende »hinter dem Michaeliskirchhof.«³ I Brauns »Theatrum urbium« fra 1584 ses en galge på bakkerne nord for byen. I 1618 blev en ny kirkegård anlagt på »Pfennigberg«, hvor især fattige, fremmede, selvmordere og henrettede blev begravet.⁴ Her i nærheden af kirkegårdene har byens rettersted åbenbart ligget, formentlig på Gallberg, som gaden af dette navn så har fået navn efter.⁵ I 1660 opførtes en vindmølle på Gallberg.⁶ Den nye »Stadtgericht« blev 1710 rejst på byens mark i overværelse af råd og borgere, tømmermændene drog ud kl. 7 morgen med seks musikanter foran og hjem halv 8 om aftenen.⁷ Den har formentlig stået samme sted som den gamle galge (men kan også være blevet flyttet lidt længere ud). Gallbiereg er markeret på

kortet fra o. 1770. På Traps kort 1863 ses vejen Gallebjerg og Gallebjerg Mle (mølle). Et kort over byen fra 1871 findes Gallberg med møllen.

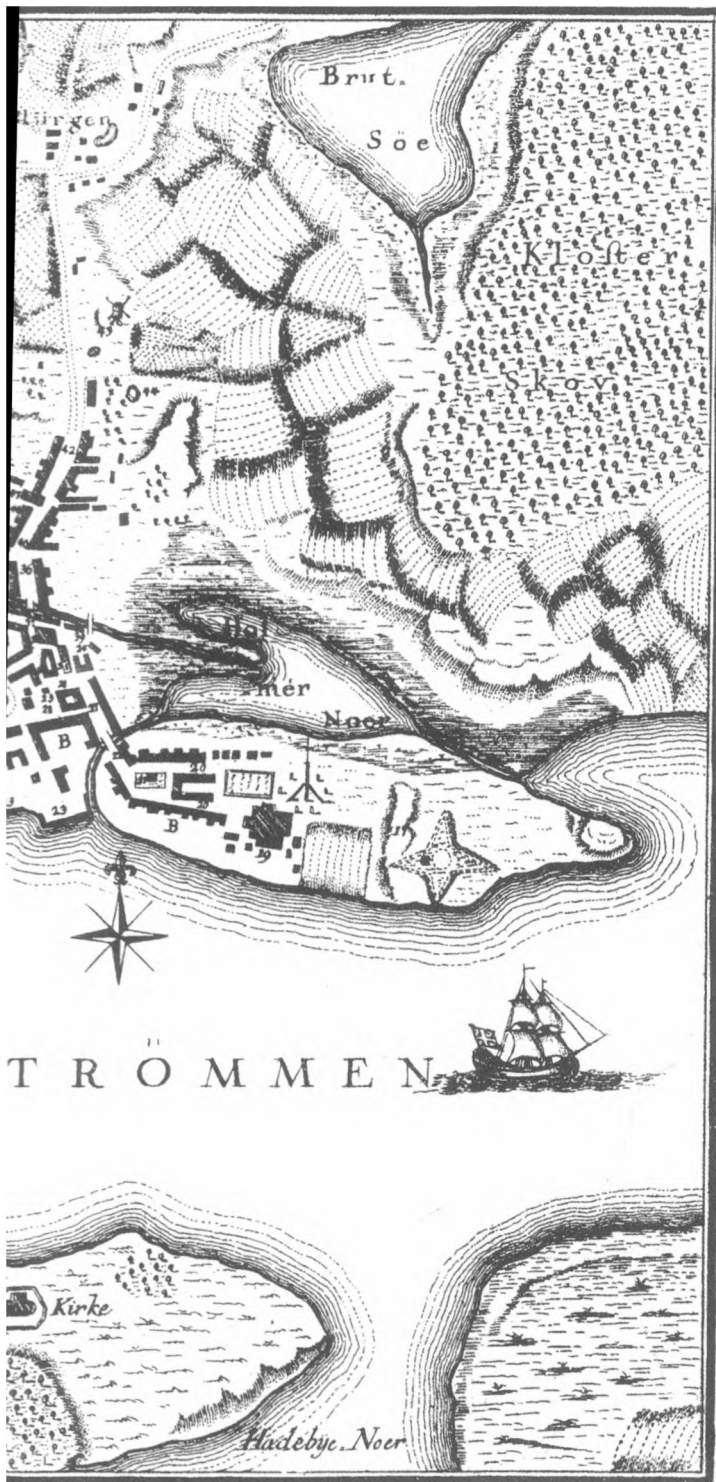
På Mejers kort 1641 og 1649 ses en to-benet galge ved Hønsesusene, »die Hühnerhäuser«, ca. 1,5 km nordøst for Gottorp slot. I 1670 fik skarp- retter David Darfeld »Hochfürstl. Durchl. gnädigsten Befehl« til at ud- grave og fjerne den gamle »Justitz«, som stod bag »dem Neuenwerke« på »Sickler Heide«. Der må være tale om galgen ved Hønsesusene, som har været slotsgrundens særlige galge (»Diese Stätte gehörte zum Amt Gottorp.«).⁸ Stedet bar endnu 1928 navnet »Galgenkoppel«.⁹ Sand- synligvis er slotsgalgen ved denne lejlighed i 1670 flyttet ca. 400 m mod vest til det sted, hvor kortene fra 1770 og 1791 viser en galge mellem vejene til Flensborg og Husum. I dag kan stedet lokaliseres inden for vej- triangelen ved Flensborg-vejen (201), øst for kirkegården og nord for Paulihof.

På Friheden, den østligste del af Holmen, har der stået en galge for den militære garnison. Da galgen blev rejst i 1684 kostede træet 12 mark og tømmerne fik 16 mark for galge og galgestige.¹⁰ Midt i 1800-årene blev Friheden anvendt ved den sidste henrettelse i byen. Også torvet i Slesvig har som i andre købstæder været anvendt ved visse henrettelser. Det skete således 1577. Men den knægalge, som ses på et ofte gengivet bille- de af Torvet efter 1731, har mere tjent som et symbol end som et straf- fens instrument.¹¹ Da den faldt ned i 1777, blev den således fornyet, skønt hængning i galgen var afskaffet i 1771, men i den militære ret fand- tes straffen fortsat.¹²

Lolfuss og Frederiksberg blev 1695 udskilt fra Arns herred som en særlig retskreds, men blev allerede 1711 indlemmet i Slesvig by. Området har vel næppe haft egen galge, men kan have benyttet slotsgrundens eller byens.

Henrettelser: I 1462 blev de to brødre Schweyn og syv af deres folk hals- hugget med sværd for mordet på den eiderstedske staller Jon Jonssen (se også Ejdersted). For tyveri fra Michaeliskirken blev Jürgen Hardenberg i 1529 henrettet sammen med flere andre.¹³ I 1543 blev »den Ketelboter« brændt på bålet, men baggrunden oplyses ikke. Ved hekseprocesser i 1548-1557 blev ni kvinder dømt for trolddom og brændt, i 1548 Lene Jürgens, hendes datter Anne og Metke Fuschen, i 1551 Caterina Egger- des, som døde i fængslet efter tortur, Abelke Stenbrugger og Metke Fra- men, i 1557 Elli Petersen, Anneke Muttzen og Anneke Lutkenn. I galgen kom 1549 både en hestetyv og en svinetyv. Hestetyven var fra Als og hed Hans Köster. Byskriveren beretter, at han »starf mit guder Andacht, was ein jung Minsch von twintig Jahren.« Hans Paulsen havde stjålet otte svin og slagtet dem. Samme år blev også Catarina Botelt fra Husum, som

Slesvig by og Gottorp o. 1780. Øverst til venstre står galgen ved vejen til Flensborg. Vejen »Gallberg« (nr. 42) førte op til byens galge, som oprindelig stod ved møllen (nr. 43). Yderst til højre over skibet ses den del af Friheden, hvor militæret skal have haft et rettersted. Nederst Bustrup bom. Syd herfor lå retterstedet for Arens herred. Efter Pontoppidans Danske Atlas.

havde bestjålet sit herskab, dømt til galgen, men på domprovstens forbøn blev straffen formildet til halshugning.¹⁴ I 1554 var det Hans Petersen fra Flensborg, som blev ført ud og »upgeknöpft« for oksetyveri. Thomas Hansen fra Ahrenholz dømtes 1556 som tyv til »Baum und Bast«, men blev benådet til halshugning.

1560-1599: Skarpretteren halshuggede i 1560 Carsten Truwelsen for drab og 1561 eller 1563 måtte brandstifteren og ægteskabsbryderen Marx Knudsen strække hals. I 1564 blev gamle Claus Framen/Wrage brændt for sodomi. Med sværdet halshuggedes i 1568 Jürgen Biesterfeldt for mord og 1569 den unge Peter Otzen for tyverier og overfald. Kvægtyven Nis Kordsen døde i galgen 1570, og samme år blev Hans Hundeschläger dømt til halshugning under galgen.

Drabsmændene Max Sweden og Hans Schacht fra Brodersby blev halshugget henholdsvis 1572 og 1573. Radbrækning var i 1573 Carsten Godskes straf for mord og alvorlige tyverier. Ydermere blev hans radbrækkede legeme hængt op ved halsen i en lille galge, som var sat oven over hjulet. 1574 var de to helt unge tyveknægte Johannes Momme og Marten Jacobsen på vej i galgen, men på manges forbøn blev de halshugget i stedet og begravet på Michaeliskirkegården på et afsides sted. Drabmanden Jürgen Büdeler blev 1577 halshugget på torvet (»auf dem Marktplatze«), og 1578 endte den norske landsknægt Niels Torstensen sit liv i galgen for flere alvorlige tyverier. Samme år blev Catarina Douwer halshugget for tyveri og kulet ned, »verscharrt«, under galgen. Morderen Smit blev i 1586 radbrækket, »up dat Radt gestott«. I 1588 tillod byens råd, at den galgedømte tyv Andreas Mumm blev »købt til sværdet«. Endnu en morder, Claus Bloyedissel, blev radbrækket 1590. Før dette år skal Anna Blanke være blevet brændt for trolddom.¹⁵

1600-1699: Kay Asmussen brændt for trolddom 1608.¹⁶ En tyv blev dømt til galgen i 1609 og derpå »alsovort gerichtet.«¹⁷ Som en udløber af mord-sagen i 1610 mod Joachim Brockdorff og Appolonia Rantzau, blev sidstnævntes pige, »Helmsche genannt«, halshugget ved Gottorp.¹⁸ En drabs-sag i 1612 er antagelig endt med henrettelse.¹⁹ Den fyrstelige vognmester Christoph Lofländers enke led 1621 døden for skarpretterens sværd på byens torv.²⁰ I 1630 bragte skarpretter Joachim Hardenack to soldater til galgen »allhie für Gottorf«. Den følgende dag tog han ligene ned og begravede dem. Samme år eller kort efter rettede han nogle røvere med sværd og lagde to af dem på hjul. I 1631 henrettedes Laurenz Bensen fra Röhrbeck efter en krigsrelateret forbrydelse, og 1632 formentlig også Hans Andersen fra Bophever.²¹ Sidstnævnte kan dog være blevet rettet på Nordstrand. 1640 halshuggedes gesandten Otto Brüggemann med

sværd (Olearius har indgående berettet om hans sidste timer, se s. 71f og 80f.²² I 1641 blev ikke mindre end fem kvinder brændt for trolddom: Anke Dregers, Grete Jagels og Anke Dannenbauer kom på bålet i selve byen, medens »die Hühnerhäuserin« og Stiene Buess fra Alt-Bennebek, hver med tre favne træ og en »Fuder Stroh«, blev brændt på slotsgrunden. Skarpretteren halshuggede 1669 en barnemorderske og fik 70 mark i vederlag,²³ og to år senere henrettedes en skorstensfejer og hans hustru. I 1696 blev Catharina Held rettet med sværd for barnemord, og 1698 Poul Jensen »mit dem Strange vom Leben zum Tode« for flere hestetyverier. Han blev dømt ved den særlige ret for Lolfuss og Frederiksberg, som eksisterede 1695-1711.²⁴

Om 1700-årene skriver Skierka (1991): »Öffentliche Hinrichtungen, bei denen eine schaulustige Menge anwesend war, hat es in Schleswig im 18. Jahrhundert kaum noch gegeben.«²⁵ Der kendes fra 1760-erne et par tilfælde af anklage for barnemord, 1766 mod Lena Peters/Rasmussen og 1767 mod Anna Elisabeth Schmidt. De to kvinder kan dog være sluppet for henrettelse og istedet være idømt en tugthusstraf.²⁶ Den sidste offentlige henrettelse i hertugdømmerne fandt sted den 27. januar 1857 på Friheden, da C.J.W. Hoega blev halshugget for mord (se s. 16).

Kort: Gottorp og Slesvig. Stik af Franz Hogenberg i Brauns »Theatrum urbium« IV, 1584 (Sønderjyllands Historie. Red. Vilh. la Cour m.fl. U.å. Bd. 2, 462) – Die Erste Particular-Charte ... (over Slesvig by og den indre del af Slien. Tegning af Johannes Mejer 1641) (Sønderjyllands Historie. Red. Vilh. la Cour m.fl. U.å. Bd. 3, 136 og E. Schlee: Die Stadt Schleswig in alten Ansichten. 2. udg. 1979, 40) – Grundt riss der stadt Sleswig Anno 1649 (Die Landkarten von Johannes Mejer ... 1963, XIX) – Schleswig og Gottorff (ca. 1770) (E. Pontoppidan: Danske Atlas. Bd. 7. 1781 / 1971, 500) – Grund Riss der Stadt Schleswig aufgenommen von Egidius von Lobedanz, Major. 1791 (Klose/Martius II, 1962, 113) – Slesvig 1863. Opmaalt af Chr. Engelhardt (J.P. Trap: Hertugdømmet Slesvig. 1864/1975, III, kortbilag 13) – Schleswig 1871. Stadtplan von P. Lorenzen (Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein Bd. 10: Stadt Schleswig II : Der Dom und der ehemalige Dombezirk. 1966, på bindets inderside).

Litt.: H. Kellenbenz: Schleswig in der Gottorfer Zeit 1544-1711. 1985, 100-103: Rechtswesen – Joachim Skierka: Schleswig in der Statthalterzeit 1711-1836. 1991, 146-55: Justitz – Ernst Schlee: »Justitz« und Rathaus in Schleswig (Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte Heft 22, 1977, 111-20) – Der Nordschleswiger 3.5.1977: O. Pf.: Erhängt, geköpft, verbrannt. Ein Kapitel Schleswiger Rechtsgeschichte – Ernst Petersen: Schleswiger Scharfrichter (Die Heimat 1951, 231-35) (H 1543-1549-1549-1554-1556-1560-1561/63-1564-1568-1569-1570-1572-1573-1574-1577-1578-1586-1588-1590) – v. Schröder: Nachrichten, die Stadt Schleswig betreffend (med uddrag af byprotokollen) (Statsbürgerliches Magazin Bd. 7, 1827, 740-49, heraf 745-49: H 1548-1551-1554-1557-1563-1564) – Dagmar Unverhau: Von »Toverschen und Kunstfruwen« in Schleswig 1548-1557 (Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte Heft 22, 1977, 61-110 und Heft 23, 1978, 25-86) – Dagmar Unverhau: Von »Toverschen« und »Kunsth-

fruwen« in Schleswig 1548-1557 : Quellen und Interpretationen zur Geschichte des Zauber- und Hexenwesens. Schleswig, 1980 (udvidet bearbejdelse af den foregående) – Dagmar Unverhau: »Meisterinnen« und deren »Kunsthfruwen« in Schleswig und in Angeln um die Mitte des 16. Jahrhunderts (Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1984, 60-80) – H. Philippsen: Alt-Schleswig II, 1928, 155-64: Vom Scharfrichter und seiner Hantierung (H 1556-1563-1569-1630-1640-1641-1671-1696) og 165-67: Hexenverbrennungen (H 1548-1551-1641) – Adam Olearius: Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen vnd Persischen Reyse. Schleswig 1656. Hrsg. von Dieter Lohmeier. Tübingen, 1971, 765-68 (Om Otto Brüggemann, H 1640) – Willi Wolke: Sittenbilder aus Alt-Friedrichsberg (H 1698) (Schleswiger Nachrichten 23.-24.8.1960) – Fritz Treichel: Die letzte öffentliche Hinrichtung in Schleswig-Holstein (H 1857) (Die Heimat 1973, 331-32) – Statsrådets forhandling 1848-63, bd. 7, 46 (H 1857).

Noter: 1. Skierka 1991, 317f. – 2. Sønderjyllands Historie. Red. Vilh. la Cour m.fl. 1930-43. Bd. 2, 322 – 3. E. Petersen 1951, 231 – 4. Skierka 1991, 317f – 5. Unverhau 1980, 133, note 24 – 6. www.thorsten-dahl.de (1600-1699 Stadt Schleswig) – 7. Philippsen II, 1928, 158, 162, 164 og Matthiessen 1910/1964, 28 – 8. S-H Anzeigen 1963, 230 – 9. Sst., 158 – 10. Sst., 164 – 11. Schlee 1977, 114 – 12. Philippsen II, 1928, 162 – 13. Staatsbürgerliches Magazin VII, 1827, 744f. – 14. E. Petersen 1951, 231ff – 15. Schulte 2001, 120 – 16. Schulte 2001, 123 – 17. Stemann 1866, II, 234 – 18. Claeden 1773, bd.2, 60 – 19. Thygesen 1968, 77 – 20. Unverhau 1980, 133, note 24 – 21. Heimreich 1665/1819/1973, 130 og 36 – 22. S-H Biogr. Lex 3, 1974, 52 – 23. www.thorsten-dahl.de (1600-1699 Stadt Schleswig) – 24. Thygesen 1968, 212f – 25. Skierka 1991, 154 – 26. Ulbricht 1990, 405ff.

Slies herred (med Fysing herred og flækken Arnæs)

Omfattede Arnæs, Borne (Boren), Brodersby, Løjt (Loit), Sønder Brarup (Süderbrarup), Torsted (Taarstedt) og Ulsnæs sogne samt størstedelen af Ravnkær (Rabenkirchen) sogn med det adelige gods Dollerød. Vedrørende Kappel og Kappel landsogn, se Kappel herred. Fysing var oprindeligt et biskoppeligt fogderi under Svabsted amt, fra 1702 kaldet Fysing herred.

Herredsting oprindeligt ved Borne kirke, fra før 1671 i Sønder Brarup.¹ Retterstedet kan have været »Ræthöy«, som ses 2,2 km øst for Borne kirke på du Plats kort 1804-05. Arnæs, som blev grundlagt 1667, skal have haft eget rettersted ved Stenø/Steinör med en galge, som også tjente som sømærke for skipperne på Slien.² Indtil 1784 havde Lindaa/Dänisch Lindau godsjurisdiktion i det meste af Borne sogn og dele af Ulsnæs og Sønder Brarup sogne.³

Henrettelser: 1557 lod Bertram Rathlou til Lindaa 10 kvinder brænde ved Borne kirke for trolddom, heriblandt Margareta Lungken og Margareta Karstensen.⁴ Under godset Borby skal Anna Nagels kort før 1632 være blevet brændt som heks.⁵ Også Anneke Hansen fra Store Grødersby i

»Ræthøy« øst for Borne / Bohren var formentlig Slis herreds rettersted. Godset Lindaa ses nederst til venstre. Udsnit: du Plat 1804-05.

Ravnkær sogn kom efter alt at dømme på bålet i 1632. Fra Arnæs beretter en meddeler (f. 1865), at han som dreng af gamle fiskere på Holmen fik at vide, at de havde hørt fortælle om en forbryder, der var blevet hængt i den Arnæs galge.⁶ Heinrich Christian Mass blev 1907 henrettet i fængselsgården i Flensborg for mordet på Hansmine Rasmussen i Ravnkær sogn.

Kort: H. du Plat 1804-05.

Litt.: D. Unverhau: »Meisterinnen« und deren »Kunsthfruwen« in Schleswig und in Angeln um die Mitte des 16. Jahrhunderts (Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1984, 60-80, især 77-79) – J. Diederichsen: Hexenprozesse in Angeln: Prozess gegen Anneke Hansen (Jahrbuch des Angeler Heimatvereins III, 1932, 38-47 – Ove Buur: Drama bag en halv gravsten (H 1907) (Jydske Tidende 6.8.1972).

Noter: 1. Hamer II 1995, 242 – 2. SøM 1943, 222 – 3. Trap Slesvig 1864, 529 – 4. Unverhau 1980, 26 og 97 – 5. Diederichsen 1932, 40 – 6. SøM 1943, 222.

Strukstrup herred (med Satrup og Maarkær herreder)

Omfattede Bøl, Farensted, Havetoft, Kalleby, Moldened, Nybøl, Nørre Brarup (Norderbrarup), Satrup, Strukstrup (Struxdorf), Tolk, Tumby og Ølsby (Uelsby) sogne samt en del af Sct. Michaelis landsogn. Af adelige godser lå Farensted i sognet af samme navn og Bølskovby i Bøl s. Under Satrup herred hørte især Satrup og dele af Havetofte, under Maarkær (Mohrkirch) herred især Bøl og dele af Tumby og Nørre Brarup sogne. Maarkær herred blev oprettet o. 1544 og nedlagt 1778.

Tingsted ved Tingvad/Dingwatt mellem Bøl og Strukstrup, senere ved Strukstrup kirke.¹ Herredets rettersted kan have været »Galhøy«, som ses på du Plats kort 1804-05 ca. 800 m øst for Strukstrup, men ikke er særskilt betegnet på det nutidige kort fra 1983. Den må være identisk

Øst for Strukstrup
(Strukstorff) ses »Galhøy«
ved Tingvad / Dingwatt.
Udsnit : du Plat 1804-05.

med den 25 m høje bakke, der ligger nord for landevejen ca. 150 m fra Tingvad. Joachim Wilhelm Möller, som o. 1735 var skarpretterknægt i Slesvig, boede o. 1750 ved Tingvad i Strukstrup sogn.² Retterstederne for Maarkær og Satrup herreder er ikke kendte.

Henrettelser: I 1570 fik Johan Hennixen i Tolk »gedinget, dath syn broder und suster tho dem Schwerde galathen.«³ Samme år blev en troldkvinde brændt i Arrild, Tøstrup sogn.⁴ I 1577 blev en student ved navn Sonnicks halshugget, »vor Bylschow Krog afgehownen«.⁵ Kathrine Jess Hansen i Schaalby (Kalleby s.) blev 1583 dømt for trolddom og brændt. I 1652 skal også »eine Zauberin« Marina Kuschen i Dollrott have været under anklage, men hendes skæbne er uvis.⁶ Jürgen fra Bynderis (Nørre Brarup s.) blev 1698 henrettet med sværd ved Maarkær for at have forgiftet sin søn med arsenik.⁷

Kort: H. du Plat 1804-05 – LSH 1 : 25.000 1323 Satrup. Ausgabe 7, 1983.

Litt.: J. Mertsch: Anklage einer Frau in Schaalby wegen Zauberei 1583 (Jahrbuch des Heimatvereins der Landschaft Angeln 1986, 59-62).

Noter: 1. Jensen 2, 1922, 92 – 2. Glenzdorf/Treichel 1970, II, 377 – 3. Herzog Adolfs Urteilbuch 1544-1570. 1985, 178 – 4. Jensen 2, 1922, 233 – 5. Reinhusen nr. 271 – 6. Dorfchronik Mohrkirch. Husum, 1991, 298 – 7. Jensen 2, 1922, 230.

Arns og Treja herreder samt Bollingsted fogderi

Omfattede store dele af Haddeby og Hollingsted sogne, Sct. Michaelis landsogn, Treja sogn samt dele af Jørnl, Eggebæk og Siversted sogne. Bollingsted fogderi (se også Ugle herred) hørte fra 1713 til Arens herred.

Arns herreds rettersted lå indtil slutningen af 1700-årene ved Bustrup/Busdorf i Haddeby sogn, vest for den gamle Rendsborg lande-

Midt i billedet
»Galgebjerg« i Bollingsted
fogderi. Udsnit : du Plat
1804-05.

vej på den sydligste af to gravhøje, kaldet Tvebjergene. Sydhøjen blev jævnet i 1818,¹ men nordhøjen eksisterer fortsat og ses markeret på kort nr. 1523 fra 1981. På højen står Skardes runesten. Lolfuss og Frederiksberg blev udskilt fra Arns herred 1695.² I Bollingsted i Eggebæk sogn nævnes »Galberg« i 1760-erne og 1770-erne,³ på VSK-konceptkort 1780 ses Galgebjerg, som også forekommer på du Plats kort 1804-05, ca. 1,5 km østnordøst for Bollingsted. Navnet ses også på GST 1857 i formen Gallebjerg. Det må være Bollingsted fogderis rettersted, som formentlig er identisk med det trigonometriske punkt 29,6 m på kort nr. 1422 fra 1981.

Henrettelser: 1802 henrettedes Klaus Husar for mord på enkefru von Ehrencron, ejer af godset Grumby i Tolk sogn.

Kort: VSK-konceptkort 1780 (ej set) – H. du Plat 1804-05 – GST 1857 (ej set) – LSH D 1 : 25.000 1422 Jübek. Ausgabe 7, 1981 – LSH D 1 : 25.000 1523 Kropp. Ausgabe 8, 1981.

Litt.: Peter Schwennsen: Klaus Husar (Kreis-Chronik für den Landkreis Flensburg 1970, 103-04)

Noter: 1. Trap Slesvig II 1864/1975, 540 – 2. Thygesen 1968, 212 – 3. Sydslesvigs stednavne bd. 4, 1979-86, 360.

Krop og Meggerdorf herreder

Omfattede størstedelen af Krop sogn, dele af Hollingsted og mindre dele af Hohn, Bergenhusen og Erfde sogne.

Tingsted i Krop, hvor herredsfogeden boede, senere i Slesvig. Retterstedet synes at have ligget syd for Krop bag ejendommen »Hasenknüll« mellem Sorgwohld og Ahrenstedt. Her skal »vor etwa 100-150 Jahren« have stået en pæl på en høj sandklit ved den da meget befærde-

de Oksevej, i nærheden af det nuværende mejeri (1938). Om den fortæller sagnet, at en ung mand, som havde myrdet sin husbond, havde stået bundet her og lidt sultedøden.¹ Denne historie kan måske være en forvansket beretning om en morddømt, som er blevet radbrækket og lagt på hjul og stejle, hvor omtalte pæl så har været en rest af stejlen. I 1655 blev den kongelige kørende post overfaldet i Kropper Busch og udplyndret. Gerningsmændene blev fanget, men der er ingen efterretninger om deres afstraffelse.² Der kendes ikke til heksebrændinger i herredet.³

Note: 1. Hans Krause: Geschichte des Kirchspiels Kropp in Schleswig. Rendsburg, 1938, 110 – 2. Krause 1938, 286 – 3. Krause 1938, 347.

Eckernförde amt (med Hütten amt)

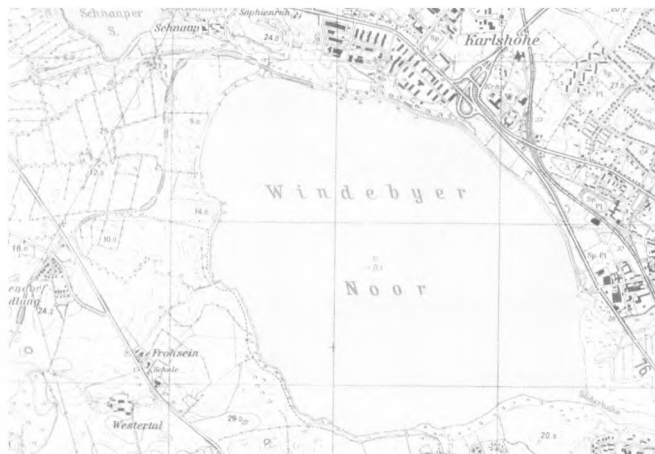
Udover byen Eckernförde bestod amtet af Eckernförde herred (oprettet 1853 af godsdistrikterne Svansen og Dänischwohld) og Hütten amt, som omfattede Hütten og Hohn herreder, samt landskabet Stapelholm og Frederiksstad. Svansen og Dänischwohld hørte fra 1544 til de fællesregerede områder med de adelige godser, medens den øvrige del af amtet var under Gottorp-hertugen til 1713/21.

Eckernförde

Stadsret 1300-årene. Byens galge stod på en af bakkerne syd for byen, mellem vejene til Kiel og Rendsborg, nær det sted der endnu i dag kaldes Domstag.¹ Området er nu helt bebygget. I 1725 var galgen faldet om på grund af alder, og en ny blev rejst året efter. Ved den sidste henrettelse i 1822 blev det gamle rettersted ikke benyttet, det var åbenbart gået ud af brug. I stedet blev Bode henrettet på den mark ved nordsiden af noret, som var udlagt til rakkeren. I forbindelse med salg af området i 1828 undtages »der auf der Buschkoppel befindlichen Richtplatz von 9 Ruthen ringsum den dort befindlichen Richtpfahl.« Dette areal forbliver byens ejendom, og man betinger sig, at den nye ejer af området ikke fortager sig noget, som vil kunne hindre evt. kommende brug af retterstedet. I folkemunde kaldtes stedet også »Richtkoppel«. Det ligger nedenfor kasernen Karlshöhe.²

Henrettelser: I årene omkring 1615 kom tre kvinder under anklage for trolddom: Abel Laurentzen døde under torturen, Catrine Kockes og Barbara Rieper blev muligvis begge brændt.³ Tilsvarende sager kendes fra 1630, hvor Trinke Nissen formentlig måtte på bålet,⁴ og 1635, da liget af Abel Kruse, død under tortur, blev brændt.⁵ En drabssag fra 1647 er

Den sidste henrettelse i Eckernförde skete på nordsiden af Windebynor i 1822. Landesvermessungsamt Schleswig-Holstein.

formentlig endt med eksekution.⁶ Ellers kendes fra Eckernförde kun den sidste henrettelse, som fandt sted den 13. september 1822, da J.J. Bode blev halshugget for mord på sin kone og lagt på hjul og stejle.

Litt.: Thomas Thomsen: Die Richtstätte der Stadt Eckernförde (Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Eckernförde e.v. Schwansen, Hütten, Dänischwohld 1981, Jg. 39, 177-78) – Chr. Kock: Die Errichtung eines Galgens zu Eckernförde 1726 (Die Heimat 1905, 90-93) – Willers Jessen og Chr. Kock: Heimatbuch des Kreises Eckernförde. Eckernförde, 1928, 341-43: Prozess gegen Abel Laurentzen 1615 – Willers Jessen: Ein Mord in Eckernförde vor reichlich 100 Jahren (H 1822) (Jahrbücher d. A. Schwansen, Amt Hütten und Dänischwohld 1939, 27-34) – Hermann Kramer: Scharfrichter in Eckernförde von 1631 bis 1824 (Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Eckernförde e.v. Schwansen, Hütten, Dänischwohld 1988, Jg. 46, 42-57).

Noter: 1. Egernförde bys historie 1980, 124 – 2. Thomsen 1981, 178f – 3. Schulte 2001, 125f. – 4. Plöhn/Freytag 1952/53 – 5. Egernförde bys historie 1980, 133-36 – 6. Thygesen 1968, 77.

Eckernförde herred

Herredet omfattede Svans og Dänischwohld med de adelige distrikter uden for amtsinddelingen, i Svans distrikt sognene Karby, Risby (Rieseby), Siseby og Vabs (Waabs) samt dele af Borreby og Kosel sogne, i Dänischwohld distrikt Gettorf, Dänischenhagen, Krusendorf og størstedelen af Sehested sogn samt dele af Eckernförde landsogn, Borreby og Bünstorf sogne.

Al jurisdiktion i disse distrikter var henlagt under de enkelte godser. Nogle af retterstederne er kendt, således »Galgenberg« ved Sønderbygård i Risby sogn, som anvendtes af godserne Saxtorf, Eschelsmark og Stubbe. Dog synes der i 1615 at have været strid om Stubbes ret til at

Sönderbyhof og Dinghöft
øst for Rieseby.
Galgenberg lå i samme
område, men er ikke mar-
keret på dette moderne
kort.
Landesvermessungsamt
Schleswig-Holstein.

bruge dette rettersted, hvor galgen endnu skal have stået 1764.¹ På kortet 1983 ses »Dinghöft« (28,7 m) i et lille skovområde ca. 800 m vest for Sönderbyhof. Mellem Pommerby og gården Petzruh i Siseby sogn blev der foretaget henrettelser i 1817 under godset Damp. Fra Vabs sogn kendes »Galgenberg«, som var en gravhøj ved Ludwigsburg.² I Dänischwohld findes sydøst for Gettorf et tingsted i Blickstedt og 2 km sydligere »Galgenberg« ved Neuwittenbek.³

Henrettelser: I Svans blev Ilse Piepgras fra Patermess under godset Stubbe o. 1560 brændt for trolddom, o. 1580 er Anneke Grevers formodentlig blevet brændt ved Maasleben,⁴ og flere kvinder kom på bålet i Risby sogn både før og efter 1600, foranlediget af herremændene på Saxtorf og Stubbe.⁵ I 1613 er følgende blevet brændt: Grete Hundeschlegers, Trine Kannedreyers, Lene Klönhamers, Elsche Kuss, die Lungsche, Grete Ochss og Syele Schringes. Andre syv kvinder skal o. 1615 være blevet dømt under Stubbe.⁶ I 1635 blev to hekse brændt under Hemmelmark.⁷ I 1757 stod Lena Jessen under godset Grünholz anklaget for barnemord, men hendes endelige dom kendes ikke.⁸ Formentlig i slutningen af 1700-årene skal kvinden Junke, som havde myrdet sin mand, være blevet henrettet og lagt på hjul ved Ludwigsburg.⁹ I 1817 blev J. Wohlgehagen (21.2) og Margaretha Thies (13.5) halshugget for mord og lagt på hjul ved Pommerby (se s. 10), og 1841 henrettedes F.L.W. Stieber ved Ludwigsburg for mord (se s. 19).¹⁰

I Dänischwohld blev en ukendt allerede 1546 dømt for trolddom.¹¹ Under godset Windeby stod Gretje Wrage 1573 anklaget for samme forbrydelse, hun blev torteret og er uden tvivl kommet på bålet. Mindst to kvinder blev 1588 brændt på Noer/Grönwald for at have forvoldt Anna Ahlefeldts død ved hekseri,¹² og på Windeby førtes 1608 en proces med

tre ofre, som var Dinnies Gehrkes kone, Margareta Arens og Wibke Schultz.¹³ På Dänisch Nienhof blev Anneke og Benedict Basche brændt i 1613, og på Seekamp ses Abelke Kohberg og Engelke Krabbenhöft 1615 »mit Frier verbrandt.«¹⁴ Samme år førtes der en trolddomsproces på Windeby, som endte med bålstraf til Gretke Hassen og Anna Jessen, muligvis flere. Sammesteds førtes i 1617 endnu en proces, hvor 4 kvinder blev ofre, nemlig Leen Braden, Trine Godtken, Trine Jessen og Catharina Kruse.¹⁵ Før 1626 skal to personer på godset Sehested være blevet dømt for trolddom.¹⁶ Melchior von Ahlefeldt til Grünwald og Noer døde 1633 ved et styrt med hesten. Det blev tilskrevet trolddom, og fem gamle kvinder blev brændt.¹⁷ Under Altenhof og Windeby skal der i 1635 også være blevet brændt hekse.¹⁸ Ved Gettorf henrettedes 1653 Geesche Harders fra Krop. Hendes brøde kendes ikke.¹⁹ På godset Altenhof begik en deserteret dragon Johan Valentin Rosenberg snigmord på en gammel kvinde, og kongen konfirmerede 30. juni 1730, at hans hånd og hoved skulle afhugges med økse og sættes på stage, kroppen på stejle.²⁰

Kort: LSH D 1 : 25.000 1424 Brodersby. Ausgabe 9, 1983 (Dinghöft) – LSH D 1 : 25.000 1425 Holzdorf. Ausgabe 8, 1983 (Petzrüh).

Litt.: Harry Schmidt: Der Galgen bei Rieseby (Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Amt Hütten und Dänischwohld. Jg. 6, 1941, 96-97) – Willers Jessen: Eine Hexe wiederruft ihre durch die Folter erpressten Aussagen (H 1573) (Die Heimat 1929, 116-17) – *Om H 1817:* Collegial-Tidende 1817, 81-92: Justitssag – Hans Werner Gondesens: Geschichte des Meuchelmordes in Damp 1814 und seine Sühne (Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 1968, 141-58)

Noter: 1. Jahrbuch d. A. Schwansen, Amt Hütten und Dänischwohld 6, 1941, 96f. – 2. Nordelbingen 17, 1940, 137 – 3. Heimatbuch des Kreises Eckernförde. 3. Aufl. 1972. Bd. 2, 39 og 42 – 4. Treichel 1978, 142 – 5. Kock 1922, 108f – 6. Schulte 2001, 125f. – 7. Thygesen 1968, 111 – 8. Ulbricht 1990, 405ff – 9. DFS 3448: Meddelt af Margrethe Løber, Brodersby 5.7.1941 – 10. Kock 1912, 339f – 11. Hedemann-Heespen 1926, 142 – 12. Treichel 1968, 68 og Schulte 2001, 119 – 13. Schulte 2001, 123 – 14. Schulte 2001, 126. – 15. Stemann 1855, 247 – 16. Schulte 2001, 131 – 17. Heberling 1915, 192 – 18. Sst., 161 – 19. Die Heimat 1929, 91 – 20. Krogh 2000, 462.

Hütten amt (Hütten og Hohn herreder)

Amtet blev oprettet i 1741. Hütten herred, tidligere kaldet Bjerg herred, omfattede Hütten sogn, størstedelen af Bünstorf og dele af Borreby, Kosel, Krop og Sehested sogne samt Rendsborg Christ sogn. Hohn herred bestod af størstedelen af Hohn og en del af Bünstorf sogne (samt Hamdorf?). Landskabet Stapelholm var overordnet en del af Hütten amt, men havde en selvstændig status og er her behandlet særskilt.

Tingstedet for Hütten amt var oprindelig ved Hüttenhof, fra 1683 i Fleckeby. Retterstedet kendes ikke.

Henrettelser: I 1582 blev en kvinde dømt for trolddom.¹ Før 1626 dømtes Abel Schütts moder, og 1626 var Abel Schütt selv under trolddomsanklage. Moderen kom på bålet, datteren muligvis også.² I 1657 blev Drude Söt brændt som »Teufelsbuhlerin«, og bønderne måtte hente to »Faden« kløvet træ og en »Faden« strå til bålet.³ I 1744 var Catherina Sorths og Caecilia Peters fra Brekendorf under anklage for barnemord, og det forekommer sandsynligt, at i hvert fald den ene af dem er blevet dødsdømt og halshugget.⁴ Elisabeth Heidten fra Carlbeck stod 1768 anklaget for mord på sin ægtefælle og er formentlig også blevet dødsdømt og henrettet.⁵

Note: 1. Schulte 2001, 119 – 2. Schulte 2001, 131 – 3. M. Klett: Hütten: Bergharde. Amt. Landschaft. Hütten, 1991, 57 – 4. Ulbricht 1990, 405ff. – 5. Götsch 1995, 333.

Landskabet Stapelholm

Omfattede Bergenhusen, Erfde og Süderstapel sogne. Tingsted i Süderstapel. På Boltens kort fra 1776 står galgen omgivet af hjul på stejler nordvest for Süderstapel, lidt syd for landevejen mellem Norderstapel og Seeth. På det nutidige kort fra 1981 er stedet markeret som »Galgen-B.«. Hos Willers Jessen hedder det, at »das Hochgericht mit Galgen und Rad war in der Krelauer Heide nördlich vom Dorfe Süderstapel, etwas westlich von der Mühle auf dem Langenberg, auch Galgenberg genannt. Jetzt ist das Gebiet aufgeforstet.«¹ Jessen synes at mene, at galgen stod på Langenberg, der opfattes som identisk med Galgenberg.² Imidlertid viser 1981-kortet de to lokaliteter liggende med o. 800 m afstand, og galgemarkeringen på kortet fra 1776 svarer præcist til Galgenberg på det moderne kort.

Henrettelser: Fra Süderstapel stammede heksen Heine Hinrichs, kendt under navnet »Lamme Heine«. Hun blev i flere omgange anklaget for trolddom, således 1624 og 1627, i sidste tilfælde forhørt i Rendsborg, ført til Odense og torteret, men atter frikendt. Kongen appellerede dommen til rettertinget (datidens højesteret), som nok frifandt hende for trolddom, men dømte hende fra livet for falske forklaringer. Hun blev derefter henrettet ved sværd i København i 1630. Heincke Sievers fra Norderstapel blev 1734 anklaget for barnemord, men flygtede. Gretje Leschen fra Delve stod 1748 tiltalt for samme forbrydelse, og hun kan være blevet dødsdømt og halshugget.³

Stapelholms galge står mellem vejene nordvest for Süderstapel med møllerne som naboer. Udsnit af kort i Boltens værk fra 1776 om Stapelholm.

Kort: Special-Karte über die Landschaft Stapelholm im Herzogthum Schleswig im Jahre 1776 verfertigt von Joh. Adr. Bolten (Johann Adrian Bolten: Beschreibung und Nachrichten von der im Herzogthume Schleswig belegen Landschaft Stapelholm nebst einer Landkarte von derselben. Wöhrden, 1777 – Unveränderter Nachdruck. Leer, 1979) – LSH 1 : 25.000 1621 Süderstapel. Ausgabe 7, 1981.

Litt.: Om Heine Hinrichs: Willers Jessen: Chronik der Landschaft Stapelholm. Rendsburg, 1950, 292-300: Der dänische König Christian IV und die vermeintliche Hexe Lame Heine in Süderstapel – J.C. Jacobsen: Danske domme i trolddomssager i øverste instans. 1966, 268-69 (med flere henv., bl.a.: Danske Magazin bd. 5, 1857, 173-245: T.A. Becker: Fru Anna Lykke og Lamme Heine) – Rolf Schulte: Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein vom 16.-18. Jahrhundert. 2001, 104-107: Weise Frauen.

Noter: 1. Jessen 1950, 411 – 2. Jessen 1950, 12 og 122 – 3. Ulbricht 1990, 405ff.

Frederiksstad

Grundlagt 1621. Stadsret 1633.

I 1719 havde musketeren Gabriel Hans Jonas og tambouren Jochum Lillau duelleret, og derefter var de igen kommet i slagsmål. Herunder gik Jonas' gevær af, og en uskyldig soldat blev ramt og døde. Jonas blev dømt til døden. Sagen kom til udtalelse hos det teologiske fakultet, som fandt, at dommen over Jonas burde stå ved magt. Lillau skulle have 2-3 år i jern. Om Jonas er blevet benådet af kongen, vides ikke.¹ Christina Margaretha Schmidt var i 1763 anklaget for barnemord, men sagens endelige udfald er ukendt.²

Noter: 1. Krogh 2000, 536 – 2. Ulbricht 1990, 405ff.

Fehmarn

Med byen Burg og sognene Bannesdorf, Burg landsogn, Landkirchen og Petersdorf (henholdvis Norder-, Oster-, Mittel- og Wester-Kirchspiel). Fehmarn hørte 1544-1581 til hertug Hans den Ældres område, derefter til den gottorpske del af Slesvig indtil 1713/21.

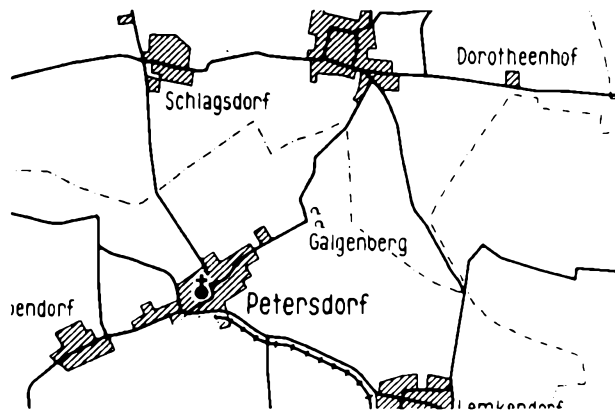
Burgs galge stod ved den såkaldte Galgedam i forstaden Burgstaken, og byen havde derudover ved Sct. Jørgen uden for Burg et særligt sted til bålstraf.¹ Landsognenes rettersted var »Köppelbarg« eller Galgenberg ca. 1 km øst for Petersdorf ad vejen til Dänschendorf og kaldes i 1959 et af de sidste rettersteder, som endnu er bevaret i sin oprindelige skikkelse. Det omtales første gang i 1599 som »de stede by osten den dörrffe dar de Galgen up steit«.²

Henrettelser: Geseke Simensen blev i 1581 anklaget for trolddom, men det er usikkert om hun blev brændt.³ Det er først fra 1620, at heksejagten på Fehmarn for alvor begyndte, og det i en grad, så øen blev det hårdest ramte område i hertugdømmet Slesvig. Formentlig fordi der her medvirkede egentlige inkvisitorer. Sagerne kom i tre bølger, 1620-26, 1639-40 og 1650-51, og de allerfleste af de anklagede kom på bålet.

1620-26: Alene i 1620 skal 24 personer være blevet brændt: Anneke Boister, des Cämmerers fruwe«, die Jungsche, die Rickertsche, die Schrödersche og to mænd, Hans Birne og Hans Flugger samt yderligere 17 personer.⁴ I 1622 døde Simon Voss' kone efter pinligt forhør. Da hun ikke havde tilstået trolddom, blev hendes lig begravet under galgen i stedet for at blive brændt.⁵ Før 1624 dømtes Gretge Westphals,⁶ og i 1626 var der igen en stor proces med mange ofre, »viele weg gebrannt«, som Berend Nobis, den ene af inkvisitorerne, udtrykte det: Die Adamsche, Gertrud Beyers og Trine Eggersen fra Staberdorf, Tete Heitmann, Anke Koess fra Petersdorf, Gretie Lafrentzen fra Todendorf, Gerdrut Lunow og Trine Paulsen, Gerdrut Prüssings fra Markelsdorf og Olgardt Schachts fra Hinrichsdorf, Agate Schwennen fra Burg, die Tempsche og Engell Weidemanns samt Grete og Claus Witte. Dertil kommer endnu fem kvinder, som stod under anklage og også kan være gået til: Anneke Budde fra Puttgarden, Anke Marquarts, die Mesche, die Natesche fra Todendorf og Trine Seels fra Teschendorf.⁷

1639-40 var 18 personer under anklage for hekseri. Mindst 13 af dem skal være blevet brændt: Telsche Bulders, Tetje Götien fra Bannersdorf, die Beyersche, Tonneke Herdes og die Roloff, alle tre fra Landkirchen og Gretie Petersen fra Petersdorf samt syv unavngivne kvinder. Desuden

Kort med markering af Galgenberg/»Köppelbarg« omkring 1 km NØ for Petersdorf. Gengivet efter F. Grube: Fehmarn Die grüne Ferieninsel.

kan Telsche Hauerbeersch og Grete Helmsche fra Landkirchen, Gerdrut Iden, die Stolzische fra Burg og Anneke Tükes også være kommet på bålet, men deres endelige dom kendes ikke.⁸

Ifølge en anden kilde blev en Gretie Petersen brændt 1643, efter at hendes bekendelse var læst op på torvet i Burg. Det er uvist, om der er to forskellige personer af dette navn.⁹

1650-51 forekom den tredje serie af forfølgelser, som førte Gretie Lafrentzen og hendes søn Görgies på bålet sammen med Trine Schölen, Detie Serkes og Telsche Silves. En sjette, »Die Burmeistersche«, døde efter sit tredje pinlige forhør og blev begravet under galgen, og der skal have været endnu et offer i denne proces.¹⁰ Det må have været Michel Lafrentzen, hvis endelige dom imidlertid er ukendt.¹¹ De fleste af disse processer har formentlig udspillet sig i Burg.

På »Köppelbarg« skal der have fundet mindst 20 henrettelser sted, 7 mænd og 13 kvinder. De fleste af de sidste er formentlig blevet halshugget for barnemord, således Tebbel Lafrentzen fra Albertsdorf i 1737 og med sikkerhed Anna Pagels 1774 og Anna Maass 1786.¹² Morderen C.H. F. Bohnensack blev henrettet 1854 som den sidste på dette rettersted (se s. 16).¹³

Litt.: Peter Wiepert: Der »Köppelbarg« bei Petersdorf auf Fehmarn, eine alte Richtstätte (Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum 1959, 221-22. Desuden i: Die Heimat 1961, 191-92) – Richard Helberling: Zauberei und Hexenprozesse in Schleswig-Holstein-Lauenburg: 6. Hexenverfolgung auf Fehmarn. 1622-1664 (ZSHG 45, 1915, 225-39) – C.F.S. (Conrad Friedrich Stresow): Merkwürdiges Leben und seliges Ende einer jungen Dienstmagd Anna Paulsen (Pagels), welche wegen begangenen Kindermords auf Femern den 30.dec.1774 enthauptet worden ... Lübeck/Flensburg, 1774 – Om H 1854: N.C. Schmidt: Lebens- und Bekehrungs-

geschichte des Mörders Bohnensack. Slesvig, 1854 – Statsrådets forhandlinger 1848-63, bd. 5, 196x, 337-38, 417-18 – Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig, bd.1 (1854), 6-8, 11-13: Criminalfall.

Noter: 1. Wiepert 1941, 32, 52 – 2. Schleswig-Holstein. Monatshefte 1959, 221 – 3. Schulte 2001, 118 – 4. Schulte 2001, 128 – 5. Heberling 1915, 228 – 6. Schulte 2001, 130 – 7. Schulte 2001, 131 – 8. Schulte 2001, 134f. – 9. Heberling 1915, 231 – 10. Schulte 1996, 16f. – 11. Schulte 2001, 137 – 12. Ulbricht 1990, 405ff. og Die Heimat 1929, 90f. – 13. Schleswig-Holstein. Monatshefte 1959, 221.

Sydtønder amt

Den sydlige del af Tønder amt, bestående af Kær herred og de såkaldte »Vierharden«: Viding (Horsbøl) og Bøking herreder samt Sild og Østerland-Før, blev i 1920 adskilt fra den nordlige del af amtet. Hele Tønder amt hørte 1544-1581 til hertug Hans den Ældres område og indgik derefter til 1713/21 i den gottorpske del af hertugdømmet Slesvig. Før 1864 var List på Sild, Vesterland- Før og Amrum kongerigske enklaver. Desuden var et mindre godsdistrikt i Kær herred under fælles regering.

Kær herred

Omfattede Brarup (Braderup), Enge, Humtrup, Karlum, Kliksbøl, Ladelund, Læk, Medelby, Stedesand og Sønder Løgum sogne med 8 adelige godser, hvoraf Bølsbøl, Fresenhavn, Gaarde, Høgelund og Lillehorn/Lütjenhorn i Læk sogn, Kliksbølgaard og Kærherred i Kliksbøl sogn og Boversted i Ladelund sogn.

På Mejers kort 1648 ses »Dingstede« sydøst for Sønder Løgum, ved Brarup- og Lexgaard-skel. Senere var tingstedet i Læk. Herredets rettersted var Galgebjerg, som ligger i nærheden af tingstedet på det højeste punkt i et område med indlandsklitter vest for Oksevejen. Stedet kaldes »Gallepol« (Galgepold). Galgen har haft sin plads lige syd for skellet mellem Sønder Løgum og Brarup. Den stod endnu 1792,¹ og er også markeret på kortet 1804-05. Galgen eller dele af den har kunnet ses så sent som i 1820-erne, og samme kilde (1898) oplyser, at der skal stå en sten med indskriften »Karrharder Richtstätte« på stedet.² I 1952 fandtes der en korsmærket sten på galgens plads.³ I 1996 står der ved landevejen skråt over for Haidburg en mindsten for den tidligere »Halsgericht der Karrharde«.⁴ Den 21 m høje bakke Ravnsbjerg lidt sydligere ved landevejen mod Læk har med urette været udpeget som rettersted.⁵

I Læk nævnes 1720 »Galgberg« og 1782 »Galligberg«.⁶ Ifølge H.C. Carstensen lå stedet tæt ved byen, nogle få skridt nord for banelinien og

Kær herreds galge ses
 øverst ved midten, nær
 vejen mellem Sønderløgum
 og Læk. Udsnit : du Plat
 1804-05.

til venstre for vejen til Kämpelgraft. Her var en forhøjning, hvor der i gamle dage stod en galge.⁷ Det kunne være retterstedet for de otte adelige godser i Kær herred, som fra 1805 havde fælles godsret og 5 af dem lå i Læk sogn.⁸ Som »Gerichtshalter« for disse godser med bopæl i Læk kendes Andreas Hansen (1796-1860).⁹ Lütjenhorn benyttede i 1752 den såkaldte »Marnspoll« i Sprakebøl som rettersted.¹⁰ I Karlum nævnes 1782 »Galleberg« (Kataster: »Süden Gallebierre«), en hedebakke syd for byen.¹¹

Henrettelser: Mellem 1578 og 1582 gik en bølge af hekseprocesser over herredet. Især skal Wulf von der Wisch på Fresenhagen have bragt adskillige kvinder på bålet.¹² Blandt ofrene var Ellin Peters og ... Moder fra Boverstedt, Este Laurenzen fra Karlum, Inge Berends og Katrin Sünckes fra Agtrup. Desuden blev Katrine Berndes, Kaye Elffs, Nan Jensen, Anna Payes og Syll Peters brændt. Ingrid Laurenzen i Karlum var også anklaget, men her kendes dommen ikke.¹³

Petrus Petrejus beretter, at egnen under svenskekrigene 1658-59 var fuld af snaphaner, som røvede, plyndrede og skød dem, de traf på. Således blev en oberst skudt mellem Læk og Løgum, men gerningmanden blev fundet og radbrækket og 17 medvidere blev hængt.¹⁴ I 1659 blev møllerkonen fra Klintum i Læk sogn henrettet for mord på sin mand,¹⁵ og 1669 dømtes Anders Hansen for mord på sin søn til »mit dem Schwerde vom Levende thom Dohde gebracht, sin Kop up ein Pahle gesettet und der Lichem bi de Pahle am Galgenberge begraven werden.«¹⁶ Christian Jacobsen fra Klixbøl blev 1692 henrettet for mordbrand, i 1721 Mette Tielles for barnemord (se s. 89) og 1722 Hans Iversen for mord. I løbet af en 20-årig periode skal fem være henrettet i Kær herred,¹⁷ formentlig i begyndelsen af 1700-årene. I 1752 blev Maren Peters under godset Lütjenhorn halshugget for barnemord.¹⁸ Maricke Christians fra Humptrup stod i 1756 anklaget for samme forbrydelse, men

flygtede fra arresten og blev efterlyst ved et såkaldt »Steckbrief«. ¹⁹ Eike Peters fra Stedesand var 1781 anklaget for mord eller mordforsøg på sin ægtefælle og er muligvis blevet dødsdømt og henrettet. ²⁰

Kort: Die Landkarten von Johannes Mejer ... 1963. Pl. XI – H. du Plat 1804-05.

Litt.: he.: Die Richtstätten der Karrharde (Südtonderner Tageblatt 26.11.1949) – Heinz Sandelmann: Scharfrichter und Hinrichtungen im nördlichen Nordfriesland im 18. Jahrhundert (H 1692-1721-1722) (Nordfriesisches Jahrbuch, Neue Folge, 32/33, 1996/97, 195-206) – Ludwig Andresen: Rechtsgewohnheiten bei Hinrichtungen in der Karrharde um 1720 (Die Heimat 1928, 67-68) – Hinrich Wanner: Recht und Gericht in der Karrharde (H 1721-1722) (Südtonderner Tageblatt 3.12.1949).

Noter: 1. Südtonderner Tageblatt (Hinrich Wanner) 3.12.1949 – 2. H.C. Carstensen: Chronik des Dorfes und Kirchspiels Leck und der Karrharde. Altona, 1898, 20 – 3. Flensborg Avis 23.7.1952 (Hans V. Ackenheil) – 4. Sandelmann 1996/97, 196 – 5. Flensborg Avis 21.8.1970 (Willy Leick) – 6. Sydslesvigs stednavne bd. 4, 1979-86, 80 – 7. Carstensen 1898, 20 – 8. Jahrbuch f. d. Schleswigsche Geest 1984, 138 – 9. P. Tappe: Det gamle Kær herred 1982, 6-7 – 10. Optegnelser af Peter Brodersen (www.sprakebuell.de/chronik) – 11. Sydslesvigs stednavne bd. 4, 1979-86, 128 – 12. Andresen 1939, 127f – 13. Treichel 1978, 143 – 14. Petrejus 1740/1993, 146f. – 15. Heimreich 1665/1819/1973, II, 27 – 16. Stemann 1855, 205 – 17. Südtonderner Tageblatt 26.11.1949 (he.) (kilden til opl. kan være Lecker Anzeiger 17.9.1910: Dr. Petersen: Aus alten Zeiten). – 18. Ulbricht 1990, 370f., 405ff – 19. S-H Anzeigen 1756 – 20. Göttisch 1995, 333f.

Viding herred

Tidligere kaldt Horsbøl herred. Omfattede Aventoft, Embsbøl (Emmelsbüll) (med det adelige gods Toftum), Horsbøl, Klangsbøl, Nykirke (Neukirchen) og Rodenæs. Frisisk landret. Tingsted i Tønder.

Rettersted ikke kendt, formentlig har Tønders eller Tønder herreds været anvendt, eftersom tingstedet var der i byen, jfr. 1654 og 1760.

Henrettelser: 1558 henrettedes præsten i Aventoft Henricus Sicander for falsknerier »nebenst Lütje Frütsen zu Bombüll und K. aus dem Mohr« (Risum). Sidstnævnte kan være identisk med Pay Bosen fra Dedsbøl. Sicander blev lagt på hjul, efter at have været bundet til galgen, fået sine øjne stukket ud og to fingre hugget af.¹ Falsknerierne skal have haft et stort omfang i Tønder amt, og der synes at være blevet henrettet flere end de nævnte.² I 1559 blev Bonike Petersen henrettet for mord på Momme Duiesen.³ Rickert Michaelsen halshuggedes 1654 i Rodenæs for bigami.⁴ I 1716 stod Margaretha Fedders Tochter anklaget for barnemord.⁵ Hendes sag er sikkert endt som Catharina Christians' fra Em-

Galgen i Bøking herred stod nord for Klokris. På dette kort fra 1805 er den angivet med ordet »galge« og til højre derfor galgesignatur. Kort 1805 i Heinz Sandelmann: *Recht und Gericht im Volksleben des Bökingerharde* (1994).

melsbøl, der 1724 blev henrettet med sværd for samme forbrydelse og fik sat sit hoved på pæl.

Litt.: Heinz Sandelmann: *Scharfrichter und Hinrichtungen im nördlichen Nordfriesland im 18. Jahrhundert (H 1724)* (Nordfriesisches Jahrbuch, Neue Folge. Bd. 32/33, 1996/97, 195-206, her 202f.).

Noter: 1. Andresen 1939, 125 og Sandelmann 1994, 31 – 2. Hansborgske domme 1994, I, 471 – 3. Sst. I, 510 – 4. Andresen 1939, 117 – 5. Ulbricht 1990, 405ff.

Bøking herred

Omfattede Dagebøl, Dedsbøl (Deezbüll), Fartoft, Galmsbøl (Marienkog), Lindholm, Nibøl og Risum. Herredet dannede sammen med Viding (Horsbøl) herred, Sild (excl. List) og Østerland- Før de såkaldte »Vierharden«, som havde frisisk landret efter Nordstrands af 1572.

Tingsted i Nibøl fra 1729. Galgebjerg i Lindholm sogn var herredets rettersted. I 1661 var det nødvendigt, »den Gerichtsgalgen wieder auf zu richten, vnd in bestande thobringen«. ¹ Galgen ses på et kort fra 1805 og i 1837 skrives, at nord for Lille Klokris, i den såkaldte »Wasserfenne«, er et tidligere rettersted, hvorpå der endnu står en galge. ² Snart efter skal den dog, ifølge Lindholm kirkekrønike, være blevet fjernet af en skrædder, som manglede brændsel

På den lille høj, som ligger ved landevejen mellem Wegacker og Klokris, står en sten fra 1800- årene med indskriften »Böckin(g) harder Richtstätte«. ³ Stenen er 70 cm høj og 30 cm bred. Selve højen har i dag et omfang på 15 x 6 x 1,8 m, men må tidligere have været større. Stedet står nu under Denkmalschutz.

Henrettelser: I 1625 havde Boye Ketelsen stukket Bahne Brodersen ned. Boye blev fanget, ført til Tønder og kort efter halshugget der.⁴ I 1660 blev Edleff Harcksen og hans medsammensvorne, en korporal og nogle andre soldater, henrettet for en forbrydelse på halligen Süderoog. Hans (Jens?) Paulsen, den ene af »die beiden berühmten Diebe,« begik 1725 selvmord efter tortur og blev kørt ud til galgen på smedekærren.⁵ I 1787 blev den 17-årige Sibbert Jensen fra Dedsbøl halshugget for mord som den sidste her. Året før var Paul Petersen blevet begravet under galgen efter selvmord.⁶

Kort: VSK 1805? (gengivet i: Heinz Sandelmann: *Recht und Gericht im Volksleben des Bökingharde ... Bredstedt, 1994, 426*).

Litt.: Broder Ketelsen: *Ehemaliger Richtstätte Gulliberg bei Klockries (Zwischen Eider und Wiedau 1975, 78-79)* – Broder Ketelsen: *Die Richtstätte der Bökingharde (Nordfriesland Monatshefte. 1978, nr. 10, 27-29)* – Heinz Sandelmann: *Recht und Gericht im Volksleben des Bökingharde vom 15. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Bräist/Bredstedt, 1994, 259-61, 268-80, 285 (H 1660-1787), 281-85 (Die Richtstätte der Bökingharde)* – *Südtonderner Tageblatt 8.1.1957: Auf dem Galgenberg zu Klockries vollstreckt (H o. 1750, i.e.: 1660)* – *Der Nordschleswiger 25.8.1977: Ein Siebzehnjähriger aus dem Christian-Albrechts-Koog kam zuerst unter das »Hackebeil« (H 1787).*

Noter: 1. Sandelmann 1994, 116 – 2. Schröder 1837, I, 481 – 3. Nordelbingen 38, 1969, 161 og Sandelmann 1994, 282 – 4. Sandelmann 1994, 247 – 5. Thygesen 1968, 234 – 6. Sandelmann 1994, 283f.

Sild, Før og Amrum

Sild omfattede Keitum, Morsum og Vesterland sogne. Før bestod af Wyk samt Skt. Nicolai, Skt. Johannes og Skt. Laurentii sogne, Amrum af Skt. Clemens sogn.

Øerne var delt mellem dansk og slesvigsk jurisdiktion. Enklaverne Vesterland-Før og Amrum udgjorde et eget birk. Også List i Keitum sogn på Sild var dansk enklave, under Ballum birk. Begge birker lå under Ribe amt og dansk lovgivning, hvorimod Østerland-Før og det meste af Sild havde frisisk landret.

Det oprindelige tingsted på Sild har formentlig ligget ved Dinghoog eller Tinghøj, en meget stor gravhøj lidt syd for Wenningsted (På Deutsche Generalkarte 1 : 200.000 Bl. 1 1973/74 ligger Denghoog nord for W). Senere kan det have været i Tinum, hvor landfogeden boede og arresthuset lå. Her ligger mod nordøst Tinghügel (samme kort), og »Der Westerländischer Galgenberg erhob sich bei Keitum.«¹

Østerland-Før havde tingsted i Wyk. Galgenberg (Gualiberrig) omta-

les 1925 som »ein künstlicher Erdhügel, ehemalige Richtstätte.«² Galgebjerget ligger ca. 1 km vest for byen, hvor Friesenmuseum nu befinder sig.³ Formentlig er det samme galgebjerg, der hentydes til, når det også siges at ligge ved Boldixum.⁴ Wyk og landdistriktet havde dog hver deres jurisdiktion – Vesterland-Før havde senest fra midt i 1700-årene tingsted i Nieblum.

Henrettelser: Før: I 1408 lod fogeden Christian Frellavsen en mand hals-hugge for mord.⁵ En person blev i 1570 dømt for trolddom.⁶ Gundel Knudsen skal 1614 være blevet brændt på Vesterland-Før for hekseri. I dommen udtalte de 12 mænd »dat wy se nicht hebben frien können vor solche böse Kunst...«⁷ Thiele stiller dog spørgsmålstegn ved, om hun faktisk blev henrettet, og hun optræder heller ikke hos Johansen (1991) i oversigten over de jyske troldfolk 1609-1687, hvis sager blev behandlet ved det nørrejyske landsting. Under Torstensson-krigen skal Nummen Brodersen fra Alkersum i 1643 have villet forråde Før til svenskerne. Han blev bragt til Glückstadt og »auffgehenckt«.⁸ Inge Eschels fra Toftum var anklaget i en sen trolddomssag 1666, men det er uvist, om hun slap for bålet.⁹ Retsbetjenten Johan Caspar Rønne på Vesterland-Før og hans steddatter Maria Hansen blev 1793 dødsdømt for blodskam, barnefødsel i dølgsmål og barnedrab. Kort efter at dommen var stadfæstet af kongen fandt man Rønne død i sin celle, og hans lig blev gravet ned i klitterne ved Vitsum. Maria, som var blevet vanvittig, fik på grund af sin tilstand benådning til at hensættes i Viborg tugthus til bevogtning og arbejde. Hun blev frigivet i 1807. Krassen Rickmers fra Klintum, som i en mordbrandssag var blevet dømt til at miste sin hals og blive brændt, blev i 1808 benådet af kongen og kom i stedet i Viborg Tugthus på livstid. Efter en ny benådning i 1823 vendte hun tilbage til Før og tilbragte resten af sit liv i fattighuset i Klintum. Hun døde 1853 som 73-årig.

Sild: En kvinde blev muligvis brændt for trolddom i 1614.¹⁰ Om hun er identisk den sidste heks på Sild, som skal have lidt døden i flammerne på Tinnumburg, vides ikke.¹¹ Den svenske officer Jens Havemeister, som i foråret 1644 havde presset 400 rdl. ud af folk på Sild, blev taget af kongelige tropper og skudt.¹² I 1682 begik Peter Boh Haulken, en dreng på 16, et drab på den 12-årige pige Ose Jens Clausen, men han undgik retforfølgelse ved flugt. Om hans forbandelse, se s. 83.¹³ Catharina Ercken fra List sad fængslet fire år i Tønder efter giftmord i Keitum, inden hun i 1760 henrettedes på Tønder herreds rettersted efter anmodning fra landfogden på Sild, som var betænkelig ved at lade hende henrette på hjemøen.¹⁴

Litt.: H.K. Kristensen: Om Vesterland-Før og Amrums tilhørsforhold (Sønderjyske årbøger 1974, 34-51) – *Om 1614:* (N. Falck): Dingswinde der Kirchneffninge auf Westerlandföhr, Hexerei betreffend, vom Jahre 1614 (Staatsbürgerliches Magazin Bd. 6, 1826, 703-05) – Kai H. Thiele: Gundell Knutzen. Der Föhringer Hexenprocess (Nordfriesisches Jahrbuch 1968/69, Neue Folge Bd. 4/5, 147-50) – Reinhard Arfsten: Eine Hexenverbrennung auf Föhr (Zwischen Eider und Wiedau 1970, 175-76) – Desuden har Liesa Friede i 1920-erne udgivet en lille bog med titlen »Die Hexe von Föhr«, og i den frisiske læsebog »Mamenspriik« findes en ballade »Gundel Knütjen« – *Om 1793:* Kai H. Thiele: En spændende kriminalproces fra øen Før (1793) (Flensborg Avis 6.3.1964) – Kai H. Thiele: En kriminalproces fra øen Før. Retsbetjenten Johan Caspar Rønne og hans steddatter dømtes til døden for blodskam og barnedrab (Jul. Sydtønder amt. 1969, 7-12) – Kai H. Thiele: Zum Kriminalprozess gegen Johann Caspar Rönne und Maria Hansen aus Goting auf Föhr 1790 (Nordfriesisches Jahrbuch 1971, Neue Folge Bd. 7, 62-72) – Brar Roeloffs: Vor 180 Jahren in Nieblum wegen Brandstiftung zum Tode verurteilt (Zwischen Eider und Wiedau 1987, 125-133).

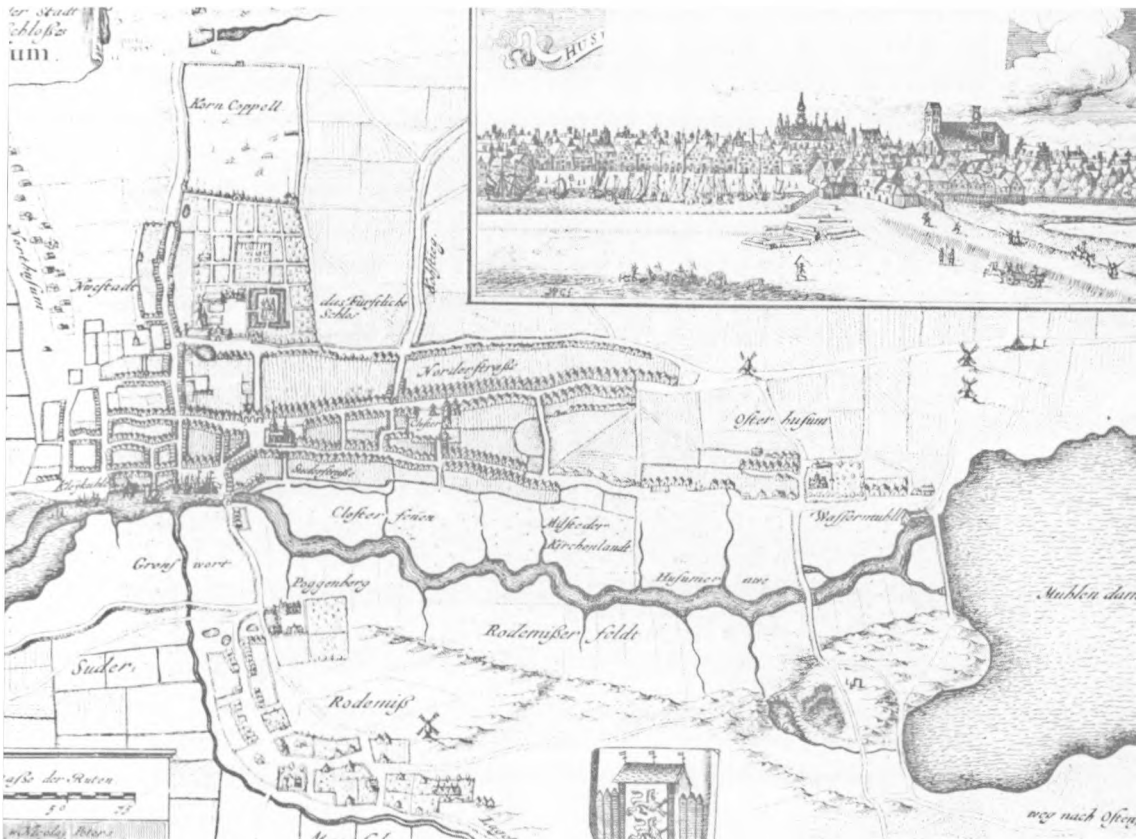
Noter: 1. S-H Anzeigen 1963, 230 – 2. Schmidt-Petersen 1925, 82 – 3. Ture i Nord- og Sydslesvig 2. udg. 1969, 268 – 4. S-H Anzeigen 1963, 230 – 5. SØÅ 1974, 40 – 6. Hedemann-Heespen 1926, 142 – 7. Heberling 1915, 215-16 – 8. Petrejus 1740/1993, 142 – 9. Schulte 2001, 139 – 10. Hedemann-Heespen 1926, 142 – 11. S-H-L Landesberichte 1847, 88 – 12. Heimreich 1665/1819/1973, II, 212 – 13. S-H-L Landesberichte 1847, 87 – 14. Die Heimat 1928, 166-67 og H. Wanner i Südtonderner Tageblatt 3.12.1949 – 15. Bästlein 1989, 146f.

Husum og Bredsted amter

Udover byen Husum bestod området af Nørre Gøs herred (Bredsted amt), Sønder Gøs herred (Husum Nørre og Sønder herred samt Svabsted fogderi og Simonsberg), Nordstrand og Pellworm. Fra 1544 hørte Bredsted amt til den kongelige del af hertugdømmet, medens Husum amt var under Gottorp-hertugen. Nordstrand hørte dog 1544-1581 til hertug Hans den Ældres område.

Husum

Stadsret 1608. Om henrettelserne 1472 skriver Lass, at de fandt sted på retterstedet »in der Wester-Ende auf dem Berge, der annoch Klingenberg heiset.«¹ Om dette sted er identisk med det, der nævnes allerede o. 1475: »Item up Husumer Veltmarke ... Galgenbergh«, eller det næste, er uvist. I hvert fald synes retterstedet før 1512 at være blevet afløst af et andet, eftersom Thomas Knutsen i Husum da »hebbe vorpandet 4 schipp Landes belegen bi Jon Truwels by de olde Gallibarg.« Det nye rettersted var formentlig det i 1572 nævnte »Wester-Galgenberg auf dem Ochsenkamp« i den nordlige udkant af byen.² Ifølge Beccaus beskrivelse lå det

På Johannes Mejers kort over Husum fra o. 1650 ses byens galge ikke, men vejen »Kohstieg«, som ses ved venstre kant af det indsatte prospekt, førte ud til retterstedet nord for byen. Galgen nederst til højre på kortet ved møllesøen står på Rødemis mark lidt nord for Mildsted og hørte til Sdr. Gøs herred. Efter Johannes Mejers kort i Danckwerth 1652.

»hinter Bürgermeister Luths Fischteich auf dem westersten Berge, vielleicht dem vor mehren Jahren abgetragenen Rottberge, bei Kuhsteige«. I 1604 kom så en tredje placering, da »das Hochgericht« blev flyttet »hinter dem Narrenthal,« stadig nord for Husum i heden, og Kuhsteige var stadig adgangsvej. Den udgik fra Norder Strasse med retning mod nord-øst.³ 1652 opsættes der en ny galge, og 1707 forbedres »das hohe Gericht«. I 1687 nævnes den »gewöhnl. Executions und Richt-Platz«. Den lå ved den nuværende Nord- eller Julius Leber-kaserne. Under 2. Verdenskrig blev galgebakken fjernet ved en udvidelse af flyvepladsen. Under arbejdet fandt man et større antal skeletter.⁵

Henrettelser: I 1472 blev Husum-borgere henrettet efter Gerhardsfejden, hvor Christian 1.s broder forsøgte et oprør.⁶ Dødsdommene skal være

blevet eksekveret på Klingenberg ved Husum (Nordbahnhof).⁷ En kvinde stod i 1554 anklaget for trolddom.⁸ I 1572 blev Boie Peters hængt øverst i en dobbelt galge i sin rævepels, dømt for bedrageri overfor her-tugen, og 1588 henrettedes fire medlemmer af Hans Frodsens røverban-de, de to blev radbrækket og de to andre halshugget bag slottet og begra-vet »im Wall«.⁹ I 1589 indkøbtes 10 tønder tjære, som skulle bruges til heksebrænding, med amtsregnskabets ord: »damit de 3 Touerschen scholden verbrent werden«.¹⁰ En husumer blev henrettet 1598 som med-gerningsmand til dobbeltmordet på skipper Peter Fintsen og styrmand Hans Japsen. To andre fra Husum blev rettet i Flensborg (der må være tale om Bartolt Helm og Hans Diricksen).¹¹

Den 5. september 1604 blev en tyv hængt, og dermed var den nye galge indviet. Magdalena Peters fra Rantrum var kendt langt omkring for at kunne mere end sit fadervor og endte i 1608 med en anklage for trolddom. Hun kom under tortur, tilstod og blev dømt og brændt.¹² Den ligeledes trolddomsdømte Margaretha Carstens, som 1687 døde i fængs-let, blev brændt på bålet.¹³ I september 1652 dømtes tre tyve til galgen, men de blev i stedet halshugget med sværd og begravet under galgen, formentlig fordi galgen ikke var parat til at huse dem. Det var den imid-ler tid samme år i november, da en tyv blev »aufgeknüpft«. I 1667 var det »ein berühmter Dieb«, som blev hængt.¹⁴ Oligard Swedoffski var i 1712 anklaget i en trolddomssag, men er næppe blevet henrettet.¹⁵ I 1729 blev et brudepar henrettet for tyveri, han blev hængt, hun halshugget og begravet på retterstedet.¹⁶ Rytteren Hans Hinrich Butterbrodt 1734 rettet med sværd for drab.¹⁷ I to sager vedrørende barnemord er udfaldet ukendt i den første sag fra 1767 mod Martha Peters, medens Ellien Abels i 1780 blev dødsdømt og dommen konfirmeret.¹⁸ I år 1800 døde rov-morderen Hinrich Petersen den 19. december i fængslet efter at have fået sin dom. I kirkebogen noteredes: »NB. Nicht begraben, als Missethäter, sondern auf das Rad gelegt den 22. December.«

Litt.: J. Lass: Sammlung einiger Husumer Nachrichten. 1750/1981. Bd. 1, 138-40: (Om Margaretha Carstens 1687) – Ernst Erichsen: 1800: Ein Raubmord in Husum und seine Sühne (Flensburger Tageblatt 13.12.1952) – H.E.L. Röseler: Von Husumer Scharf-richtern. Ein einträgliches Amt (Schleswig Holsteinische Tageblatt/Tageszeitung, Itzehoe, 13.3.1937) – Palle Laurings roman »Den gyldne gren« (1948) skildrer skarp-retteren i Husum o. 1523 (bd. 1, 72-73, 87-88, 92-96, 127-30, 153-54, 159-68 og 170-76).

Noter: 1. Lass 1750/1981, I, 31 – 2. S-H Anzeigen 1963, 228 – 3. Beccau 1840/1988, 109 og 156 – 4. Lass 1750/1981, II, 17 – 5. S-H Anzeigen 1963, 228 – 6. Lass 1750/1981, I, 32 – 7. S-H Anzeigen 1963, 228 – 8. Schulte 2001, 116 – 9. Lass 1750/1981, I, 65 og 69 – 10. Die Heimat 1932, 226 – 11. Zwischen Eider und Wiedau 1997, 139f – 12. Lass 1750/1981, I, 139 og Schulte 2001, 8 og 123 – 13. Lass 1750/1981, I, 139 og

Nordelbingen 38, 1969, 178 – 14. Lass 1750/1981, I, 113 og 126 – 15. Schulte 2001, 143 – 16. Lass 1750/1981, II, 100 – 17. Krogh 2000, 553 – 18. Ulbricht 1990, 360, 371, 374 og 405ff.

Nørre Gøs herred (Bredsted amt)

Omfattede Bargum, Bordelum, Breklum, Fjorde (Viöl), Hjoldelund, Langhorn, Okholm og Trelstorp (Dreisdorf) sogne samt flækken Bredsted og Bredsted landsogn. Det adelige gods Mirebøl lå i Breklum sogn. Nørre Gøs herred udgjorde fra 1670 landskabet Bredsted, fra 1785 Bredsted amt.

Herredsting ved Breklum kirke, senere i Bredsted. Allerede 1499 omtales den gamle galge i Breklums kirkeregister. Retterstedet lå ved Dørpum-vejen nordøst for Bredsted, ca. 2,5 km fra byen og ca. 700 m vest for vejen, på du Plats kort 1804-05 markeret som »Gerichts-Hügel«. Denne må være identisk med Margarethenberg, den lille høj nordøst for Bredsted (Bordelum s.), hvor den sidste henrettelse fandt sted i 1831, og som har givet navn til bebyggelsen Margarethenberg på kortet 1980 (1319 Bredsted hede). Imidlertid findes der på VSK 1805 også »Galgenberg« sydvest for Lytjenholm. Dette sted, som på det andet kort 1980 (1320) er markeret som »Galgen-B« (11,4 m), ligger alleryderst på Bargum Sønderhede, hvor den grænser op til Lytjenholm i Breklum sogn og Dørpum i Bordelum sogn. Stedet findes ca. 500 m syd for vejkrydset vest for Lytjenholm og godt 100 m øst for landevejen. Måske er dette et ældre rettersted, som er blevet afløst af det yngre 2,5 km fra Bredsted. I Bargum sogn nævnes også »Di Gallegrouf«, Galgegrøften ved Soholmbro/brück.¹

Henrettelser: I 1598-99 stod Moje Broders og Margrete Nickelsen, begge fra Bargum, anklaget for trolddom, men deres endelige dom kendes ikke.² I 1675 blev Telke Sünkens i Langenhorn anklaget for trolddom, men sagens udfald er ukendt.³ Om et kirkerøveri, som skal være foregået i Breklum i 1682, se under sagn s. 124. En drabssag fra 1697 er sikkert endt med henrettelse.⁴ 1735 blev Christina Pauls fra Mønkebøl, som havde forgivet sin mand med rottekrudd, halshugget med økse, hovedet på stage og kroppen på stejle.⁵ I 1767 stod Anna Margaretha Langen i Bredsted tiltalt for barnemord, og hun kan være blevet halshugget.⁶ Som den sidste blev Margarethe Hansen halshugget 1831 for et mord begået syv år tidligere.

Kort: H. du Plat 1804-05 – VSK 1805 – LSH D 1 : 25.000 1319 Bredstedt. Ausgabe 7, 1980 – LSH D 1 : 25.000 1320 Dreisdorf. Ausgabe 7, 1980.

Nr. Gøs herreds to rettersteder kan begge ses på dette udsnit af du Plats kort fra 1804-05. Øverst »Galgeberg« lige syd for »Lüttenholm« og nederst »Gerichts-Hügel« sydvest for Dörpum.

Litt.: Flensborg Avis 25.1.1991: Bredstedts Galgen stand am Dörpumer Weg – Om 1831: Collegial-Tidende 1831, 73-84: Justitssag – Die Hinrichtung der Mörderin Margaretha Hansen auf Bredstedt-Feld (Zwischen Eider und Wiedau 1967, 66-67) – Claus Paulsen: Die letzte öffentliche Hinrichtung der Nordergoesharde (Nordfriesisches Jahrbuch 1980, 163-65) – Der Fall der Margarethe Hansen (efter: Claus Paulsen i Nordfr. Jahrbuch 1980) (Jahrbuch für die Schleswigsche Geest, 40, 1992, 127-29) – Heinrich Clausen: Der Fall Margaretha Hansen : oder die letzte Hinrichtung in der Nordergoesharde (Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 45 : 1997 (1996), 81-94)

Noter: 1. Schmidt-Petersen 1925, 151 – 2. Schulte 2001, 121 – 3. Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland 22, 1935, 95 – 4. Thygesen 1968, 120 – 5. Thygesen 1968, 218 – 6. Ulbricht 1990, 405ff.

Sønder Gøs herred eller Husum Nørre- og Sønderherred (med Svabsted fogderi og Simonsberg)

I 1400- og 1500-årene havde Sønder Gøs herred tingsted ved Husum. Med Husums vækst og ophøjelse til købstad 1603 blev herredet delt i Husum Nørre og Sønder herred. Nørre eller Hatsted herred omfattede Hatsted, Olderup og Skobøl (Schobüll) sogne, Sønder eller Mildsted herred sognene Mildsted, Ostenfeld og Svesing (Schwesing). Svabsted fogderi bestod af Svabsted sogn og en del af Valsbøl i Flensborg amt, Simonsberg distrikt af Simonsberg sogn.

Nørre herreds tingsted lå i Hatsted, og et galgebjerg nævnes syd for Hatsted.¹ Sønder herreds tingsted var nordvest for kirken i Mildsted,² og retterstedet befandt sig i nærheden, kaldet »die Maukoppel« øst for Mauweg.³ Samtidig ser det ud til, at stiftet Rødemis har haft et særligt rettersted, som omtales 1532. Det hedder da, at galgebakken, kaldet »Korsberg«, var taget i brug i biskop Eggerts tid (1493-99) til brug for såvel stiftet som fyrstendømmet. Denne galgebakke lå ved mølledæmningen på det grundstykke, som betegnes »223/4 Flur 4 der Gemarkung

Rödemis« (Mildsted sogn).⁴ Det må være den galge, som på Johannes Mejers kort over Husum o.1650 ses stående på bakkerne syd for åen. Og 1722 nævnes »Galgenberg in Osterhusum«, hvor Rödemis mølle blev genopbygget efter en storm.⁵ Mølledæmningen kaldtes tidligere »Galgenbergdamm«. Også det tidligere biskopsæde Svabsted havde sit eget rettersted. Der nævnes endda to, dels en galgehøj øst for vejen mellem Svabsted og Lehmsiek, ca. 600 m nord for banelinien, dels en tilsvarende øst for Svabsted-Oldersbeck-vejen og syd for jernbanen ved Ramstedt-Öldorp.⁶ Der kan måske være tale om et ældre og et yngre rettersted.

Henrettelser: I Sønder Gøs herred blev Euert 1552 hængt for tyveri.⁷ Magdalena Peters fra Rantrum dømtes 1608 for trolddom og blev brændt i Husum.⁸ I Husum Nørre herred blev Trinke Claussen fra Olderup 1725 tiltalt for barnemord.⁹ I Husum Sønder herred blev Asmus Thomsen Mau og Peter Beest 1720 henrettet for rovmord (se s. 67 m.fl.),¹⁰ Antje Johansen 1722 tiltalt for barnemord,¹¹ og en hestetyv 1760 dømt til galgen.¹² De to nævnte kvinder er formentlig blevet henrettet. I Svabsted fogderi dømtes 1580 Hans Moders fra Witzwort til sværdet for drab.¹³ Jacob Johannsen brændtes 1607 for sodomi og tyveri.¹⁴ To kvinder, Grete Wedelmans og Meye Muhlen, blev i 1619 brændt efter trolddomsprocesser. Dommen over Meye slutter med, at hun skal udføres til retterstedet »Vndt andern der gleichen Rohelosen bosen Leuten, zum abscheuwlichen Exempell mit dem Feuer von lebend zum Todt gebracht und zu Aschen Verbrandt werden ...« Ved Simonsberg ret stod Anna Peters i 1743 tiltalt for barnemord, og hun er sandsynligvis blevet halshugget.¹⁵

Kort: Grundtriss der Stadt undt des Schlosses Husum, o. 1650 (Die Landkarten von Johannes Mejer ..., 1963, pl. X).

Litt.: Hans Meyer: Drei Hexenprozesse in Schwabstedt, 1619 (Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland, bd. 22, 1935, 94-114).

Noter: 1. Schmidt-Petersen 1925, 191 og S-H Anzeigen 1963, 228 – 2. Jahrb. f. d. Schleswigsche Geest 1984, 87f. – 3. S-H Anzeigen 1963, 227, 228 – 4. Sst., 229 – 5. Lass 1750/1981, II, 85 – 6. S-H Anzeigen 1963, 230 – 7. Herzog Adolfs Urteilbuch 1985, 99 – 8. Schulte 2001, 8 og 123 – 9. Ulbricht 1990, 405ff. – 10. Lass 1750/1981, II, 76f., Thygesen 1968, 218-20 og Krogh 2000, 537 – 11. Ulbricht 1990, 405ff. – 12. Sst. 98 – 13. Herzog Adolfs Urteilbuch 1985, 173 – 14. Jahrb. d. Heimatb. Nordfriesland 22, 1935, 94 – 15. Ulbricht 1990, 405ff.

Nordstrand og Pellworm (med halligerne)

Nordstrand fik egen landret 1558/1572,¹ og hørte 1544-1581 under hertug Hans den Ældre, derefter til den gottorpske del af Slesvig. Før stormfloden i 1634 bestod Nordstrand af Pellworm, Beltring og Edoms herreder. Den midterste nordlige del måtte opgives efter oversvømmelsen, og de to øvrige herreder blev i reduceret omfang til øerne Pellworm og Nordstrand. De udgjorde derefter hver deres jurisdiktion. I 1556 omtales en eksekution »zu Pellworm vor Seegard«, og på et kort tegnet i 1640 ses en trebenet galge på Pellworm syd for Ostersiel. På Nordstrand stod galgen på mark nr. 79/1 Flur 3, med betegnelsen »Gallin«.²

Henrettelser: I 1556 havde Nummen Gunsen i Trindermarsch såret sognepræsten Peter Boysen dødeligt. Nummen flygtede i kvindetøj, men blev grebet i Stintebüll og dømt til radbrækning. Mom Levsen fra Bupsee havde myrdet sin elskerinde og deres fælles barn og blev derfor 1565 »jämmerlich gebrochen und gerädert.« Han havde desuden forført en anden ung kvinde, som havde ladet sit foster fordrive af Henrik Barberer. Hun blev derfor dødsdømt og bundet til en stige kastet på bålet. En gammel kone, Anna Truwels fra Bophever, som havde haft forbindelse til Mom Levsen og havde tilstået hekseri, var to dage før død i fængslet og kom på bålet ved samme lejlighed. Året efter blev Boy Karstens halshugget for mord. Det samme blev Boy Nommensen fra Pellworm i 1567 for at have stukket danskeren Hans Kleier ned. Grote Inge, som var født på gesten, blev brændt 1568 for hekseri. Året efter fik Leve Aldvar af bødlen »Bart mit Hals und Haar gestutzt« for mord. I 1581 blev Hay Andersen fra Stintebüll henrettet med sværd for mord på sin nabo. Ingeborg i Gaikebüll led 1597 samme skæbne for at have dræbt sit nyfødte barn. En dansk landstryger, »Niels Kygy Rand genannt«, blev henrettet året efter, og i 1599 hængtes skrædderen Paul Agsen, som »so viel Dieberei und Schelmerei begangen und mit Severin Kremers Frau Ehebruch getrieben«. En dansk tjenestepige, som havde dræbt sin nyfødte, blev brændt år 1603. Omkring denne tid skal også Harre Numsen fra Königsbüll være blevet halshugget for drab på sin stedsøn. I 1660 under Karl Gustav-krigene var der en overgang 300 brandenburgske dragoner på Pellworm. En af disse, Marten Henne, begik voldtægt mod en fornem mands datter og blev arkebuseret »an der Tillie«. Heimreich beretter om offeret, at hun, skønt voldtaget, gik med sit hår udækket som en jomfru, indtil hun blev gift i 1666.⁴

Kort: Nordstrand, tegnet 1640 af Joh. Wittemack (Sønderjyllands Historie. Red. Vilh. la Cour m.fl. U.å. Bd. 3, 85).

Litt.: A. Heimreich: Nordfresisches Chronik. Hrsg. von N. Falck. Tondern, 1819. Neudruck. Wiesbaden, 1973, II, 31-36 (H 1556-1565-1597-1598-1599-o.1600) – Georg Quedens: Mord und Totschlag auf Alt-Nordstrand (uddrag af pastor Johannes Petersens annaler 1565-1603) (Zwischen Eider und Wiedau 1997, 137-41).

Noter: 1. Quedens (1997, 140) daterer Nordstrands landret til 1558, medens Thygesen (1968, 25) har 1572 – 2. S-H Anzeigen 1963, 230 – 3. Quedens 1997, 140 – 4. Heimreich 1665/1819/1973, II, 214.

Ejdersted

Den østlige del omfattede byen Tønning og sognene Kating, Kol-denbüttel, Kotzenbüll, Oldenswort (med det adelige gods Hoyerswort), Tønning landsogn, Vollerwiek, Welt og Witzwort. Den vestlige del omfattede byen Garding med Garding landsogn og Katharinenheerd, Ording, Osterhever, Poppenbüll, St.Peter, Tating, Tetenbüll, Tønning, Ul-vesbüll og Westerhever. Hele Ejdersted var underlagt hertugen på Got-torp.

Landret 1572, revideret 1591. Også efter at Tønning og Garding havde fået stadsret i 1590 beholdt landskabet Ejdersted privilegier, således bekræftede en fyrstelig dom i 1601, at alene landskabet havde retten »zur Ausübung des Halsgerichtes,« altså retten til at idømme dødsstraf. Tønning fik dog denne ret i 1648, men Garding gjorde ikke.¹

Henrettelser: 1414 lod ejderstedtere fire ditmarskere hænge på Borgsand for påstået hestetyveri.² Stalleren Jon Jonssen blev i 1462 dræbt af Poppe og Tete Schweyn og deres folk. De to brødre og syv af medgernings-mændene blev halshugget, men det skete i Slesvig, efter at de i mange uger havde siddet i tårnet på Gottorp.³ I 1472 blev omkring 70 personer henrettet efter et oprør, blandt dem stalleren Edlef Knutsen.⁴ Boye Petersen blev 1570 dømt til at miste sin hals for at have taget livet af et barn.⁵ Boye Siverdes stak sin bror ned og blev 1575 rettet med sværd. I vinteren 1592 havde en dansk tjenestepige forgiftet sin madmor og blev brændt for forbrydelsen. Samme år ombragte en pige sit barn og blev rettet med sværd.⁶ Den danske karl Peder Jürgens, som også var i tjeneste på Ejdersted, myrdede i 1607 en pige og blev radbrækket. Udfaldet af en trolldomsproces efter 1642 mod Grete Freese fra Wittenwort kendes ikke.⁷ Barnemordsagerne 1703 mod Mariechen Söverins og 1727 mod Stienke Süncksen er formentlig endt med henrettelse af de to kvinder.⁸ Hans Ivers fra Fyn blev 1732 dødsdømt for både mord og tyveri, og hverken det juridiske eller det teologiske fakultet, som havde hans sag til udtalelse, fandt nogen anledning til at benåde ham ud over at lade ham henrette ved sværd: »Dog holder vi allerunderdanigst fornødent, at

saa skamløs en Misdæders Legeme legges paa Stegle andre Ugerningsmænd til eksempel.«⁹ Det vides ikke, om disse henrettelser skete i østerdelen eller vesterdelen.

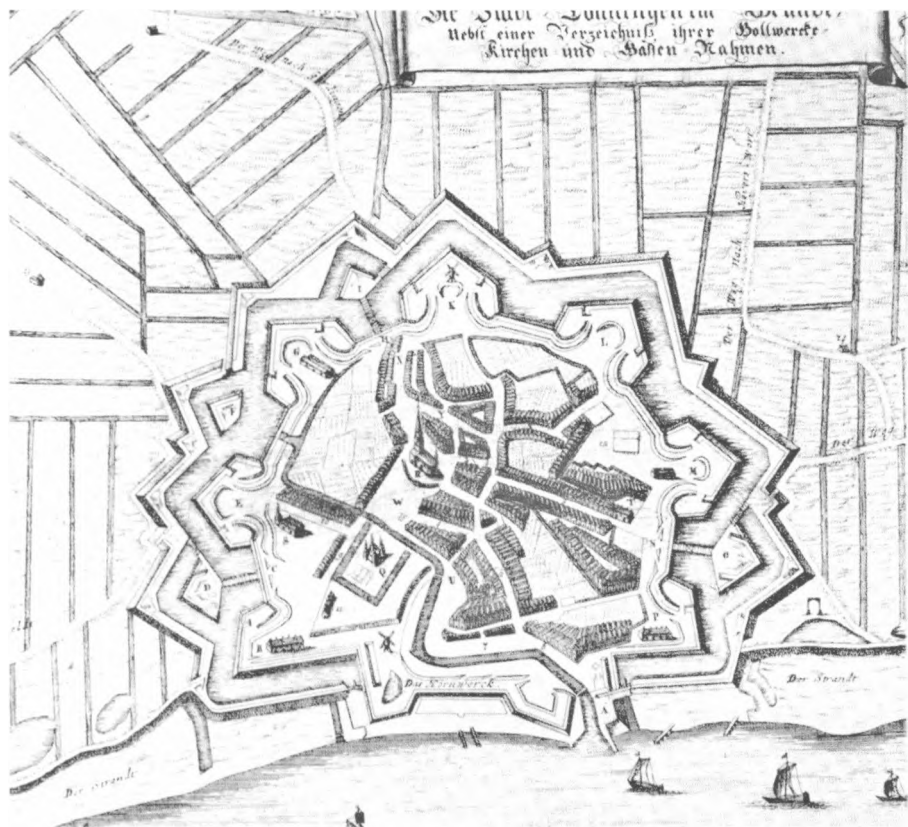
Noter: 1. Postel: 400 Jahre Stadt Garding, 1990, 51 – 2. Beccau 1840/1988, 13 – 3. Feddersen 1853, 46f. – 4. Beccau 1840/1988, 37 – 5. Herzog Adolfs Urteibuch 1544-1570. 1985, 157f – 6. Lass 1752/1981, III, 4 – 7. Schulte 2001, 136 – 8. Ulbricht 1990, 405ff. – 9. Krogh 2000, 550f.

Tønning (med østerdelen)

Stadsret 1590. Landret og kriminalret fælles med østerdelens sogne. Tingstedet for østerdelen skal oprindeligt have været Hemminghörn ved Koldenbüttel.¹ Uden for Tønning blev der i 1603 opstillet en ny galge, »ein nye Gerichte gesettet«. Det kostede 41 daler, som landskabets indbyggere besværede sig over at skulle betale.² Tønning galge ses på kort 1693 og 1753, stående lige uden for fæstningsvolden bag Ejderdiget. I 1844 nævnes »Robbenberge« ved Tønning som rettersted.³ Det er formentlig identisk med galgebakken, som kan lokaliseres til ca. 500 m nordøst for havneindløbet, og ca. 200 m vest for omkørselsvejen (nr. 202).

Henrettelser: Den trolddomsdømte kvinde Jonicke blev brændt i 1556.⁴ Hans Hardings og Peter Ivers henrettedes 1557 med sværd for mordforsøg. Broderen Laurentz Ivers var medskyldig, men døde inden eksekutionen. I stedet huggede skarpretteren hovedet af hans lig med økse. Efter en trolddomsproces i 1581 blev Tetke Heineken, Anna Thiess og Catharina Backens brændt. Peter Backens kone i Tetenbüll døde efter torturen og hendes lig blev kastet i Ejderen.⁵ Fribytterkaptajnen Johann Frantzen blev den 24. juli 1593 henrettet ved Tønning.⁶ Harcke Peters havde begået brodermord og blev i 1598 henrettet med sværd »tho Toningh up dem Markede«. I april 1600 blev Hans Knutsen, som var fra Pellworm, radbrækket for mord på sin kone.⁷ Falskmøntneren Hunne Feddersen, kaldet Lange Hunne, blev rettet med sværd i 1613.⁸ Under kejserkrigen 1627-29 fandt der adskillige henrettelser sted, således blev to ejderstedtere og en soldat i februar 1628 halshugget med sværd for plyndring,⁹ og det samme overgik i januar 1629 gefreiteren Michael Blankenburg og endnu en soldat, som blev rettet på torvet i Tønning.¹⁰ Den 10. juli samme år begik nogle af kongens soldater mytteri, da de i Husum skulle gå ombord på et skib. Anføreren og fem af mytteristerne blev den 12. juli henrettet i Tønning.¹¹

Under belejringen af fæstningen Tønning i 1713 blev tre sachsiske husarer henrettet for rovmord på deres ritmester. Hovedmanden blev

Kortet fra 1693 over fæstningen Tønning viser galgen stående uden for voldene nederst til højre, men inden for Ejderdiget. Efter Klose / Martius 1962.

radbrækket, en anden mistede højre hånd og hoved under øksen og den tredje hovedet ved sværdet (se s. 96). Barnemordsagerne 1748 mod Lisbeth Øhlgaard og 1749 mod Gerdruth Martens, begge fra Tønning, er sandsynligvis begge endt uden benådning.¹² Anna Christina Stahrs fra Oldenswort (født i Süderstapel) blev 1762 dømt for samme forbrydelse og dommen konfirmeret.¹³ Henrettelsen må være sket ved Tønning. Den omrejsende musiker Claus Dau, som var bosiddende i Ulvesbüll, blev 1815 halshugget og hans hoved sat på stage og kroppen på stejle. Han havde begået mord på en 12-årig dreng i Hennstedt i den nordlige del af Ditmarsken, hvor eksekutionen fandt sted.¹⁴ I 1810 havde han også været mistænkt for et andet mord på en 12-årig dreng på godset Ø/Oehe.¹⁵

Den 16. april 1844 blev Carsten Hinz »am Aussendeich bei Tønning« henrettet for rovmord (se s. 15f)

Kort: Tønning. Joh.Fr. Pretzel Anno 1693 (Klose/Martius 1962, II, 141) – Afbejlding der Vesting Tønningen. 1753 (Klose/Martius 1962, II, 141).

Litt.: Dr. Puls: Stallermord in Eiderstedt (H 1462) (Flensburger Tageblatt 9.2.1955) – Albert A. Panten: Acht eiderstedtische Kriminalgeschichten (1510-1607) (H 1556-1575-1592-1598-1607) (Zwischen Eider und Wiedau 1978, 122-26) – H.E. von der Weydes Selvbibliografi (udg. af H.W. Harbou 1892), uddrag i Sønderjysk Månedsskrift 1977, 75-78 (H 1713-14) – Heinrich Bülc: Die letzte öffentliche Hinrichtung in Eiderstedt (H 1844) (Die Heimat 1932, 176-77) – Südschleswigsche Heimatzeitung 30.5.1951: A.: Von der Eiderstedter Strafrechtspflege: Die letzte Hinrichtung (H 1844).

Noter: 1. Nordelbingen 38, 1969, 159 – 2. Staatsbürgerliches Magazin Bd. 10, 1831, 223 – 3. Südschleswigsche Heimatzeitung 30.5.1951 – 4. Treichel 1968, 69 – 5. Jessen 1859, 217 – Treichel 1968, 69f. – Hoffmann, 1979, 115 – 6. Heimreich 1665/1819/1973, II, 26 – 7. Sst. II, 34f – 8. Sst. II, 35 – 9. Sst. II, 113f. – 10. Sst. II, 124 – 11. Sst. II, 132 – 12. Krogh 2000, 220 – 13. Ulbricht 1990, 49, 53, 60, 132, 360, 371, 409 – 14. Collegial-Tidende 1815, 737-47 – 15. Verzeichnis 1810-I-19 (LA).

Garding (med vesterdelen)

Stadsret 1590. Landret og kriminalret fælles med vesterdelens sogne. Retterstedet med galgen lå »auf dem Kirchspielgrund« ved Garding. I 1841 omtales galgen som forsvundet for mange år siden.¹ Arrestbygningen for landskabet Ejdersted lå 1864 i Garding.

Henrettelser: En kvinde fra Westerhever skar halsen over på sin mand nytårsnat 1598/99. Da naboerne fik mistanke, flygtede hun til Lunden i Ditmarsken, hvor hun blev henrettet med sværd, »ob sie wol das Rad verdient habe.«² I 1624 blev den ene søn i en familie, som ernærede sig ved tyveri, hængt tirsdag før bededagene. Hans broder blev kagstøget samme dag og landsforvist.³ Under besættelsen 1627-29 myrdede nogle kejserlige soldater en gammel mand og hans kone i Cathrinherde. To af soldaterne blev den 2. marts 1629 »auf Gardinger Geest justificiret und mit dem Rade gestossen ...«⁴ I 1653 fik skarpretteren befaling til at nedtage to henrettede forbrydere af galgen i Garding og ubemærket bringe dem til livlægens laboratorium på Gottorp.⁵ Harmen Bendix fra St. Peter blev halshugget 1681/82 for flere forskellige forbrydelser. Mindst seks kvinder stod tiltalt for barnemord i årene mellem 1700 og 1770. Det var Trinke Hansen fra Tetenbüll i 1718 og Elsabe Mahmens 1737, Trincke Johns 1745 og Catharina Westphalen 1752, begge fra Tetenbüll samt Catharina Boyens 1766 fra Osterhever.⁶ De kan være blevet henrettet, ligesom Margaretha Karstens, der i 1762 blev dømt for samme forbrydelse og efterfølgende halshugget med hovedet sat på stage. Hun var fra Norderstapel, men boede i Westerhever.⁷ Om Catharina Westphalen vides dog, at hun flygtede og blev efterlyst af retten i Garding.⁸

Nord for Rendsborg lå fæstningens Vorwerk på slesvigsk grund. Nordvest herfor ses »Galgenberg«. Konzeptkort 1809, Videnskabernes Selskab. Efter Kahlfuss 1969.

Litt.: Gudrun Matthiessen u. Claus Heitmann: Harmen Bendix. Der Geköpfte von St. Peter (H 1681/82) (Aus der Ortsgeschichte / Hrsg.: Arbeitsgemeinschaft Orts-Chronik, 14, 1992, 179-84).

Note: 1. S-H Anzeigen 1963, 230 – 2. Heimreich 1665/1819/1973, II, 26f. – 3. Jacob Fabricius den Yngres optegnelser 1617-1644 (1964), 181 – 4. Heimreich 1665/1819/1973, II, 125 – 5. Kellenbenz 1985, 203 – 6. Ulbricht 1990, 405ff. – 7. Ulbricht 1990, 45, 49, 124, 128, 138, 167, 358, 360, 409 – 8. S-H Anzeigen 1752, 254-55.

Helgoland

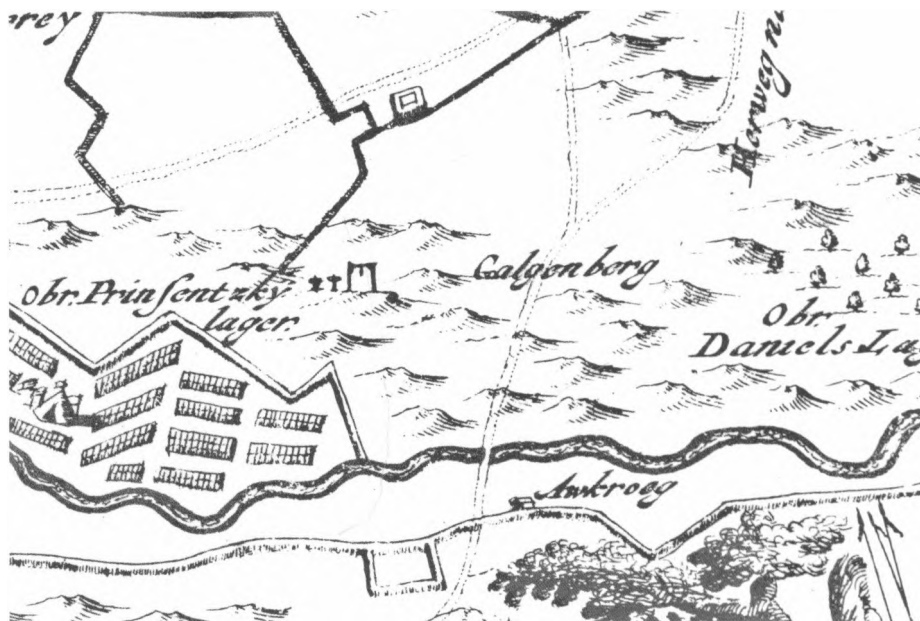
Hørte til den gottorpske del af Slesvig indtil 1814 og blev administreret af amtmanden i Husum.

Henrettelser: I 1719 blev Maricke Petersen dødsdømt for at have dræbt Emcke Jespers. Den 9. oktober eksekveredes dommen med sværd af skarpretteren fra Glückstadt.¹

Noter: 1. Thygesen 1968, 226.

Rendsborg

Rendsborg by, som delvis lå på slesvigsk område, men regnedes som holstensk, fik o. 1335 lybsk stadsret. Når byen er medtaget her, skyldes det ikke mindst dens rolle som fæstningsby med en stor besætning af

Syd for Rendsborg lå fæstningens Neuwerk på holstensk grund. På dette kort fra 1645 ses galge og hjul uden for voldene midt i billedet. Efter Hoop 1989.

soldater. I årene 1669-73 blev fæstningsværkerne stærkt udbygget af den berømte ingeniør Hendrick Ruse, som karakteriserede det tidligere anlæg som en befæstet landsbykirkegård.¹ Kong Christian 5. lod i 1690-erne forsvarsværkerne yderligere udvide til et meget betydeligt militært anlæg. Fæstningen blev sløjft efter treårskrigen 1848-50.

På slesvigsk grund nord for Ejderen og vest for Rendsborg Vorwerk er »Galgenbarg« markeret på kort fra 1809, og genfindes som lokaliteten »Retterberg« på et kort fra 1850. På holstensk område ses i 1640-erne en galge og hjul på stejle stående syd for fæstningsværkerne.

Henrettelser: I 1593 blev Anneke Duwe, Anna Hagge og Lene Stubbeke brændt for trolddom.² Abelke Plette blev 1613 »tho dode geschmöket,« og i 1616 led ikke mindre end fem kvinder samme skæbne: Abelke Base, Beke Base, Dorteke Basche, Trine Kuelen og die Langeholtsche. Tre år senere dømtes atter »einige Personen,« hvoraf mindst én kvinde, for trolddomsforbrydelser.³ I 1644 skal »ein armer Sünder« være blevet firdelt.⁴ Anne Gesche Stolten stod 1707 under anklage for barnemord, og det samme gjorde en unavngiven kvinde i 1720. Begge kan være blevet dødsdømt og henrettet.⁵ Formentlig i Rendsborg arkebuseredes i januar 1714 officererne Eichstedt og Sprengel for faneflugt. Henrettelse ved skydning var udelukkende en militær straf.⁶ I 1724 blev en 17-årig sol-

dat halshugget for at have en kontrakt med djævelen. Den 29. juni 1725 blev kaptajn Dethlef Prätorius halshugget på paradepladsen i Rendsborg for mord på grev Rantzau.⁷ Fæstningen Rendsborg med dens store besætning af soldater betød en mængde krigsretssager, således 1728 tre forskellige snigmordssager, hvor kongen resolverede, at musketererne Jürgen Schröder, Johann Gottlob Budach og Christian Ruschel skulle have hånd og hoved hugget af, disse legemsdele opsat på stage og kroppen på stejle.⁸ I to tilsvarende sager 1729 blev Christian Jensen Spange og Johan Diderich von Fulda dømt til radbrækning.⁹ 1742 Niels Rasmussen, også for snigmord, til piskning en gang om ugen i 9 uger, radbrækning nedefra og uden nådestød »aufs Rad geflochten«.¹⁰ Samme straf tildeltes 1746 Jacob Dehling, som havde dræbt sin søn, men kongen benådede ham til, at hånd og hoved afhuggedes.¹¹ Sekondløjtnant Niels Bøye blev 1753 arkebuseret for mord på en jøde i Altona.¹² I to barnemordsager mod A.C. Clausen i 1756 og Anna Jarks i 1763 kendes det endelige udfald ikke, men de kan være blevet halshugget.¹³ I 1774 blev Andres Andersen radbrækket fra neden for rovmord, og efter nådestødet flettet på hjulet. Året efter blev også Johan Heinrich Eckmeyer radbrækket, for mord på en anden soldat.¹⁴

Kort: Grundtris der Stadt Rendsburg mit seinen belägerung und Werken Anno 1645. Copirt aus Danckwerths Landesbeschreibung (Hoop: Geschichte der Stadt Rendsburg. 1989, 199 – Klose/Martius 1962, II, 343: Rendsborg (5a) 1647 – VSK-Konceptkort for Rendsborg og omgivelser 1809 (Kahlfuss 1969, 136) – Umgegend der Festung Rendsburg (1850) (Hoop 1989, 386-87).

Litt.: Rolf Schulte: »Von männiglichen für eine Hexe gehalten«. Hexenverfolgung in Rendsburg (Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterb. 2000, Jg. 13, 25-39) (H 1593-1613-1616-1724) – Karl-Heinz Freiwald: Todesstrafe für einen Kontrakt mit dem Teufel : Anno 1724 in Rendsburg (Jahrbuch für Schleswig-Holstein : Heimatkalender (Rendsburg) 58 : 1996 (1995), 80) – Hans Kieckbusch: Die letzte Hinrichtung in Rendsburg (H 1725) (Schleswig-Holsteinische Tagespost. Beilage Heimaterde. Nr. 103, 4.5.1957) – Max Franzen: Die Taxe (Tarif) der Rendsburger Gerichtsdiener, Stadtdiener und Scharfrichter im 18. Jahrhundert (Heimatkundliches Jahrbuch für den Kreis Rendsburg Jg. 20, 1970, 47-49) – Om udøvelsen af den militære jurisdiktion i Slesvig-Holstens sydligste fæstning Glückstadt, hvis forhold kan sammenlignes med Rendsborgs, har Fritz Treichel skrevet: »Der Capitain (Hauptmann) wurde erschossen – und andere Hinrichtungen beim Militär in Glückstadt« i Steinburger Jahrbuch 38 (1993/94), 265-76.

Noter: 1. Personalhist. Tidsskrift 2001:2, 178f. – 2. Schulte 2001, 120 – 3. Schulte 2001, 125ff. – 4. Treichel 1993/94, 268 – 5. Ulbricht 1990, 405ff. – 6. SøM 1977, 78 – 7. Lass 1750/1981, II, 90 har 20. juni som dato for H – 8. Krogh 2000, 233, 457f. – 9. Sst., 233, 459 – 10. Sst., 482 – 11. Sst., 489f. – 12. Hauch-Fausbøll: Slesvigske kirkebogsuddrag. 1908, s. 231f. – 13. Ulbricht 1990, 405ff. – 14. Krogh 2000, 249.

Forkortelser

DFS	Dansk Folkemindesamling, København
DKC	Det kulturhistoriske Centralregister, Nationalmuseet
HBA	Haderslev byhistoriske Arkiv
JHv	Johan Hvidtfeldt
KM	Kort- og Matrikelstyrelsen
LA	Landsarkivet, Aabenraa
LAS	Landesarchiv Schleswig
LB	Landsbiblioteket, Aabenraa
LSH	Landesvermessungsamt Schleswig-Holstein
RA	Rigsarkivet, København
SH	Schleswig-Holsteinische
Sst	Sammesteds
SøM	Sønderjysk Månedsskrift
SøSt	Sønderjyske Stednavne
SøÅ	Sønderjyske Årbøger
Trap 5	Trap: Danmark 5. udgave
VSK	Videnskabernes Selskabs Kort
ZSHG	Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte

5. Forbrydelser

De følgende oversigter over registrerede henrettelser mellem 1543 og 1857 er ordnet efter forbrydelsens art og omfatter ialt 792 henrettelser, heraf 61 formentlig henrettede, 17 tilfælde fra Rendsborg og 46 militære eksekutioner. I Frants Thygesens bog *Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800* (1968) findes i kapitel XIII, s. 75-111 en udførlig fremstilling af retspraksis vedrørende forskellige forbrydelsesgrupper, som også skildrer andre straffe end de dødsdomme, som herværende udgivelse drejer sig om. I løbet af 1700-årene blev der efterhånden opbygget et fængselssystem, og det store »Glückstädter Zucht-haus« i 1738/39 gjorde det muligt at lade strenge frihedsstraffe træde i stedet for dødsdomme. Det skete i begyndelsen ved benådning, senere ved ændring af lovgivningen. Forholdene under dette system er beskrevet af Wolfgang Kröner i *Freiheitsstrafe und Strafvollzug in den Herzogtümern Schleswig, Holstein und Lauenburg von 1700 bis 1864* (1988). Forbrydere fra Slesvig var især indsat i Glückstadt, fordi midlerne til et påtænkt, men aldrig opført, tugthus i hertugdømmet Slesvig var blevet overført dertil.

Henrettelserne fordeler sig på tre sagsgrupper, trolddom, vold og berigelsesforbrydelser. Trolddomssagerne er de fleste og omfatter 338 personer, derefter kommer voldsforbrydelser med 246, medens der under berigelsesforbrydelser er registreret 153 tilfælde. Dertil skal lægges en gruppe med 25 personer dømt for andre eller ukendte forbrydelser samt 46 militære sager, afgjort ved krigsret.

Trolddomssager	s. 224
– Kvinder 1543-1687 (324)	s. 229
– Mænd 1548-1657 (14)	s. 235
Voldsforbrydelser	s. 236
– Mænd henrettet for drab/mord 1559-1857 (136)	s. 236
– Kvinder henrettet for drab/mord 1592-1831 (19)	s. 241
– Barnemord: Kvinder henrettet for barnefødsel i dølgsmål og ombringelse af barnet 1565-1786 (66)	s. 242
– Mænd og kvinder henrettet for brandstiftelse/mordbrand 1610-1728 (8)	s. 246
– Mænd og kvinder henrettet for seksualforbrydelser 1553-1743 (17)	s. 246

Berigelsesforbrydelser	s. 248
– Mænd hængt for tyveri 1549-1766 (85)	s. 248
– Mænd halshugget for tyveri og røveri 1554-1665 (24)	s. 251
– Kvinder henrettet for tyveri (1549-1729) (22)	s. 251
– Mænd henrettet for kirkerøveri 1564-1763 (15)	s. 252
– Mænd henrettet for bedrageri og falskneri 1558-1749 (7)	s. 253
 Andre forbrydelser	 s. 254
 Militære sager	 s. 255

Trolldomssager

Biskop Peder Palladius skriver i sin visitatsbog, at »du må ikke tie med nogen troldkvinde, de får nu deres rette løn, de kunne nu ikke længer bare dem udi denne klare evangeliis lius og dag ... De brænde jo en hob tilforn af dem udi Malmø, udi Køge og andetsteds, og hører vi til, at der sidder atter en hob greben i Malmø og skulle brændes. Udi Jylland og Smålandene er de udi jagt efter dem som efter ulve, så der blev nu nyligen greben og brændt på Als og på de andre små omliggende lande ved tolv og fyrretyve (52) troldkvinder, den ene røber den anden, så de pøles (følges) henad til hin verden« (*Peder Palladius' danske skrifter*. Ved Lis Jacobsen. U.å. Bd. 5: Visitatsbogen, s. 110. Her efter Alex Wittendorff: »Evangeliis lyse dag« eller »hekseprocessernes mørketid«? Om Peder Palladius' historieopfattelse, 106f., i: *Tradition og kritik*. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984, 89-119).

Peder Palladius blev superindendent over Sjællands stift den 2. september 1537. Visitatsbogen er uden tvivl blevet til under hans første visitatsrejse fra 1538 til 1543. Historikeren Alex Wittendorff tager dog Palladius' oplysninger med forbehold, »det er ikke udelukket, at sådanne forfølgelser, som Palladius omtaler, faktisk har fundet sted. Men hans ærinde er ikke den korrekte reportage, han vil sætte skræk i sine tilhørere« (Wittendorff 1984, 107). Karsten Sejr Jensen understreger ligeledes i sin bog *Trolldom i Danmark 1500-1588* (1982/89, 27), at der ikke er nogen kilder, som verificerer Palladius' påstande, »ligesom hans efterfølgende udtalelser er så tendentiøse, at man ikke tør stole på hans oplysninger.«

På trods af de klare forbehold hos disse to historikere, regner den tyske hekseforsker Rolf Schulte med, at der o. 1543 faktisk er blevet brændt et stort antal kvinder på Als for trolldom. Han anslår i sin fortegnelse over ofre i slesvig-holstenske hekseprocesser antallet af anklagede på Als 1543 til mindst 20, og dette antal er der også regnet med nedenfor (Schulte 2001, 115). Palladius' »andre små omliggende lande«

kunne være Ærø og Langeland, måske også Lolland og Falster samt Møn. Bortset fra sidstnævnte lå de alle under Fyns stift. Det eneste af disse steder, hvorfra der på denne tid kan dokumenteres heksebrændinger, er Møn, hvor de første kendte tilfælde i Danmark udspillede sig i 1540.

Omfanget af trolddomsprocesserne og antallet af dødsopfre for forfølgelserne i Slesvig og Holsten blev første gang søgt opgjort 1979 af Birgit Hoffmann. Senere har Rolf Schulte udvidet undersøgelserne og er 1996 og 2001 kommet frem til noget højere tal.

Hoffmann fandt mellem 1530 og 1687 ialt 462 personer anklaget for trolddom, hvoraf 405 med kendt skæbne. Af disse er der 340 dokumenterede dødsopfre eller 84 % af de anklagede, lidt flere i 1500-årene med over 90 % brændte, end i 1600-årene med o. 80 % (Hoffmann 1978/79, 112, 117 og 128).

Schulte registrerede i første omgang o. 650 anklagede, hvor 9 ud af 10 var kvinder. De få anklagede mænd havde lidt bedre muligheder for at undgå bålet, idet omkring hver fjerde klarede frisag (Schulte 1996, 12 og 20). I anden omgang har Schulte registreret yderligere et par hundrede tilfælde, således at hans fortegnelse over hekseprocesserne i Slesvig og Holsten 1530-1735 ialt omfatter 846 personer (Schulte 2001, 67 og 115-43).

	<i>Dømt</i>	<i>Henrettet</i>	<i>Frigivet</i>	<i>Forvist</i>
Slesvig	296	86%	11%	3%
Holsten	409	77%	16%	7%

Kilde: Schulte 2001, 152, note 222. Ekskl. Lübeck. Ekskl. de tilfælde, hvor dommen ikke kendes.

Schulte har registreret ca. 600 personer som dødsopfre for hekseforfølgelserne i Slesvig, Holsten og Lauenburg, men skønner, at der herudover kan have været mindst et par hundrede, således at det reelle tal overstiger de 800. Især processerne ved godsretterne er mangelfuldt dokumenteret (Schulte 2001, 67).

Som et supplement til Schultes fortegnelse over trolddomsprocesser kan der her yderligere tilføjes 27 fra Nordslesvig og 15 fra Sydslesvig. Disse 42 personer er mærket med et + efter årstallet i nedenstående oversigter.

Trolddomssagerne var ikke jævnt fordelt over den periode mellem 1543 og 1687, hvor forfølgelserne fandt sted. Nedenstående tabel 6 viser, at hovedparten af dem, der blev dødsdømt for trolddom, er blevet

Tabel 6 – Brændte for trolddom 1543-1687

1543-49	25				
1550-59	30 (3)	1600-09	19	1650-59	14 (2)
1560-69	3	1610-19	49 (2)	1660-69	2 (1)
1570-79	19 (8)	1620-29	53 (6)	1670-79	2 (1)
1580-89	22 (2)	1630-39	41 (6)	1680-87	5
1590-99	5 (2)	1640-49	36 (6)	ukendt år	1
<hr/>					
1543-99	104 (15)	1600-49	198 (20)	1650-87	24 (4)
	32 %		61 %		7 %

I alt 1543-1687 : 326 personer (heraf 39 usikre) – Inkl. halshuggede (2) – Ekskl. Rendsborg (12) – Tallene i parentes angiver de formentlig brændte

brændt i første halvdel af 1600-årene. I de foregående 50 år var der kun halvt så mange tilfælde, og efter 1650 forekom blot et lille antal.

Ifølge Schulte har Slesvig og Holsten haft nogenlunde samme antal ofre under hekseforfølgelserne i 1500- og 1600-årene. Det forhold, at der i store dele af Slesvig dømtes efter Jyske Lov og de kgl. recesser og i Holsten efter Carolina, synes ikke at have haft betydning for antallet af dømte. En markant forskel mellem hertugdømmerne er dog, at heksebålene i Slesvig stort set ophørte o. 1660 med kun ni senere tilfælde, medens forfølgelserne fortsatte i Holsten med ca. 90 tilfælde af bålstraf frem til 1687.

Ofrene for hekseforfølgelserne var heller ikke jævnt fordelt ud over Slesvig. Visse områder udviser en markant koncentration af bålstraffe. Flensborg og Slesvig har hver 15-16 ofre, men med den forskel, at tilfældene i Slesvig er fra 1548-57 og 1641, medens Flensborgs er fra årene 1607-20, begge steder med en enkelt undtagelse. Når der ses bort fra Burg på Fehmarn, synes processerne ikke at have været koncentreret i de slesvigske byer. Købstæderne tegner sig for knap 1/4 af de brændte trolddomsdømte, medens lidt mere end 3/4 er blevet brændt i landdistrikterne. Her er der store forskelle, med få i Haderslev og Aabenraa amter, mange i Sønderborg amt og til dels i Tønder amt. I den sydlige del af Slesvig ligger vægten især i Eckernförde amt og på Fehmarn samt i Flensborg amt, hvorimod den vestlige del med Bredsted og Husum amter samt Ejdersted kun har få tilfælde.

Det viser sig, at hovedparten af de brændte hørte hjemme i hertugelige områder. De fleste af resten findes i de adelige områder, som var

Tabel 7 – Brændte for trolddom 1543-1687 – Efter by/land og tilhørsforhold

Amt	I alt	By	Land	Kongelig	Hertugelig	Fællestyret
Haderslev	8	5	3		8	
Aabenraa	9	5	4		9	
Sønderborg	43				43	
Tønder	29	3	26	2	16	11
Flensborg	45	15	30	28		17
Gottorp	33	16	17		21	12
Eckernförde	63	4	59		8	55
Bredsted/Husum	16	3	13	4	12	
Ejdersted	6	5	1		6	
Fehmarn	74*	19	55		74	
I ALT	326	75	251	34	197	95
I procent %	100	23	77	10	61	29

Af de 197 hertugelige tilfælde var 132 gottorpske, 43 sønderborgske og 22 fra Hans den Ældres del. *Fordelt med 1/4 til Burg og 3/4 til landdistriktet.

Inkl. to halshuggede og to begravet på retterstedet. De to tilfælde i Tønder amt under kgl. jurisdiktion er de to sønderjyske sager fra henholdsvis Lundtoft herred 1609 og Ballum birk 1653, som ses behandlet på Viborg landsting. (Johansen 1991, 242 nr. 1 og 279, nr. 633)

regerede af konge og hertug i fællesskab. I de kongelige områder er det stort set kun byen Flensborg og Ny herred, som markerer sig med dødsdomme for trolddom. Kun 10 % af dem, der blev brændt i Slesvig, var fra kongens dele af hertugdømmet, medens 61 % var fra de hertugelige dele og de resterende 29 % fra de fællesregerede områder.

Schulte anfører, at 80 % af alle processer udspillede sig i de østlige egne af Slesvig og Holsten, de resterende 20 % var ligeligt fordelt på geestområdene og vestkysten (Schulte 2001, 72). For Slesvig alene er denne forskydning ikke mindre udtalt, kun 16 % af de dødsdømte var bosiddende udenfor de østlige områder.

En sammenligning med forfølgelserne i Nørrejylland er mulig gennem Jens Chr.Vesterskov Johansens disputats *Da Djævelen var ude ...*

	<i>Indb.</i>	<i>Brændte</i>	<i>Pr. 1000 ib</i>
Nørrejylland ¹	350.663	245	0,70
Slesvig ²	249.104	204	0,82
Slesvig og Holsten	527.000	440	0,84

1. Efter Johansen 1991 – 2. Efter Schulte 2001, med tillæg af 31 nye registrerede tilfælde.

Trolddom i det 17. århundredes Danmark (1991), som behandler kendelserne ved Viborg landsting fra 1609 til 1693. Han finder, at nævningene ved underretterne har kendt den anklagede skyldig i 86,8 % af de kendte tilfælde, men når sagerne blev appelleret til landstinget faldt raten af stadfæstelser af skyldigkendelser brat. I de 494 processer blev 245 personer dømt til bålet, eller 49,6 %. Halvdelen blev altså nu frifundet på grund af bevisets stilling. (Johansen 1991, 43)

Forudsat at befolkningsudviklingen fra 1600-årene og frem til 1769 har været nogenlunde parallel i Nørrejylland og Slesvig, ser det ud til, at der i perioden 1609-1687 er brændt forholdsvis færre hekse nord for Kongeaaen. Den helt store forskel på de to områder er dog antallet af henrettede i forhold til antallet af anklagede. I Nørrejylland har der været flere anklagede, men kun o. 50 % af dem blev henrettet, hvorimod mere end 80 % af de slesvigske synes at være kommet på bålet. Denne forskel skyldes primært, at i kongeriget skulle alle dødsdomme i trolddomssager efter 1576 til prøvelse ved landsretterne, for Nørrejylland i Viborg. Denne bestemmelse gjaldt tillige for de kongelige dele af Slesvig og Holsten. I Slesvig var da også kun 10 % af de brændte fra kongens dele af hertugdømmet.

Heller ikke i de kongelige områder af Holsten blev der eksekveret særlig mange dødsdomme for trolddom. Ved et foreløbigt gennemsyn af Schultes lister ser det ud til, at o. 15 % af samtlige holstenske tilfælde fandt sted i områder under kongeligt regi.

Både nord og syd for Kongeaaen ses der en ophobning af dødsdomme i årene omkring 1620. I Nørrejylland blev 67 % af de dødsdømte i perioden 1609-87 brændt mellem 1617 og 1624 (Johansen 1991, 200). I Slesvig er det tilsvarende tal 50 % mellem 1613 og 1626. Her forekom bålstraffe jævnlige op til o. 1650. Derimod ses den samme koncentration ikke i Holsten, her forekommer kun 26 % af samtlige kendte dødsstraffe i perioden 1612-1625.

Kvinder brændt for trolddom 1543-1687

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1543	Als	Mindst 20 kvinder	
1546	Eckernförde h.	NN	(A) Noer
1548	13.4 Slesvig	Lene Jürgens	
1548	13.4 Slesvig	Anne Jürgens	Datter af LJ
1548	13.4 Slesvig	Metke Fuschen/Fustken	
1551 (1559)	Tønder amt	Anna Thomsen*	FB – Jf. ægtefælle
1551	17.6 Slesvig	Caterina Eggerdes	DFT
1551	17.7 Kappel herred	Die Küsterfrau/die Kostersche	(A) Röst – Jf. ægtefælle
1551	17.7 Kappel herred	Die Gelharsche	(A) Röst
1551	17.7 Kappel herred	»3 andere Frauen«	(A) Röst
1551	28.7 Slesvig	Metke Framen	
1551	28.7 Slesvig	Abelke Steenbrugger	
1551	aug? Kappel herred	mehr ... Kunstfruwen (= 3)	(A) Röst
1553	Tønder herred	Momme Brudersens mor	
1554	Husum	NN*	FB
1556	+Tønning	Jonicke	
1557	5.7 Slis herred	Margareta Lungken	(A) Dänisch Lindau
1557	5.7 Slis herred	Margareta Karstensen	(A) Dänisch Lindau
1557	5.7 Slis herred	8 kvinder	(A) Dänisch Lindau
1557	17.8 Slesvig	Elli Petersen	
1557	17.8 Slesvig	Anneke Muttzen	
1557	17.8 Slesvig	Anneke Lutkenn	
1565	Nordstrand	Anna Truwels	DF – Brændt
1568	+Nordstrand	Grote Inge	
1568	Eckernförde h.	Else Piepgras	(A) Stubbe
1570	Föhr	NN	
1570	Ny herred	NN	
1570?	+ Strukstrup h.	Gunne	
1573	Eckernförde h.	Gretje Wrage	(A) Windeby
1575	Haderslev	Carin Timmes	G.m. Johan Möller
1577 (før)	+Haderslev	Karen Reebslaars	
1577 (før)	+Haderslev	»de andre troldkoner« (= 2)	
1576/77	+Hviding herred	NN	Før 12.2.1577
1577	Haderslev	Moder til Christen Mortensen	
1578	Haderslev h.	Katrin Severin*	FB
1578	Kær herred	Anna Payes*	(A?) – FB
1578	Kær herred	Katrin Sünches*	(A?) – FB

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1578	Kær herred	Katrine Berndes*	(A?) – FB
1578	Kær herred	Kaye Elffs*	(A?) – FB
1578	Kær herred	Moder*, Boverstedt	(A?) – FB
1578	Kær herred	Nan Jensen*	(A?) – FB
1578	Kær herred	Syll Peters*	(A?) – FB
1579	Kær herred	Ellin Peters	(A?)
1580 (o.)	+Eckernförde h.	Anneke Grevers	(A) Maasleben
1580	+ Løgumkl. birk	Kathrine Jacobs mor Jf. broder	
1580	+ Løgumkl. birk	Kathrine Jacobs svigerinde	
1581	Burg	Geseke Simensen*	FB
1581	Tønning	Peter Backens hustru	DFT – Kastet i Ejderen
1581 juni	Kær herred	Este Laurenzen	(A?)
1581 juli	Tønning	Anna Thies	»alte Weib«
1581 juli	Tønning	Catarina Backenss	o. 60 år gl.
1581 juli	Tønning	Tetke Heineken	»alte Weib«
1582	Hütten amt	NN	
1582	Kær herred	Inge Berends	(A?)
1582	Kær herred	Ingrid Laurenzen*	(A?) – FB
1583	Strukstrup h.	Kathrine Jess Hansen	
1585 (o.)	+Riberhus birk?	Bolde Michels	
1588	Eckernförde h.	»einige Frauen« (= 3)	(A) Grünwald/Noer,
1589	Sdr. Gøs h.	3 »Touerschen«	
1590 (før)	Slesvig	Anna Blanke	
1590 28.7	Flensborg	Margaretha Jacobs	DFT – Brændt i kiste
1593	Rendsborg	Anna Hagge	
1593	Rendsborg	Anneke Duwe	
1593 juni	Rendsborg	Lencke Stubbeken	
1598	Flensborg amt	Margareta Michelsen	
1598	Nr. Gøs h.	Moje Broders*	FB
1599	Gottorp amt	Druede Söten	
1599	Nr. Gøs h.	Margrete Nickelsen*	FB
1600	Flensborg amt	3 kvinder	
1607	Tønder	Botel Iversen	
1607	Tønder	Marie Jacobs	
1607	Tønder herred	Kirstine Bartels	G.m. Barte Jensen
1607	Tønder herred	Kirstine Bartels' moder	
1607 4.12*	Flensborg	Kistina Netelers	

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1608	Eckernförde h.	Dinnies Gehrkes kone	(A) Windeby
1608	Eckernförde h.	Margareta Arens	(A) Windeby
1608	Eckernförde h.	Wibke Schultz	(A) Windeby
1608 maj	Flensborg	Margaretha Supman	DFT
1608 9.5	Flensborg	Anna Kockes	
1608 9.5?	Flensborg	Anna Jenses	
1608 14.6	Flensborg	»Suweharder fruw«	
1608	Husum	Magdalena Peters	
1609	+Lundtoft h.	Tyrre Jensdatter	
1612 13.5	Flensborg	Catrin Hoe	
1613	Flensborg	Sinde Holdenis	
1613	Rendsborg	Abelke Plette	
1613	Eckernförde h.	Elsche Kuss	(A) Svans
1613	Eckernförde h.	Grete Hundeschlegers	(A) Svans
1613	Eckernförde h.	Grete Ochss	(A) Svans
1613	Eckernförde h.	Lene Klönhamers	(A) Svans
1613	Eckernförde h.	die Lungkesche	(A) Svans
1613	Eckernförde h.	Syele Schrings	(A) Svans
1613	Eckernförde h.	Trine Kannedreyers	(A) Svans
1613	Eckernförde h.	Abelke Röpenstorp	(A) Dänischwohld
1613	Eckernförde h.	To kvinder	(A) Dänischwohld
1613 23.3	Eckernförde h.	Anneke Basche	(A) Dänisch Nienhof
1613 12.7	Flensborg	Anna Wieselbors	
1614	Eckernförde h.	Abel Lafrenzen	(A) Altenhof – DFT
1614	Før	Gundel Knutzen*	FB
1614	Sild	NN	
1614 25.6	Flensborg	Marie Timmens	
1615 (før)	Eckernförde h.	»mehrere Frauen« (= 3)	(A) Stubbe
1615	Eckernförde	Catrine Kockes	
1615	Eckernförde h.	4 kvinder	(A) Stubbe
1615	Eckernförde h.	Abelke Kohberg	(A) Seekamp
1615	Eckernförde h.	Engel Krabbenhöft	(A) Seekamp
1615	Eckernförde h.	Anna Jensen	(A) Windeby
1615	Eckernförde h.	Gretke Hassen	(A) Windeby
1615 17.4	+Eckernförde h.	2 kvinder	(A) Dänisch Nienhof
1616	Eckernförde	Barbara Rieper*	FB
1616	Rendsborg	Abelke Base	
1616	Rendsborg	Beke Base	
1616	Rendsborg	Dorteke Basche	

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>	
1616	Rendsborg	die Langeholtsche		
1616	Rendsborg	Trine Kuelen		
1617	Eckernförde h.	Catharina Kruse	(A) Windeby	
1617	Eckernförde h.	Leen Braden	(A) Windeby	
1617	Eckernförde h.	Trine Godtken	(A) Windeby	
1617	Eckernförde h.	Trine Jessen	(A) Windeby	
1617	Aabenraa	Sussel Anderses		
1617	21.2	Flensborg	Gude Hansen Schlachters	DFT
1617	21.2	Flensborg	Anna Harmers	DFT
1617	juni?	Aabenraa	Anna Jørgensdatter	
1617/18	Eckernförde h.	Mindst 5 kvinder	(A) Dänisch Nienhof	
1619	Rendsborg	»einige Personen« (= 3)		
1619	2.4	Svabsted fogd.	Grete Wedelmans	
1619	14.4	Svabsted fogd.	Meye Muhlen	
1620	Burg	Anneke Boister		
1620	Fehmarn	des »Cämmeres fruwe«		
1620	Fehmarn	die Jungsche		
1620	Fehmarn	die Rickertsche		
1620	Fehmarn	die Schrödersche		
1620	Fehmarn	17 personer		
1620	20.7	Flensborg	Catharina Jensens	
1620	20.7	Flensborg	Bothel Jürgens	
1622	Fehmarn	Simon Voss' kone	DFT – Begr. u. galgen	
1624 (før)	Fehmarn	Gretge Westphalss		
1624	Aabenraa amt	Anna Pallies	Rise herred?	
1626 (før)	Hütten amt	Abel Schütts moder		
1626 (før)	Eckernförde h.	2 personer	(A) Sehested	
1626	Fehmarn	Trine Seels*	FB	
1626	Fehmarn	die Adamsche		
1626	Fehmarn	Agathe Schwennen		
1626	Fehmarn	Anke Koess		
1626	Fehmarn	Anke Marquarts*	FB	
1626	Fehmarn	Anneke Budde*	FB	
1626	Fehmarn	Engell Weidemans		
1626	Fehmarn	Gertrud Beyers		
1626	Fehmarn	Gerdrut Lunow		
1626	Fehmarn	die Mesche*	FB	
1626	Fehmarn	die Natesche*	FB	
1626	Fehmarn	Gerdrut Prüssings		

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1626	Fehmarn	Grete Witte	
1626	Fehmarn	Gretie Lafrenzen	
1626	Fehmarn	die Tempsche	
1626	Fehmarn	Tete Heitmann	
1626	Fehmarn	Trine Eggensen	
1626	Fehmarn	Trine Paulsen	
1626	Hütten amt	Abel Schütt*	FB
1626	juni Fehmarn	Olgardt Schachts	
1630	+Eckernförde	Trinke Nissen*	FB
1630	sept? Als Nr. herred	Karen Smedekone	
1630	sept?+ Als Nr. herred	NN	
1630	sept? Als Nr. herred	Marthe Peder	
1630	sept? Als Nr. herred	Ane Kalles	
1630-erne?	+Ny herred	Sisell Joachims	
1630-erne	+Ny herred	NN	(A) Ohrfeld
1632	+Nybøl herred	Anne Fischer, g. Fabricius	Halshugget – 1631?
1632	+Nybøl herred	3 kvinder	
1632	Slis herred	Anna Nagels	(A) Borby
1632	Tønder	Anna Schmidt	
1632	6.6 Kappel h.	Anna Stiges	(A) Røst) – DFT?
1632	aug? Slis herred	Anneke Hansen	(A?)
1633/34	Eckernförde h.	5 ældre kvinder	(A) Grünwald/Noer
1635	Eckernförde	Abel Kruse	DFT
1635	Eckernförde h.	Anne Pollen	(A) Hemmelmark
1635	Eckernförde h.	Hein Diversen	(A) Hemmelmark
1635	Eckernförde h.	Leen Kruse	(A) Hemmelmark
1637	marts? Vis herred	Mette Marquardts	
1637	6.10* Kappel herred	Ingeborgh Bruns	(A) Brunsholm
1637	+Ny herred	2 kvinder?	
1638	juni +Kappel h.	Anna Lundt	(A) Røst
1639	Burg	Telsche Bulders	
1639	Fehmarn	Anneke Tükes*	FB
1639	Fehmarn	die Beyerische	
1639	Fehmarn	Grete Helmsche*	FB
1639	Fehmarn	Gretie Petersen	
1639	Fehmarn	Gerdrut Iden*	FB
1639	Fehmarn	die Roloff	
1639	Fehmarn	die Stolzische*	FB
1639	Fehmarn	Telsche Hauerbeersch*	FB

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>	
1639	Fehmarn	Tetje Götien		
1639	Fehmarn	Tonneke Herdes		
1640	Fehmarn	7 kvinder		
1641	Ny herred	Maria Thielsen*	FB	
1641	Ny herred	Mette Ivers		
1641	Ny herred	Margarethe Holt*	FB	
1641	Slesvig	Anke Dannenbauer		
1641	Slesvig	Anke Dregers		
1641	Slesvig	»die Jagel'sche«		
1641	Slesvig/Slotsgr.	»die Hühnerhäuserin«		
1641	Slesvig/Slotsgr.	Stiene Buess		
1641	Aabenraa	Margarete Hoiien*	FB	
1641	Aabenraa	Margrethe Kocks		
1641	Aabenraa	NN*	FB	
1641	juli	Ny herred	Sonje Köster / Sünne Markes	Dømt af Ugle herred
1641	aug?+	Als Nr. herred	Søstrene Maren og Thøre	
1641	28.9*	Rise herred	Christine Christens	
1641	dec.	Kappel herred	Ellen Lassen	(A) Røst
1642		Gottorp amt	Anna Blanke	
1642/50		Ejdersted	Grete Freese*	FB
1648		Højer herred	Kirsten Jess' datter*	FB
1648		Højer herred	3 kvinder	
1648	19.9	+ Als Nr. herred	Bodil Mathises	
1648	21.9	+ Als Nr. herred	Marthe Jørgens	
1649	juni?	+ Als Nr. herred	Blinde Maren	
1649	juni?	+ Als Nr. herred	2 kvinder fra Pøl	
1649	juni?	+ Als Nr. herred	2 kvinder fra Holm	
1650	c.1.8	Fehmarn	Anke Burmeister	DFT – Begr. u. galgen
1650	5.8	Fehmarn	Trine Schölen	
1650	30.12	Fehmarn	Telsche Silves	
1650/51		Fehmarn	die Nebersche	
1651	28.1	Fehmarn	Detie Serkes	
1651	30.1	Fehmarn	Gretie Lafrentzen	Jf. Görgies (søn)
1652		+ Ballum birk	Anne Bois	
1652		+ Strukstrup h.	Marina Kuschen*	Maarkær amt – FB
1657	3.5	+ Hütten herred	Drude Söt	
1657	14.7	Als Nr. herred	Anna Hjulmands	DFT – Brændt
1661		Rise herred	NN	
1666		Föhr	Inge Eschels*	FB

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1670 6.7	Als Nr. herred	Maren Matthieses	Halshugget
1675	Nr. Gøs herred	Telke Sünkens*	FB
1680	+ Als Sdr herred	Anna Moldt	
1680 14.8	Als Sdr herred	Engel	
1686 (før) +	Kappel herred	Heilke Clausens mor og b-mor	(A) Rundhof
1687 23.12	Husum	Margaretha Carstens	DFT
Ukendt år +	Kappel herred	Karen Wickels	(A) Buckhagen

I alt 324 personer, heraf 37* usikre (FB) – Inkl. 12 fra Rendsborg.

(A): Under adelig godsjurisdiktion – DFT: Død i fængsel/under tortur – Anslået antal: (= 3)

Mindst 15 døde i fængsel og blev efterfølgende:

– brændt, se 1551, 1565, 1590, 1608 (2), 1615, 1617 (2), 1632, 1635, 1657, 1687.

– begravet under galgen, se 1622 og 1650

– kastet i Ejderen, se 1581

Enkelte trolddomsdomte blev halshugget, se 1632 og 1670.

Mænd brændt for trolddom 1548-1657

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1548 (før)	Flensborg	Johan Brade/Breda	
1551	Kappel herred	Der Küster	(A) Röst – Jf. hustru
1551	Tønder amt	Peer Thomsen*	FB – Jf. hustru
1580	+ Løgumkl. birk	Kirstens Jakobs bror	Jf. moder og svigerinde
1607	Tønder herred	Bartel Jensen	Jf. ægtefælle Kirstin Bartels
1608	Slesvig	Kay Asmussen	
1613	Eckernförde h.	Benedict Basche	(A) Dänisch Nienhof
1620	Fehmarn	Hans Birne	
1620	Fehmarn	Hans Flugger	
1626	Fehmarn	Claus Witte	Halshugget
1650	Fehmarn	Michel Lafrentzen*	FB
1651 30.1	Fehmarn	Görgies Lafrentzen	Jf. moderen Gretie L.
1657 10.7 +	Als Nr. herred	Peder Bertelsen Svarre	
1657 14.7 +	Als Nr. herred	Chresten Hansen	

I alt 14 personer, heraf 2* usikre (FB)

Voldssager

Nedenfor er der i oversigterne registreret 155 tilfælde af drab og mord, hvoraf 136 er mænd (88 %) og 19 kvinder (12 %).

Historikeren Silke Göttisch i Kiel har mellem 1700 og 1810 fundet i alt 56 sager, hvor kvinder stod tiltalt for mord eller medvirken til mord i Slesvig og Holsten. I 16 tilfælde drejede det sig om gifte kvinder, som havde dræbt deres mænd (i samme tidsrum har hun registreret 15 sager, hvor mænd havde dræbt deres ægtefælle), i andre 15 tilfælde havde kvinderne dræbt enten deres eget eller en andens barn. Oftest (28 gange) blev der anvendt gift, korporlig vold mod børn 12 gange, mod andre 5 gange. I 11 tilfælde findes ingen angivelse. Som regel blev kvinderne dømt til døden (Göttisch 1995, 313f. og 331).

Hvis ovennævnte 56 kvinder fordeler sig ligeligt efter befolkningstallet i Slesvig og Holsten kan knap halvdelen eller ca. 25 af dem være fra Slesvig. Hvis 2/3 af disse kvinder antages at være henrettet, drejer det sig om 17 personer (nedenfor er nævnt 11 tilfælde 1700-1810).

I perioden 1816-1847, hvor mord var den eneste forbrydelse, som kunne føre til fuldbyrdet dødsstraf, blev der i Slesvig i alt afsagt 64 dødsdomme. Heraf blev de 17 eksekveret, tre af dem i Nordslesvig. To af de henrettede var kvinder (*Verzeichnis der im Herzogthum Schleswig in Verhaft gewesener Verbrecher 1816-1847 (LA)*). I Holsten blev der i perioden 1815-1858 eksekveret mindst 19 dødsdomme, heraf to på kvinder (*Collegial-Tidende og Statsrådets forhandlinger 1848-63. Bd. 1-9*).

I kongeriget Danmark fandt der 1816-1863 i alt 97 henrettelser sted for mord.

Om barnemord, se oversigten s. 242ff.

Mænd henrettet for drab/mord 1556-1857

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1556	Pellworm	Nummen Gunsen	Radbrækket
1556/57	Tønning	Harding Peters	HmS
1556/57	Tønning	Peter Ivers	HmS
1556/57	Tønning	Laurentz Peters	Liget HmØ
1559	Viding herred?	Bonike Petersen	
1560	Slesvig	Carsten Truwelsen	Halshugget
1562 20.1*	Flensborg	Paie Jensen	Halshugget
1563 4.3*	Flensborg	Claus Brodersen	Vold – HmS

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>	
1563	13.8*	Flensborg	Iver Ingwersen	Radbrækket?
1564	12.1*	Flensborg	Andreas Dabeler	Overfald, mordtrusler HmS
1565	24.8	Nordstrand	Mom Levsen	Radbrækket
1566	31.5	Flensborg	Peter Nolle	Halshugget
1566	forår	Nordstrand	Boy Karstens	Halshugget
1566	23.8*	Flensborg	Wilhelm Kym	Halshugget
1567	aug.?	Nordstrand	Boy Nommensen	Halshugget
1568		Slesvig	Jürgen Biesterfeldt	HmS
1568	20.4*	Flensborg	Andreas Kayssen	+Tyveri – Radbrækket
1568	20.5*	Flensborg	Lorentz Ballem	Radbrækket
1569		Tønder	Nis Hansen	Eksekution på liget
1569	forår	Nordstrand	Leve Aldvar	Halshugget
1570		Ejdersted	Boye Petersen	Halshugget
1570		Slesvig	Hans Hundeschläger	Mordforsøg – HmS
1572		Slesvig	Max Sweden	Halshugget
1573		Slesvig	Hans Schacht	Halshugget
1573		Slesvig	Carsten Godske	+Tyveri – Radbrækket
1575		Hviding herred	Hans Petersen	Radbrækket
1575		Ejdersted	Boye Siverdes	HmS
1575	23.11*	Flensborg	Jörgen Ketelsmidt	Vold pp – HmS
1577		Slesvig	Jürgen Büdeler	HmS
1578	12.12*	Flensborg	Asmus Kremer	HmS
1579	30.4	Flensborg	Jacob Hansen	HmS
1579	9.11	Flensborg	Erick Nissen	Halshugget
1580		Svabsted fogd.	Hans Moders	HmS
1580	5.10*	Flensborg	Jep Marquardsen	HmS
1581	25.1	Flensborg	Gotborch Bonnicksen	Halshugget
1581	forår	Nordstrand	Hay Andersen	HmS
1581	24.4*	Flensborg	Hans Michelsen	HmS
1585	18.6*	Flensborg	Hans Snolle	HmS – 16.6?
1586		Slesvig	Smit	Radbrækket
1586	23.11*	Flensborg	Jürgen Christoffersen	Vold + røveri – HmS
1587	22.11*	Flensborg	Jacob Andersen	HmS
1588		Husum	Frodsens bande x 4	2 radbr. 2 halshugget
1588	efterår	Aabenraa	Peder fra Husum	GT – Firedelt – H+S
1590		Slesvig	Claus Bloyedissel	Radbrækket
1590	28.10*	Flensborg	Petter Smidt	HmS
1592	22.3	Flensborg	Bernt Magnussen	HmS – 21.3?

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>	
1596	19.2	Flensborg	Ambrosius (Schele) Maler	HmS
1598		Husum	NN	
1598		Tønning	Harcke Peters	HmS
1598	10.4*	Flensborg	Jacob Jansen	+ Sørøveri – RadbO – H+S
1598	10.4*	Flensborg	Karsten Jansen	+ Sørøveri – RadbN – H+S
1599	okt.	Flensborg	Bartolt Helm	+ Sørøveri – RadbO – H+S
1599	okt.	Flensborg	Hans Diricksen	+ Sørøveri – RadbO – H+S
1600	ca.	Nordstrand	Harre Numsen	Halshugget
1600	11.4	Tønning	Hans Knutsen	Radbrækket
1600	juli	Tønder	Erich Schlachter	HmS
1602		Flensborg	NN	Mord på ægtefælle
1607	27.7	Ejdersted	Peter Jürgens	Radbrækket
1608	18.4*	Flensborg	Hans Ebsen	HmS
1610	13.6	Aabenraa	Wulf Kalundt	Medv. mord – Radbr. Jf. ægtefælle
1610	11.9	Flensborg	Joachim Brockdorff	HmS – BpKgd
1610	22.10	Flensborg	Jørgen Lund	Medv. til mord – HmS BpKgd
1612		Slesvig	NN*	FH
1613	25.1	Tønder	Hans Hupfer	+Tyveri – H+S
1616	27.5	Aabenraa	Jacob Arnkil	
1620	24.7	Flensborg	Thomas Voigt	HmS
1621		Aabenraa	Claus Linnedvæver	HmS – BpKgd
1623	13.1*	Slogs herred	Jürgen Matzen	HmS
1625	o. 1.3	Tønder	Boye Ketelsen	HmS – BpKgd
1632	10.4	Gottorp (?)	Hans Andersen	Overfaldt staller – HmS
1635		Vis herred	NN	HmS
1637	1.3	Vis herred	Claus Carstensen	HmS
1640	10.10*	Flensborg	Andreas Johansen	HmS
1643	20.10	Hviding herred	Peder Biørnsen	H+S
1647		Eckernförde	NN*	FH
1660		Bøking herred	Edleff Harcksen	HmS – H+S
1663	aug.	Als Nr. herred	Jes Christensen	H+S
1666		Haderslev h.	NN*	FH
1669		Kær herred	Anders Hansen	HmS – HpP

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1669	maj?	Nr. Rangstrup h. Anders Christensen	Halshugget
1674	juli?	Hviding herred Nis Hansen	Radbn – H+S
1677		Ugle herred NN*	FH
1679		Haderslev NN*	FH
1680		Slogs herred Hans Köster*	FH
1681		Hviding herred NN*	FH
1685		S. Rangstrup h. Peder Hørløkke	Halshugget
1690	6.9	Haderslev Knud Kehlet	Firedobbelt mord – GT Radbn – HHØ
1693		Nr. Rangstrup NN*	FH
1697		Bredsted amt NN*	FH
1698		Strukstrup h. Jürgen fra Bünderis	Giftmord – HmS
1700	17.8	Tyrstrup herred Hans Bødker	Giftmord på ægtefælle Radbrækket
1702		Hviding herred NN*	FH
1705		Frøs herred Hans Sørensen Piper	Eksekution på afdød
1709		Sønderborg Heinrich Salomon	HmS – HpP – BpRsted
1711		Ny herred NN fra Südensee	Mord på svigerfader Halshugget
1714/15		Ærø/Graasten Anders Christensen	Jf. hustru
1715	sept?	Gram herred Johan Traulsen	Mord på ægtefælle H+S
1720	1.10	Sdr. Gøs h. Asmus Thomsen Mau	HmØ – HpP
1720	1.10	Sdr. Gøs h. Peter Beest	HmS – BpRsted
1722	22.6	Kær herred Hans Iwersen	HmS? – BpRsted
1732		Ejdersted Hans Ivers	+Tyveri – H+S?
1737	maj	(Ny herred) Jes Lydiksen	
1740	4.9	Ø/Oehe Peter Braeck	HmS, HpP
1740	4.9	Ø/Oehe Asmus Fridrichsen	HmS, HpP
1740	4.9	Ø/Oehe Johann Hinrich Hansen	HmS, HpP
1740	4.9	Ø/Oehe Peter Jensen	HmS, HpP
1740	4.9	Ø/Oehe Detlef Uhlen	HmS, HpP
1740		Haderslev Jørgen Pohl	Mord på sit barn HHØ
1743	17.10	Aabenraa Jep Christensen	HmS – BpKgd
1750-erne?		Husby herred Heinrich Olufsen Bagge	HmS
1750	8.4	Lundtoft h. Ulrik Brandt	H+S
1765	26.9	Egen herred Christian Matthiesen	Radbo
1780	15.9	Haderslev h. Anders Alexandersen	GT – Radb – HHØ

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1781	27.11	Søgård-Årtoft	Jonas Petersen Mord på ægtefælle HmØ – H+S
1787	15.10	Bøking herred	Sibbert Jensen HmØ
1791	21.6	Egen herred	Hans Peter Christians Mord på kærester HmØ – H+S
1796	18.8	Rise herred	Anders Laursen HmØ – H+S
1802		Arns herred	Claus Husar HmØ – H+S
1816	2.3	Gram	Anders Sørensen Lydomhede HmØ – H+S Verzeichnis 1816-I-46
1817	21.2	Damp	Jürgen Hinrich Wohlgehagen HmØ – H+S Verzeichnis 1817-II-130
1820	17.10	Flensborg	Joachim von Ehren HmØ – H+S Verzeichnis 1820-II-50f
1820	17.10	Flensborg	Peter Klever HmØ – H+S do.
1820	17.10	Flensborg	Jens Utterberg HmØ – H+S do.
1820	17.10	Flensborg	Johan Diderich Wehrpup HmØ – H+S do.
1820	17.10	Flensborg	Diderich Widau HmØ – H+S do.
1820	17.10	Flensborg	Jürgen Jürgensen HmØ – BpR do.
1822	13.9	Eckernförde	Johann Jensen Bode Mord på ægtefælle HmØ – H+S Verzeichnis 1822, nr.59
1826	28.2	Haderslev	Oluf Lassen HmØ – BpR Verzeichnis 1826-I-78
1834	25.8	Hjordkær	Hans Fallesen Mord på kæreste HmØ – BpR?
1841	9.11	Ludwigsburg	Louis Wilhelm Stieber Mord på kæreste HmØ – BpR? Verzeichnis 1841-II-153
1844	16.4	Tønning	Carsten Hinrich Hinz HmØ – BpR? Verzeichnis 1844-I-20
1854	27.1	Fehmarn	Claus Hinrich Fr. Bohnensack HmØ – Anatomi
1857	27.1	Slesvig	Christian Joachim Wilh. Hoega Mord på ægtefælle HmØ – Anatomi

I alt 136 personer, heraf 10 usikre.

Inkl. Grov vold, drabs/mordforsøg og medvirken til mord.

Kvinder henrettet for drab/mord 1592-1831

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1592	2.3 Ejdersted	Dansk tjenestepige	Giftmord – Brændt
1610	Aabenraa	Margaretha, g. Kalundt	Medv. til mord – HmS BpKgd
1610	sept? Slesvig	»Die Helmsche«	Medv. til mord – HmS
1623	27.10* Flensborg	Margarete Peters	Medv. til barnemord HmS
1624	19.6* Flensborg	Ortke Mekons	Knivdrab på ægtefælle – HmS
1659	Kær herred	Møllerkone fra Klintum	Knivdrab på ægtefælle HmS
1712	Runtoft	NN	Giftmord på broder Halshugget
1714/15	Ærø/Gråsten	Anders Christensens hustru	Se også AC
1719	9.10 Helgoland	Maricke Petersen	HmS
1735	Nr. Gøs herred	Christina Pauls	Giftmord på ægtefælle HmØ – H+S
1760	okt? Tønder (h.?)	Catharina Ercken	Giftmord
1762	Stoltelund	Elsche Oluffs	Mord på sit 3 md. gl barn
1768/69	Hohn herred	Elisabeth Heidten*	Mord på ægtefælle FH
1774	5.1 Frøs herred	Karen Ibs	Giftmordforsøg – HmS BpKgd
1781	Kær herred	Eike Peters*	Mordforsøg på ægtefælle – FH
1792	Tyrstrup h.	Anna Malena Hansen*	Mord på ægtefælle FH
1812	14.9 Tøstrup	Anna Hedwig Callsen	Giftmord på ægtefælle HpP
1817	13.5 Damp	Margaretha Hedewig Thies	Mord på ægtefælle HmØ – H+S Verzeichnis 1817-II-130
1831	26.2 Bredsted	Margaretha Hansen	HmØ – BpR Verzeichnis 1831-I-21

I alt 19 personer, heraf 3 usikre – Inkl. mordforsøg og medvirken til mord.

Barnemord

Barnemord eller mere præcist barnefødsel i dølgsmål og efterfølgende ombringelse af barnet forekommer hyppigt i hele perioden 1550-1850. Krigsperioderne i 1600-tallet synes at have betydet endnu flere tilfælde. I Flensborg havde en gift kvinde således indladt sig med en svensk soldat og dræbt det barn, som kom ud af forbindelsen. Hun slap dog med landsforvisning (Flensburg 1966, 119). Otto Ulbricht har i sin bog *Kindsmord und Aufklärung in Deutschland* (1990) opregnet over 350 tilfælde, som er kommet for retten alene i 1700-årenes Slesvig og Holsten, hvoraf lidt mindre end halvdelen vedrører Slesvig (Ulbricht 1990, 405-21). Men samtidig skønner han, at højst 1 ud af 100 tilfælde er kommet til myndighedernes kendskab (Ulbricht 1995, 305). Både i Norden og i Tyskland så man længe strengt på denne forbrydelse i modsætning til f.eks. England (Krogh 2000, 221). Ulbrecht anfører således, at i Slesvig og Holsten var dødsstraf for barnemord endnu almindelig op til ca. 1770, (Ulbricht 1990, 403). Med oprettelsen af tugthuset i Glückstadt i 1738/39 var der kommet et alternativ til de hidtidige straffe, som enten var dødsstraf eller landsforvisning, og efterhånden ændrede straffepraksis sig, især i løbet af 1770-erne, hvorefter næsten alle de anklagede kvinder blev idømt tugthusstraf. I december 1787 sad der således i tugthuset i Glückstadt 10 kvinder, som var dømt for barnemord, heraf var de syv dømt til livstid (Kröner 1988, 221f.).

Ulbrichts liste over tiltalte for barnemord i Slesvig og Holsten 1700-1809 omfatter helt præcist 351 tilfælde + 16 tilfælde af barnemord, begået af gifte kvinder. På grund af kildesituationen for perioden op til 1760/70 (se Ulbricht 1990, s. 204-07, 332 og 338) er listen på ingen måde fuldstændig. Af disse 351 sager er 126 + 5 sager fra Slesvig, svarende til o. 36 % af materialet (hvor befolkningen i Slesvig 1769 udgjorde 47 % af det samlede folketal for Slesvig og Holsten). De slesvigske sager fordeler sig med 73 % fra Sydslesvig og 27 % fra Nordslesvig, og hvis der kun ses på sagerne til og med 1779 (den sidste henrettelse i Slesvig for barnemord fandt sted 1786) er den nordslesvigske andel på 21 %. Hertugdømmet Slesvig som helhed og Nordslesvig i særdeleshed synes altså at være underrepræsenteret hos Ulbricht. Karakteristisk for dennes materiale er også, at vestkystens byer, herreder og landskaber synes overrepræsenteret blandt de sydslesvigske sager. I perioden 1700-79 er således ikke mindre end 64 % (29 ud af 45 sager) herfra, med 12 sager fra Ejdersted alene. I alt otte slesvigske sager mellem 1713 og 1749 har kunnet føjes til Ulbrichts oversigt. Ulbricht registrerer fra Slesvig i gennemsnit pr. år: 1700-1759 0,5 sager, 1760-1779 1,4 sager og 1780-1809 2,7 sager.

Da der ifølge Ulbricht efter midten af 1770-erne kun blev eksekveret

meget få dødsstraffe for barnemord (Ulbricht 1990, 358), er det især sagerne fra 1700 til 1760-erne, som er interessante i forbindelse med denne fremstilling. På grund af kildesituationen er det ikke muligt at opgøre, hvor mange af disse sager der er endt på retterstedet. Ulbricht anfører dog, at af 32 kendte afgørelser (ud af 126 sager fra Slesvig og Holsten perioden 1700-1769) lød de 17 på dødsstraf. De øvrige blev idømt landsforvisning (9) og tugthus (4), en til fængsel og kirkebod, mens den sidste blev frifundet (Ulbricht 1990, 340). En sammenligning med den danske retshistoriker Beth Grothe Niensens undersøgelse fra Nørrejylland viser, at for perioden 1719-1779 må 37 af de 72 tiltalte formodes at være blevet henrettet (i 18 tilfælde er henrettelsen dokumenteret, i 19 tilfælde overvejende sandsynlig) (Grothe Nielsen 1982, 82 og 221-26). Det synes derfor rimeligt at gå ud fra, at også omkring halvdelen af barnemordsagerne i Slesvig mellem 1700 og 1770 er endt med kvindens henrettelse. I denne periode har Ulbricht registeret 57 sager fra hertugdømmet Slesvig, omfattende 62 personer, hvoraf ca. halvdelen må forventes at være blevet eksekveret med sværdet.

Fra Ulbrichts »Liste der schleswig-holsteinischen Kindesmörderinnen« (omfattende 1700-1809) er i oversigten nedenfor medtaget de slesvigske sager fra 1700-1769, som ikke kendes fra anden kilde. Det drejer sig om 34 sager (37 personer), som her er mærket (U). I disse sager er som nævnt formentlig omkring halvdelen af de dømte blevet henrettet. I enkelte tilfælde brød kvinderne ud af arresten. De blev efterlyst af myndighederne, men det er vel tvivlsomt, om de er blevet pågrebet. Efter 1770 kendes kun tre eksekverede dødsdomme for barnemord i Slesvig. Den sidste henrettelse fandt sted på Fehmarn i 1786, i Holsten skete det 1795 (Margaretha Hedwig Nagel, Gut Westensee ved Kiel) og i kongeriget 1794. Udeladt er en sag, som vides at være endt med benådning, og to sager, hvor den ene kvinde flygtede og den anden druknede sig. I tabel 4 og de statistiske oversigter i bilag 1 er kun medregnet halvdelen (19) ud af disse 37 tiltalte. De anklagede kvinder 1700-1769 fra Ulbrichts liste er også nævnt under de enkelte jurisdiktioner i det topografiske kapitel.

*Kvinder henrettet for barnefødsel i dølgsmål og ombringelse af barnet
1565 – 1786*

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1565	Nordstrand	NN, forført af Mom Levsen	Fosterfordrivelse Brændt
1575	Haderslev h.	Boel Jensdatter	FH
1592	Ejdersted	NN	HmS
1597	13.12 Nordstrand	Ingeborg i Gaikebüll	Dømt til bål, men HmS 29.11?
1598	Flensborg	NN	Druknet i sæk
1600	Nordstrand	Dansk tjenestepige	Brændt
1612	13.5 Flensborg	Marie Jürgensdochter	Druknet i sæk
1669	Slesvig	NN	
1681	juli? Als Nørre h.	Magdalena Jacobsdatter	HmS
1682	Rise herred	Gunder Jesses*	FH
1695	22.4* Haderslev h.	M.G*.	FH
1696	Slesvig	Catharina Held	HmS
1697	Haderslev h.	Cathrine Hinrichsdatter*	FH
1698	Kalvslund h.	Wibeke Mortensdatter	HmS – ej HpP BpKgd?
1703	Ejdersted	Mariechen Söverins*	FH – (U)
1706	maj Flensborg	Anna Nielsen	HmS
1707	Rendsborg	Anne Gesche Stolten*	FH – (U)
1713	Gram birk	Maren Pedersdatter	HmS – BpKgd
1715	Løgumkloster	Maren Peters*, Marie Nielsen*	FH – (U)
1716	Viding herred	Margaretha Fedders Tochter*	FH – (U)
1716	26.5 Flensborg	Elsabe Mathiesen	HmS – BpKgd?
1718	Ejdersted	Trincke Hansen*	FH – (U)
1720	Rendsborg	NN*	FH – (U)
1721	9.1 Kær herred	Mette Tielles	HmS – HpP
1721	25.9 Tønder herred	Christine Jenses	HmS – HpP
1722	Sdr. Gøs herred	Antje Johansen*	FH – (U)
1724	18.1 Viding herred	Catharina Christians	HmS – HpP
1725	Sdr. Gøs herred	Trinke Claussen*	FH – (U)
1727	Ejdersted	Stienke Süncksen*	FH – (U)
1730	Ny herred	Anna Asmussen*	FH – (U) – Runtoft
1734	Stapelholm	Heincke Sievers	Flygtet – (U)
1735	1.2 Nr. Rangstrup h.	Bodel Knudsdatter	HmS – BpKgd
1737	Fehmarn	Tebbel Lafrentzen*	FH – (U)
1737	Garding	Elsabe Mahmens*	FH – (U)

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1743	Sdr. Gøs herred	Anna Peters*	FH – (U) – Simonsberg
1744	Hütten amt	Catherina Sorths*, Caecilia Peters*	FH – (U) FH – (U)
1745	Ejdersted	Trincke Johns*	FH – (U)
1748	Stapelholm	Gretje Leschen*	FH – (U)
1748	22.8 Als Nørre h.	Ellen Nisses	HmS – BpKgd
1748	Tønning	Lisbeth Ølgaard*	FH
1749	Tønning	Gerdruth Martens*	FH
1750	7.10 Gram herred	Anna Christensdatter	HmS – BR
1752	Ejdersted	Catharina Westphalen*	Flygtet – (U)
1752	Kær herred	Maren Peters	Lütjenhorn
1756	Kær herred	Maricke Christians	Flygtet fra arrest – (U)
1756	Rendsborg	A.C. Clausen*	FH
1757	Eckernförde h.	Lena Jessen*	FH – (U) – Grünholz
1760	Als Sdr. herred	Anna Andresen*, datter Elisabeth*	FH – (U) FH – (U) Augustenborg D.
1761	Ejdersted	Margaretha Karsten	Ingen benådning (U)
1761	Ærø	Kirsten Peters	FH – (U) Amt Gravenstein
1762	Ejdersted	Anna Christina Stahr	Ingen benådning (U)
1763	Rendsborg	Anna Jarks*	FH – (U)
1763	Frederiksstad	Christina Margaretha Schmidt*	FH – (U)
1763	Slogs herred (?)	Botilla Maria Sörens*	Flygtet fra arrest – (U)
1764	Haderslev amt	Magdalena Christina Johannis*	FH – (U)
1766	Ejdersted	Catharina Boyens*	FH – (U)
1766	Slesvig	Lena Peters/Rasmussen*	FH – (U)
1767	Husum	Martha Peters*	FH – (U)
1767	Nr. Gøs herred	Anna Margaretha Langen*	FH – (U)
1767	Slesvig	Anna Elisabeth Schmidt*	FH – (U)
1767	9.12 Aabenraa	Catrine Nissen	HmS – BpKgd
1774	30.12 Fehmarn	Anna Pagels	HmS – HpP
1780	Husum	Ellien Abels	Ingen benådning (U)
1786	10.10 Fehmarn	Anna Maas	HmS – Anatomering

I alt 66 personer. For 41* af disse kendes den endelige skæbne ikke, men omkring halvdelen af dem må antages at blevet henrettet (FH) – (U) = Ulbricht 1990, 405ff.

Brandstiftelse/mordbrand

Otto Ulbricht registrerer i sin artikel: *Kriminelle Frauen in der Frühen Neuzeit (Der Stand der Frauen wahrlich, ist ein harter Stand.* Schleswig, 1994, 27-45), 42 tilfælde af brandstiftelse mellem 1641 og 1806, heraf 20 udført af kvinder, især unge tjenestepiger (Ulbricht 1994, 43, note 3).

Heraf må der fra hertugdømmet Slesvig forventes at være ca. 20 brandstiftere, halvdelen kvinder. De unge tjenestepiger kom oftest ud at tjene i 13-14 års-alderen, og eftersom brandstiftelserne forekom oftest i begyndelsen af tjenestetiden (Ulbricht 1994, 29), kan mange af pigerne være blevet benådet for dødsstraf på grund af deres mindreårighed. Skillelinien gik ved det 14/15. år.

Mænd og kvinder henrettet for brandstiftelse/mordbrand 1610-1728

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1563	Slesvig	Marx Knutzen	Trusler om brandstiftelse m.m. Halshugget – BpKgd
1610	30.6? Aabenraa	Peter Baadebygger Niels Ovesen	Brændt Brændt
1675	Nr.Rangstrup h.	Jacob Christensen Smed	+Tyveri – Brændt
1692	26.8 Kær herred	Christian Jacobsen	HmS
1716	3.8* Munkbrarup h.	Mette Peters	HmS – Brændt – HpP
1719	Lundtoft h.	Hans Petersen*	FH – 14 år gl. Benådet?
1728	3.5 Hviding h.	Maren Pedersdatter	HmS – Brændt

I alt 8 personer, heraf 1* usikker.

Seksualforbrydelser

I 1600-årene førte disse forbrydelser oftest til skarpe sanktioner, dvs. henrettelser, mens der synes at have været ret få henrettelser for seksualforbrydelser i 1700-årene. Muligvis har der i hertugdømmerne været en mindre streng praksis end nord for Kongeaaen (Krogh 2000, 162). Ganske vist idømte underretterne den dødsstraf, som var fastsat i lovgivningen, men højere instanser var normalt indstillet på mildere sanktioner. I Als Sønder herred 1721 blev en mand dømt til halshugning og opbrænding for blodskam med sin »vanvittige« steddatter, men Overretten indstillede til landsforvisning, hvad kongen bifaldt. På Ærø var der 1727 en helt parallel sag, og her benådede hertugen på Glücksborg manden til kagstrygning og evig landsforvisning (Thygesen 1968, 91 og 199f).

Også ved militær jurisdiktion slap de dømte almindeligvis for henrettelse i sager vedrørende seksualforbrydelser, men her blev de i stedet dømt til hårdt straffearbejde. I 1742 dømtes Jacob Hansen ved Dronningens Livregiment i Glückstadt for begået homoseksuelt forhold i Aabenraa til 16 gange spidsrod ved 300 mand og livstid i jern på Glückstadt fæstning. Kongen nedsatte dog straffen til 2 år (Krogh 2000, 482). I 1754 blev musketeren Peter Paulsen ved Geworb. Bornholmske Regiment, frimand i Ejdersted, for begået sodomi dømt til kagstrygning i stokhuset (fængslet) i Rendsborg med 27 slag og brændemærke på ryggen samt strafarbejde på livstid blandt de uærlige fanger (Krogh 2000, 509).

Mænd og kvinder henrettet for seksualforbrydelser 1553-1743

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1553	Løgumkloster	NN	Voldtægt
1564 sept.	Slesvig	Clawes Framen/Wrage	Sodomi D – Brændt
1607	Svabsted fogd.	Jacob Johannsen	Sodomi + tyveri Brændt
1614 23.3	Møgeltønder	Laurits/Lorents Thomsen Hustru Datter	Blodskam – Brændt Bigami? – HmS – HpP Blodskam – HmS – HpP
1618	Flensborg	NN	Sodomi D + tyveri Brændt
1619 3.10	Tønder	NN	Bigami+tyveri+selv- mordsf. – Halshugget
1643 3.1	Tønder	NN	»Ehebruchs u. Not- zucht« – HmS
1654	Viding herred	Rickert Michaelsen	Bigami – Halshugget
1680 7.6	Als Nr.herred	Thomas Smed	Voldtægt – Halshugget
1681/82	Ejdersted	Harmen Bendix	Bigami+falsk+tyveri Halshugget
1686	Husby herred	NN	Sodomi D – HmS Brændt
1696	Haderslev h.	Stedfader* Steddatter*	Blodskam – FH Blodskam – FH
1743	Tønder	NN	Sodomi D – HmS? Brændt
1793	Før	Johan Caspar Rønne	Blodskam – DF – Begr. i klitterne

I alt 17 personer, heraf 2* usikre.

Berigelsesforbrydelser

Når der ses bort fra trolddom og barnemord var tyveri antagelig den forbrydelse, hvor kvindeandelen var størst. Oversigterne herunder omfatter ialt 131 tilfælde, fordelt på 83 % mænd og 17 % kvinder. I Flensborg, som gennem »Rodeboeck« er bedst dokumenteret, forekommer der mellem 1560 og 1608 ialt 49 dødsdomme for tyveri, hvoraf 36 mænd (73 %) og 13 kvinder (27 %).

De tre meget belastende krigsperioder i løbet af 1600-årene (1627-29, 1644-45 og 1658-60) synes at have haft betydning for, hvor hårdt der blev skredet ind over for berigelsesforbrydelser: Det ser ud til, at sådanne forbrydelser blev behandlet mere lempeligt under krigen (Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. 1966, 118).

Den klassiske forbrydelse, som bragte mange i galgen var heste- og kvægtyveri samt tyveri af svin. Nedenfor ses en række eksempler. Mod slutningen af 1600-årene kan der spores et lidt mildere syn på denne forbrydelse, med en legemsstraf som alternativ til galgen. Men der blev åbenbart behov for en opstramning, for den 2. november 1698 udsendte hertugen på Gottorp en konstitution om heste- og kvægtyve, som foreskrev ubetinget straf af hængning. I den kongelige del af Slesvig slap en hestetyv i Gram herred 1717 sandsynligvis med livsvarigt fæstningsarbejde, som amtmanden foreslog (Thygesen 1968, 95). I en sag ved Løgumkloster birk 1725 omtales hestetyven Paul Nielsen fra Lundtoft herred, som havde begået mange tyverier. Han var brændemærket på hovedet og slap med et lignende brændemærke på ryggen og forvisning ved skarpretterens knægt (Thygesen 1968, 234).

Mænd hængt for tyveri 1549 – 1766

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1549	Slesvig	Hans Köster	Hestetyveri
1549	Slesvig	Hans Paulsen	Svinetyveri
1552	Sønder Gøs h.	Euert	
1554	Slesvig	Hans Petersen	Oksetyveri
1555-59	Flensborg	8 hængte	Galgen væltet 22.1.1559
1563	26.11* Flensborg	Jens Tarstensen	
1564	10.4* Flensborg	Jep Nissen	
1565	14.2* Flensborg	Laurens Hansen	
1565	7.12* Flensborg	Bartelt, Peter Rohats søn	
1567	29.1* Flensborg	Henrick Kock	
1567	7.2* Flensborg	Asmus Jepsen	

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1567	7.2*	Flensborg	Peter Wibsen
1568	21.7*	Flensborg	Hans Frese
			Hestettyveri + »Zauberei«
1570		Slesvig	Nis Kordsen
1574	21.11*	Flensborg	Jess Gesell
1575	12.2*	Flensborg	Laurentz Michelsen
			Tyveri af tre tønder »Heringe«
1575	7.10*	Flensborg	Hans Frese
1575	10.11*	Flensborg	Andreas Christensen
			Broder til Marina C.
1578		Slesvig	Niels Torstensen
1580	1.7*	Flensborg	Matthias Jensen
			Fårettyveri
1580	26.7*	Flensborg	Johan Clawsen
1583	6.9*	Flensborg	Clawes Jensen
1588	5.12*	Flensborg	Hans Lüttkens
			+Mord
1589	13.1	Husby h.	Lowe Dreier
1589	24.1	Flensborg	Jürgen Lowsen
			Søn af LD
1589	19.9*	Flensborg	Jess Lassen
1590	24.1*	Flensborg	Nis Gregersen
1590	7.10*	Flensborg	Laurentz Pettersen
1591	12.11*	Flensborg	Hans Peltzer
			Kvægttyveri
1595		Flensborg	Nis Matthiassen Iuler
			28.8?
1595	7.11*	Flensborg	Clawes Hansen
			Kvægttyveri
1597	23.12*	Flensborg	Asmus Michelsen
1598	16.3*	Flensborg	Marcus Iven
1598	22.6	Løgumkl. birk	Ludde Jansen
			Hængt to gange!
1598	25.7*	Flensborg	Thomas Oxen
1599	24.5*	Flensborg	Jürgen Hansen
1599	6.8	Nordstrand	Paul Agsen
			»Dieberei, Schelmerei u. Ehebruch«
1599	12.11*	Flensborg	Peter Lauretsen
			Kvægttyveri
1601	12.10	Flensborg	Peter Speth
1601	12.10	Flensborg	Detleff Molte
(1602	17.5	Flensborg	
			Galgebjælken falder ned med 7 ophængte)
1603		Tyrstrup h.	Jes Dinsen
			Hestettyveri
1604	5.9	Husum	NN
1604	17.9	Flensborg	Hans Nieman
			Lommetyv
1604	17.9	Flensborg	Herman Fritz
			Lommetyv
1604	17.9	Flensborg	Gregers Nielsen
			Lommetyv

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>	
1604	17.9	Flensborg	Andreas Matzen	Lommetyv
1607	ult dec	Flensborg	Bartolt Schinder	Druknet u flugt. Liget hængt
1608		Tønder	Jes Matthiesen	
1608	11.4*	Flensborg	Gregers Lassen	
1609		Slesvig	NN	
1621		Tønder	To landstrygere	
1624		Garding	NN (ung mand)	
1632		Ugle herred	Jes Clausen	Hestetyveri
1634	12.2*	Flensborg	Jes Vanninger	Talrige tyverier + vold
1634	12.2*	Flensborg	Jürgen Vanninger	Talrige tyverier + vold
1634	12.2*	Flensborg	Peter Vanninger	Talrige tyverier + vold
1636	18.5*	Flensborg	Niss Jepsen	Talrige tyverier, især fra præstegårde
1651	21.12	Gram herred	Thomas Nielsen	Kvæg- og svinetyveri
1651	21.12	Gram herred	Anders Jessen	Svinetyveri – 20 år gl.
1652	4.5*	Slogs herred	Jørgen Jessen	»de Pode gestahlen«
1652	8.11	Husum	NN	Tyveri og ægteskabsbrud
1653		Garding	NN x 2	
1667		Husum	»ein berühmter Dieb«	
1668	jan	Aabenraa	Landevejsrøver	
1670	17.2	Aabenraa	Jens Knudsen	Hestetyveri m.m.
1680	8.7	Slogs herred	Asmus Petersen	
1685		Gram herred	Christen Kliplew*	FH
1690		Tønder	Niels Nielsen Hovkarl	
1697	20.9*	Nordborg amt	Peter Andersen	Tyveri af tøj og andet
1697		Sønderborg	Johan Kort*	FH
1698	10.3*	Slesvig (Lolfuss)	Poul Jensen	Hestetyveri
1699		Løgumkl. birk	NN*	FH – Hestetyveri
1703	juni?	Als Sønder h.	NN	
1729	22.2	Husum	NN (Brudgom)	Jf. hans brud
1760		Sdr.Gøs herred	NN*	FH – Hestetyveri
1766	14.3	Haderslev	Wilhelm Laun	

I alt 85 personer, heraf 4 usikre – Over halvdelen, 48 personer, dømt i Flensborg

Mænd halshugget for tyveri og røveri 1549 – 1665

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1554	Haderslev	Anker Ankersen	
1556	Slesvig	Thomas Hansen	
1569	Slesvig	Peter Otzen	
1574	Slesvig	Johannes Momme	BpKgd
1574	Slesvig	Marten Jacobsen	BpKgd
1588	Slesvig	Andreas Mumm	
1591	Lustrup birk	Thames Andersen	
1595	27.10* Flensborg	Thomas Boysen	+Underslæb – BpRsted
1599	12.11* Flensborg	Niels Sørensen	Kvægtyveri – BpRsted
1601	Aabenraa	NN	
1621	Tønder	Ung mand	
1625	1.7* Flensborg	Baltzer Gertsen	Hestetyverier
1628	febr. Tønning	To røvere fra Ejdersted	
1630?	Slesvig	Mindst 3 røvere	H+S (2)
1630	Ny herred	Asmus Heiden	
1630	Aabenraa	NN	+Vold – HmS?
1633	25.4* Flensborg	Parridum Paulsen	
1652	sept. Husum	3 tyve	BpRsted
1665	19.12 Lyksborg	Christen Jørgensen	Svinetyveri

Ialt 24 personer

Kvinder henrettet for tyveri 1549-1729

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1549	Slesvig	Catarina Botelt	Halshugget – BpRsted
1560	29.11* Flensborg	Anna Jürgens/Malers	Levende begravet u. galgen
1560	29.11* Flensborg	Lene Menss	Levende begravet u. galgen
1563	19.8* Flensborg	Mette Michaels	Levende begravet u. galgen
1564	10.4* Flensborg	Katrina Jep Nissens	B u G? – Jf. ægtefælle
1571	11.12 Flensborg	Mette Osthof	Levende begravet u. galgen

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1575	10.11* Flensborg	Marina Christensen	Levende begravet u. galgen
1576	16.10* Flensborg	Anna Lasses	Levende begravet u. galgen
1578	Slesvig	Catarina Douwer	HmS – BpRsted
1582	21.7* Flensborg	Margarethe Timsen	Levende begravet u. galgen
1594	15.4 Flensborg	Trinke Liledanss	HmS – BpRsted
1594	22.4* Flensborg	Marina Caspar Smeds	HmS – BpRsted
1595	1.9* Flensborg	Marina Muhrmeysters	Hængt – Klædt i mandsklæder
1595	7.9 Flensborg	Nis Iulers hustru	Hængt – Jf. Nis Iuler
1604	11.6* Flensborg	Katarina Clauses	HmS
1627	17.1* Tønder	To kvinder	HmS – En HpP
1633	14.8* Flensborg	Christina Willantsen	+Ægteskabsbrud og utugt – HmS
1633	4.11* Tønder	Margarethe Brandt	HmS
1634	8.1 Egen herred	Hans Taters mor	
1670	3.1* Gram herred	Anna Doretea Simens*	FH
1729	22.2 Husum	NN (>Brud<)	Halshugget – BpRsted – Jf. Brudgom

I alt 22 personer

Mænd henrettet for kirkerøveri 1564-1763

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1564	15.12* Flensborg	Johan Jürgensen	RadbO
1586	27.3* Flensborg	Hans Keller	RadbO
1588	marts Flensborg	Harmen Foss / Snitker	RadbO
		»und syn Gesell«	RadbO
1600	21.6* Flensborg	Eggert Sirich	Hængt
1634	8.1 Egen	Johann Krumm	3 radbrækket – 1 hængt
		Johan Schultz	
		Zacharias Petersen (Norvegius)	
		Henrik fra Vinkel	
1634	Egen	Hans Tater (samme bande)	Lagt på fire stejler

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>	
1665	3.8	Als Nørre h.	Henrik Handskemager	Halshugget – BpRsted
1699	11.3*	Als Sønder h.	Jørgen Rasmussen	Hængt
1709	31.1	Ærøskøbing	Christian Andersen Smed	Halshugget – H+S
1763	6.5	Nybøl herred	To brødre	Hængt

I alt 15 personer

Mænd henrettet for bedrageri og falsk 1558-1749

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>	
1558	Viding h.?	Henricus Sicander Flere skal være blevet henrettet	Falsk – Fingre, øjne, H+S.	
1572	aug. Husum	Boie Peters	Bedrageri + under- slæb – Hængt	
1598	5.5	Flensborg	Falskmøntner – Radbr.	
1599	Tønder herred	Hans Jessen	Falsk – Radbr.	
1613	Tønning	Hunne Feddersen	Falskmøntner – HmS	
1640	5.5	Slesvig	Bedrageri m.m. – HmS	
1749	15.8	Flensborg	Andreas Martensen Lindskog	Falskmøntner – HmS

I alt 7 personer

Andre forbrydelser

Mænd og kvinder henrettet for ukendt forbrydelse 1543-1787

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1543	Slesvig	»den Ketelboter«	Brænd
1569	Tønder	Nis Hansen	DF – Ex. på liget
1570	Strukstrup h.	Johan Hennixens bror og søster	HmS
1571	6.12 Flensborg	Kapellanen Otto	Halshugget
1573	30.11 Flensborg	NN	Halshugget (30.10?)
1577	juli? Haderslev	Nicolaus Mathiae	Halshugget
1577	31.10 Strukstrup h.	Studenten Sonnick	Halshugget
1585	16.6 Flensborg	Skomagersvend	HmS
1593	24.7 Tønning	Johann Frantzen	HmS – HpP
1598	13.3 Nordstrand	Niels »Kygy Rand«	»erhenket«
1603	maj? Haderslev?	Jacob Thøgersen / Thychonis	Halshugget
1605	sept.? Haderslev?	Zakarias Hønkys	Halshugget
1610	maj? Tyrstrup h.	Markvard fra Seggelund	Halshugget
1610	aug? Frøs herred	Jep Tamissen fra Tiset	Brændt
1621	Slesvig	Enken efter Christoph Lofländer	
1632	Frøs herred	NN*	FH
1644	Rendsborg	NN	Firedelt
1653	Eckernførde h.	Geesche Harders	
1666	Flensborg	Hans	Halshugget
1671	Slesvig	Skorstensfejer og hustru	
1675	Sønderborg	Jørgen Madsen	BpKgd
1777	Flensborg	NN	
1787	Flensborg	Thor Andersen	

I alt 25 personer, heraf 1* usikker

Militær jurisdiktion

Store dele af de danske militære styrker var stationeret i hertugdømmerne. Fæstningen Rendsborg var det største militære anlæg uden for København. Derudover var der henlagt skiftende kontingenter af soldater til andre byer. Haderslev havde således i perioden 1660-1753 militær indkvartering af ikke mindre end 15 forskellige regimente og fik først derefter fast stationering af Det holstenske rytterregiment. Tønder var garnisonsby 1713-1770 og selv Løgumkloster havde soldater indkvarteret 1714-1814. Flensborg havde kun et forholdvis beskedent indslag af militær, medens Slesvig husede en større garnison i form af et rytterregiment og senere infanteri. Eckernförde havde en fodfolksbataillon indkvarteret, og i Husum lå 1721 oberst Scavenius' regiment. Soldaterne var almindeligvis ikke indkvarteret i kaserner, men anbragt i borgerkvarter. I Rendsborg fandtes dog kaserner til (en del af?) den meget store besætning. Ikke kun soldaterne var underlagt militær jurisdiktion. Den gjaldt også for deres familie og for officerernes tjenestefolk samt for de såkaldte slaver, som var fanger dømt til strafarbejde i fæstningerne. I Rendsborg var slaverne tidligere soldater, som ikke sjældent havde fået livstidsstraf, eksempelvis sergent Peter Kægebein 1749 for drab og musketeren Peter Paulsen 1754 for sodomi (Krogh 2000, 498 og 509). I perioden 1750-74 var der i gennemsnit 55 slaver i fæstningen (Krøner 1988, 218. Om fæstningsarbejdet, se sst. s. 28-38 og 202).

Kriminaliteten blandt soldaterne var meget højere end i samfundet i almindelighed. Antallet af drab/mord var stort og henrettelser derfor ikke sjældne. Nedenfor nævnes en række eksempler, som også afspejler krigsperioderne med fremmede tropper: Kejserkrigen 1627-29, Torstensson-krigen 1644-45, Karl Gustav-krigene 1658-60 og Tønningss belejring 1713-14 under Den store nordiske krig 1700-21.

Henrettet under militær jurisdiktion 1628-1775

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1628	Als Nr.herred	Katolsk soldat	Halshugget – UK?
1628 febr.	Tønning	Kejserlig Soldat	Røver – HmS – UK
1629 jan.	Tønning	Gefr. Michael Blankenburg og en Rädelsführer	Tyverier – »erhänkt« på torvet – UK
1629 2.3	Garding	2 kejserlige soldater	Mord – Radbr. – UK
1629 12.7	Tønning	6 kgl. soldater	Mytteri – »erhänket«
1630	Slesvig	2 soldater	Hængt – BpR dagen efter

	<i>Retskreds</i>	<i>Navn</i>	<i>Bemærkninger</i>
1630	Slesvig	Soldat	
1631	22.1	Gottorp	Laurenz Bensen, Röhrbeck
			Mytteri? – »erhånket«
1644	maj	Sild	Jens Havemeister, sv. officer
			Plyndring – Skudt
1645		Lø herred	Svensk rytter
			Mord – skudt – UK
1660		Bøking herred	Korporal og soldater (min. 2)
			Røveri – H+S
			Brandenburgere – UK
1660		Pellworm	Brandenburger Marten Henne
			Voldtægt – skudt – UK
1713		Tønning	3 sachsiske husarer
			Mord – 1. RadbrN – 2. HHØ – 3. HmS – UK
1714	jan	Rendsborg	Sprengel (officer)
			Faneflugt – skudt
			Eichstedt (officer)
			Faneflugt – skudt
1719		Friedrichsstadt	Gabriel Hans Jonas*
			Duel + drab – FH
1724	juni?	Rendsborg	17-årig soldat fra Rostock
			»Teufelsvertrag«
			Halshugget
1725	29.6	Rendsborg	Dethlef Prätorius (Capitain)
			Mord – Halshugget
			H+S – 29.7?
1726		Flensborg	Peder Pedersen, musketer
			Mord
1728		Rendsborg	Jürgen Schröder, musketer
			Mord – HHØ
1728		Rendsborg	Johann Gottlob Budach, do.
			Mord – HHØ
1728		Rendsborg	Christian Ruschel, musketer
			Mord – HHØ
1729		Rendsborg	Christian Jensen Spange, do.
			Mord – RadbrO
1729		Rendsborg	Johan Diderich von Fulda, do.
			Mord – RadbrN
1730		Altenhof	Johan Valentin Rosenberg
			Mord – HHØ
1734		Husum	Hans Heinrich Butterbrodt
			Drab – HmS
1736	18.1	Haderslev	Rytter
			Drab – HmS
1740		Haderslev	2 soldater
			Tyveri? – Hængt
1742		Rendsborg	Niels Rasmussen
			Snigmord – RadbrN
1746	7.2	Rendsborg	Jacob Dehling
			Mord – HHØ
1753	maj?	Rendsborg	Niels Bøye, sekondløjtnant
			Mord – Skudt
1763	18.1	Løgumkloster	Christen Mortensen, kyrasser
			Mord – H+S
1774		Rendsborg	Andres Andersen
			Rovmord – RadbrN
1775		Rendsborg	Johan Heinrich Eckmeyer
			Mord – Radbr?

I alt 46 personer, heraf 1* usikker

Forkortelser

BpKgd	=	Begravet på kirkegården
BpRsted	=	Begravet på retterstedet
D	=	Dyr (sodomi)
DF	=	Død i fængsel
DT	=	Død under tortur
F?	=	Ukendt forbrydelse
FB	=	Formentlig brændt
FH	=	Formentlig henrettet
GT	=	Knebet med gloende tænger
HHS	=	Hånd og hoved på stage
HHØ	=	Hånd og hoved afhugget med økse, sat på stage og kroppen stejlet (H+S)
HmS	=	Halshugget med sværd
HmØ	=	Halshugget med økse
HpP	=	Hovedet på pæl, kroppen begravet på retterstedet
H+S	=	Hjul og stejle
MIL	=	Krigsret (militær jurisdiktion)
RadbrN	=	Radbrækket fra neden og lagt på hjul
RadbrO	=	Radbrækket fra oven og lagt på hjul
UK	=	Udenlandsk krigsret
+	=	Ikke medtaget hos Schulte
*	=	Ved datoer: Domsdato – Ved navne: Henrettelsen usikker

Bilag

Henrettelser i hertugdømmet Slesvig 1543 – 1857

Ekskl. Rendsborg (17) og militære (46).

	<i>I alt</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
1543-1549	29	4	25
1550-1559	49	21	28
1560-1569	36	28	8
1570-1579	51	26	25
1580-1589	49	27	22
1590-1599	42	29	13
1543-1599	256	135	121
1600-1609	44	25	19
1610-1619	68	15	53
1620-1629	69	14	55
1630-1639	64	20	44
1640-1649	41	5	36
1600-1649	286	79	207
1650-1659	26	13	13
1660-1669	13	10	3
1670-1679	11	7	4
1680-1689	15	8	7
1690-1699	16	12	4
1650-1699	81	50	31
1700-1709	7	6	1
1710-1719	11	4	7
1720-1729	10	4	6
1730-1739	7	3	4
1740-1749	13	9	4
1700-1749	48	26	22
1750-1759	6	2	4
1760-1769	16	5	11
1770-1779	3	1	2
1780-1789	7	4	3
1790-1799	4	3	1
1750-1799	36	15	21
1800-1809	1	1	0
1810-1819	4	2	2
1820-1829	8	8	0
1830-1839	2	1	1
1840-1849	2	2	0

	<i>I alt</i>	<i>Mænd</i>	<i>Kvinder</i>
1850-1859	2	2	0
1800-1857	19	16	3
1543-1857	726	321	405

Henrettelser i Flensborg 1555-1640

Hovedkilden er retsprotokollen »Rodeboeck«, som refererer sager mod forbrydere i Flensborg i perioden 1560-1608. Den omfatter et stort antal dødsdomme, men også straffe som kagstrygning ved kagen/pælen og udvisning af byen m.v. Protokollen registrerer formentlig de fleste af de henrettelser, som fandt sted i Flensborg i perioden, men den er næppe fuldstændig. »Rodeboeck« synes ført af mindst fem forskellige skrivere. Den første af dem var Georg zur Beke, byskriver 1555-1567. Han stammede fra Lübeck og fungerede også som lærer ved »Bürgerschule St. Nicolai«. Hans afsnit er karakteristisk ved sin brug af stærkt markerede overskrifter og små illustrationer ved de enkelte sager i form af galger, sværd og afhuggede hoveder. I perioden mellem 4. februar 1567 og 21. november 1574 er protokollen ført ufuldstændigt og af mindst to forskellige, den første har muligvis været Jochim Koster. Disse år dækkes af s. 85-107 i protokollen, og der er i denne 7-års-periode kun registreret fem henrettelser, heraf fire vedrørende 1568 (s. 85-105) og en enkelt i december 1571. For de følgende tre år omtales ingen begivenheder overhovedet. I betragtning af antallet af henrettelser omtalt i »Rodeboeck« både før og efter, forekommer det ganske usandsynligt, at der kun har fundet en henrettelse sted i hver af perioderne 1569-71 og 1572-74. Fra slutningen af 1574 er protokollen ført af Hermann Ritzenberg, født i Hamborg og uddannet jurist. Han var byskriver 1574-1604 og synes at have stået for »Rodeboeck« indtil sin afgang. Der er ganske vist en lækne uden sager fra 6. september 1583 til 18. juni 1585, men ellers synes hans afsnit på s. 108-236 at fordele sig jævnt over årene. Herefter er der igen en periode uden indførsler på næsten tre år mellem 26. marts 1605 og 4. december 1607, indtil de sidste notater 1607-08 er skrevet med en anden hånd.

Andre samtidige kilder bekræfter, at »Rodeboeck« ikke har samtlige henrettelser registreret. Se således nedenfor: Reinhusen nr. 199, 224, 311, 659?, 808, 1122 – Diarum Flensburgense vedr. årene 1568 og 1573 – Gerichtsprotokol vedr. årene 1598 og 1602.

Henrettelser i Flensborg 1555-1640

År	Dato	Navn	Forbrydelse	Straf	Kilde RB (side)	Reinh. (nr.)	Andre
1555-59		NN x 8	Tyveri	Hængt		10	
1560	29.11*	Anna Malers	Tyveri	B u G	1f		
1560	29.11*	Lene Menss	Tyveri	B u G	1f		
1562	19.1*	Paie Jensen	Drab	Halshugget	14ff		
1563	4.3*	Claus Brodersen	Vold	Halshugget	18ff		
1563	13.8*	Iver Ingwersen	Mord	Radbrækket?	25ff		
1563	19.8*	Mette Michaels	Tyveri	B u G	28f		
1563	26.11*	Jens Tarstensen	Tyveri	Hængt	30ff		
1564	12.1*	Andr. Dabeler	Mordtrusler pp	Halshugget	34ff		
1564	10.4*	Jep Nissen	Tyveri	Hængt	41ff		
1564	10.4*	Katrina Jep Nissens	Tyveri	B u G	41ff		
1564	15.12*	Johan Jürgensen	Kirkerøveri pp	Radbrækket	48f		
1565	14.2*	Laurens Hansen	Tyveri	Hængt	50ff		
1565	7.12*	Bartelt Peter Rohat	Tyveri	Hængt	56f		
1566	31.5	Peter Nolle	Drab	Halshugget	64ff	128	Claed I, 424
1566	23.8*	Wilhelm Kym	Mord	Halshugget	71ff	131	
1567	29.1*	Henrick Kock	Tyveri	Hængt	73f		
1567	7.2*	Asmus Jepsen	Tyveri	Hængt	75ff		
1567	7.2*	Peter Wibssen	Tyveri	Hængt	75ff		
1568		NN x 2?	Sørøveri	Radbrækket			DF
1568	20.4*	Andreas Kayssen	Mord+tyveri	Radbrækket?	87ff		
1568	20.5*	Lorentz Ballem	Mord	Radbrækket	94ff		
1568	21.7*	Hans Frese	Hestettyveri pp	Hængt	103ff		
1571	6.12	Kapellanen Otto	?	Halshugget		199	
1571	11.12	Mette Osthof	Tyveri	B u G	106f	200	
1573	30.11	NN	?	Halshugget		224	Claed I, 425
1574	21.11*	Jens Gesell	Tyveri	Hængt	108		
1575	12.2*	Laurentz Michelsen	Tyveri	Hængt	108f		
1575	7.10*	Hans Frese	Tyveri	Hængt	109ff		
1575	10.11*	Andreas Christensen	Tyveri	Hængt	117ff		
1575	10.11*	Marine Christensen	Tyveri	B u G	117ff		
1575	23.11*	Jörgen Ketelsmidt	Diverse forbr.	Halshugget	113ff		
1576	26.10*	Anna Lasses	Tyveri	B u G	132		
1578	12.12*	Asmus Kremer	Drab	Halshugget	141ff		
1579	30.4	Jacob Hansen	Drab	Halshugget	144	305	
1579	9.11	Erick Nissen	Drab	Halshugget		311	

År	Dato	Navn	Forbrydelse	Straf	Kilde RB (side)	Reinh. Andre (nr.)	
1580	1.7*	Matthias Jensen	Fåretyveri	Hængt	144f		
1580	26.7*	Johan Clausen	Tyveri	Hængt	145f		
1580	5.10*	Jep Marquardsen	Drab	Halshugget	147		
1581	25.1	Gotborch Bonnicksen	Drab	Halshugget	147f	366	
1581	24.4*	Hans Michelsen	Drab	Halshugget	148		
1582	26.7*	Margaretha Timsen	Tyveri	B u G	149f		
1583	6.9*	Clawes Jensen	Tyveri	Hængt	151f		
1585	16/18.6	Hans Snolle	Drab	Halshugget	152	523	Claed I, 425
1586	27.3*	Hans Keller	Kirkerøveri	Radbrækket?	153ff		
1586	23.11*	Jürgen Christoffersen	Vold+røveri	Halshugget	160f		
1587	22.11*	Jacob Andersen	Drab	Halshugget	161		
1588	marts	Harmen Foss/Snitker	Kirkerøveri	Radbrækket		659	
1588	marts	H F/S's Gesell	Kirkerøveri	Radbrækket		659	
1588	5.12*	Hans Lüttkens	Mord+tyveri	Hængt	162f		
1589	24.1	Jürgen Lowsen	Tyveri	Hængt	164f	715	
1589	19.9*	Jess Lassen	Tyveri	Hængt	165f		
1590	24.1*	Nis Gregersen	Tyveri	Hængt	166ff		
1590	28.7	Margaretha Jacobs	Trolddom	Brændt	170f	808	DF 28.7.1590
1590	7.10*	Laurentz Pettersen	Tyveri	Hængt	171f		
1590	28.10*	Petter Smidt	Drab	Halshugget	175		
1591	12.11*	Hans Peltzer	Kvægtyveri	Hængt	172ff		
1592	21/22.3	Bernt Magnussen	Drab	Halshugget	174	889	Claed I, 439
1594	15.4	Cath. Matthiassen (Trinke Liledanss)	Tyveri	Halshugget	177f	1010	
1594	22.4*	Marina Casper Smeds	Tyveri pp	Halshugget	179f		A34-III-167
1595	28/29.8	Nis Matth. Iwler	Tyveri	Hængt	180f	1122	
1595	1.9*	Marina Muhr-meyst.	Tyveri	Hængt	182ff		
1595	7.9	Nis Iwlers hustru	Tyveri	Hængt		1122	
1595	27.10*	Thomas Boysen	Tyveri+uslæb	Halshugget	186f		
1595	7.11*	Clawes Hansen	Kvægtyveri	Hængt	187ff		
1596	19.2	Aubr. Schele/Maler	Drab	Halshugget	189	1147	
1597	23.12*	Asmus Michelsen	Tyveri	Hængt	194f		
1598	16.3*	Marcus Iven	Tyveri	Hængt	196ff		
1598	10.4*	Jacob Jansen	Mord+sørøveri	Radbrækket	198ff		
1598	10.4*	Karsten Jansen	Mord+sørøveri	Radbrækket	198ff		
1598	5.5	Hans Lesche	Falskmøntneri	Radbrækket	205ff	1258	

År	Dato	Navn	Forbrydelse	Straf	Kilde RB (side)	Reinh. (nr.)	Andre
1598	25.7	Thomas Oxen	Tyveri	Hængt	207ff		
1598		NN (f)	Barnemord	Drukning			A34-III-316
1598		NN (f)	Trolddom	Brændt			1)
1599	24.5*	Jürgen Hansen	Tyveri	Hængt	210ff		
1599	26.10*	Bartelt Helm	Mord+sørøveri	Radbrækket	212ff		
1599	26.10*	Hans Diricksen	Mord+sørøveri	Radbrækket	212ff		
1599	5.11*	Peter Laurentzen	Kvægtyveri	Hængt	216ff		
1599	5.11*	Niels Sørensen	Kvægtyveri	Halshugget	216ff		
1600	23.6*	Eggert Sirich	Tyveri+drab	Hængt	218ff		
1601	12.10	Peter Speth	Tyveri	Hængt	220ff	1468	
1601	12.10	Detleff Molte	Tyveri	Hængt	220ff	1468	
1602		NN (m)	Drab	Halshugget?			A34-IV-354
1604	11.6*	Kat. Claus Bruses	Tyveri	Halshugget	226ff		
1604	17.9	Hans Nieman	Tyveri	Hængt	228ff	1660	
1604	17.9	Herman Fritz	Tyveri	Hængt	228ff	1660	
1604	17.9	Gregers Nielsen	Tyveri	Hængt	228ff	1660	
1604	17.9	Andreas Matzen	Tyveri	Hængt	228ff	1660	
1607	4.12*	Kistine Netelers	Trolddom	Brændt	237ff		
1607	ult dec	Bartolt Schinder	Tyveri	Hængt	235f		
1608	11.4*	Gregers Lassen	Tyveri	Hængt	240ff		
1608	18.4*	Hans Ebsen	Drab	Halshugget	247ff		
1608	9.5	Anna Kockes	Trolddom	Brændt	250ff		DF14.6.1608
1608	9.5	Anna Jenses	Trolddom	Brændt	256ff		DF 14.6.1608
1608	13.5*	Margaretha Supmans	Trolddom	Brændt	258ff		DF 14.6.1608
1608	14.6	Suweharder (f)	Trolddom	Brændt			DF 14.6.1608
1610	11.9	Joachim Brockdorff	Mord	Halshugget			Claeden 2, 59f
1610	22.10	Jørgen Lund	Medv mord	Halshugget			2)
1612	13.5	Marie Jürgensdatter	Barnemord	Druknet			DF
1612	13.5	Catrin Hoe	Trolddom pp	Brændt			DF, 101
1613		Sinde Holdenis	Trolddom	Brændt			DF, 102 – 3)
1613	12.7	Anna Wieselbors	Trolddom	Brændt			DF, 102
1614	25.6	Marie Timmens	Trolddom	Brændt			DF, 103
1617	21.2	Gude Hansen/ Schlacters	Trolddom	Brændt			DF, 104
1617	21.2	Anna Harmes	Trolddom	Brændt			DF, 104
1618		NN (m)	Sodomi+tyveri	Brændt			DF, 140
1620	20.7	Catharina Jensens	Trolddom	Brændt			DF, 191v – Mf

År	Dato	Navn	Forbrydelse	Straf	Kilde RB (side)	Reinh. Andre (nr.)
1620	20.7	Botel Jürgens	Trold. +mord	Brændt		DF, 191v – Mf
1620	24.7	Thomas Voigt	Medv mord	Halshugget		Mf
1623	27.10*	Margarete Peters	Medv b-mord	Halshugget	1ff	
1624	19.6*	Ortke Mekons	Drab	Halshugget	8ff	
1625	1.7*	Baltzer Gertsen	Hestetyveri	Halshugget	11ff	
1633	25.4*	Parridum Paulsen	Tyveri	Halshugget	27ff	
1633	14.8*	Christina Willantsen	Tyveri+utugt	Halshugget	33ff	
1634	5-12.2*	Jes Vanniger	Tyveri pp	Hængt	44ff	
1634	5-12.2*	Jürgen Vanniger	Tyveri pp	Hængt	44ff	
1634	5-12.2*	Peter Vanniger	Tyveri pp	Hængt	44ff	
1636	18.5*	Niss Jepsen	Tyveri	Hængt	84ff	
1640	10.10*	Andreas Johansen	Drab	Halshugget	98f	

Kilder:

RB = Rodeboeck 1560-1608 og kriminalprotokol 1623-1640 (Stadtarchiv Flensburg A 33 a+b).

Reinh. = Reinhusen: *Annales Flenburgenses* 1558-1604. Hrsg.: Fr. Gundlach (QuFzFSH I, 1926).

A 34 = Stadtarchiv A 34, som synes at være Gerichtsprotokol (jf. kilde til H 1706: A34, Bd.23, 1703-06)

DF = *Diarium Flensburgense* -(1573)-(1620)- (UB Kiel Handschriften, Cod. Ms. SH. 254) (NB: ej set, anførte herv. fundet hos Schulte 2001) – *Cladens kilde er også DF, men synes at være en udgave med en anden paginering.*

Mf = Magistratens forhandlingsprotokol

Dato* = Domsdato. Formentlig er de fleste af de dømte straks efter blevet ført ud og henrettet.

1) Stadtarchiv A. C. XII. 1 N. 96 (Heberling 1915, 201f)

2) *Beiträge zur Glücksburg. Kirchen und Predigergeschichte*, s. 214 (P. Thomsen 1906-09)

3) F. Treichel i : *Zeitschrift für niederdeutsche Familiengeschichte* bd. 43, 1968, s. 69.

Kriminal-Protokoll 1623-40: Kun set maskinskrevet oversigt med korte referater af indholdet.

Anvendte henrettelsesformer i Flensborg 1555-1640

5-år	I alt	Hængt	Hals- hugget	Rad- brækket	Brændt	Begravet u. galge	Druk- net
1555-59	8	8					
1560-64	11	2	3	2		4	
1565-69	12	6	2	3		1	
1570-74	3	1	2			1	
1575-79	9	3	4			2	
1580-84	7	3	3			1	
1585-89	9	3	3	3			
1590-94	8	3	4		1		
1595-99	19	9	3	5	1		1
1600-04	9	7	2				
1605-09	8	2	1		5		
1610-14	6		2		4		1
1615-19	3				3		
1620-24	5		3		2		
1625-29	1		1				
1630-34	5	3	2				
1635-40	2	1	1				
I alt	127	51	36	13	16	9	2

1555-1608 104 eller 1,9 H i gennemsnit pr. år (listen næppe fuldstændig, enkelte lakuner)
 1609-1622 13 - 1,0 H - - - (listen ufuldstændig)
 1623-1640 10 - 0,6 H - - - (listen ufuldstændig)

Godsjurisdiktioner med henrettelser 1551-1841

Jurisdiktionsretten var knyttet til et samlet godsområde, og hvor denne ret eksisterede, fandtes også livegenskab. Fra 1713 var godserne inddelt i fire distrikter: 1. angler distrikt (hvor den sammenhængende del senere blev til Kappel herred), 2. angler distrikt (spredte godser, herunder Kær herred og Nordslesvig), Svans og Danischwohld distrikter. De to sidstnævnte blev 1853 til Eckernförde herred.

I Nordslesvig havde nogle af godserne i Lundtoft herred og på Sundved egen jurisdiktion med Søgaard-Aartoft, Graasten og Sandbjerg som de største. Det gjaldt ligeledes for Gram gods i Frøs herred. Til gruppen hørte oprindeligt også godser på Als, men her skabte de senere augustenburgske godskøb særlige jurisdiktionsforhold. De store godser lå dog især i Angel, Svans og Dänischwohld. I 1854 fandtes der 6 godser med over 1000 undersåtter, i Angel var det Gelting, Runtoft/Rundhof og Ø/Oehe, i Svans Ludwigsburg, Maasleben og Saxdorf, mens 23 godser havde 500-1000 indvånere, med Røst, Carlsburg og Seekamp som de største i hver sit område, alle tre med over 900 sjæle.

Nogle af godserne ser ud til at have haft en fælles godsret, således Gelting og Ohrfeld i 1. angler godsdistrikt (von Hobe-Gelting 1974, 47) og ligeledes Eschelsmark og Saxdorf i Svans. En sag fra 1737 tyder på, at også Grünholz, Schwensby og Südensee (1. angler distrikt) kan have haft et fællesskab om retsudøvelsen. I hvert fald var alle tre godsherrer til stede under behandlingen af den pågældende sag (se under Ny herred). I 1805 blev det et krav, at godserne skulle knytte faguddannede jurister til deres jurisdiktion. Det betød, at godsejerne måtte samarbejde om ansættelsen. Som eksempel fra 1. angler distrikt kan nævnes Runtoft, som sammen med Østergaard, Løjtmark, Tøstrup, Dyttebøl og senere også Priesholz, Brunsholm, Ohrfeld og Niesgraugaard dannede et retsområde med senere justitsråd Klaus Jaspersen (1777-1847) som birkedommer (Chronik Esgrus I, 1990, 171). I 2. Angler distrikt sluttede Kær herreds otte godser, der alle var beskedne af størrelse, sig også sammen om en fælles retshåndhævelse. Efter 1805 var godsretterne underlagt Overkriminalretten i Slesvig.

Fra nedennævnte 31 godsjurisdiktioner er registreret 110 eksekverede dødsdomme, de fleste kvinder brændt for trolddom. Rolf Schulte nævner de til stadighed opblussende små kædeprocesser, som fundt sted mellem 1610 og 1640 i godsområderne i Slesvig og Holsten og skriver, at »Gutsgerichte verhängten im Gegensatz zu den Gerichten in den Ämtern im allgemeinen schnell und oft Todesurteile« (Schulte 2001, 42 og 153, note 245). Særlig markant ses det i Svans og Dänischwohld, hvor der 1613-1618 blev brændt mindst 39 personer for trolddom.

Godsjurisdiktioner med henrettelser 1551-1841

Nordslesvig

Gram	1713	Maren Pedersdatter	Barnemord
	1816	Anders Lydomhede	Mord
Stoltelund	1762	Elsche Oluffs	Barnemord
Søgaard-Aartoft	1781	Jonas Petersen	Mord

Angel

Borby	1632	Anna Nagels	Trolddom
	1632	Anneke Hansen?	Trolddom
Brunsholm	1637	Ingeborg Bruns	Trolddom
Buckhagen	u.å.	Karen Wickels	Trolddom
Gelting	1686 (før)	Heilcke Claussens mor og bedstemor	Trolddom Trolddom
		(i.e. »die Geltinger Hexen«?)	
Lindaa	1557	Margaretha Lungken	Trolddom
(Dänisch Lindau)		Margaretha Karstensen	Trolddom
		samt 8 andre kvinder	Trolddom
Ohrfeld	1630/40	Kvinde	Trolddom
Runtoft (Rundhof)	1712	Kvinde	Giftmord
	1730	Anna Asmussen	Barnemord (FH)
	1700-årene	Kvinde	Giftmord x 3
Røst	1551	5 kvinder	Trolddom
	1551	Der Koster	Trolddom
	1551	Nogle kvinder (= 3)	Trolddom
	1632	Anna Stiges	Trolddom
	1638	Anna Lundt	Trolddom
	1641	Ellen Lasses	Trolddom
Schwensby	1737	Jes Lydiksen	Mord
Tøstrup	1812	Anna Hedwig Callsen	Giftmord
Ø (Oehe)	1740	Peter Braeck	Mord
	1740	Asmus Friedrichsen	Mord
	1740	Johann Hinrich Hansen	Mord
	1740	Peter Jensen	Mord
	1740	Detlef Uhlen	Mord

Svans

Damp	1817	J.H. Wohlgehagen	Mord
	1817	Margaretha Thies	Mord
Eschelsmark	1600 ca.	NN	Trolddom
Grünholz	1757	Lena Jessen	Barnemord (FH)

Hemmelmark	1635	Hein Diversen	Trolddom
	1635	Leen Kruse	Trolddom
	1635	Anne Pollen	Trolddom
Ludwigsburg	1700-årene	Kvinden Junke	Mord
	1841	L.W. Stieber	Mord
Maasleben	1580 ca.	Anneke Grevers	Trolddom
Saxdorf	1600 ca.	NN	Trolddom
Stubbe	1568	Else Piepgrass	Trolddom
	1600 ca.	NN	Trolddom
	1615 (før)	Flere kvinder (= 3)	Trolddom
	1615	4 kvinder	Trolddom
Ukendt gods	1613	7 kvinder	Trolddom
<i>Dänischwohld</i>			
Altenhof	1615	Abel Lafrenzen	Trolddom
	1730	J.V. Rosenberg	Snigmord
Dänisch Nienhof	1613	Anneke Basche	Trolddom
	1613	Benedict Basche	Trolddom
	1615	2 kvinder	Trolddom
	1618	5 kvinder	Trolddom
Grünwald	1588	Nogle kvinder (= 3)	Trolddom
	1633/34	5 gamle kvinder	Trolddom
Noer	1546	NN	Trolddom
Seekamp	1615	Abelke Kohberg	Trolddom
	1615	Engelke Krabbenhöft	Trolddom
Sehestedt	1626 (før)	2 personer	Trolddom
Windebye	1573	Gretje Wrage	Trolddom
	1608	Dinnies Gehrkes kone	Trolddom
	1608	Margareta Arens	Trolddom
	1608	Wibke Schultz	Trolddom
	1615	Catrine Kockes	Trolddom
	1617	Catharina Kruse	Trolddom
	1617	Leen Braden	Trolddom
	1617	Trine Godtke	Trolddom
	1617	Trine Jessen	Trolddom
	Ukendt gods	1613	Abelke Röpenstorp
1613		2 kvinder	Trolddom
<i>Kær herred</i>			
Fresenhagen	1578/82	Nogle kvinder (= 3?)	Trolddom
Lütjenhorn	1752	Maren Peters	Barnemord

Skarprettere

Oversigten er primært udarbejdet på grundlag af Johann Glenzdorf og Fritz Treichels *Henker Schinder und arme Sünder* (1970) og Egill Snorrasons: Helstatens skarprettere og deres skiftende ægteskabsforbindelser i 1600- og 1700-tallet (*Personalthistorisk Tidsskrift* 1994:2, s. 166-215)

Burg/Fehmarn

- Stengel, Borchard (c.1626-1686)	- 1654
- Stengel, Andreas (d.1669)	1654? – 1669
- Querngester, Hans Jürgen	- 1690?
- Stengel, Hans	1690? –
- Werner, Martin (c.1657-1703)	- 1703
- Pflug, Wilhelm (c.1676-1725)	- 1725
- Querngester, Philipp Henning (1694-1781)	1725? –
- Untermann, Christian Hartwig (1751-1793)	1774? – 1793
- Untermann, Johann Christian (1774-1837)	1794? – 1837

Eckernförde

- Pickel, Wendel (d.1647)	- 1642
- Seiler, Bertel (d. før 1695)	(1680)
- Pflug, Hans (d.1683)	- 1683
- Höcker, Hans Dietrich	(1682)–(1685)
- Pickel, Christian Albrecht (1664-1729)	- 1689
- Friedberger, Johann (d.1698)	- 1698
- Pickel, Christian Albrecht (1694-1779)	- 1731
- Röseler, Lorenz (1689-1773)	1731 – 1741
- Appel, Elias	(1755)–(1757)

Flensborg

- Eggert Carnifex	?	5)
- Petrus Carnifex	?	5)
- Mester Joachim (d.1573)	(1560)– 1573	6)
- Mester Hermann (d.1580)	1573 – 1580	7)
- Mester NN (d.1585)	1580? – 1585	8)
- Mester Baltzer	(1589)	9)
- Mester Petter	(1592)	10)
- Geltzer / Jeltzer, Gottfried (d.1675)	1654 – 1675?	
- Geltzer / Jeltzer, Vitus (d.1661)	- 1661	
- Scheermesser, Johann Friedrich (f.1654)	1676 – 1687	
- Möller, Hans Hermann (d.1713)	1687 – 1709	

- Möller, Friedrich (1685-1740)	1710 - 1740
- Hennings, Franz Wilhelm (1695-1772)	1740 - 1758
- (Brand, Johann Andreas)	(1743 - 1747)
- Hennings, Eberhard Martin (1725-1775)	1758 - 1775
- Hennings, Georg Philipp Wilhelm (1741-1810)	1775 - 1785?
- (Röseler, Hinrich Christian)	(1775 - 1778)
- (Schwartz, Johann Conrad)	1778 - 1781
- (Ruff, Johann Adam Jacob)	1782 - 1786
- Hoscheroth, Hinrich Martin (1761-1820)	1789 - 1815?

Haderslev

- Georgius	(1609)
- Hintze, Martin	- 1639
- Beseler, Hans (d. før 1664)	1639 - 1663
- Beseler, Julius (II) (d.1681)	1664 - 1681
- Soltwedel, Christoph (d.1704)	1686 - 1704
- Seiler / Seyler, Caspar (d.1737)	1704 - 1728
- Pflug, Augustinus (c.1696-1728)	1727 - 1728
- Møller, Johann Christian (1681-1760)	1728 - 1740
- Wagner, Jochum (Joachim) (1715-1783)	1740 - 1783
- Wagner, Lorents (1752-1803)	1783 - 1803

Husum

- NN	1582 -
- Möller, Albrecht (c.1570-1633)	1595?- 1630
- Möller, Philipp (1606-1655)	- 1655
- Meyer, Tobias	1657?-
- Möller, Johann Philipp (1645-1691)	1682 - 1691
- Möller, Joachim Hinrich (1681-1715)	- 1715
- Asthusen, Caspar Jacob Philipp (1690-1734)	1716?- 1734
- Möller, Philipp Joachim (1706-1772)	1733 - 1752?
- Möller, Christian Albrecht (1752-1792)	1772?- 1792
- Möller, Christian Albrecht (1785-1827/28)	1804 - 1827

Rendsborg

- Hardenack, Joachim (d.1636)	- 1626?
- Soltwedel, Martin (d.1671)	1642 - 1671
- Soltwedel, Gottfried (d.1685)	1671 - 1685
- Soltwedel, Philipp (1660-før 1702)	1685 - 1701?
- Appel, Johann Christian	1702 - 1707
- Soltwedel, Gottfried (1686-1731)	1707 - 1731

- Möller, Philipp (1710-c.1741)	1731 – 1741?
- Soltwedel, Viet (1718-1766)	1736 – 1741
- Hennings, Johann Heinrich (c.1705-1780)	1742?– 1780?
- Grau, Caspar Friedrich (1774-1821)	1817 – 1821
- Weber, Johann Friedrich (c.1796-1839)	1827 – 1839

Slesvig

- Jürgen	- 1551
- Mester Wulff	1551 – 1556
- Mester Hans	1556 – 1557
- Kock, Jochim	1557
- Lange, Paul	1557 – 1558
- Mester Hans	1559 – 1566?
- Mester Matz	1567
- Mester Wilm	1567
- Mester Marten	1567 – 1572
- Mester Klawes	1572 – 1574
- Mester Caspar	1575 – 1577
- Hans	1577 – 1581
- Asmus	1581
- Eddelmann, Paul	1581
- Alten, Jürgen	1581 –
- Witt, Thomas	1583 – 1590?
- Richter, Hans	1619 – 1625
- Hardenack, Joachim (d.1636)	1626 – 1636
- Haxen (Hass), Jacob (d.1648)	1636 – 1648
- Mester Hans (d.1657)	1648 – 1657
- Möller, Caspar (f.1616)	?
- Beseler, Julius (II) (d.1681)	1658 – 1665
- Darfeld, David (d.1676)	1665v– 1676
- Soltwedel, Christoph (d.1704)	1676v– 1685
- Röseler, Stephan (c.1629-1689)	1685 – 1686
- Röseler, Lorenz (c.1656-1749)	(1688/92)
- Möller, Christopher (d.1695)	1686 – 1695
- Pflug, Bartholomæus (d.1718?)	1695 – 1718
- Asthusen, Caspar Jacob Philipp (1690-1734)	1716?– 1734
- Polster, Christian (d.1736)	1722 – 1736
- Polster, Nicolaus	(1740)
- Möller, Philipp Joachim (1706-1772)	1752 – 1772
- Möller, Joachim Hinrich (1744-1798)	1773 – 1798
- Hoscheroth, Hinrich Martin (1761-1820)	1799 – 1815?

Sønderborg

- Jeronimus	(1604)	
- Volkers, Christian	1617 –	
- Sappe, Joachim (d.1630)		– 1630
- Beseler, Jochum (Joachim) 3*	1630 – 1632	
- Beseler, Julius (I) 3*	1632 – 1640	
- Conradt, Jürgen (d.1670)		– 1656
- Möller, Caspar (d.1683)	1659 – 1680	
- Seiler, Claus (d.1686)	1680 – 1686	
- Mester Erik	(1680)	
- Stengel, Augustin (1660-1717)	1686 – 1717	12)
- Bambs, Johann Andreas (1686-1730)	1718 – 1730	12)
- Walter, Johann Hinrich (c.1701-1737)	1731 – 1737	12)
- Bambs, Andreas (1722-1795)	1747 – 1795	12)
- Stöckler, Johann Christoph (1754-1824)	1796 – 1824	12)

Tønder

- Hansen, Tobias	(1593)	
- Volkers, Christian	1611 – 1613	
- Koch, Diederich	(1614)	
- Volkers, Christian	1616 –	
- Sappe, Joachim (d.1630)	(1620)	
- Möller, Morten	1620 – 1625	
- Beuerwisch, Heinrich	1625 – 1630	
- Beseler, Jochum (Joachim) 3*	1630 – 1632	
- Geltzer, Gottfried (c.1600-c.1651)	1633 –	
- Geltzer, Hans Gottfried (c.1638-1699)	1659 – 1675	
- Geltzer, Hans (d.1683)	1675 – 1683	
- Asthusen, Erich Eberhard (1661-1721) 1*	1683 – 1702	
- Asthusen, Ismael (1691-1730)	1707 – 1710	
- Stöckler, Johann Christoph (1688-1739) 2*	1722 – 1739	13)
- Stöckler, Johann Christoph (1726-1781)	1748 – 1781	13)
- Stöckler, Eberhard (1772-1846)	1790 – 1842	13)

Aabenraa

- Geverdts, Valentin (d.c.1656)	(1640)	
- Geltzer, Gottfried (c.1600-c.1651)	1644 – 1651	
- Beseler, Hans (d. før 1664)	1651 – 1653	
- Beseler, Julius (II) (d.1681) 4*	1664 – 1672	
- Geltzer, Hans Gottfried (c.1638-1699)	1672 – 1675	

- Wagner, Vitus (d.1713)	1676 – 1678
- Asthusen, Erich Eberhard (1661-1721) 1*	1684 – 1702
- Soltwedel, Hans Christoph (d.1740)	1702 – 1740
- Röseler, Hinrich Christoph (1716/22-1788)	1743 – 1788

Andre lokaliteter:

Lundtoft herred/Kliplev

- Fuchter, Jochim (d.1713).

Kappel/Rundhof

- Soltwedel, Wigand (f.1668)

Ærø

- Geltzer, Hans Christian (1679-1730)   1704 – 1730   55   2019
     Havde i perioder skarpretter fælles med Langeland

Noter

1. Erich Eberhard Asthusen er formentlig efter sit fejlhug fortsat i embedet i Tønder, men ikke i Aabenraa (måske skete fejlhugget sidstnævnte sted).
2. Ifølge PT 1970 (Snorrason/Treichel) overtog J.C. Stöckler embedet 1729.
3. Der synes at være nogle uoverensstemmelser i PT 1970, nr. 21-22 vedr. de to Beselere. De anføres som far og søn, men måske er de identiske.
4. Julius Beseler udførte 1668 en hængning i Aabenraa, men tilkaldes fra Tønder (SøM 1926/27, 126).
5. Claeden I, 607.
6. Rodeboeck – Reinhusen nr. 224.
7. Rodeboeck – Reinhusen nr. 333.
8. Reinhusen nr. 523.
9. Rodeboeck s. 166.
10. Rodeboeck s. 174.
11. Lass I, 67.
12. Personalhistorisk Tidsskrift 1980, 199f.
13. Personalhistorisk Tidsskrift 1970, 153ff.

Når der forekommer huller i rækkefølgen af skarprettere, kan der være tale om, at enken en tid har ført embedet videre ved ansatte knægte, indtil hun blev gift igen eller en søn eller svigersøn kunne overtage embedet. I Sønderborg valgte Magdalene Möller i 1737 således, efter at have været gift tre gange, med Augustin Stengel, Johann Andreas Bambs og Johan Hinrich Walter, selv at stå for embedet i årene indtil 1747, da sønnen Andreas Bambs som 25-årig kunne tage over, hvorefter han havde skarprettertjenesten i 48 år.

Mindesten for rettersteder

Nordslesvig

Haderslev: Olestenen er en meterhøj granitpæl, som markerer henrettelsen 1826 af Oluf Lassen. Stenen, som er uden indskrift, står i haven til villaen Marie Margrethevej 5, nær sin oprindelige plads. – Ill.: T.O. Achelis: Haderslev i gamle Dage. II. 1929, 362 – Se også Marquardsen 1826, 56.

Højer herred: Sten rejst 1856 på eller ved bronzealderhøj, lige op til Galgevej c. 2 km V for Sønder Sejerslev. Hvidmalet med sort indskrift: »Hoyer Herreds Rettersted«. Skal have stået indtil 1920.

Lø herred: Stor natursten få meter syd for vejen Galgemark, knap 1 km SØØ for Brede. Opsat o. 1982. Indskrift: »Galgemark Lø Herreds Rettersted«. – Ill.: Foto fra 1980-erne. Se s. 162.

Løgumkloster birk: En meterhøj granitpæl, kalder »æ Gallepæl«, c. xxx m S for Løgumkloster. Skal ifølge forskellige kilder have båret en indskrift »Løgumkloster Birks Rettersted« eller »Lø Herred og Løgumkloster Birks Rettersted«. I 1940 ikke længere spor efter tekst. – Ill.: Jens Kr. Krarup: Løgumkloster før og nu. 2. udg. 1974, 66. – Vestkysten 22.2.1983

Nybøl herred: (På galgebakken såvel dansk som preussisk mindesten over faldne 1864)

Nørre Rangstrup herred: På Nujbjerg NV for Agerskov blev en sten med indskriften »N.-R. H. Rettersted« opsat 1950, senere fjernet, men genopsat 2000. – Ill.: Foto 2000. Se s. 137.

Slogs herred: Sten V for Bredevad, c. 600 m V for Galgebro. Muligvis opsat midt i 1800-årene. Stenen gik 1934 i tre stykker, men blev samlet og genopsat. Flyttet i 1950-erne i forbindelse med vejomlægning. Indskrift: »Slux Herreds Retter-Sted«. – Ill.: SØM 1936-37, 55 – SØM 1986, 246 (efter foto i Hist. Saml., Aabenraa) – Privatfoto o. 1997. Se s. 25.

Tønder herred: Ifølge Andresen (1906) markede en sten da retterstredet på Galgefenne ved Galgestrøm – Stenen ved Sæd markerer den uærlige begravelse af Karen Christens i 1712. Den store firkantede sten, som senere nævnes i Ubjerg kirkebog og må være opsat kort efter begivenheden, havde følgende indskrift: »Allhier ist durch den Büttelknecht hengeschleift und verscharrt der Leib der Karen Christens aus Seet, weil sie an ihr selbst und an ihren vier Kindern durch Gift eine verfluchte Mordthat begangen hat im Jahre 1712« (Paa dette sted er af bøddelknægten henslæbt og nedgravet legemet af Karen Christens fra Sæd, fordi hun i året 1712 ved gift har begået et forbandet mord på sig selv og på sine fire børn) – Ill.: SØM 1933-34,

s.179-90 – Nordelbingen 17-18, 1942, 139 – Personalhistorisk tidsskrift 1994:2, 243.

Varnæs birk (Lundtoft herred): Tokkeshøj V for Varnæs. Da man o. 1830-40 fjernede det øverste af bakketoppen, blev der fundet skeletdele fra henrettede. De blev gravet ned igen, og en sten blev opsat for at markere stedet. Stenen er senere forsvundet.

Sydslesvig

Bøking herred: Sten fra 1800-årene ved landevejen mellem Klokries og Wegacker med indskriften »Böckin harder Richtstätte«. En minigalge er opsat på vejviserskiltet til stedet, som nu er et anlæg under Denkmalschutz.

Flensborg: Ved grænsen af Jaruplund Mark står der en sten med årstallet (i.e. 1820) (SøM 1934-35, 151)

Kær herred: Sten SV for Sønder Løgum på »Gallepol«. I 1898 stod sten med indskrift »Karr harder Richt stätte«. I 1952 fandtes en korsmærket sten, hvor galgen havde stået. I 1996 står der ved landevejen mellem Sønder Løgum og Lexgaard, skråt overfor Haidburg en mindesten over den tidligere »Halsgericht der Karrharde«.

Nørre Gøs herred: Sten NØ for Bredsted. Nærmere placering ukendt (2,5 km fra B. på Gerichts-hügel«?)

Rendsborg: Sten i brolægningen på Paradepladsen, ca. 40 m foran apoteket, markerer stedet, hvor kaptajn Dethlef Prætorius blev halshugget 1725 (Ill.: Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. 1966, xxx – Jahrbuch für Schleswig-Holstein (Rendsburg) 58 : 1996 (1995), 80).

Ugle herred: (På galgebakken østrigsk mindesmærke over faldne 1864)

Kilder og litteratur

Utrykte kort

- Ottendorff 1655: »...Abriss der Insel Alsen...Henrich Ottendorff Anno 1655«. Henrich Ottendorffs kort over Als og Sundeved 1655 i Det kgl.Bibliotek. Kortsamlingen. Delvis publiceret af Jørgen Paulsen i: Et landkort over Als og Sundeved 1655. 1990.
- Udskiftningskort 1772-1797 (Landsarkivet, Aabenraa): Nr. 1 Agerskov 1797, nr. 24 Erlev 1796, nr. 29 Hammelev 1792, nr. 41 Hygum 1792, nr. 115 Lavensby 1772
- Udskiftningskort Guderup 1772-73 (Rigsarkivet, Kbh.)
- (Videnskabernes Selskabs Konceptkort 1778-1812) (Kort og Matrikelstyrelsen, København).
- Udskiftningskort SA 402 A.4.304 Wees und Oxbüll 1782. (Landesarchiv Schleswig)
- Kort over Haderslev Nørremark 1788/1797. (Haderslev byhistoriske Arkiv)
- Situationens Carte over Mögeltönder, Dahler, Emmerlev, Jerpsted, Höyer, Skadz, Randrup og Ballum sogne, beliggende mellem Brede og Tönder Aae....1792 (Landsarkivet, Aabenraa).

Trykte kort

- Mejer 1639-1641: Johannes Mejers kort over det danske rige. Udg. af N.E. Nørlund. Bd. 3: Aabenraa amt. 1942, pl. 34 Horsbyg, pl. 55 Mjøs, pl. 64 og 67 Aabenraa, pl. 72 Kolstrup, pl. 102 Hjordkær og pl. 107 Aarslev.
- Mejer 1648-52: Die Landkarten von Johannes Mejer, Husum, aus der neuen Landesbeschreibung der zwei Herzogtümer Schleswig und Holstein von Caspar Danckwerth D. 1652. Mit einer Einleitung von Dr. Christian Degn neu herausgegeben von K. Domeier und M. Haack. Hamburg-Bergedorf, 1963, pl. X Husum, pl. XI Tønder amt, pl. XV Aabenraa, pl. XVI Fyrstendømmet Sønderborg og pl. XIX Slesvig by.
- VSK 1783: Kort over den Sydlige Deel af Fyen tillige med det tilgrændsende Stykke af Hertugdømmet Schleswig saavelsom Øerne Langeland, Taasinge, Ærøe, Als .... Tegnet af H. Skanke 1783. 1:120.000. Udgivet af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.
- H. du Plat 1804-05: H. du Plat: Karte des Herzogthums Schleswig in XIV Blättern 1:57.600. 1804-05. Neu aufgelegt in 8 Teilkarten 1:100.000. Herausgegeben Landesvermessungsamt Schleswig-Holstein. 1983 (efter original i Det kgl. Håndbibliotek, København).
- VSK 1805: Kort over Tønder og Lugumcloster Amter, samt Deele af Haderslebbuus Apenrade Flensborg og Bredsted Amter .... Reduceret og tegnet af T. Bugge og F. Wilster Aar 1805. 1:120.000. Udgivet af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.
- KM DK 1975-1994: Kort- og Matrikelstyrelsen Danmark 1:25.000: Kortblade vedr. Nordslesvig.
- LSH D 1980-1983: Landesvermessungsamt Schleswig-Holstein. Topographische Karte Deutschland 1:25.000 (Udarbejdet fra sidst i 1870erne. Fra 1881 disponible for hele Slesvig-Holsten: Kortblade vedr. Sydslesvig.

Byprospekter og byplaner

Klose, Olaf og Lilli Martius: *Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Neumünster, 1962. I: Text. II: Bildband: Angel (S 1), Flensburg (F 8 og 9a), Slesvig (S 14 og 26) og Tønning (T 11, 13 og 37).

Pontoppidan, Erik: *Den danske Atlas. Bd. 7: Hertugdømmet Slesvig*. Udgivet og forfattet af Hans de Hofman. 1781/1971: Flensburg, Haderslev, Slesvig, Sønderborg og Aabenraa.

Redlefsen, Ellen: *Flensburg in alten Bildern*. 2. Auflage. Flensburg, (1963), pl. 1, 4, 9, 11.

Resen, Peder Hansen: *Kobberstikkene fra Peder Hansen Resens Atlas Danicus 1677*. Udgivet ved Ib Rønne Kejlbø. 1974, pl. 82: Sønderborg.

Schlee, Ernst: *Die Stadt Schleswig in alten Ansichten*. 2. udg. Schleswig?, 1979, pl. 14 og 110.

Utrykte kilder

DKC, Det kulturhistoriske Centralregister, Nationalmuseet: Udskrifter vedrørende rettersteder i Sønderjyllands amt fra følgende sogne:

Haderslev amt: Sdr. Hygum og Agerskov

Tønder amt: Emmerlev, Ballum, Brede, Døstrup, Løgumkloster, Bylderup og Møgeltønder

Aabenraa amt: Bov, Uge, Varnæs, Hjordkær og Rise sogn.

Rodeboeck 1560-1608: Stadtarchiv Flensburg nr. A 33 (fotokopi i Arkiv- og Studieafdelingen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)

O. H. Mollers samlinger vedr. Haderslev amt (Præsteindberetninger til Thurah 1754) (Rigsarkivet Håndskriftsamlingen XI. B. 27).

Verzeichnis der im Herzogthum Schleswig in Verhaft gewesenen Verbrecher, nebst den Beschreibung derselben, so wie einer Angabe der Verbrechen und Strafen. 1802-1866. (Landsarkivet i Aabenraa. 1816-1847 er benyttet. Før 1816 er oplysninger om eksekveringer af domme ikke anført, jf. cirkulære 21. okt. 1815, at »Tiden naar Dommene ere exequerede, skal anføres på Listerne over criminelle Fanger«. Årg. 1848-1866 ukomplet, således mangler 1850-1859, bortset fra 1851:II.

Trykte kilder

Kirkelige kilder:

Glücksburgensia. Petri Patris et filii item Nic. Brunonis Diliciae uespertinae (1522-1664, præsteoptegnelser fra Sottrup i Sundeved). Del af: Peter Thomsen: Beiträge zur Glücksburgischen Kirchen- und Predigergeschichte zumeist aus handschriftlichen Quellen (*Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* 2. Reihe, Bd. 4 (Kiel, 1906-09), 179-258).

Reinhusen, Johannes: *Annales Flensburgenses 1558-1604*. Herausgegeben von Franz Gundlach. Kiel, 1926 (Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins : 1).

Das älteste Aastruper Kirchenbuch (1574-1617). Von Pastor Thomas Matthiesen (*Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte*. 2. Reihe, Bd. 7 (Kiel, 1918-25), 434-60).

- Åbenrå annaler 1524, 1584-1694* (Optegnelser af Johannes Generanus og Georg Hübschmann). Ved Niels Black Hansen. 1954 (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 14).
- Kirkebogen for Nørborg paa Als 1621-1776. Udgivet af E. Høyer Møller (*Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Litteraturhistorie*. 1. række, bd. V (1869), 276-352, VI (1871) 45-80 og 137-85).
- Hauch-Fausbøll, Th.: *Slesvigske Kirkebogsuddrag*. 1908 (Haderslev Marie Kirke 1737-1808, Haderslev Landsogn (Gl. Haderslev) 1666-1809).

Retslige kilder:

- Herzog Adolfs Urteibuch 1544-1570*. Schleswigsches Rechtsleben um die Mitte des 16. Jahrhunderts. Herausgeben von Wolfgang Prange. Neumünster, 1985 (Quellen und Forschungen, 87).
- De Hansborgske Domme 1545-1578*. Ved Emilie Andersen samt A. Andersen, Troels Fink og Peter Kr. Iversen. 1994, bd.1-3.
- Die Dingprotokolle der Westerharde Föhr und Amrum 1658-1671*. Herausgegeben von Volkert F. Faltings. Neumünster, 1990-92. 1-3 i 2 bind (Quellen und Forschungen, 95, 99).
- Grønlund, David: *Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker*. 1780. 2. udg. 1973.
- Stemann, C.L.E. von: *Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert*. Flensburg, 1855 (med udvalg af især underrettsafgørelser 1626-1727).
- Thygesen, Frants: *Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800*. 1968 (s. 137-235: Udtog af tingbøger, især 1690-1730).
- Collegial-Tidende for Danmark 1798-1848* (fra 1814 med vigtigere justitssager fra Overretten i Slesvig).
- Eggers, C.U.D. Freiherr von: *Entwurf eines peinlichen Gesetzbuchs für die Herzogthümer Schleswig und Holstein*. Kiel, 1808.
- Statsrådets forhandlinger 1848-63*. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. 1954-1970. Bd. 1-9 (heri kongens resolutioner vedr. idømte dødsstraffe).

Andre kilder

- Med egen hånd : Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*. Udgivet af Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen. 1994.
- Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644*. Udgivet ved A. Andersen. 1964 (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 32).
- Olerarius, Adam: *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscovitischen und Persischen Reyse*. Schleswig, 1656. Neudruck mit Nachwort von D. Lohmeier. Tübingen, 1971.
- Heimreich, A.: *Nordfriesische Chronik*. Herausgegeben von N. Falck. Tondern, 1819. Bd. 1-2. Neudruck. Wiesbaden, 1973. Bd. 1-2 i et bd. Originaludgave 1666.
- Petreyus, Petrus: *Von der Stadt und dem Amt Tondern und vom Deichwesen / 1740* zusammengetragen durch Petrum Petrejum. Hrsg. von Albert Panten und Heinz Sandelmann. Bredsted, 1993 (Nordfriisk Instituut; Nr. 120).
- Elsmark-dagbogen 1748-1835*. Udgivet af Bent Jørgensen. 1993.
- Lass, J.: *Sammelung einiger Husumischen Nachrichten*. Unveränderter Nachdruck der

- kompletten Ausgabe Flensburg 1750ff. Mit einer Nachwort von Ulf Dietrich v. Hielmcrone. Herausgegeben in Verbindung mit dem Nordfriisk Instituut. St. Peter-Ording, 1981. 1-4 i et bind (NF-Reprint Nr. 3).
- Weitemeyer, H. (udg.): Af præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarh. (indberetninger fra 1760-erne til biskop Bloch) (*Sønderjyske årbøger* 1910, 158-222 og 1913, 77-160, 253-70).
- Claeden, Georg: *Monumenta Flensborgensia*. Flensburg, 1765-73. Bd. 1-2:1 (DCB).

Skillingsviser og andre samtidige beretninger om henrettelser

- 1749 Flensburg: Andreas Martensen Lindskogh.
- 1765 Egen herred: Christian Matthisen.
- 1774 Fehmarn: Anna Paulsen.
- 1780 Haderslev herred: Anders Alexandersen.
- 1817 Eckernförde herred: J. H. Wohlgehagen og Margaretha Thies.
- 1821 Flensburg: De fem sømænd og Jørgen Jørgensen.
- 1826 Haderslev: Oluf Lassen.
- 1854 Fehmarn: C.H.F. Bohnensack.

Litteratur

- Achelis, Th.O.: *Haderslev i gamle dage 1292-1800*. 1926-29. Bd. 1-2.
- Andresen, Ludwig: *Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627)*. 1939.
- Andresen, Ludwig: Das Kreisschlagen bei Hinrichtungen (suppleret af Th.O. Achelis) (*Die Heimat* 1928, XXXVIII, 166-67 og 1929, XXXIX, 90-92).
- Andresen, Ludwig: Schlagen des Kreises bei Hinrichtungen (suppleret af Max Pappenheim) (*Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1928, LVII, 503-05, 506-09)
- Anger, Siegfried: Die Folter in Rechtssagen und in der Strafrechtspflege Schleswig-Holsteins (*Die Heimat* 1997, bd. 104, 23-33).
- Beccau, Christian Ulrich: *Geschichte Husums bis zur Ertheilung des Stadtrechts*. 1840. Reprint: St. Peter-Ording, 1988.
- Carstens, Goslar: Die Harde als alter Gerichtsbezirk (*Schleswig-Holsteinische Anzeigen* 1963, 225-31)
- Diedrichsen, J.: Hexenprozesse in Angeln (*Jahrbuch des Angeler Heimatvereins* III, 1932, 27-47)
- Dülmen, Richard van: *Theater des Schreckens. Gerichtspraxis und Strafrituale in der frühen Neuzeit*. 4. Auflage. München, 1995.
- Dörfer, Th.: Bemerkungen über die vormalige und jetzige Verfassung der Patrimonialgerichte in den Herzogthümern Schleswig und Holstein (*Staatsbürgerliches Magazin* V, 1825, 468-90)
- Feddersen, Friedrich: *Beschreibung der Landschaft Eiderstedt*. Altona, 1853.
- Flensborg bys historie*. Redaktion: Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt, Knud Kretzschmer. 1953. Bd. 1
- Flensborg. Geschichte einer Grenzstadt*. Flensburg, 1966 (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 17).

- Freytag, Erwin: Diebe und Einbrecher im Amte Flensburg (*Jahrbuch des Heimatvereins der Landschaft Angeln* 1953, Jg. 17, 103-04).
- Fürsen, Ernst Joachim: *Der Hargesvogn im Herzogthum Schleswig unter besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1721-1867*. Kiel, 1973.
- Geertz, F.: *Geschichte der geographischen Vermessungen und der Landkarten Nordalbingens vom Ende des 15. Jahrhunderts bis zum Jahre 1859*. Berlin, 1859.
- Glenzdorf, Johann und Fritz Treichel: *Henker, Schinder und arme Sünder*. Bad Münden am Deister, 1970. Bd. 1-2.
- Gregersen, H.V.: *Slesvig og Holsten før 1830*. 1981.
- Grothe Nielsen, Beth: *Letfærdige Qvindfolk. Om Gisle Nielsdatter og andre barnemorder-sker*. 1982.
- Göttisch, Silke: »Vielmahls aber hätte sie gewünscht, einen andern Mann zu haben«. Gattenmord im 18. Jahrhundert (i Slesvig-Holsten 1700-1810) (Otto Ulbricht (Hg.): *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit*. Köln, 1995, 313-34).
- Hamer, Berthold: *Topographie der Landschaft Angeln*. Husum, 1994-95. Bd. 1-2.
- Heberling, Richard: Zauberei- und Hexenprozesse in Schleswig-Holstein-Lauenburg. Auf Grund des Aktenmaterials im Kgl. Staatsarchiv Schleswig (*Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. Bd. 45, 1915, 116-247).
- Hedemann-Heespen, P. von: *Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit*. Kiel, 1926.
- Henningsen, Gustav: *Heksejægeren på Rugård. De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*. 1991.
- Hentig, Hans von: *Straffen. Oprindelse, Formaal, Psykologi*. 1935.
- Hobe-Gelting, Georg von: *Die rechtliche Stellung der adlichen Güter und Gutsbezirke in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1805 bis 1928*. Kiel, 1974.
- Hoffmann, Birgit: Die Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein zwischen Reformation und Aufklärung (*Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte II*. Reihe, Bd. 34/35, 1978/79, 110-72).
- Holdt, A.C.C.: *Flensburg früher und jetzt*. Flensburg, 1884.
- Hoop, Edward: *Geschichte der Stadt Rendsburg*. Rendsburg, 1989.
- Hvidtfeldt, Johan: *Alsiske retsområder og tingsteder (Sønderjyske årbøger 1942, 17-57)*
- Hvidtfeldt, Johan: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805*. 1963.
- Hübertz, J.R.: *Beskrivelse over Ærø*. 1834/1919.
- Jacobsen, J.C.: *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*. 1966.
- Jensen, H.N.A.: *Angeln. Geschichtlich und topographisch beschrieben*. 1844. Ny udg.: Slesvig, 1922. Nyt oplag: Kiel, 1974.
- Jessen, Chr.: Zur Geschichte der Hexenprocesse in Schleswig und Holstein (*Jahrbücher für Landeskunde der Herzogtümer Schleswig-Holstein-Lauenburg*. Kiel, 1859, Bd. 2, 200-31).
- Johansen, Jens Christian V.: *Da Djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*. 1991.
- Jydske Lov 750 år*. Red. af Ole Fenger og Chr. R. Jansen. 1991.
- Kahlfuss, Hans-Jürgen: *Landesaufnahme und Flurvermessung in den Herzogtümern Schleswig, Holstein und Lauenburg vor 1864. Beiträge zur Geschichte der Kartographie Nordalbingens*. Neumünster, 1969.
- Karnick, Rudolf: Um den »armen Sünder«, der zum Tode verurteilt worden war,

- wurde einst ein Kreis gechlagen (*Flensburger Tageblatt* 14.6.1980 (Nr. 137, s. 26)).
- Kellenbenz, Hermann: *Schleswig in der Gottorfer Zeit 1544-1711*. Schleswig, 1985.
- Klindt-Jensen, Karsten: *Fortegnelse over historiske kort. Sønderjylland*. 1993. 1-3 i et bind.
- Kock, Chr.: *Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen*. Heidelberg, 1912.
- Reproudg. Kiel, 1975.
- Kragh-Nielsen, Niels H.: Tyvens lod (Galgestraffen) (*Skalk* 1984, nr.1, 18-25).
- Kragh-Nielsen, Niels H.: Øksen (Henrettelser i Danmark i 1800-årene) (*Skalk* 1990, nr.1, 18-27).
- Krogh, Tyge: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. 2000.
- Kröner, Wolfgang: *Freiheitsstrafe und Strafvollzug in den Herzogtümern Schleswig, Holstein und Lauenburg von 1700 bis 1864*. Frankfurt a.M., 1988 (Rechtshistorische Reihe, 63).
- Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. En oversigt*. Ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. 1944 (Vejledende Arkivregistraturer VI).
- Levander, Lars: *Brottsling och bödel. Ur samhällsdjupen i forna tider*. Stockholm, 1933. Reproudg. 1975.
- Livet i Ribe 1560-1700*. Udgivet af Ole Degn. 1971.
- Lomholt, Asger: *Landmåling og fremstilling af kort under bestyrelse af Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab 1761-1843*. 1961.
- Matthiessen, Hugo: *Bøddel og galgefugl. Et kulturhistorisk forsøg*. 1910. 2. opl. 1962.
- Matthiessen, Hugo: »Under en Balje«. Et Bidrag til Belysning af »levende Begravelse« som Dødsstraf for Kvinder (*Nordisk Tidsskrift for Strafferet* 8. årg., 1920, 276-83).
- Mortimer, John: *Henker*. Genf, 1976.
- Neergaard, Carl: Thinghøie og Thingdysser (*Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1902, 2. række, XVII, 292-327).
- Nielsen, M.H.: Da Bønderne i Rødding slog sig sammen mod Tyvene (*Sønderjysk Månedsskrift* 1936/37, 41-52).
- Paulsen, Jørgen: *Et landkort over Als og Sundeved 1655*. 1990 (Fra Als og Sundeved, 68).
- Petersen, Carsten: *Slesvigske præster*. 1938, (278-80 om præsters medvirken ved henrettelser).
- Philippson, Heinrich: *Alt-Schleswig*. (2:) Zeitbilder und Denkwürdigkeiten. Slesvig, 1928.
- Plöhn, Hans Arnold: Register der »Hexen« in Schleswig-Holstein (*Zeitschrift für niedersächsische Familienkunde*, Jg. 27, 1952, 66-67. Nachtrag von Erwin Freytag Jg. 28, 1953, 15) – (Personregister til Heberling, 1915).
- Redlefsen, Ellen: *Flensburg in alten Bildern*. 2. Auflage. Flensburg, 1963.
- Redlefsen, Ellen: Gerichts- und Gerechtigkeitsbilder im Bereich des Landgerichts Flensburg (*Schleswig-Holsteinische Anzeigen* 1963, 217-23).
- Sandelmann, Heinz: *Recht und Gericht im Volksleben der Bökingharde vom 15. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Bräist/Bredstedt, 1994 (Studien und Materialien, 28).
- Sandelmann, Heinz: Scharfrichter und Hinrichtungen im nördlichen Nordfriesland im 18. Jahrhundert (*Nordfriesisches Jahrbuch*, Neue Folge, Bd. 32/33, 1996/97, 195-206).
- Schmidt-Petersen: J.: *Die Orts- und Flurnamen Nordfrieslands*. Husum, 1925.
- Schroeder, Friedrich-Christian (Hrsg.): *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. und des Heiligen Römischen Reichs von 1532 (Carolina)*. Herausgegeben und erläutert von

- Friedrich-Christian Schroeder. Stuttgart, 2000 (Reclam Universal-Bibliothek : 18064).
- Schröder, Johannes von: *Topographie des Herzogthums Schleswig*. 2. udg. Oldenburg, 1854. Reproudg. 1973.
- Schulte, Rolf: »für einen hexen mann gescholten«. Männer in der Zeit der Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein (*Demokratische Geschichte* 10, 1996, 11-21).
- Schulte, Rolf: *Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein vom 16.-18. Jahrhundert*. Heide, 2001.
- Schütt, Hans Friedrich: *Flensburger Stadtrecht*. Flensburg, 1957.
- Selk, Paul (Udg.): Beiträge zur rechtlichen Volkskunde Schleswig-Holsteins. Nachträge zu Eugen Wohlhaupters gleichnamigem Beitrag (gesammelt von Harry Schmidt) (*Nordelbingen* bd. 38, 1969, 151-79 og bd. 39, 1970, 176-91).
- Skierka, Joachim: *Schleswig in der Statthalterzeit 1711-1836*. Husum, 1991.
- Snorrason, Egil: Helstatens skarprettere – og deres skiftende ægteskabsforbindelser i 1600- og 1700-tallet (*Personalthistorisk tidsskrift* 1994:2, 166-215. Kritik af Ole Bech Knudsen i PT 1995:2, 190-92 med replik af ES).
- Stemann, C.L.E. v.: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig*. 1866-67. Bd. 1-3.
- Sydslesvigs stednavne*. Ved Anders Bjerrum, Kristian Hald og Peter Jørgensen. Bd. 4: Kær, Vis og Ugle herreder samt Joldelund og Fjorde sogne. Ved Anders Bjerrum. 1979-86. Bd. 7:1-2: Nordangel. Ved Kristian Hald. 1948-79.
- Sønderborg bys historie*. Udg. af et udvalg ved Holger Hjelholt. 1960, bd. 1.
- Sønderjyske stednavne*. 1933-44, bd. 1-5 (Danmarks stednavne, nr. 3-7).
- Tamm, Ditlev: *Dansk retshistorie*. 2. udg. 1996.
- Tang Kristensen, Evald: *Danske Sagn som de har lydt i Folkemunde*. 2. udgave. 1980. Bind 1-8.
- Thygesen, Frants: Danske Lovs indflydelse i hertugdømmet Slesvig (*Danske og Norske Lov i 300 år*. Redigeret af Ditlev Tamm. 1983, 255-87).
- Thygesen, Frants: Lov og ret i Sønderjylland ca. 1500 til ca. 1750 (*Sønderjyske årbøger* 1982, 55-75).
- Thygesen, Frants: *Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800*. 1968.
- Trap, J. P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig*. 1864, bd. 1-2. Reproudg. 1975 med titel: Hertugdømmet Slesvig. Bd.1-2 + kortmappe.
- Trap, J. P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*. 1859, bd. 2, 1004-1040: Det blandede Distrikt.
- Trap, J. P.: *Danmark*. 5. udgave. Bd. X:1 Haderslev amt 1964, X:2 Tønder amt 1965, X:3 Aabenraa-Sønderborg amter 1967.
- Treichel, Fritz: Der Capitain (Hauptmann) wurde erschossen – und andere Hinrichtungen beim Militär in Glückstadt (*Steinburger Jahrbuch* 38, 1993/94, 265-76).
- Treichel, Fritz: Hexen und Zauberer in Schleswig-Holstein (*Zeitschrift für niederdeutsche Familienkunde* 1968, Jg. 43, 68-71).
- Treichel, Fritz: Weitere Hexen und Zauberer in Schleswig-Holstein (*Zeitschrift für niederdeutsche Familienkunde* 1978, Jg. 53, 142-43).
- Ulbricht, Otto: *Kindsmord und Aufklärung in Deutschland*. München, 1990.
- Ulbricht, Otto (Hg.): *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit*. Köln, 1995.
- Unverhau, Dagmar: »Meisterinnen« und deren »Kunsthfrewen« in Schleswig und in

- Angeln um die Mitte des 16. Jahrhunderts. Von magischen Frauengemeinschaften oder von Hexensekten? (*Jahrbuch für die Schleswigsche Geest* 1984, Jg. 32, 60-80).
- Unverhau, Dagmar: Von »Toverschen und Kunstfrowen« in Schleswig 1548-1557 (*Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte* Heft 22, 1977, 61-110 und Heft 23, 1978, 25-86)
- Unverhau, Dagmar: Von »Toverschen« und »Kunstfrowen« in Schleswig 1548-1557. *Quellen und Interpretationen zur Geschichte des Zauber- und Hexenwesens*. Schleswig, 1980.
- Wohlhaupter, Eugen: Beiträge zur rechtlichen Volkskunde Schleswig-Holsteins (*Nordelbingen* 16, 1940, 74-160 og 17/18, 1942, 51-88).
- Wolff, A.: Flensburger Hexenprozesse (*Aus Flensburgs Vorzeit*. Hft. 1. Flensburg, 1887, 17-37).
- Aabenraa bys historie*. Red. af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. 1961-67. Bd. 1-2.

Noter

Noter til kapitel 1:

1. C.-H. Tillhagen: Folklig läkekonst. Stockholm, 1958, 199.
2. Dansk Folkemindesamling nr. 3448, beretteren født ca. 1870. Optegnet 5.7.1941 af Andr. Lorenzen, Damholm.
3. Die Heimat 1959, 331.
4. Collegial-Tidende 1820, 773.
5. Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 40, 1992, 126.
6. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Amt Hütten und Dänischwohld IV, 1939, 34.
7. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Eckernförde e.V. 1988, s. 47 oplyser fejlagtigt, at Bode blev hængt.
8. Sprogforeningens Almanak 1902, 41f.
9. Oplyst 5.2.1998 af Jørn Querling Jacobsen, Tønder.
10. Schleswig-Holstein 1959, 221-22 oplyser, at hovedet blev sat på pæl, men det er urigtigt. Kongen havde formildet dommen til simpel livsstraf. Se Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig. Udgivet af v. Wöldike. Flensborg, 1854. Bd.1, 13.
11. Die Heimat 1957, 339.
12. Glenzdorf/Treichel 1970, bd. 1, 134.
13. Sønderjysk Månedsskrift 1988, 275-82.
14. Min fødeby Kabdrup, i Historisk Samfund for Sønderjyllands arkiv.

Noter til kapitel 2:

1. Troels Lund: Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede. Folkeudgave. 1903. Bd. 1, 37.
2. Levander 1933/1975, 261.
3. Sønderjysk Månedsskrift 1937/38, 105.
4. J. Fausbøl: Minder fra Agerskov sogn. 1910, 37f.
5. Tamm 1996, 43.
6. Jørgen Paulsen: Et landkort over Als og Sundeved fra 1655. 1990 (Fra Als og Sundeved, 68).
7. Oplyst 2002 af Palle Abramsson, Skovby, Ærø.
8. Schleswig-Holstein-Lauenburgsche Landesberichte 1847, 100f.
9. Schleswig-Holstein-Lauenburgsche Landesberichte 1846, 8.
10. Trap 5. udgave, X:1, 323.
11. Elsmark-dagbogen 1748-1853. 1993, 10.
12. Chronik des Kirchspiels Handewitt. 1990, 147.
13. Sønderjysk Månedsskrift 1985, 47.
14. Sønderjyske Årbøger 1938, 102.
15. Reinhusen 1926, nr. 10 og 1507.
16. Matthiessen 1910/1962, 44.
17. Beccau 1840/1988, 92.

18. Skalk 1984:1, 25.
19. Nordelbingen 17/18, 1942, (indenfor s. 51-88).
20. Philippsen II, 1928, 162.
21. Krogh 2000, 80f.
22. Lass 1750/1981, II, 81.
23. Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1928, 505.
24. Lass 1750/1981, II, 26 og 37.
25. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 39, 1979, 62f.
26. Lass 1750/1981, I, 79.
27. Schleswig-Holsteinische Anzeigen 1963, 228.
28. Lass 1750/1981, I, 115.
29. Lass 1750/1981, II, 17.
30. Philippsen II, 1928, 164.
31. Nordelbingen 38, 1969, 160.
32. Die Heimat 1905, 90-93.
33. Chronik des Kirchspiels Husby. 1976, 241.
34. Nordelbingen 38, 1969, 160.
35. Sønderjysk Månedsskrift 1933/34, 76ff.
36. Molbech, Chr.: Fragmente af en Dagbog skreven paa en Rejse i Danmark 1813. 1815, xxx.
37. Schütt i Flensburger Bilderbogen 14, 1993, 8.
38. Wolff 1887, I, 28 og Voigt: Flensburg. Ein Heimatbuch. 1929, I, 56. Navnet Hovedmandsbjerg skal ifølge Claeden (1773, 2:1, 10) stamme fra byens belejring i 1431, da hertugens Hauptmann havde anlagt en skanse her.
39. Flensborg Avis 19.5.1984 : Flensburg 700 Jahre.
40. Claeden I 1765-68, 362.
41. Reinhusen 1926, nr. 10 og 397.
42. Rodeboeck, 132.
43. Reinhusen 1926, nr. 1507 og 1518.
44. Redlefsen 1963, 61, ill. 14.
45. Flensborg Avis 19.5.1984 : Flensburg 700 Jahre.
46. Reinhusen 1926, nr. 305 og 366.
47. Klose/Martius 1962, II, ill.: Flensburg 8.
48. Nordelbingen 38, 1969, 161.
49. Claeden I 1765-67, 316.
50. Klose/Martius 1962, II, ill. Flensburg 9a.
51. Rodeboeck, 174 og Claeden 1765, I, 119 og 439.
52. Claeden 1773, 2:1, 59.
53. Ifølge Hamer 1994, I, 334 skete det i 1816.

Noter til kapitel 3:

1. Krogh 2000, 272-76.
2. Ulbricht 1995, 305.
3. Jacob Fabricius den Yngres optegnelser 1617-1644. 1964, 181.
4. Dansk præste- og sognehistorie X:A, 1977-85, 635 med Aage Dahls saml. og Carsten Petersen 1938, 253 som kilde. A. Andersen anfører i note (s. 397) til s. 31

- i Jacob Fabricius den Yngres optegnelser, at Peter Fabricius først blev afsat som sognepræst i Broager i 1636, men fratrådte som provst ca. 1631.
5. Claeden II, 1773, 60.
  6. Schulte 2001, 51.
  7. Thygesen 1968, 57f.
  8. Krogh 2000, 236-38.
  9. Thygesen 1982, 70.
  10. Thygesen 1983, 268ff., 283.
  11. Krogh 2000, 64f. nævner dog, at dette krav bortfaldt af besparelshensyn i perioden 1747-1758.
  12. Lass 1750/1981, II, 204.
  - 12a. Gregersen 1981, 268.
  13. Ulbricht 1990, 370.
  14. Hübertz 1834/1919, 108.
  15. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. 1966, 207.
  16. Beccau 1840/1988, 109.
  17. Åbenrå annaler 1954, 54. Svigersønnen var borgmester Claus Esmarch.
  18. Sønderjysk Månedsskrift 1963, 86.
  19. van Dülmen 1995, 32. De tre trin kan ligge bag udtrykket »3. grads forhør«.
  20. Landsarkivet Aabenraa, retsbetjentarkiver, tingprotokol Haderslev herred, 202 fol. 53a. Oplyst af Bodil Clausen, Augustenborg.
  21. Anger 1997, 28.
  22. Anger 1997, 28f.
  23. Krause: Kropp. 1938, 286f.
  24. Krogh 2000, 81.
  25. Krogh 2000, 462.
  26. Krogh 2000, 482.
  27. Treichel 1993/94, 266.
  28. Haderslev Amtsarkiv, Slesvigske registratur rød nr. 702, gengivet i Jyske Tidende 8.12.1974.
  29. K.A. Flade i Aabenraa Statsskoles Samfund Årsskrift 1954, 24.
  30. Lass 1750/1981, II, 76f.
  31. Fra Als og Sundeved 24, 1947, 54f.
  32. Franzen: Chronik Oehe-Maasholm. 4. Aufl. 1989, 21.
  33. Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542. Hrsg. von Ernst Michelsen. Kiel, 1920. Bd. 2, 60-61.
  34. Åbenrå annaler 1954, 27.
  35. Olearius 1656/1971, s. 767f.
  36. Dette reskript er i november 2001 forgæves eftersøgt på Landsarkivet i Aabenraa.
  37. Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum 1959, 221.
  38. von Eggers 1808, 431, § 2194.
  39. Krogh 2000, 290
  40. van Dülmen 1995, 103.
  41. Levander 1933/1975, 237.
  42. Claeden II 1773, 60.
  43. Die Heimat 1928, 67f.
  44. Lass 1750/1981, II, 25f.
  45. von Eggers 1808, 430, § 2189.

46. Marquardsen 1826, 54f..
47. Åbenrå annaler 1954, 27.
48. Lass 1750/1981, II, 100.
49. Sønderjysk Månedsskrift 1977, 77.
50. Skalk 1964:4.
51. Levander 1933/1975, 241.
52. Lass 1750/1981, II, 76f. og 1752/1981, III, 71.
53. Franzen: Chronik Oehe-Maasholm. 4. Aufl. 1989, 21.
54. Selk 1969, 164.
55. Treichel 1970, I, 69f.
56. Snorrason 1994, 176.
57. Marquardsen 1826, 56.
58. Olearius 1656/1971, 768.
59. Olearius 1656/1971, 768.
60. Fra Als og Sundeved 1926, 58.
61. Marquardsen 1826, 55.
62. J. Fausbøl: Minder fra Agerskov. 1910, 37.
63. Kinch: Ribe bys Historie II, 1884, 667.
64. Med egen hånd 1994, 56.
65. Schulte 2001, 61 og 151, note 213.
66. Treichel 1970, I, 64.
67. Treichel 1993/94, 266f.
68. Schleswig-Holstein-Lauenburgische Landesberichte 1847, 2. Jg., 87.
69. Holdt 1884, 241.
70. Snorrason 1994, 170f.
71. Hentig 1935, 58.
72. Ulbricht 1990, 375.
73. Ulbricht 1990, 52 og 371.
74. Sandelmann 1994, 268-80, 285.
75. I Deutscher Volkskalender 1935, 49 oplyses, at Hans Peter Skrædder blev hængt, men dels var denne straf afskaffet i 1771, dels var hængning ikke straffen for mord.
76. Snorrason 1994, nr. 2, 239 og 273.
77. Thygesen 1968, 71.
78. Glenzdorf/Treichel 1970, 62.
79. Selk 1969, 165.
80. Med egen hånd. 1994, 56.
81. Sønderjysk Månedsskrift 1977, 77.
82. Krogh 2000, 505.
83. Matthiessen 1910/1962, 112.
84. Vejle amts årbog 1910, 36f.
85. Tage Grodum i Dansk medicinhistorisk årbog 1988, 47.
86. Hugo Matthiessen i Nordisk Tidsskrift for Strafferet 1920, 8. årg., 277 og 281.
87. van Dülmen 1995, 121f.
88. Schleswig-Holstein-Lauenburgische Landesberichte 1847, 2. Jg., 108.
89. Levander 1933/1975, 247.
90. Andresen i Tondernsche Zeitung 16.9.1906, side 2, efter Sønderjyske Årbøger 1905, 104.

91. Lass 1750/1981, I, 65.
92. Schulte 2001, s. 68 og 115.
93. Heberling 1915, 200.
94. Unverhau 1980, 99.
95. Die Heimat 1932, 226.
96. Diederichsen 1932, 46f.
97. Heberling 1915, 192.
98. Heimreich 1665/1819/1973, II, 25.
99. Schulte 2001, 51-54.
100. Thygesen 1983, 259f.
101. Henningsen 1991 og Johansen 1991, 143f. og 188.
102. Schulte 2001, 67.
103. Jacobsen 1966, 247.
104. Sønderjysk Månedsskrift 1925/26, 62.
105. Sønderjysk Månedsskrift 1954, 63.
106. Chronik Esgrus I, 1990, 191.
107. Nordelbingen 39, 1970, 178.
108. Schulte 2001, 142.
109. Krogh 2000, 162.
110. Mikkel Eriksens efterladte manuskripter om Ærøs historie. 1988, 18 og Thygesen 1968, 91.
111. Krogh 2000, 184.
112. Krogh 2000, 183.
113. Schulte 2001, 80f.
114. van Dülmen 1995, 122.
115. Beccau 1840/1988, 37.
116. Reinhusen 1926, nr. 936.
117. Snorrason 1994, nr. 239.
118. Treichel 1993/94, 275.
119. Hauch-Fausbøll: Slesvigske Kirkebogsuddrag. 1908. s. 231f.
120. E. Bodenhoff: Dømt til Døden. En Tragedie fra 1864. 1917, s. 82f., 132.
121. Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2. R., Bd. 4 (1906-09), 214.
122. Sandelmann 1994, 247.
123. Sønderjysk Månedsskrift 1933/34, 179-90, Nordelbingen 17-18, 1942, 138 og Personalhistorisk Tidsskrift 1994:2, 241-43.
124. Andresen 1939, 12.
125. Thygesen 1968, 70, 94.
126. Heberling 1915, 228, 235.
127. Nordelbingen 39, 1970, 78.
128. Aabenraa bys historie II, 1967, 43.
129. Elsmark-dagbogen 1748-1853. 1993, 35.
130. Achelis 1929, bd. 2, 159.
131. Sønderjysk Månedsskrift 1958, 275-78.
132. Sønderjyske Årbøger 1942, 27f.
133. Sønderjysk Månedsskrift 1931/32, 139.
134. Brudstykker af Bedsted sogns historie nr. 23, 1997, 886
135. Sandelmann 1994, 283.

136. Sønderjysk Månedsskrift 1937/38, 12.
137. Brudstykker af Bedsted sogns historie nr. 23, 1997, 886.
138. Hans H. Worsøe: Slægthistorie i Sønderjylland. 2. udg. 1999, 60.
139. Clausen: Eggebeker Heimatbuch. 1939, 206f.
140. Glenzdorf/Treichel 1970, I, 67.
141. D. Boorstin: De gjorde verden større. 1992. Bd. 2, 128ff.
142. Glenzdorf/Treichel 1970, I, 67.
143. Sønderjysk Månedsskrift 1927/28, 125f.
144. Aabenraa bys historie I, 1961, 212.
145. Snorrason 1994, 175.
146. Matthiessen 1910/1962, 79.
147. Historiske Meddelelser om København I, 1907-08, 590.
148. Karl Bjarnhof: Støv skal du blive. På sporet af Niels Steensen. 1972, 152.
149. T. Holmboe: Højesteret 1661-1961. 1961, II, 76.
150. Krogh 2000, 298.
151. Lass 1750/1981, II, 123.
152. Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1928, 503.
153. Egernförde bys historie 1980, 126.
154. Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum 1959, 221.
155. Die Heimat 1973, 332.
156. Kröner 1988, 125.
157. Fra Als og Sundeved bd. 22, 1945, 37 og 39.
158. Flensborg Avis 22.9.1906.
159. Sønderjysk Månedsskrift 1934/35, 153.
160. Reinhusen nr. 270, 314, 1086, Claeden 1765, 200-04 og Thygesen 1968, 108.
161. Sønderjysk Månedsskrift 1931/32, 187. Optegnet 1857 af pastor Chr. Knudsen, Lysholm.
162. Sønderjysk Månedsskrift 1926/27, 80.
163. Sønderjysk Månedsskrift 1938/39, 83f.
164. Chronik Handewitt 1990, 147.
165. Se H. Lausten-Thomsen: Sorgagre. Et Sagn fra Ballum: Sønderjysk Månedsskrift 1934/35, 13-16. Sagnet er i dag særlig kendt fra Karen Blixens historie af samme navn.
166. Heimatblätter aus Nordschleswig Hf. 2, 1940, 235-41.
167. Nordfresische Chronik 1819/1973, II, 214, her efter Sandelmann 1994, 260f.
168. Nordelbingen 1940, 105f.
169. Optegnelse fra 1937, meddeleren født ca. 1864, Dansk Folkemindesamling, København.
170. Sagnet er gengivet i »De tvende Ravne paa Bülderup Hede« i Schleswigske Folkesagn. 2. udgave. Udgivet af Wilhelm Schütze. Haderslev, 1912. Bd. 1, 138-67.
171. Optegnet af Gustav Fr. Meyer 1931, gengivet i Jürgensen/Schwennsen: Chronik des Kirchspiels Gundelsby. 1977, 155.
172. Sønderjysk Månedsskrift 1934/35, 150f.
173. Meddelt af Bartelsen, Langbjerg, Sønderjysk Månedsskrift 1928/29, 59f.
174. E. Tang Kristensen: Danske sagn som de har lydt i folkemunde. 1891-1901. 2. udg. 1980, IV, nr. 1310 og 1343.

Personregister

- Achelis, Th.O., historiker 118
die Adamsche, Fehmarn 200, 232
Adriaan Adriaans, kaldet Rollingen 119
Agsen, Paul 214, 249
v. Ahlefeldt, Anna 107, 196
v. Ahlefeldt, Melchior, godsejer 107, 197
Aistrup, Jens Jacobsen 119
Albrechtsen, Lorentz Anthoni 97
Aldvar, Leve 214, 237
Alexandersen, Anders 67f., 74, 78, 82, 92, 98, 132, 240
Alten, Jürgen, skarpretter 271
Ambrosius Maler 60, 67, 170, 238, 262
Andersen, arkitekt 17
Andersen, Andres 98, 221, 256
Andersen, Christen 155
Andersen, H.C., forfatter 76
Andersen, Hans 60, 188, 238
Andersen, Hay 87, 214, 237
Andersen, Jacob 169, 237, 262
Andersen, Peder 61, 153, 250
Andersen, Thames 138, 251
Andersen, Thor 80, 172, 254
Andresen, Anna 150, 245
Andresen, Ludvig, byhistoriker 123
Ane Kalles 152
Angulus, Andreas, kartograf 40
Anke Dregers 189, 234
Ankersen, Anker 129, 251
Anna Blanke 234
Anna Dorthea Simens 133, 252
Anna Harmes 63, 171, 232, 263
Anna Hjulmands 72, 152, 234
Anna Jarks 221
Anna Jenses 170, 231, 263
Anna Jürgens 167, 229, 251
Anna Kockes 170, 231, 263
Anna Lasses 39, 100, 112, 169, 252, 261
Anna Malers 167, 251, 261
Anna Nagels 233, 266
Anna Palles 142, 232
Anna Payes 203, 229
Anna Peters 213, 245
Anna Stiges 182, 233, 267
Anna Thies 216
Anna Truwels 214, 229
Anne Bois 163, 234
Anne Kalles 233
Anne Pollen 233
Anne, Lene Jürgens 185
Anneke Grevers 196, 230, 267
Anneke Tükes 201, 233
Appel, Elias, skarpretter 269
Appel, Johann Christian, skarpretter 65f, 270
Arenfeld, Jørgen, godsejer 108
Arens, Margareta 197
Arnkiel, Jacob 140, 238
Asmus, skarpretter 271
Asmussen, Anna 182, 244, 267
Asmussen, Kay 235
Asthusen, Caspar, skarpretter 87
Asthusen, Caspar Jacob Philipp, skarpretter 270, 271
Asthusen, Erich Eberhard, skarpretter 69, 73, 87, 158, 272, 273
Asthusen, Eva 73, 89
Asthusen, Ismael, skarpretter 87, 272
August af Nordborg-Pløn, hertug 151
Back, Junge 96
Backens, Catharina 216, 230
Backens, Peter 108, 216, 230
Badendieck, Hinrich, amtsskriver 34
Bagge, Heinrich Olufsen, hegereiter 51, 178, 239
Bagge, Oluf Olufsen, herredsfoged 178
Ballem, Lorentz 168, 237, 261
Baltzer, skarpretter 269
Bambs, Andreas, skarpretter 70, 272, 273
Bambs, Johann Andreas, skarpretter 272, 273
Basche, Anneke 197, 231, 268
Basche, Benedict 197, 235, 268
Basche, Dorteke 220, 231

Base, Abelke 220, 231
 Base, Beke 220, 231
 Beest, Peder 61, 77, 88, 213, 239
 zur Beke, Georg, retsskriver 86, 97, 100,
 104, 260
 Bendix, Harmen 218, 247
 Bensen, Laurens 115, 188, 256
 v. Bergen, skovrider 94
 v. Bergen, Sebastian 63
 Berndes, Joh., præst 52
 Berninck, P., præst 105
 Berthelsen, Peder 81
 Beseler, Hans, skarpretter 270, 272
 Beseler, Jochum (Joachim), skarpretter
 272
 Beseler, Julius (I), skarpretter 272
 Beseler, Julius (II), skarpretter 270, 272,
 273
 Beuerwisch, Heinrich, skarpretter 272
 Beyerholm, Anders, præst 72, 81
 Beyers, Gertrud 200, 232
 die Beyersche, Fehmarn 200, 233
 Biesterfeldt, Jürgen 188, 237
 Birne, Hans 200, 235
 Biørnsen, Peder 138, 238
 Bjerregaard, kaptajn 114
 Blanke, Anna 230
 Blankenburg, Michael 216, 255
 Blinde Maren 152, 234
 Bloyedissel, Claus 95, 188, 237
 Bluting, M., anklager 71
 Bock, rakker 94
 Bode, Johann Jensen 12, 121, 194, 195,
 240
 Bodil Mathieses 152, 234
 Boessel, fysikus 120
 Bohnensack, Claus Hinrich Friedrich
 16, 73, 74, 80, 201, 240
 Boie Peters 253
 Boisen, Hans 123
 Boister, Anneke 200, 232
 Bolde Michels 138, 230
 Bonnicksen, Gotborch 42, 60, 169, 237,
 262
 Bonsen, Paye 204
 Borchard, Frauke 88
 Botel Jürgens 172, 232, 264
 Botelt, Catarina 101, 185, 251
 Botilla Maria Sörens 245
 Boye Siverdes 215
 Boyens, Catharina 218, 245
 Boysen, Peter, præst 214
 Boysen, Thomas 85, 170, 251
 Brade, Johan 167, 235
 Braden, Leen 197, 232, 268
 Braeck, Peter 182, 239, 267
 Brand, Andreas, præst 107
 Brand, Johann Andreas, skarpretter 270
 Brandt, greve 113
 Brandt, Joh. 153
 Brandt, Margarethe 252
 Brandt, Ulrik 27, 145, 239
 Breda, Johan 167, 235
 Brockdorff, Joachim 44, 52, 84, 94, 115,
 238, 263
 Brodersen, Bahne 206
 Brodersen, Claus 167, 236, 261
 Brodersen, Momme 60, 159, 229
 Brodersen, Nummen 207
 Bruns, Ingeborg 182, 266
 Bruse, Claus 170, 263
 Brüggemann, Otto, gesandt 52, 67, 71f,
 80f, 88, 188, 253
 Buchwaldt, Johan, professor 120
 Budach, Johann Gottlob 221, 256
 Budde, Anneke 200, 232
 Burmeister, Anke 26, 201, 234
 Butterbrodt, Hans Hinrich 210, 256
 Büdeler, Jürgen 52, 188, 237
 Bähr, ritmester 114
 Bødker, Hans Jensen 72, 77, 96, 131,
 239
 Bøye, Niels, sekondløjtnant 114, 221,
 256
 Caecilia Peters 245
 Callot, Jaques, grafiker 113
 Callsen, Anna Hedwig 9, 53, 124, 183,
 241, 267
 Carin Timmes 129, 229
 Carstens, Margaretha 109
 Carstensen, herredsfoged 15
 Carstensen, Claus 175, 238
 Caspar, skarpretter 271
 Caterina Eggerdes 52, 117, 185, 229
 Catharina Christians 64, 204, 244

Catharina Jensens 232
 Catharina Sorths 245
 Catrine Kockes 194, 231, 268
 Christensdatter, Anna 89, 115, 134, 245
 Christensen, Anders 137, 239
 Christensen, Anders, Ærø 82, 155f, 239, 241
 Christensen, Andreas 100, 112, 169, 249, 261
 Christensen, Jep 77, 85, 239
 Christensen, Jes 83, 140, 152, 238
 Christensen, Marina 100, 112, 169, 252, 261
 Christian 1. 167
 Christian 2. 146
 Christian 4. 44, 100
 Christian, hertug af Glücksborg 155
 Christian August, hertug af Augustenborg 36
 Christians, Hans Peter 94, 153, 240
 Christina Pauls 91, 211, 241
 Christine Christens 142, 234
 Christine Jenses 73, 89, 160, 244
 Christoffersen, Jürgen 169, 237, 262
 Christophersen, Rasmus, præst 77
 Claeden, Georg, borgmester 39, 43, 172
 Claus Husar 9, 73, 193, 240
 Claus Linnedvæver 85, 115, 140, 238
 Claus, bysekretær 60
 Clausen, A.C. 221, 245
 Clausen, H.N. 29
 Clausen, Heilcke 109, 235, 267
 Clausen, Jes 176, 250
 Clausen, Johan 169, 249, 262
 Claussen, Trinke 213, 244
 Conradt, Jürgen, skarpretter 272
 Cypræus, Nic., præst 71

Dabeler, Andreas 167, 237, 261
 Dabeler, Erich 86
 Dahlberg, Erik, kartograf 30
 Dall, Jørgen 131
 Dannenbauer, Anke 234
 Darfeld, David, skarpretter 185, 271
 Dau, Claus, musiker 217
 Davidsen, pastor 74
 Dehling, Jacob 221, 256
 Deppe, Frederik 153, 173

Detie Serkes 201, 234
 Dinsen, Jes 131, 249
 Diricksen, Hans 95, 170, 210, 238, 263
 Diversen, Hein 233, 267
 Douwer, Catarina 101, 188, 252
 Drude Söt 234
 Druisen, Momme 204
 Duwe, Anneke 220, 230
 van Dülmen, Richard, kulturhistoriker 64
 Dürhuss, Jacob 86

Ebsen, Hans 171, 238, 263
 Eckmeyer, Johan Heinrich 98, 221, 256
 Eddelmann, Paul, skarpretter 271
 v. Eggers, C.U.D., jurist 73, 74, 121
 Eggert, skarpretter 269
 Eggertsen, Trine 200, 233
 v. Ehren, Jochim 13f, 240
 v. Ehrencron, Elisabeth Antionette 9, 51, 193
 Eichstedt, officer 52, 114, 220, 256
 Eike Peters 204, 241
 v. Eitzen, Margareta 52
 v. Eitzen, Paul (I), superintendent 52, 63
 v. Eitzen, Paul (II), hofråd 52
 Ekenberger, Blasius, advokat 54
 Elisabeth, datter af Anna Andresen 150, 245
 Ellen Lasses 267
 Ellen Nisses 82, 89, 115, 153, 245
 Ellien Abels 210, 245
 Ellin Peters 203, 230
 Elsche Kuss 196
 Elsche Oluffs 89, 165, 241, 266
 Emcke Jespers 219
 Engel, Als Sdr. herred 150, 235
 Engel Krabbenhuks 197
 Ercken, Catharina 62, 120, 160, 207, 241
 Erich Schlachter 86, 157, 238
 Erichsen, Peter 177
 Erik, skarpretter 272
 Esmarch, Claus, borgmester 71, 96, 140, 171
 Euert, Sdr. Gøs h. 248

Fabricius d. Y, Jakob, præst 51

Fabricius, Anne 52, 233
 Fabricius, Peter, provst 52, 149
 Fallesen, Hans S. 14, 72, 78, 126, 142, 240
 Feddersdatter, Margaretha 204, 244
 Feddersen, justitsråd 76
 Feddersen, Bocatii, borgmester 34
 Feddersen, Hunne 112, 216, 253
 Fintsen, Peter, skipper 210
 Fischer, Anna 52
 Fischer, Anne 149, 233
 Fischer, pastor 72
 Flugger, Hans 200, 235
 Foersom, Christian, præst 53, 77
 Foss, Harmen 95, 252
 Framen, Claus 188, 247
 Framen, Metke 82, 107, 185, 229
 Frantzen, Johann, kaptajn 90, 216, 254
 Fredericus Johannis, præst 170
 Frederik 4. 56, 58
 Frederik af Nordborg, hertug 154
 Frederik, prins af Nør 36
 Freese, Grete 215, 234
 Frellavsen, Christian 207
 Frese, Hans (I) 168, 249, 261
 Frese, Hans (II) 169, 248, 261
 Fress, Jørgen 103
 Freuchen, provst 82
 Fridrichsen, Asmus 182, 239
 Friedberger, Johann, skarpretter 269
 Friederici, G.F., præst 11, 78
 Friedrich af Slesvig-Holsten-Sønderborg, prins 114
 Friedrichsen, Asmus 267
 Fries, Georg, herredsfoged 34
 Fritz, Herman 170, 249, 263
 Frodsen, Hans 95, 210
 Frodsens bande 237
 Frütsen, Lütje 204
 Fuchtlér, Jochim, skarpretter 273
 v. Fulda, Johan Diderich 91, 97, 221, 256
 Fustken, Mette 229

 Gammelgaard, degn 145
 Geesche Harders 197, 254
 Gehrke, Dinnies 197, 231, 268
 die Gelharsche, Kappel h. 229
 Geltzer, Gottfried, skarpretter 269, 272
 Geltzer, Hans, skarpretter 272
 Geltzer, Hans Christian, skarpretter 273
 Geltzer, Hans Gottfried, skarpretter 272, 273
 Geltzer, Johannes, læge 120
 Geltzer, Vitus, skarpretter 269
 Generanus, Johannes, præst 71
 Georgius, skarpretter 270
 Gerhard, greve 167
 Gertsen, Baltzer 10, 172, 251, 264
 Gesell, Jens 168, 261
 Geverdt, Valentin, skarpretter 272
 Giertrud Greisis 109
 Godske, Carsten 95, 188, 237
 Godtken, Trine 197, 232, 268
 Grau, Caspar Friedrich, skarpretter 11, 79, 271
 Grau, Jacob, degn 118
 Gregersen, Nis 169, 249, 262
 Grete Helmsche 201, 233
 Grete Hundeschlegers 196, 231
 Grete Ochss 196, 231
 Gretge Westphals 200, 232
 Grote Inge 214, 229
 Grothe Nielsen, Beth, retshistoriker 243
 Grønlund, David, præst 106
 Gude Schlachters 172, 232, 263
 Gudewerth d. Æ., Hans, billedskærer 101
 Gunder Jesses 244
 Gunne fra Arrild 106, 180
 Gunne, Strukstrup h. 229
 Gunsen, Nummen 95, 214, 236
 Gülich, advokat 72, 76
 Göttsch, Silke, historiker 236

 Hagge, Anna 220, 230
 Hahn, retsskriver 78
 Hans, skarpretter 271
 Hans den Yngre, hertug 121, 154, 155
 Hans den Ældre, hertug 60
 Hans fra Flensborg 254
 Hans Hundeschläger 85, 188, 237
 Hans Moders 237
 Hans Rytter 118
 Hans Skrædder 94

Hans Tater 102, 153, 252
 Hansen, Anders 88, 203, 239
 Hansen, Andreas, Gerichtshalter 203
 Hansen, Andreas, strandfoged 86
 Hansen, Anna 42
 Hansen, Anna Malena 131, 241
 Hansen, Anneke 190, 233, 266
 Hansen, Chresten 51, 107, 118, 152
 Hansen, Clawes 170, 249, 262
 Hansen, Gerhard 42
 Hansen, Gude 172, 232, 263
 Hansen, Jacob 42, 169, 237, 247, 261
 Hansen, Jens 164
 Hansen, Jep, præst 14, 72, 78
 Hansen, Johann Hinrich 182, 239, 267
 Hansen, Jürgen 170, 249, 263
 Hansen, Laurens 167, 261
 Hansen, Margaretha 12, 116, 211, 241
 Hansen, Maria 207
 Hansen, Marx 34
 Hansen, Matz 97
 Hansen, Niels, overstyrmand 174
 Hansen, Nis 117, 157, 237, 239, 254
 Hansen, pastor 74
 Hansen, Rasmus 110, 156
 Hansen, Thomas 100, 188, 251
 Hansen, Tobias, skarpretter 272
 Hansen, Trincke 218, 244
 Harcksen, Edleff 90, 117, 124, 206, 238
 Hardenack, Joachim, skarpretter 103, 117, 188, 270, 271
 Hardenberg, Jürgen 95, 185
 Harders, Geesche 75
 Hardings, Hans 216
 Harmen Snitker 95, 169, 252, 262
 Harring, pastor 77
 Hass, Jacob, skarpretter 271
 Hassen, Gretke 197, 231
 Hauerbeersch, Telsche 201, 233
 Haulcken, Peter Boh 86, 207
 Havemeister, Jens, officer 114, 207, 256
 Haxen, Jacob, skarpretter 271
 Heidemann, Ericus, kansler 60
 Heiden, Asmus 60, 180, 251
 Heidten, Elisabeth 198, 241
 Heimreich, kronikør 123f, 214
 van Heinbrok, Peter 115
 Heine Hinrichs 198
 Heineken, Tetke 216, 230
 Heitmann, Tete 200, 233
 Held, Catharina 189, 244
 Heldvad, Niels, præst 64, 143
 Helm, Bartolt 95, 170, 210, 238, 263
 die Helmsche 73, 241
 Helmschläger, Christina Abelone 79
 Helmschläger, Hans Bendix, skarpretter 78f
 Henne, Marten 214, 256
 Hennings, Eberhard Martin, skarpretter 270
 Hennings, Franz Wilhelm, skarpretter 270
 Hennings, Gerog Philipp Wilhelm, skarpretter 270
 Hennings, Johann Heinrich, skarpretter 271
 Hennixen, Johan 83, 192, 254
 Henrik Barberer 111, 214
 Henrik fra Vinkel 153, 252
 Henrik Handskemager 85, 115, 152, 253
 Hermann, skarpretter 39, 112, 167, 169, 269
 Herzberg, Valentin 115, 157
 Hinrichsdatter, Cathrine 61, 132, 244
 Hintze, Martin, skarpretter 270
 Hinz, Carsten Hinrich 15f, 73, 80, 217, 240
 Hoe, Catrin 112, 171, 231, 263
 Hoega, Christian Joachim Wilhelm 16, 189, 240
 Hoffmann, pastor 78
 Hoffmann, Birgit, historiker 224
 Hoién, Margarete 234
 Holberg, Ludvig, forfatter 99
 Holdenis, Sinde 171, 231, 263
 Holm, Lorenz, diakon 89
 Holst, Jens Nielsen, kaptajn 11
 Holst, Niels H., styrmand 11
 Holt, Margrethe 181, 234
 Hoscheroth, Hinrich Martin, skarpretter 80, 172, 270, 271
 Hovkarl, Niels Nielsen 158, 250
 Hupfer, Hans 157, 238
 Hvid, Peder, præst 167
 Hybschmann, Chr. 10
 die Hühnerhäuserin, Slesvig 234

Höcker, Hans Dietrich, skarpretter 269
Hønky, Zacharias 129, 254
Hørlyk, Peter 133, 144, 239

Ibsen, pastor 77
Iden, Gerdrut 201, 233
Inge Berends 203, 230
Inge Eschels 207, 234
Ingeborg Bruns 233
Ingeborg i Gaikébüll 214, 244
Ingwersen, Iver 97, 167, 237, 261
Iven, Marcus 170, 249, 262
Ivers, Hans 215, 239
Ivers, Laurentz 216
Ivers, Peter 216, 236
Iversen, Botel 230
Iversen, Hans 203
Iversen, Jacob, købmand 114
Iwersen, Hans 239

Jacob Tychonis 254
Jacobsdatter, Magdalena 153, 244
Jacobsen, Christian 203, 246
Jacobsen, Marten 83, 114, 188, 251
die Jagelsche, Slesvig 234
Jansen, Jacob 95, 170, 238, 262
Jansen, Karsten 95, 170, 238, 262
Jansen, Ludde 103f, 164, 249
Jansen, Nan 230
Japsen, Hans, styrmand 210
Jarks, Anna 245
Jaspersen, Klaus, jurist 266
Jeltzer, Gottfried, skarpretter 269
Jeltzer, Vitus, skarpretter 269
Jens Smed 118, 153
Jensdatter, Boel 131, 244
Jensdatter, Tyrre 145, 231
Jensen, Anna 231
Jensen, Bartel 159, 235
Jensen, Catharina 172, 263
Jensen, Clawes 169, 262
Jensen, H.N.A., præst, 24
Jensen, Hans 108
Jensen, Matthias 169, 249, 262
Jensen, Nan 203
Jensen, Paie 167, 236, 261
Jensen, Peter 182, 239, 267
Jensen, Poul 189, 250

Jensen, Sibbert 93, 115, 206, 240
Jenson, Stein 80
Jepsen, Asmus 168, 249, 261
Jepsen, Carsten 113
Jepsen, Nis 172, 250, 264
Jeronimus, skarpretter 272
Jes fra Bredevad 166
Jess Gesell 100
Jessdatter, Kirsten 161, 234
Jessen, amtsinspektør 69, 77
Jessen, Anders 102, 133, 250
Jessen, Anna 197
Jessen, Hans 112, 159, 253
Jessen, Jürgen 60, 165, 250
Jessen, Lena 196, 245, 267
Jessen, Trine 197, 232, 268
Joachim Ernst af Plön, hertug 154f
Joachim, skarpretter 87, 112, 167, 168, 269
Johan Christian af Sønderborg, hertug 155
Johannes Døber 91
Johannsen, advokat 76
Johannsen, Jacob 213, 247
Johansen, Andreas 172, 238, 264
Johansen, Antje 213, 244
Johansen, Jens Chr. Vesterskov, historiker 224f
Johnsen, Mette 181
Jonas, Gabriel Hans 199, 256
Jonas, kedelflikker 78
Jonicke i Tønning 229
Jonssen, Jon, staller 185, 215
Juel, Povl 113
die Jungsche, Fehmarn 200, 232
Junke, Ludwigsburg 196, 267
Jürgen, skarpretter 271
Jürgen fra Bynderis 192, 239
Jürgens, Peder 96, 215, 238
Jürgensdatter, Marie 112, 244
Jürgensen, F., amtsforvalter 87
Jürgensen, H.J., kartograf 40, 43
Jürgensen, Johan 167, 252, 261
Jürgensen, Jürgen 12, 116, 172, 240
Jöhnk, Anna Margaretha Hedwig 10, 11
Jörgen Ketelschmidt 169, 237, 261
Jørgensdatter, Anna 140, 232

Jørgensdatter, Marie 171, 263
 Jørgensen, Christen 77, 179, 251
 Jørgensen, Johan 64
 Jørgensen, Jørgen 12, 116, 172, 240

Kalundt, Margaretha 52, 71, 83, 96, 115, 140, 241
 Kalundt, Wulf, amtskriver 52, 71, 75, 96, 140, 238
 Karen Christens 116, 159, 274f
 Karen Ibs 53, 77, 87, 135, 241
 Karen Mickels 182
 Karen Reebslagers 106, 129, 229
 Karen Smedekone 152, 233
 Karen Wickels 235
 Karl 5. 55, 57
 Karstens, Boy 214, 237
 Karstensen, Margareta 190, 229, 267
 Katarina Claus Bruses 41, 102, 170, 252, 263
 Kathrine Jacobs 164, 230
 Kathrine Jess Hansen 230
 Katrin Severin 131, 229
 Katrin Sünckes 203, 229
 Katrina, Jep Nissens 167, 251, 261
 Katrine Berndes 203, 230
 Kaye Elffs 203, 230
 Kayssen, Andreas 168, 237, 261
 Kehlet, Knud 96, 129, 239
 Keller, Hans 169, 252, 262
 den Ketelboter 254
 Ketelsen, Boye 115, 157, 206, 238
 Ketelsen, Jens 169
 Kirsten Bartels 159, 230
 Kirsten Peters 156, 245
 Kistina Netelers 170, 263
 Klaus Husar 9, 73 193, 240
 Klavs, skarpretter 100
 Klavs, skarpretter 87, 100, 271
 Kleier, Hans 214
 Klever, Peter 13f, 240
 Klincker, Johannes Nikolaisen, præst 78, 92
 Klincker, Niels Jacobsen, præst 85
 Kliplev, Christen 103, 133, 250
 Klönhammer, Lene 231
 Kniphof, Claus, kaptajn 90
 Knudsdatter, Bodel 89, 115, 137, 244
 Knudsen, Gundel 108, 207, 231
 Knudsen, Jens 103, 120, 140, 250
 Knudsen, Knud, præst 52
 Knudsen, Marx 188, 246
 Knudsen, Peder 27
 Knutsen, Edlef, staller 112, 215
 Knutsen, Hans 216, 238
 Knutsen, Thomas 207
 Koch, Diederich, skarpretter 272
 Kock, Henrik 168, 248, 261
 Kock, Jochim, skarpretter 271
 Kock, Margrethe 60
 Koess, Anke 200, 232
 Kohberg, Abelke 197, 231, 268
 Kordsen, Nis 100, 188, 249
 Kort, Johann 146, 250
 Koster, Jochim 260
 Krabbenhöft, Engelke 231, 268
 Krassen Rickmers 207
 Kraus, politimester 76
 Kremer, Asmus 169, 237, 261
 Kremer, Severin 214
 Krogh, Tyge, historiker 46, 73
 Krumm, Johann 153, 252
 Kruse, Abel 63, 194, 233
 Kruse, Catharina 197, 232, 268
 Kruse, Leen 233, 267
 Kuelen, Trine 220, 232
 Kuschen, Marina 234
 Kuss, Elsche 231
 Kym, Wilhelm 168, 237, 261
 Kægebein, Peter 255
 Köster, Hans 100, 165, 185, 239, 248
 Köster, Sonje 234

Lafrentzen, Abel 63
 Lafrentzen, Gretie 200, 201, 233, 234
 Lafrentzen, Görgies 201, 234, 235
 Lafrentzen, Michel 201, 235
 Lafrentzen, Tebbel 201, 244
 Lafrenzen, Abel 231, 268
 Lamme Heine 198
 Lange Hunne 216
 Lange, C.F., borger-adjutant 75
 Lange, Paul, skarpretter 271
 Langen, Anna Margaretha 211, 245
 die Langholtsche, Rendsborg 220, 232
 Langreuter, justitsråd 74, 76

Lass, advokat, kronikør 33, 58, 75, 77, 120
 Lasse, Peter 144
 Lassen, Ellen 107, 182, 234
 Lassen, Gregers 171, 250, 263
 Lassen, Jess 169, 249, 262
 Lassen, Oluf 12, 72, 75, 78, 79, 82, 116, 129, 240, 274
 Lau, Johan 16
 Laun, Wilhelm 35, 74, 105, 129, 250
 Laurentzen, Abel 194
 Laurentzen, Peter 170, 249, 263
 Laurenzen, Este 203, 230
 Laurenzen, Inge 203, 230
 Lauritzen, Lauritz 153
 Laursen, Anders 62, 94, 126, 142, 240
 Lautrup, pastor 72, 74, 78
 Lena Peters 245
 Lencke Stubbeke 220
 Lene Jürgens 185, 229
 Lene Klönhammers 196, 231
 Leonardo da Vinci 119
 Lesche, Hans 95, 170, 253, 262
 Leschen, Gretje 198, 245
 Levander, Lars, kulturhistoriker 103
 Levsen, Mom 95, 111, 214, 237, 244
 Lillau, Jochum 199
 Lindenhan, justitsråd 76
 Lindskog, Andreas Martensen 112, 172, 173, 253
 Lofländer, Christoph, vognmester 188, 254
 Lorenzen, godsinspektør 10, 74
 Lowe Dreier 53, 169, 178, 249
 Lowsen, Jürgen 169, 249, 262
 Luckander, bogtrykker 68, 99
 Lund, Jørgen, præst 41, 43, 52, 115, 171, 238, 263
 Lundt, Anna 107, 182, 233, 267
 Lungken, Margareta 190, 229, 267
 die Lungkesche, Eckernförde h. 196, 231
 Lunow, Gerdrut 200, 232
 Lutkenn, Anneke 185, 229
 Lydiksen, Jes 181, 239, 267
 Lydomhede, Anders Sørensen 10, 69, 72, 74, 78, 135, 240, 266
 Lüttkens, Hans 169, 249, 262
 Løit, Nis Hansen 96, 138
 Madsdatter, Anne Cathrine 156
 Madsen, Jørgen 115, 146, 254
 Magdalena Christina Johanns 245
 Magdalena Peters 210, 213, 231
 Magnussen, Bernt 44, 51, 169, 237, 262
 Mahmens, Elsabe 218, 244
 Maier, Daniel, professor 120
 Maren, Als Nr. herred 234
 Maren Christens 106
 Maren fra Pøl 152
 Maren Jakobs 145
 Maren Matthieses 152, 235
 Maren Peters 164, 203, 244, 245, 268
 Margarete Peters 172, 264
 Margaretha Arens 231, 268
 Margaretha Carstens 210, 235
 Margaretha Jacobs 169, 230, 262
 Margaretha Karstens 89, 218, 245
 Margaretha Peters 241
 Margaretha Supmans 108, 170, 263
 Margrethe 1. 167
 Margrethe Kocks 140, 234
 Maria Thiels 176
 Maricke Christians 89, 203, 245
 Marie Jacobs 230
 Marie Timmens 231
 Mariechen Söverins 215, 244
 Marina Casper Smeds 170, 252, 262
 Marina Mathias Muhrmeysters 101, 170, 252, 262
 Markvard fra Segelund 254
 Marquardsen, advokat 75, 79, 82, 130
 Marquardsen, Jep 169, 175, 237, 262
 Marquardts, Anke 200, 232
 Marquardus fra Seggelund 131
 Marten, skarpretter 271
 Martens, Gerdruth 217, 245
 Martha Peters 210, 245
 Marthe Jørgens 152, 234
 Marthe Peders 152, 233
 Martini, pastor 105
 Martinsen, Jørgen, degn 77
 Mass, Heinrich Christian 173
 Mathiae, Nicolaus 129
 Mathiesen, Christen 153
 Mathiesen, Elsabe 43, 73, 115, 172, 244

Mattfeld, major 129
 Matthias Muhrmeister 170, 262
 Matthiassen, Catharina 169, 262
 Matthiesen, Christen 82, 98
 Matthiesen, Christian 239
 Matthiesen, Jes 157, 250
 Matthiessen, Hugo 101, 120
 Matz, skarpretter 271
 Matzen, Andreas 170, 250, 263
 Matzen, Jürgen 165, 238
 Mau, Asmus Thomsen 67, 77, 88, 213, 239
 Mejer, Johannes, kartograf 22f, 29
 Mekons, Ortke 172, 241, 264
 Menss, Lene 167, 251, 261
 die Mesche, Fehmarn 200, 232
 Metke Fuschen 185
 Mette Hagens 181
 Mette Ivers 181, 234
 Mette Jones 176
 Mette Marquardts 175, 233
 Mette Michaels 251
 Mette Nielskone 108
 Mette Peters 110, 180, 246
 Mette Tielles 64, 69, 73, 89, 203, 244
 Mette, Michael van Swickes 167, 261
 Meyer, fru konsistorialråd 118
 Meyer, Tobias, skarpretter 270
 Michaelsen, Rickert 204, 247
 Michelsen, Asmus 170, 249, 262
 Michelsen, Hans 169, 237, 262
 Michelsen, Laurentz 168, 249, 261
 Michelsen, Margareta 230
 Moders, Hans 213
 Moje Broders 211, 230
 Molbech, Chr., litterat 35
 Moldt, Anna 150, 235
 Molt, Anna 109
 Molte, Detleff 170, 249, 263
 Momme, Johannes 83, 114, 188, 251
 Monrad, pastor 91
 Mortensdatter, Wibcke 61, 135, 244
 Mortensen, Christen 72, 87, 164, 229, 256
 Muhlen, Meye 106, 213, 232
 Muhrmeister, Mathias 101
 Mumm, Andreas 188, 251
 Mussmann, K., deputeret 75
 Muttzen, Anneke 185, 229
 Müller, håndværksmester 31
 Müller, pastor 74
 Müller, Johannes, amtsinspektør 61
 Möller, skarpretterslægt 62, 69
 Möller, Albrecht, skarpretter 270
 Möller, Caspar, skarpretter 271, 272
 Möller, Christian Albrecht (I), skarpretter 270
 Möller, Christian Albrecht (II), skarpretter 270
 Möller, Christopher, skarpretter 271
 Möller, Friedrich, skarpretter 270
 Möller, Hans Hermann, skarpretter 269
 Möller, Joachim Hinrich, skarpretter 270, 271
 Möller, Joachim Wilhelm, skarpretterknægt 192
 Møller, Johann Christian, skarpretter 270
 Möller, Johann Philipp, skarpretter 270
 Möller, Magdalena 273
 Möller, Morten, skarpretter 272
 Möller, Philipp (I), skarpretter 119, 270
 Möller, Philipp (II), skarpretter 271
 Möller, Philipp Joachim, skarpretter 80, 270, 271
 Maas, Anna 92f, 121, 201, 245
 Maas, Heinrich Christian 190
 Nagel, Margaretha Hedwig 243
 Nagels, Anna 190
 Namensen, Anders 109
 Nansen, Anders 59
 die Natesche 200, 232
 Neergaard, Carl, arkæolog 28
 Neteler, Kistina 26, 230
 Neuberg, oberst 85
 Nickelsen, Margrete 211, 230
 Nicolaus Mathiae 254
 Nielsen, Amalie 14, 74
 Nielsen, Anders, skarpretter 16, 71, 93
 Nielsen, Anna 82, 172, 244
 Nielsen, Daniel, tømmermand 67
 Nielsen, Gregers 170, 250, 263
 Nielsen, Jens, kaptajn 174
 Nielsen, Marie 164, 244
 Nielsen, Thomas 102, 133, 250

Nieman, Hans 170, 249, 263
 Nis Iuler 53, 101, 170, 249, 252, 262
 Nissen, Anders, birkeskriver 163
 Nissen, Catrine 85, 87, 140f, 245
 Nissen, Duzine Ottelfine 153, 174
 Nissen, Erich 169, 237, 261
 Nissen, Godber 13
 Nissen, Jep 131, 167, 248, 261
 Nissen, Trinke 194, 233
 Nobis, Berend, inkvisitor 200
 Nolle, Peter 44, 49, 168, 237, 261
 Nommensen, Boy 214, 237
 Numsen, Harre 214, 238

Olearius, Adam, bibliotekar 71f, 80
 Ose Jens Clausen 86, 207
 Osthof, Mette 168, 251, 261
 Ottendorff, Heinrich, kartograf 22
 Otto, kapellan 42, 52, 176, 254
 Otzen, Peter 188, 251
 Overskou, Niels 164
 Ovesen, Niels 110, 246
 Oxen, Thomas 170, 249, 263
 Oye, Peter 65

Pagels, Anna 87, 90, 201, 245
 Palladius, Peder 105, 150, 224
 Paul, kapellan 71
 Paulli, Simon, læge 120
 Paulsen, Hans 100, 185, 206, 248
 Paulsen, Jørgen, museumsdirektør 22
 Paulsen, Parridum 172, 251, 264
 Paulsen, Peter 247, 255
 Paulsen, Trine 200, 233
 Pawels, Jacob 108
 Peder fra Husum 140, 237
 Pedersdatter, Maren 111, 135, 138, 244, 246, 266
 Pedersen, Asmus 62
 Pedersen, Peder 172, 256
 Peltzer, Hans 169, 249, 262
 Persenij, Stephani, præst 71
 Peter Baadebygger 110, 246
 Peter, bådsmænd 172
 Peters, Boie, forvalter 31, 104, 210
 Peters, Caecilia 198
 Peters, H.P., præst 105
 Peters, Harcke 85, 216, 238

Peters, Harding 236
 Peters, Laurentz 236
 Peters, Niclaes, maler 13
 Petersen, Asmus 33, 103, 165, 250
 Petersen, Bonike 204, 236
 Petersen, Boye 215, 237
 Petersen, Elli 185, 229
 Petersen, Gretie 200, 201, 233
 Petersen, Hans 100, 110, 138, 145, 188, 237, 246, 248
 Petersen, Heinrich 118, 210
 Petersen, Jonas 92, 145, 240, 266
 Petersen, Jürgen, foged 182
 Petersen, Laurens 59
 Petersen, Maricke 69, 219, 241
 Petersen, Paul 118, 206
 Petersen, Thames 62
 Petersen, Zacharias 153, 252
 Petrejus, Petrus, krønikeskriver 203
 Petrus, skarpretter 269
 Petter, skarpretter 269
 Pettersen, Laurentz 169, 249, 262
 Pflug, Augustinus, skarpretter 270
 Pflug, Bartholomæus, skarpretter 79, 271
 Pflug, Hans, skarpretter 269
 Pflug, Wilhelm, skarpretter 269
 Philip af Glücksborg, hertug 154, 155
 Philip, Jens Hinrich, skomagermester 72
 Philippsen, Paul, byhistoriker 39, 41, 44
 Pickel, Christian Albrecht (I), skarpretter 269
 Pickel, Christian Albracht (II), skarpretter 269
 Pickel, Wendel, skarpretter 269
 Piepgras, Else 196, 229, 267
 Piper, Hans Sørensen 118, 135, 239
 du Plat, H., premierløjtnant, kartograf 19f
 Plette, Abelke 220, 231
 Plinius, romersk forfatter 10
 Ploggen, Jacob Franz 16
 Pohl, Jürgen 78, 90, 129, 239
 Pollen, Anne 267
 Polster, Christian, skarpretter 79, 271
 Polster, Nicolaus, skarpretter 271
 Pommerening, Peter, borgmester 122

- Prüssings, Gerdrut 200, 232
 Prætorius, Dethlef, kaptajn 52, 66, 73,
 85, 94, 221, 256, 275
- Quarngester, Hans Jürgen, skarpretter
 269
- Querngester, Philipp Henning, skarpretter 269
- Ramin, kaptajn 51, 68, 98
 Rand, Niels Kygy 214, 254
 Rantzau, greve 221
 Rantzau, greve, godsejer 109
 Rantzau, Appolonia 52, 73
 Rantzau, Benedikt, lensmand 109
 Rantzau, Heinrich, godsejer 63
 Rantzau, Henning, godsejer 52
 Rasmussen, Hansmine 190
 Rasmussen, Jørgen 150, 253
 Rasmussen, Lena 245
 Rasmussen, Niels 66, 97, 221, 256
 Rathlou, Bertram, godsejer 26, 190
 Reimarus, Samuel, provst 116
 Rembrandt 119
 Richter, Hans, skarpretter 271
 die Rickardtsche, Fehmarn 200, 232
 Rieper, Barbara 194, 231
 Ritzenberg, Hermann 260
 Rohatt, Bartelt 167, 248, 261
 Rohatt, Peter 167, 248, 261
 die Roloff, Fehmarn 200, 233
 Rosenberg, Johan Valentin 66, 197, 256,
 268
 Ruff, Johann Adam Jacob, skarpretter
 270
 Rumohr, Henneke, godsejer 107, 182
 Ruschel, Christian 221, 256
 Ruse, Hendrick 220
 Røde Anders 62, 94, 141
 Rønne, Johan Caspar, retsbetjent 207,
 247
 Røpenstorp, Abelke 231, 268
 Röseler, Hinrich Christoffer, skarpretter
 85, 99, 270, 273
 Röseler, Lorentz, skarpretter 99, 269,
 271
 Röseler, Stephan, skarpretter 271
- Salomon, Heinrich 61, 147, 239
 Sappe, Joachim, skarpretter 272
 Sass, N.G., archidiakon 78, 90
 Scavenius, oberst 32, 255
 Schacht, Hans 188, 237
 Schachts, Olgardt 200, 233
 Scheermesser, Johann Friedrich, skarpretter 269
 Schele, Ambrosius 170, 238, 262
 Schinder, Bartolt 39, 250, 263
 v. Schmidt, løjtnant 76
 Schmidt, Anna 157, 233
 Schmidt, Anna Elisabeth 245
 Schmidt, Christina Margaretha 199, 245
 Schrader, justitsråd 76
 Schrings, Syle 231
 Schroeter, J.F., kirkeforstander 76
 Schröder, Jürgen 221, 256
 die Schrödersche, Fehmarn 200, 232
 Schulte, Rolf 105, 150, 224ff
 Schultz, Johan 153, 252
 Schultz, Wibke 197, 231, 268
 Schwarte, Joachim 95
 Schwartz, Johann Conrad, skarpretter
 270
 Schwennen, Agate 200, 232
 Schweyn, brødrene 185
 Schweyn, Poppe 215
 Schweyn, Tete 215
 Schütt, pastor 74
 Schütt, Abel 198, 232, 233
 Schütt, Heinrich 17, 131, 173
 Schölen, Trine 60, 201, 234
 Seeber, Bernhard 99
 Seels, Trine 200, 232
 Seiler, Bertel, skarpretter 269
 Seiler, Caspar, skarpretter 270
 Seiler, Claus, skarpretter 272
 Seistrup, skarpretter 92
 Sejr Jensen, Karsten, historiker 224
 Sicander, Henricus, præst 52, 112, 204,
 253
 Sievers, Heincke 244
 Simens, Anna Doretea 102
 Simensen, Geseke 200, 230
 Simonsdatter, Johanne 118
 Sirich, Eggert 170, 252, 263

Sisell Joachims 181, 233
 Siverdes, Boye 83, 112, 237
 Sjællænder, Anders Nielsen 16
 Smed, Christian Andersen 253
 Smed, Jacob Christensen 110, 137, 246
 Smed, Thomas 247
 Smidt, Petter 169, 237, 262
 Smit, Slesvig 95, 188, 237
 Snolle, Hans 237
 Soltwedel, Christoph, skarpretter 270, 271
 Soltwedel, Gottfried (I), skarpretter 270
 Soltwedel, Gottfried (II), skarpretter 271
 Soltwedel, Hans Christoph, skarpretter 273
 Soltwedel, Martin, skarpretter 270
 Soltwedel, Philipp, skarpretter 270
 Soltwedel, Viet, skarpretter 271
 Soltwedel, Wigand, skarpretter 273
 Sonje Markes 181
 Sonnick, student 192, 254
 Sorths, Catherina 198
 Spange, Christian Jensen 97, 221, 256
 Speth, Peter 170, 249, 263
 Sprengel, officer 52, 114, 220, 256
 Stahrs, Anna Christina 217, 245
 Stanhuf, Joh., præst 71
 Steenbrugger, Abelke 185, 229
 Steensen, Niels, læge, teolog 120
 Stengel, Andreas, skarpretter 269
 Stengel, Augustin, skarpretter 272, 273
 Stengel, Borchard, skarpretter 269
 Stengel, Hans, skarpretter 269
 Stengel, J.H., skarpretter 10
 Stieber, Friedrich Luis William 15, 196, 240, 267
 Stine Buess 189, 234
 Stolten, Anne Gesche 220, 244
 die Stolzische, Fehmarn 201, 233
 Strodtmann, pastor 72
 Struensee, J.F., stadsfysikus, minister 58, 99, 113
 Struve, fysikus 77
 Stubbeken, Lencke 230
 Stöckler, skarpretterenke 118
 Stöckler, skarpretterslægt 69, 147, 158
 Stöckler, Anna 94
 Stöckler, Christian, skarpretter 13, 14f
 Stöckler, Eberhard, skarpretter 10, 14, 272
 Stöckler, Johann Christoph (I), skarpretter 64, 159, 272
 Stöckler, Johann Christoph (II), skarpretter 99, 272
 Stöckler, Johann Christoph (III) skarpretter 10, 272
 Supman, Margaretha 231
 Sussel Anderses 140, 232
 Suweharder fruw 231
 Svarre, Peder Bertelsen 152, 235
 Sweden, Max 188, 237
 Swedoffski, Oligard 210
 Syle Schringes 196, 231
 Syll Peters 203, 230
 Süncksen, Stienke 215, 244
 Sünne Markes 234
 Syv, Peder 19
 Sørensen, Niels 41, 52, 100, 170, 251, 263
 Söten, Drude 198, 230
 Taken, P., landfoged 87
 Tamissen, Jep 135, 254
 Tandslæt, Per 149
 Tang Kristensen, Evald 126
 Tarstensen, Jens 167, 248, 261
 Telke Sünkens 211, 235
 Telsche Bulders 200, 233
 Telsche Silves 201, 234
 die Tempsche, Fehmarn 200, 233
 Terkelsen, Jep, herredsfoged 135
 Tetje Götien 200, 234
 Thiel, Johann, billedhugger 63
 Thielsen, Maria 181, 234
 Thies, Anna 108, 230
 Thies, Anna Margaretha Hedwig 10, 11, 74, 117, 196, 241, 267
 Thies, Jürgen 10
 Thomas Smed 153
 Thomsen, Anna 157, 229
 Thomsen, Asmus 61
 Thomsen, Bertel 26
 Thomsen, Laurits, provst 52, 81, 109f, 163, 247
 Thomsen, Peer 157, 235

Thore fra Pøl 152
 Thygesen, Frants, jurist 56, 95, 108
 Thøgersen, Jacob 254
 Thøre, Als Nr. herred 234
 Timsen, Margaretha 101, 169, 252, 262
 Tonneke Herdes 200, 234
 Torstensen, Niels 188, 249
 Traulsen, Johan 90, 134, 239
 Treichel, F., retshistoriker 84
 Trincke Johns 218, 245
 Trine Kannedreyers 196, 231
 Trinke Liledanss 169, 252, 262
 Truwelsen, Carsten 188, 236
 Tychonis, Jacobus 129
 Tychsen, Hans 10
 Tychsen, provst 78, 90

Uhlen Detlef 182, 239, 267
 Ulbricht, Otto, historiker 242f, 246
 Untermann, Christian Hartwig, skarpretter 269
 Untermann, J.C.C.A., skarpretter 15, 16, 71
 Untermann, Johann Christian, skarpretter 269
 Utterberg, Jens Jensen 13f, 240

Valentiner, pastor 12, 74
 Vanniger, Jes 172, 250, 264
 Vanniger, Jürgen 172, 250, 264
 Vanniger, Peter 172, 250, 264
 Vesalius, Andreas, anatom 119
 Voigt, Thomas 172, 238, 264
 Volkens, Christian, skarpretter 272
 Voss, Simon 200, 232

Wagner, Annecke 99
 Wagner, Jochum (Joachim), skarpretter 64, 98f, 270
 Wagner, Joachim Friedrich, skarpretter 99
 Wagner, Kristine 99
 Wagner, Lorents, skarpretter 94, 99, 270
 Wagner, Vitus, skarpretter 273
 Walter, Johann Hinrich, skarpretter 272, 273

Weber, Johann Friedrich, skarpretter 271
 Wedelmanns, Grete 213, 232
 Wehrpupp, Johann Diedrich Hinrich 13f, 240
 Weidemanns, Engell 200, 232
 Welder, G.C., forfatter 52
 Wenmaring, Bendix 117, 142
 Werner, Martin, skarpretter 269
 Westorff, Hermann, forvalter 181
 Westphalen, Catharina 218, 245
 v.d. Weyde, Hans Elias, officer 96
 Whitelocke, ambassadør 18
 Whitte, Marcus 163
 Wibsen, Peter 168, 248, 261
 Wickels, Karen 267
 Widau, Diderich 240
 Widow, Franz Diedrich 13f
 Wieselbors, Anna 171, 231, 263
 Willantzen, Christina 172, 252, 264
 Wilm, skarpretter 271
 Windekilde, pastor 78
 Winther, Peter, skomager 119
 v.d. Wisch, Jürgen, amtmand 60
 v.d. Wisch, Wulf, godsejer 203
 Witt, Thomas, skarpretter 271
 Witte, Claus 51, 83, 200, 235
 Witte, Grete 200, 233
 Wittendorff, Alex, historiker 224
 Wittle, Marcus, søofficer 163
 Wohlgehagen, Jürgen Hinrich 11, 117, 196, 240, 267
 v. Worgewitz, tegner 40
 v. Wowern, Johann 63
 Wrage, Claus 110, 188, 247
 Wrage, Gretje 196, 229, 268
 Wulf, Hennecke 112
 Wulff, skarpretter 271

Zimmermann, Asmus, vognmand 119
 Zwerg, pastor 89

Øhlgaard, Lisbeth 217, 245

Aarup, Claus, byfoged 140

Stedregister

Sogneavnene under de enkelte retskredse i kapitel 4 er udeladt

- Agerskov 18, 27, 82, 105, 136
Agtoft, Ny herred 176, 181
Agtrup, Læk s. 203
Ahrenholz, Slesvig s. 100, 188
Albertsdorf, Fehmarn 201
Alkersum, Før 207
Aller 27, 35, 77, 96, 130f
Als 22, 23, 27, 30, 49, 56, 105, 224
Als Nr. herred 26, 49, 51, 106, 108, 151ff
Als Sdr. herred 104, 109, 149ff, 246
Alt Bennebeck, Kropp s. 189
Altenhof, Eckernförde 63, 66, 197, 267
Altona 99, 221
Amrum 56, 62, 206
Anderupgaard, Stepping s. 130
Angel 24, 105, 107, 266f
Arnholt, Slesvig s. 100
Arns herred 9, 27
Arns og Treja herreder 192f
Arnum, Højrup s. 138
Arnæs 190
Arrild, Tøstrup s. 192
Augustenborg distrikt 70
Aventoft 112, 204
- Ballegaard, Ullerup s. 70, 148
Ballum 23, 163
Ballum birk 29, 35, 56, 62, 161ff, 206
Bannersdorf, Fehmarn 200
Bargum 211
Bargum Sønderhede, Bargum s. 29
Bedsted 118, 119
Bergenhøhusen 170
Binderup, Bjert s. 131
Bisdorf, Fehmarn 92
Bjernerup 173
Bjert 128
Blans, Ullerup s. 149
Blansgaard 148
Blaakærskov, Viuf s. 36
Bojskov, Ullerup s. 148
Boldixum, Før 207
- Bollingsted, Eggebæk s. 21
Bollingsted fogderi 24, 192f
Boltoft, Sterup s. 176, 181
Bombøl, Viding herred 204
Bophever, Nordstrand 60, 188, 214
Borby 266
Borne 26, 105, 107, 190
Branderup 82
Brarup 89, 180, 202, 203
Brede 19, 161
Bredebro 23
Bredevad, Bylderup s. 19, 23, 125, 165, 166
Bredsted 13, 15, 20, 27, 36, 116, 211
Bredsted amt 48, 208ff, 226, 227
Brekendorf, Hütten s. 198
Breklum 124, 211
Bremerholm, København 100, 111, 120
Broager 52, 105, 149
Brodersby, Svans s. 188
Brunde, Rise s. 126
Brundlund slot 25, 60, 62f, 72, 94
Brunsholm, Esgrus s. 182, 266
Brusk herred, Vejle amt 36
Brøns 19, 23, 111, 123, 138, 139
Buckhagen 267
Bupsee, Nordstrand 95, 214
Burg 26, 48, 55, 22, 200, 201, 226, 269
Bustrup, Haddeby s. 9, 27, 28, 36, 38, 65, 192
Bynderis, Nr. Brarup s. 192
Bækkeskov, Sjælland 54
Bøking herred 36, 51, 54, 73, 90, 93, 115, 116, 117, 123, 157, 205f, 275
Bølskov kro, Bøl s. 192
- Carlbeck, Hütten amt 198
Carlsburg 266
Cathrinherde, Ejdersted 218
Christiansfeld 17
- Daler 108

Dammkoog ved Husum 104
 Damp, Svans s. 10, 36, 74, 76, 78, 117, 196, 267
 Dedsbøl 93, 204, 206
 Delve, Stapelholm 198
 Depenau ved Kiel 109
 Diakonissestiftelsen, Flensborg 42
 Dingholz, Ny herred 106
 Drenderup, Ødis s. 130
 Duborg, Flensborg 42
 Dunkær, Ærø 23, 28, 110, 155
 Dybbøl 20, 22, 38, 148f
 Dürhus, ved Tønder 123
 Dänisch Lindau 267
 Dänisch Nienhof, Krusendorf s. 197, 268
 Dänischwohld 24, 107, 196f, 268
 Døstrup 164

Eckernförde 12, 26, 27, 34, 36, 38, 63, 69, 99, 121, 170, 194f, 255, 269
 Eckernförde amt 48, 194ff, 226, 227
 Eckernförde herred 24, 107, 195f
 Egen 20, 22, 23, 27, 28, 29, 97, 102, 113, 118
 Egen herred 29, 53, 95, 118, 151ff
 Egen mølle 122
 Eggebæk 42, 119, 176, 193
 Ejdersted 48, 53, 54, 67, 83, 96, 106, 108, 112, 119, 215ff
 Elsmark, Havnbjerg s. 27
 Emmelsbøl 204
 Emmerlev 23, 27, 38, 161
 Ensted 20, 21, 27, 29, 38, 118, 144f
 Erlev, Gl. Haderslev s. 27, 38, 68, 74, 78, 82, 92, 98, 132
 Errested, Bjerning s. 17, 131, 173
 Eschelsmark 266, 267

Fehmarn 16, 26, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 60, 63, 71, 73, 74, 76, 78, 80, 83, 87, 90, 92, 107, 108, 117, 121, 200ff, 226, 227
 Felsted 67
 Fjeldby, Lysabild s. 150
 Fjelstrup 77, 131
 Fleckeby, Kosel s. 198
 Flensborg 11, 13, 15, 17, 21, 22, 23, 25, 26, 30, 33, 36, 38ff, 46, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 62, 63, 64, 65, 67, 69, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 94, 95, 97, 100, 101, 102, 104, 106, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 121, 122, 125, 131, 166ff, 188, 191, 210, 226, 248, 255, 260ff, 269f, 275
 Flensborg amt 48, 166ff, 226, 227
 Foldingbro 136
 Fole 74
 Frankfurt 73 112
 Fredericia 99
 Frederiksberg, Slesvig 189
 Frederiksodde 30
 Frederiksstad 54, 199
 Fresenhagen, Kær herred 203, 268
 Friskmark, Gram s. 10
 Frøs herred 25, 36, 87, 134ff
 Fyn 215
 Fysing herred 190
 Fægteborg, Havnbjerg s. 21, 26, 27, 38, 81, 82, 89, 115, 151, 152, 153
 Før 54, 56, 62, 108, 206ff

Gabøl 10
 Gaikebüll, Nordstrand 214
 Galgebakke 23, 29
 Galgebanke 23, 29
 Galgebjerg 23, 29
 Galgebro 23, 29
 Galgehede 29
 Galgehøj 23, 29
 Galgemark 23, 29
 Galgenberg 23
 Galgepold 29
 Galgestrøm 29
 Galgevang 23, 29
 Galgevej 29
 Gallehus 23, 29
 Gallehus, Hjordkær s. 19, 142
 Gallehus, Møgeltønder s. 19
 Gallwig, Flensborg 43
 Gammelgaard, Ketting s. 149, 150
 Ganderup, Fole s. 170
 Garding 36, 48, 51, 119, 215, 218f
 Geestrup, Agerskov s. 136
 Gelting 21, 109, 266, 267

Gettorf 197
 Gisselfeld, Sjælland 31
 Gl. Haderslev 132
 Glücksborg 52
 Glücksborg distrikt 70
 Glückstadt 16, 58, 66, 69, 85, 121, 163,
 207, 223, 242, 247
 Gottorp 58, 63, 103, 115, 119, 215, 218
 Gottorp amt 48, 184ff, 227
 Gram 10, 36, 69, 74, 76, 94, 135, 265,
 266
 Gram birk 71
 Gram herred 27, 53, 87, 89, 102, 103,
 133f, 248
 Gram og Nybøl birker 134f
 Greiz 17
 Grelsbøl, Humtrup s. 89
 Grumby, Tolk s. 193
 Grumbygaard, Tolk s. 9, 51
 Grumtoft 169, 178
 Grünholz 266, 267
 Grünwald, Krusendorf s. 197, 198, 268
 Grünwald-Noer, Krusendorf s. 107
 Grøngrøft, Felsted s. 144
 Grønholt, Sterup s. 181
 Grønnebæk, Jels s. 102, 109
 Graasten 144, 265
 Graasten distrikt 70
 Guderup, Egen s. 94, 151, 154
 Gudsgave, Marstal landsogn 155
 Gudsgave len, Ærø 24
 Gulde, Tøstrup s. 182
 Gundelsby 182
 Gunneshøj, Kappel herred 37

Haddeby 24
 Haderslev 10, 12, 17, 22, 26, 30, 35, 36,
 38, 52, 55, 60, 61, 64, 65, 66, 69, 72,
 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 85, 87, 88,
 89, 90, 91, 94, 96, 99, 101, 105, 106,
 114, 116, 128f, 170, 255, 270, 274
 Haderslev amt 27, 48, 56, 67, 68, 76, 91,
 95, 127ff, 132f, 226, 227
 Haderslev provsti 77
 Højstrup, Bylderup s. 20, 165
 Halk 119
 Hamborg 78, 87, 90, 120, 260
 Hammelev 27, 38, 102, 103, 115, 133,
 Hanved 27, 28, 175
 Hatsted 212
 Havnbjerg 72, 115, 151
 Heide 32
 Helgoland 54, 69, 219
 Hellevad 41, 43, 52
 Hellevad-Egvad 64, 115, 171
 Hemmelmark 196, 267
 Hemminghörn, Ejdersted 216
 Hennekesdam, Jels s. 102
 Hennstedt, Ditmarsken 217
 Hinrichsdorf, Fehmarn 200
 Hjerndrup 96, 131
 Hjordkær 10, 14, 22, 25, 27, 29, 36, 38,
 72, 74, 77, 78, 88, 94, 117, 126, 142
 Hjortvad, Kalvslund s. 135
 Holbøl 145
 Holm, Nordborg s. 118, 152
 Holstebro 134
 Hornskov, Flensborg 36, 45, 125
 Horsby, Egvad s. 22, 25, 143
 Horsens 16, 71, 92
 Hostrup 164
 Hude, Sdr. Gøs h. 88
 Humptrup 203
 Hundslev, Notmark s. 109, 149, 150
 Husby 24, 53, 169, 177
 Husby herred 20, 34, 35, 36, 110, 177f
 Husum 11, 19, 22, 25, 31, 32, 33, 34, 38,
 48, 53, 54, 58, 61, 62, 65, 69, 73, 75,
 95, 102, 104, 106, 108, 109, 117, 118,
 119, 120, 140, 167, 169, 170, 185,
 208ff, 212, 216, 255, 270
 Husum amt 48, 208ff, 226, 227
 Husum Nr. herred 212f
 Husum Sdr. herred 212f
 Husum slot 77
 Hviding herred 26, 95, 96, 104, 138f
 Hygum 25, 27, 38, 53, 77, 118, 135
 Hyrup 169
 Hütten amt 197f
 Hærvejen 27
 Høgsbro, Hviding s. 138.
 Høgslund, Abild s. 159
 Højer birk 161
 Højer herred 28, 29, 108, 161, 274
 Højrup 138
 Højst 165

Høkkelbjerg, Taps s. 130
 Hørup 118, 167

Itzehoe 78, 79, 97

Jels 102, 109
 Joldelund 13

Kalvslund herred 25, 61, 134ff
 Kanehøj, Skælskør 76
 Kappel 182
 Kappel herred 24, 28, 182ff
 Karlum 203
 Kastrop 10
 Keelsbjerg, Hjordkær s. 141, 142
 Kegnæs 121
 Kegnæs birk 150
 Kegnæsgaard len 150
 Keitum 206, 207
 Kestrup, Hoptrup s. 132
 Ketting 20, 22, 23, 26, 27, 38, 109, 122,
 149, 150
 Kiel 61, 95, 99, 101, 103, 104, 112, 119,
 120, 121
 Klinting, Ulkebøl s. 121
 Klintum, Læk s. 203, 207
 Kliplev 27, 78, 92, 145, 273
 Klixbøl 100, 169, 203
 Klokris, Lindholm s. 36, 38, 93
 Kobbersted, Aller s. 96, 130, 131
 Koberg, Flensborg 38, 40ff
 Kohberg, under Damp 10
 Kollund, Bov s. 33
 Kolstrup, Aabenraa 25, 139
 Kopkenberg, Flensborg 41, 43
 Krop 27, 65, 75, 193, 197
 Krop og Meggerdorf herreder 193f
 Kropperbusch 65, 194
 Kværn 18, 180, 181
 Kær herred 64, 69, 73, 82, 88, 89, 106,
 107, 131, 202ff, 266, 268, 275
 København 58, 61, 89, 95, 99, 100, 102,
 113, 120, 168, 198
 Königsbüll, Nordstrand 214

Ladegaard, Kværns s. 144
 Landkirchen, Fehmarn 200, 201
 Langenhorn 167, 169, 211

Lavensby, Havnbjerg s. 51, 81, 89, 107,
 152, 153
 Lejre herred, Sjælland 102
 Lille Klokris, Lindholm s. 205
 Lille Rise, Ærø 38
 Lille Solt 170
 Lindholm 94, 205
 Lindaa, Borne s. 105, 190, 267
 List, Keitum s. 62, 86, 160, 206, 207
 Lolfuss, Slesvig 189
 Lolland 17
 Lovrup, Døstrup s. 162
 Lovtrup, Uge s. 145
 Ludwigsburg, Vabs s. 15, 71, 77, 196,
 266, 267
 Lunden, Ditmarsken 218
 Lundtoft herred 21, 29, 36, 110, 144ff,
 248, 273
 Lustrup birk 62, 138
 Lübeck 55, 87, 101, 260
 Lydersholm, Burkal s. 165
 Lyksborg 77, 149, 178
 Lysabild 146, 149
 Lytjenholm 19, 23, 211, 212,
 Lütjenhorn, Kær herred 203, 268
 Læk 202, 203
 Lø herred 36, 56, 62, 66, 114, 161ff, 274
 Løgumkloster 19, 27, 53, 66, 72, 87, 103,
 136, 255
 Løgumkloster amt 157ff
 Løgumkloster birk 106, 161ff, 248, 274
 Løstrup, Sørup s. 106, 180

Majbølgårds len 150
 Malmø 173
 Margarethenberg, Bredsted 37, 211
 Markelsdorf, Fehmarn 200
 Markerup 169
 Marnspol, Sprakebøl, Læk s. 37, 203
 "die Maukoppel", Sdr. Gøs herred 38,
 212
 Møllerup, Bjolderup s. 94
 Mildsted 61, 88, 212
 Misthusum, Skærbæk s. 62, 123, 138
 Mjels, Oksbøl s. 151
 Mjøs, Rise s. 22, 25, 143
 Mojbøl, Ø. Lindet s. 90, 134
 Moltrup-Bjerning 89

Munkbrarup 21
 Munkbrarup herred 110, 178
 Møgeltønder 26, 52, 53, 81, 109f, 162
 Møgeltønder birk 35, 56, 62, 108, 161ff,
 Møgeltønderhus 108f.
 Mønkebøl, Langenhorn s. 91, 211
 Maarkær 192
 Maasleben, Siseby s. 196, 266, 267

Neumünster 99
 Nibøl 117, 118, 123, 124, 205
 Nieblum 123
 Niesgraugaard 266
 Noer, Krusendorf s. 196, 197, 268
 Nordborg 61, 64, 66, 72, 82, 85, 118,
 153, 173
 Nordborg amt 70
 Nordborg slot 98
 Norderstapel 218
 Nordfrisland 64
 Nordoe ved Itzehoe 16
 Nordstrand 49, 54, 56, 60, 87, 95, 108,
 111, 117, 214f
 Nordtønder amt 157ff
 Nr. Gøs herred 29, 73, 87, 123, 211f,
 275
 Nr. Hjarup, Ø. Løgum s. 143
 Nr. Rangstrup herred 27, 36, 110, 136ff,
 274
 Ny herred 20, 24, 34, 35, 51, 60, 63, 108,
 180ff
 Nybøl 20, 24, 29, 36, 38, 52, 77, 105,
 106, 148
 Nybøl herred 148f, 274
 Nybøl, Gram s. 135
 Nykirke 121
 Næstved 88
 Nørre herred 83, 151ff
 Nørrejylland 18, 228, 243

Oehe, Gundelsby s.? 54, 71, 78, 80, 125,
 182, 217, 266, 267
 Oevelgönne 109
 Ohrfeld, Ny herred 109, 180, 266, 267
 Oksbøl, Als 12
 Oksbøl, Munkbrarup s. 178, 179
 Oldenburg 15, 71
 Oldenswort, Ejdersted 217

Olderup 213
 Ostenfeld 170
 Osterhever, Ejdersted 218
 Over Jerstal, Vedsted s. 102
 Oversø 20, 27, 28, 36, 38, 122, 176

Patermess, Rieseby s. ? 196
 Pellworm 114, 123, 214f, 216
 Petersdorf, Fehmarn 16, 36, 90, 92, 200
 Pommerby, Siseby s. 11, 196
 Poppenbüll, Ejdersted 51
 Preussen 92
 Priesholz 266
 Puttgarden, Fehmarn 200
 Pøl, Nordborg s. 152

Randers 103
 Rangstrup, Agerskov s. 136
 Rantrum, Mildsted s. 210, 213
 Rastorff 52
 Ravnkær 173
 Rejsby 138
 Rends, Burkal s. 103
 Rendsborg 11, 52, 55, 61, 64, 65f, 69, 73,
 79, 85, 87, 91, 94, 97, 98, 113, 114,
 121, 219ff, 247, 255, 270f, 275
 Ribe 19, 30, 55, 82, 101, 113, 138, 170
 Ribe stift 99
 Riberhus birk 56, 62, 138
 Rinkeæs 145
 Rise 102, 133
 Rise herred 25, 29, 63, 141f
 Rise Hjarup, Rise s. 126
 Rise, Ærø 20, 110, 155, 156
 Riseby 196
 Risummoor, 44, 51, 123, 204
 Rodenæs 204
 Roost, Arrild s. 138
 Rugaard, Djursland 108, 109
 Rumohrsgaard, Notmark s. 122, 150
 Runtoft/Rundhof, Esgrus s. 109, 124,
 182, 266, 267, 273
 Rødding 25, 52, 100, 135, 170
 Rødekro, Rise s. 144
 Rødemis, Mildsted s. 27, 209, 212, 213
 Röhrbeck, Nordstrand 115, 188
 Rømø 163
 Rømø Sønderland 62

Røst, Kappel s. 26, 51, 107, 108, 182,
266, 267

Samsø 110

Sandbjerg, Sottrup s. 70, 148, 265

Saxdorf, Riseby s. 196, 266, 267

Schackenborg 138, 163

Scheggerott 9, 53

Schmoel 109

Schwackendorf, Gundelsby s. 182

Schwensby, Sørup s. 61, 181, 266, 267

Sdr. Brarup 190

Sdr. Gøs herred 27, 61, 67, 77, 87, 88,
212f

Sdr. Løgum 27, 202

Sdr. Rangstrup herred 25, 143f

Sdr. Sejerslev, Emmerlev s. 19, 28

Sdr. Ønlev, Hjordkær s. 141

Seekamp 266, 268

Seem 138

Seggelund, Tyrstrup s. 131

Sehested 77, 268

Sieverstedt 123

Sild 54, 62, 86, 114, 206f

Simonsberg 212, 213

Sjellerup, Egen s. 94

Sjælland 18, 46, 54, 73

Skodborg-egnen 118, 135

Skovbølgaard, Felsted s. 144

Skovhuse 102

Skrydstrup 144

Skæggerød 9, 53

Skærbæk 123

Slagelse 76

Slesvig 10, 15, 16, 22, 23, 25, 26, 27, 30,
31, 34, 36, 38, 46, 48, 49, 52, 53, 55,
62, 63, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 76,
80f, 82, 83, 85, 87, 88, 94, 95, 99, 100,
101, 104, 105, 107, 108, 110, 115, 117,
121, 169, 184ff, 192, 226, 255, 271

Slis herred 190ff

Slogs herred 25, 27, 29, 33, 36, 60, 103,
165f, 274

Smedeby, Siversted s. 122, 176

Snogbæk, Sottrup s. 105

Soholmbro 211

Sommersted 103, 133

Sottrup, Sundeved 105

St. Peter, Ejdersted 218

Staberdorf, Fehmarn 200

Stapelholm 23, 29, 54, 198f

Stedesand 204

Stenbjergghav, Stenbjerg s. 124

Stenderup 131

Stenderup mølle 130

Stenderup, Nybøl s. 77, 179

Sterup 181

Stintebüll, Nordstrand 214

Stolbro, Egen s. 153

Stollig, Løjt s. 169

Stoltelund, Tinglev s. 89, 165, 266

Store Grødersby, Ravnkær s. 190

Store Kværn 34, 180, 181

Store Solt 176

Store Vi 169, 175

Stougaard birk, Dybbøl s. 148

Stralsund 172

Strukstrup 21

Strukstrup herred 83, 103, 191f

Stubbe, Riseby s. 196, 267

Stubbæk, Ensted s. 118, 144

Sundeved 22

Svabsted 106

Svabsted fogderi 24, 212, 213

Svans 24, 107, 195f, 267

Svendsby, Sørup s. 61, 181, 266, 267

Sverdrup, Øsby s. 64, 132

Südensee 181, 266

Süderoog 90, 123, 124, 206

Süderstapel 19, 198, 217

Sydtønder amt 202ff

Sæd, Ubjerg s. 89, 116, 159f

Søbygaard, Ærø 155

Søgaard 144

Søgaard-Aartoft, Felsted s. 144, 265,
266

Sølvbjergghøj, Nakskov 92

Sønderborg 10, 22, 23, 26, 27, 30, 38, 56,
61, 69, 70, 85, 115, 146ff, 272, 273

Sønderborg amt 48, 146ff, 226, 227

Sønderbygård, Riseby s. 195f

Sønderhoved, Sdr. Gøs h. 88

Søndersø, Sørup s. 181, 266

Sørup 181

Søst, Rise s. 141

Teschendorf, Fehmarn 200
 Tetenbüll, Ejdersted 108, 216, 218
 Thyrashul, Gram h. 89
 Tinglev 165
 Tingskov, Ny herred 106, 180
 Tingskovhede, Taps s. 130
 Tingvad, Strukstrup s. 191
 Tinnum, Sild 206, 207
 Tirsted 19
 Tiset, Gram s. 135
 Tislund 89, 115, 137
 Todendorf, Fehmarn 200
 Toftum 207
 Tolk 192
 Torsballe, Havetoft s. 103
 Torup, Ærø 155, 156
 Tranderup 156
 Trindermarsch, Nordstrand 95, 214
 Trøjborg, Visby s. 162
 Tyrstrup 72, 77
 Tyrstrup herred 25, 75, 77, 95, 96, 130f
 Tyvse, Abild s. 159
 Tønder 13, 14f, 19, 23, 30, 31, 33, 42, 53,
     55, 62, 64, 65, 69, 70, 73, 79, 86, 87,
     88, 93, 99, 102, 109, 110, 115, 116,
     120, 121, 157, 206, 207, 255, 272
 Tønder amt 48, 202ff, 226, 227
 Tønder herred 27, 30, 38, 60, 73, 89, 95,
     112, 118, 159f, 207, 274
 Tønder slot 117
 Tønning 10, 15, 23, 26, 36, 52, 53, 66,
     71, 73, 76, 80, 83, 85, 87, 90, 94, 96,
     108, 112, 215f
 Tørning, Hammelev s. 133
 Tørsbøl, Kværs s. 144
 Tøstrup 9, 19 23, 36, 53, 62, 74, 76, 106,
     117, 125, 183, 267
 Tøstrupskov, Tøstrup s. 107, 182

 Ubjerg 116, 159
 Ugle herred 20, 52, 124, 176, 275
 Ulstrup, Nr. Løgum s. 168
 Ulvesbüll, Ejdersted 217

 Vandfuld herred, Ringkøbing amt 108
 Varde 19
 Varnæs 23, 27, 28, 38, 144, 145f

 Varnæs birk 144ff, 275
 Vejle 158
 Vendsyssel 103, 165
 Vester Bregninge, Ærø 156
 Vesterhede, Agerskov s. 137
 Vesterland-Før 56, 62, 108, 206, 207
 Viborg 95, 170, 207, 228
 Viding herred 52, 54, 64, 204f
 die Vierharden 54
 Vilstrup 67
 Vinderslev 19
 Vis herred 123, 124, 175f
 Vitsum, Før 207
 Vodrup, Tranderup s. 155

 Welt, Ejdersted 108
 Wenningsted, Sild 206
 Weseby, Hyrup s. 170
 Westensee ved Kiel 243
 Westerhever, Ejdersted 89, 124, 218
 Windeby, Borby s. 196, 197, 268
 Witzwort, Ejdersted 15, 102, 133, 213,
     215
 Wyk 206, 207

 Ærø 21, 53, 56, 61, 81, 110, 154ff, 246,
     273
 Ærøskøbing 48, 155

 Ø, Gundelsby s.? 54, 71, 78, 80, 125,
     182, 217, 266, 267
 Ø. Lindet 77, 135
 Østerland-Før 54, 206
 Østpreussen 95

 Aabenraa 19, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 30,
     34, 38, 52, 53, 55, 60, 62, 65, 67, 69,
     71, 72, 75, 77, 82, 83, 85, 87, 91, 94,
     96, 99, 103, 110, 112, 115, 117, 119,
     126, 139ff, 171, 272f
 Aabenraa amt 22, 29, 48, 63, 139ff, 226,
     227
 Aarhus 10, 19
 Aarslev, Hjordkær s. 25, 29, 141
 Aastrup 72, 91, 96, 128, 131
 Aastrupgaard, Aastrup s. 51, 98

Sønderjyllands deling i 17. århundrede

- hgt. del
- hertugelig del
- Bane d' yngres andel
- odelsoomraader
- enklaver

Henrettelsernes historie i hertugdømmet Slesvig 1550-1850

Frem til midten af 1800-årene lå rettersteder og galgehøje spredt ud over Sønderjylland. Her blev hundredvis af hekse brændt, tyve og mordere tortureret, hængt eller halshugget – og måske lagt på hjul og stejle. Dette gruopvækkende kapitel af Sønderjyllands historie får for første gang en samlet behandling i denne bog, som fortæller om selve retterstederne, om henrettelserne og hvordan de faktisk foregik. Der er omtale af de enkelte strafformer og af samtlige rettersteder i Nord- og Sydslesvig med registrering af alle kendte henrettelser. Omkring 800 henrettelser beskrives i et stort bilag.

